ЗМІСТ

Ґендерна політика держави повинна ґрунтуватися на науковій основі. Вітальне слово спонсора Максима Зубарєва, депутата Мелітопольської міської ради.....7

Проблеми ґендерної освіти у вищій школі України (обговорюючи Закон«Про впровадження принципів ґендерної рівності в освіту»). Вітальне слово Валентина Молодиченко, проректора з наукової роботи Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.....9

Українознавство у ґендерному вимірі: здобутки та перспективи. Вітальне слово Миколи Обушного, директора Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.....10

Ґендерна освіта - шлях до рівності. Від упорядників Людмили Афанасьєвої, Ірини Грабовської.....11

Авер'янова Ніна. Становлення цілісної особистості в контексті ґендерного виховання.....13

Афанасьєва Людмила, Грабовська Ірина. Ґендерна специфіка взаємин ромів України та проблеми втілення ґендерних освітніх проектів в їхньому середовищі.....17

Букрєєва Ірина, Орлов Андрій. Ґендерна диференціація етнічної ідентичності та національної дистанції у полікультурному середовищі.....25

Видра Дорис. Вопросы гендерного мейнстриминга в Австрии с особым вниманием к ситуации женщин-мигранток..30

Вихор Світлана. Ґендерний аналіз освітніх документів для середньої школи.....35

Власова Ольга. Деякі аспекти відношення до ґендерної рівності в системі вищої освіти України.....39

Власова Татьяна, Костюк Наталья. Дихотомия «разум/эмоции» и проблема образования женщин в западноевропейской философии.....42

Волков Александр. Дискурс женщины: от Сартра к Кристевой.....46

Воропаєва Тетяна. Ґендерний вимір політичної культури української молоді.....51

Говорун Тамара. Ґендерні аспекти економічної соціалізації.....60

Грабовська Ірина. Українська сім'я як чинник утвердження ідей ґендерної рівності в сучасному суспільстві.....67

Дороніна Тетяна. Російський варіант гендерної освіти: корисний досвід і неминучі прорахунки.....73

Елькін Марк, Головкова Марина, Коробченко Ангеліна. Роль жінок-просвітительок в історії педагогічної думки України.....77

Жирська Галина. Ґендерна експертиза шкільних підручників з біології.....82

Іванова Ірина. Впровадження ґендерних аспектів діяльності в практику соціальної роботи проектів зменшення шкоди для жінок-споживачів ін'єкційних наркотиків на прикладі вивчення досвіду міжнародного проекту «Здорове покоління Одеси».....88

Ісаєва Тетяна. Музей історії жіноцтва, історії жіночого та ґендерного руху, як центр інтерактивної ґендерної освіти та виховання.....91

Кізь Ольга. Школа ґендерної рівності: впровадження ґендерної компоненти у навчально-виховний процес ВНЗ.....95

Кікінежді Оксана. Ґендер у освітній парадигмі вищої школи: досвід та перспективи.....99

Кобченко Катерина. Емансипація по-радянськи: жінки в фізичній культурі та спорті в СССР у 1920-1930 рр.....104

Кравець Володимир. Ґендер у педагогічній парадигмі вузівської системи: виклики та відповіді.....113

Купцова Тетяна. Концепт фемінінності в творчості Володимира Винниченка в

контексті дослідження проблем ґендерної рівності.....118

Лобнер Надя Марія. Воспитание в целях сексуальной эксплуатации: тема-табу в ґендерных исследованиях.....121

Лушпай Людмила. Буллінг як соціально-педегогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії).....126

Михайлюк Олександр. Зміни в соціальному становищі жінки-селянки Наддніпрянської України в умовах модернізаційних перетворень кінця XIX – початку XX ст.....131

Мітяй Зоя. Ґендерна проблематика у сучасній жіночій прозі.....138

Молодиченко Валентин. Особливості соціальних уявлень молоді щодо сімейно-шлюбних відносин: ґендерний аналіз.....142

Мостяєв Олександр. Гомофобія як психологічна і соціальна проблема.....145

Окса Микола. Національні ґендерні цінності як основи виховання студенток.....160

Петришина Людмила. Ґендерна освіта у вищій школі: до проблеми впровадження і викладання.....163

Плахотнік Ольга. Шкільні "ґендерні уроки" як дзеркало української ґендерної політики.....167

Сіткар Віктор. Ґендер і спорт: теоретичні основи, експериментальні дослідження.....173

Стребкова Юлія. Альтернативи фемінізму в освітньому просторі або про закономірність соціальної кризи в Україні.....177

Талько Тетяна. Світоглядно-філософське та методологічне підґрунтя формування навчальних програм курсів з основ ґендерної рівності.....182

Троян Віра, Таран Наталія. Ґендерна освіта у підготовці наукової молоді (з досвіду роботи ГО "Жінки в науці").....188

CONTENTS

The gtnder polici of the state must be based on the scientific ground. Welcome speech of the sponsor Maksim – the deputy of Melitopol municipality……7

The problems of gender education in the system of higher education in Ukraine (discussing the law"About the implementation of gender equality principles in education"). Welcome speech of Valentin Molodychenko, prorector pro-rector of scientific work of Melitopol State Bogdan Khmelnitsky Pedagogical University.....9

Ukrainian Studies in the sexual cycle: Achievements and Prospects. Welcome speech of Mykola Obyshniy, the director of Ukrainian Studies Center of philosophic faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University……10

Gender education – the way to the equality. From the organizers Lydmila Afanasieva, Iryna Grabovska……11

Nina Averyanova. Formation of an integral personality in the context of gender upbringing……13

Afanasieva Lydmila, Grabovska Iryna. The gender specific of the relations of Ukrainian Romas and the problems of gender educational projects' implementation into their environment. ……17

Bukreeva Iryna, Orlov Andrey. The gender differentiation of ethnic identity and national distance in polycultural environment……25

Vydra Doris. The questions of gender mainstreaming in Austria with a particular attention to the women-migrants' situation……30

Vykhor Svitlana. Gender analysis of educational documents for secondary school……35

Vlasova Olga. Some aspects of the relations towards the gender equality in the system of higher education in Ukraine.....39

Vlasova Tetyana, Kostyk Nataliya. Dichotomy "mind/emotions" and the problem of education for the women in Western European philosophy.....42

Volkov Olexandr. Dicourse of women from Sartr to Kristeva.....46

Voropayeva Tetiana. Gender aspect of political culture of young Ukrainians.....51

Govorun Tamara. Gender orientations in economical socialization.....60

Grabovska Iryna. Ukrainian family as a factor of gender equality ideas' rooting in modern society.....67

Doronina Tetyana. The Russian variant of gender education: useful experience and inevitable holes.....73

Elkin Mark, Golovkova Marina, Korobchenko Angelina. The role of women-educators in the history of pedagogical thought in Ukraine.....77

Tsurska Galina. Gender expertise of school textbooks on biology.....82

Ivanova Iryna. The implementation of gender activity's aspects in the practice of social work projects, directed to the limitation of the injection drugs' harm caused to the drug-addicted women (based on the experience of international project "Healthy generation of Odessa").....88

Isaieva Tatiana. Museum of women's history, gender history as a centre of interactive gender informing and education.....91

Kiz Olga. The school of gender equality: the implementation of gender component in higher school's educational process.....99

Kikinedgy Oksana. The gender in the educational paradigm of higher school: experience and perspectives.....104

Kobchenko Kateryna. Emancipation in soviet way: women in physical culture and sport in the USSR in 1920-1930.....118

Kravets Volodymyr. The problem of gender in the system of higher education paradigm: challenges and replies.....113

Kuptsova Tetyana. The concept of femininity in the works of Vladimir Vinnichenko in the context of gender equality problems' research.....118

Lobner Nadya Mariya. The upbringing in the aim of sexual exploitation: the topic-tabu in the gender researches.....121

Lushtay Lydmila. Bulling as a social-pedagogical problem and the ways of its solving (based on the example of Great Britain secondary schools experience).....126

Mykhailuk Olexandr. Alterations in social position of peasant woman of the Dnieper region in Ukraine in the conditions of modernization transformations of the end 19th – to the beginning of 20th centuries.....131

Mityaj Zoya. The gender problem in modern women's prose.....138

Molodychenko Valentin. The peculiarities of youth's social images of family relations: gender analysis.....142

Mostyaev Olexandr. Homophobia as psychological and social problem.....145

Oksa Mukola. National gender values as a base of female students education.....160

Petrishina Lydmila. Gender education of high school: the problems of introduction and teaching.....163

Plakhotnik Olga. School "Gender Lessons" As a Mirror of Ukrainian Gender Policy.....167

Sitkar Victor. Gender and sport: theoretical basis, experimental research.....173

Strebkova Julia. Alternatives to feminism in educational space or about conformity to law of social crisis in Ukraine.....177

Talko Tetyana. Ideologically-philosophical and methodological basis of the formation of curriculum courses on gender equality.....182

Troyan Vyra, Taran Natalia Gender education in the scientific youth training (From the experience of NGO "Women in Science").188

Вітальне слово спонсора

Ґендерна політика держави повинна ґрунтуватися на науковій основі

Становлення громадянського суспільства – процес складний і багатоманітний. Серед інших демократичних перетворень він передбачає утвердження рівних можливостей для самореалізації як жінок, так і чоловіків (ґендерної рівності). Як свідчать останні дослідження загальноєвропейських організацій, на сьогодні 64 відсотки європейців переймаються поширенням дискримінації за ознакою статі. Близько половини громадян Європейського Союзу вважають недостатніми заходи, що вживаються для забезпечення рівних можливостей для жінок та чоловіків в їхніх країнах, та вважають необхідним продовження роботи щодо подолання проявів дискримінації, в тому числі й за ознакою статі.

Кожен сучасний політик знаходиться на передовому рубежі соціальних перетворень у країні та світі в цілому. До таких найновіших трансформаційних процесів належить і формування ґендерної політики української незалежної держави, про стимульоване виконанням Україною зобов'язань перед європейською спільнотою.

Ґендерна політика української держави набула оформлення у політичних документах, де міститься визначення зацікавлень і потреб чоловічої та жіночої частини населення, врахування характеру ґендерних відносин, окреслення ґендерних цілей, ґендерного компоненту в державній і партійній політиці, вимоги до освітньої та просвітницької роботи з населенням.

Входження України як демократичної і рівноправної партнерки у світове співтовариство, нові форми економічного, політичного, культурного життя потребують і нових відносин між чоловіками та жінками як базових. Питання рівноправності вже досить давно перестало розглядатися світовим співтовариством як соціальне питання. Це – питання політичне та питання захисту прав людини, яке вимагає політичних рішень та значно розширеної сфери застосування не лише в інтересах жінок, але і в інтересах чоловіків та суспільства в цілому.

В усьому світі жінки розглядаються як новий, важливий, творчий ресурс гуманістичних і гуманітарних перетворень, належного управління. Рівень розвиненості і добробуту країн перебуває у прямій залежності від того, наскільки жінка рівноправна з чоловіком. Найбільш розвинені країни довели, що залучення жіночого ресурсу стає поштовхом у економічному та соціальному розвиткові, підвищує якість життя людей. Більше того, це допомагає вирішити інші соціальні проблеми. Основні проблемні сфери забезпечення рівності жінок і чоловіків формують сьогодні виклики українському соціуму та державі, зокрема, і громадянському суспільству.

Сьогодні кожна серйозна українська політична сила повинна послідовно і наполегливо працювати у напрямку створення в країні суспільства паритетної демократії. Не лише у зв`язку із підписанням Україною цілого пакету документів на шляху до ЄС підтримується формування на українських теренах суспільства рівних можливостей для чоловіків та жінок, а й через переконання, що і для нашої країни ґендерна демократія – стратегічна напрямна XXI століття.

Вітаючи вихід у світ наукового видання, присвяченого аналізові проблем гендерної рівності та виявленню реальних механізмів втілення її в життя засобами освіти, вважаю невипадковим той факт, що ця подія відбувається саме на мелітопольській землі, яка споконвіку славиться своєю толерантністю та зацікавленістю у широкомасштабній реалізації прав кожної людини, незалежно від етнічної належності, віку та статі.

Діяльність міського керівництва спрямована на вдосконалення діяльності державних та громадських структур суспільства, на врахування та поліпшення гендерної ситуації в краї, підвищення рівня розуміння зв`язку між гендерними питаннями, політикою та розвитком у суспільстві, стимулювання зацікавленості в усуненні гендерних невідповідностей та посилення відповідальності за виконання взятих на себе зобов`язань.

Вирішення питань паритетного розвитку суспільства в Україні, політика щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків стає обов`язковою складовою загальнодержавної політики. Потреба в такій досить радикальній перебудові ґендерних стосунків у суспільстві спровокована кардинальними та швидкими змінами в суспільних відносинах, активними учасниками яких є жінки й чоловіки. Саме сучасний стан розвитку суспільства потребує і сучасного концептуального розуміння ґендерних перетворень та їх системного практичного здійснення, серйозного наукового осмислення та обґрунтування.

Сподіваюсь, що запропоноване видання «Гендерна освіта в Україні: досвід, проблеми, перспективи» стане вагомим внеском у процес ефективного впровадження принципів ґендерної рівності в життя українського суспільства та кроком до вдосконалення ґендерної державної політики сучасної України. Адже ґендерна політика держави повинна ґрунтуватися на науковій основі.

Максим Зубарєв *– депутат Мелітопольської міської ради*

Проблеми ґендерної освіти у вищій школі України (обговорюючи Закон «Про впровадження принципів ґендерної рівності в освіту»)

Із підписанням низки міжнародних угод про ґендерну рівність, зокрема, зобов'язань мати до 2015 року на власних теренах ґендерно збалансоване суспільство, Закону про рівність прав і обов'язків чоловіків та жінок, Державної програми ґендерних перетворень у країні та, зрештою, найостаннішого документу з цієї проблеми всеукраїнського значення –- Наказу № 839 від 10.09.2009 «Про впровадження принципів ґендерної рівності в освіту» Міністерства освіти та науки України, питання викладання ґендерної проблематики у вищій школі України набирає особливого значення. Постійно порушується питання стосовно того аспекту вищої освіти не лише тому, що не вистачає підручників та посібників з таких курсів.

Сьогодні питання ґендерної рівності та освіти виходить на вищий рівень, а саме, на створення системних структур для реалізації завдання. Так, у пункті третьому Наказу № 839 зазначається: «Керівникам вищих, професійно-технічних, загальноосвітніх, дошкільних та позашкільних навчальних закладів забезпечити системну роботу щодо впровадження ґендерних підходів у навчально-виховний процес». Особливе завдання в цьому плані покладається на гуманітарні факультети та науково-дослідні підрозділи вищих навчальних закладів, покликані виховати спеціалістів у цій галузі та підготувати грунт для формування на теренах України ґендерно збалансованого суспільства.

Саме на виконання цього завдання спрямоване, зокрема, і видання цього спецвипуску «Українознавчого альманаху» за результатами роботи Міжнародного науково-практичного круглого столу «Гендерна освіта в Україні: досвід, проблеми, перспективи» (на виконання Наказу МОН № 839 «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту»), організованого спільними зусиллями Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Світ змінився, змінилися в ньому і стосунки між статями. І ця реальність вимагає свого адекватного теоретичного осмислення у вигляді феміністичної та ґендерної теорії, введення їх в суспільний обіг, зокрема, і в освітній процес. Тип культурної взаємодії, притаманний нашому часові, стимулює процес активізації жіночої креативності. Маються на увазі навіть не зміни в етиці: практика суто прикладних сфер показала, що без врахування принципових особливостей кожної зі статей (котрі постійно, протягом всього існування науки не те щоб умисне ігнорувалися, а просто не помічалися ні жінками, ні чоловіками – наука мала справу з «людиною взагалі», тобто – з чоловіком) в медицині, психології, різного роду врядуванні, дизайні і т.п. вони не можуть забезпечувати якість життя, відповідну рівневі наших знань про нього. Отже, феміністична та ґендерна теорія є необхідною відповіддю на реальні історичні виклики.

В українському суспільстві сьогодні відбуваються суспільні дискусії про зміну ґендерних статусів в сучасному світі. І ВНЗ відіграють тут провідну роль. Сьогодні потрібно надзвичайно відповідально підходити до формування ґендеризованого світогляду. У світлі всього сказаного вище має сенс викладання нормативного ґендерного курсу як проблематичного із наданням можливості вибору власної осмисленої позиції щодо сучасного ґендерно-рольового розподілу в суспільстві. Суспільству, і, насамперед, інтелектуальній його частині потрібно надати право вибору щодо формування власної позиції відносно основних питань як феміністичної, так і ґендерної теорії.

Тільки за таких умов, видається, ґендерна освіта може принести не лише користь суспільству, а і стати справжнім підґрунтям для перетворення українського суспільства на сучасну цивілізовану партнерську спільноту.

Сподіваюся, що творча співпраця науковців та освітян, результатом якої стало запропоноване видання, стане корисним та плідним внеском у вирішення гендерних проблем сучасної України.

Валентин Молодиченко -
проректор з наукової роботи Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Вітальне слово

Українознавство у ґендерному вимірі: здобутки та перспективи

Процес інституалізації гендерної освіти, перетворення її на загальнообов'язковий компонент освітнього процесу в цілому, повинен допомогти у пошукові шляхів та виробленні механізмів подолання складних диспропорцій у суспільному розвиткові сучасної України, працюючи на збереження її основаного багатства – вільної особистості (жінки та чоловіка) – громадянина незалежної держави.

Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка активно працює над дослідженням ґендерних аспектів українознавчої проблематики, розглядаючи цю тематику в чисельних наукових публікаціях, на методсемінарах, на Міжнародних конференціях центру в межах окремих секційних засідань, на засіданнях Міжнародних круглих столів, зокрема, Міжнародного науково-практичного Круглого столу «Ґендерна освіта в Україні: досвід, проблеми, перспективи», присвяченого 10-й річниці діяльності Центру українознавства, за результатами роботи якого підготовлено це видання.

Заочний міжнародний круглий стіл, проведений із залученням новітніх інформаційних технологій – електронного видання «Політикантроп», на шпальтах якого обговорювалися ідеї, висловлені учасниками цього наукового заходу, мав широкий розголос та виявив велику зацікавленість українознавчою ґендерною проблематикою не лише з боку спеціалістів-науковців, але і широкої читацької аудиторії.

В подальшому Центр українознавства, керуючись основними положеннями Наказу МОН України № 839 «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту», планує поглибити дослідження ґендерної українознавчої проблематики, створити при Центрі українознавства філософського факультету науково-дослідний сектор з гендерної проблематики, запровадити читання спецкурсів на всіх факультетах університету.

Сподіваюсь, що наше спільне з Мелітопольським державним педагогічним університетом імені Богдана Хмельницького видання чергового числа «Українознавчого альманаху» стане корисним внеском у створенні теоретичного підґрунтя процесу впровадження принципів ґендерної рівності в освіту.

Микола Обушний *– директор Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Від упорядників

Гендерна освіта – шлях до рівності

Одним із найкращих засобів, винайдених людством для досягнення певної мети, є освіта. Вочевидь, і в справі становлення реальної ґендерної демократії в Україні вона може відіграти важливу роль.

Як стверджує чимало дослідників української ментальності, рівність є однією із базових цінностей української нації. Проте практика доводить, що сама рівність як повсякденний принцип життя людських спільнот достатньо важко реалізується на практиці. Тим більше гендерна рівність.

Сьогодні весь так званий цивілізований світ, принаймні – реальні демократичні суспільства, справді серйозно прагнуть подолати і таку форму людської нерівності, як нерівність між жінками та чоловіками в суспільному просторі. Поряд із цим завданням вирішуються і питання якнайширшого забезпечення прав кожної людини, незалежно від гендерної приналежності.

Україна - одна з перших держав світу, яка внесла до своєї Конституції статтю про рівні права і можливості чоловіків і жінок та визначила їх право на рівність як самостійне основне право людини (ст. 24). Цим самим Основний Закон України заклав основи для формування на наших теренах суспільства паритетної демократії як однієї із базових цінностей європейської співдружності та умов формування реальної демократичної системи у суспільстві.

Втілення ґендерних концептів у прогресивні соціальні перетворення передбачає погляд на життя статей як рівних, надання збалансованих можливостей їхньому розвиткові. Ці вимоги повинні сприйматися суб'єктами політики, насамперед державними структурами та громадянським суспільством як невід'ємні від прав людини. Осмислення місця і ролі насамперед жінки в суспільно-політичному житті українського соціуму, формування ґендерного світогляду через систему освіти та просвіти набуває сьогодні особливого значення.

Піднесення соціального статусу жінки та сприяння розвитку її особистості стає поступово невід'ємною умовою розбудови демократії в українському суспільстві, що знайшло відображення в нормативних актах України. Проте це не виключає поглиблення досліджень, спрямованих на виявлення реальних проблем чоловічої частини українського соціуму.

Україна визнала існування дискримінаційних практик щодо жінок, які існують в нашому суспільстві, і має зробити все, щоб це ганебне явище зникло із тих характеристик, які визначають обличчя України у світі. Тому завдання це стосується не лише тих, хто обрав для себе ґендерну тематику та цю сферу як спосіб діяльності. Це нагальне питання для всього українського суспільства. Ми живемо в епоху ґендерного будівництва української держави. Саме сьогодні формується національна ґендерна культура українців, виникають нові форми трудової етики, відбуваються зрушення у сфері масової свідомості та моралі спільноти. І на цьому шляху ґендерна освіта набуває особливого значення. Вона стає тим фундаментом, який з самого малечку дозволяє виховати в людині повагу до протилежної статі як одну із базових цінностей шляхом до гендерної рівності.

Вирішальну роль в утвердженні принципів ґендерної рівності та становленні гендерної демократії в Україні можуть і повинні зіграти вищі навчальні заклади.

На вирішення завдань, що були поставлені перед освітянами країни Міністерством освіти і науки України Наказом МОН №839 «Про впровадження принципів ґендерної рівності в освіту»), були спрямовані зусилля організаторів та учасників Міжнародного науково-практичного Круглого столу «Ґендерна освіта в Україні: досвід, проблеми, перспективи», присвячений 10-й річниці діяльності Центру українознавства філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка.

Для аналітичних роздумів пропонувалися такі проблеми:

– впровадження принципів ґендерної рівності в освітніх закладах України: виклики та відповіді;

– реальний стан гендерної освіти в сучасній Україні;

– від гендерної просвіти населення до гендерної освіти у вищій школі країни;

– міжнародний досвід гендерних перетворень в освітніх закладах: проблеми і шляхи їх подолання;

– досвід викладання гендерної проблематики у навчальних закладах України та зарубіжжя;

– навчальні курси з гендерної проблематики: тематика, методологія, методика викладання, сприйняття аудиторією;

– ґендер і етнічна специфіка етно-національних груп, що проживають в Україні;

– гендерні стереотипи та їх відтворення у освітніх курсах;

– ставлення молоді до гендерної проблематики тощо.

Організаторами міжнародного круглого столу виступили Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Центр українознавства філософського факультету) та Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького.

Більшість окреслених вище проблем знайшли відображення в статтях цього спецвипуску «Українознавчого альманаху». До видання включено статті провідних вчених та експертів, які спеціалізуються на гендерній та феміністичній проблематиці із Зальцбургського університету (Австрія), київських вузів, Харкова, Мелітополя, Дніпропетровська, Острога, Одеси, Тернополя, Кривого Рогу.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів ВНЗ та інших навчальних закладів, а також експертів із ґендерної проблематики, членів неурядових громадських організацій та широкого кола зацікавлених проблемами утвердження гендерної рівності в Україні.

Людмила Афанасьєва *– кандидат філософських наук, доцент Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького;*

Ірина Грабовська *– кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського ф-ту Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

Ніна Авер'янова

Становлення цілісної особистості в контексті ґендерного виховання

Показано, що забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків в українському суспільстві сприяє реалізації сутнісних якостей людини і репрезентує особистість в цілому.

In the article it is shown, that the providing of equal rights and possibilities of women and men in the Ukrainian society promotes the realization of essential human's peculiarities and assists in the formation of an integral personality.

Становлення і розвиток цілісної особистості, її самореалізація і самоствердження, якомога ширше розгортання її сутнісних сил є актуальною проблемою сучасної української гуманітаристики. Адже саме цілісна особистість може стати істотним чинником оновлення українського соціуму, широко сприяти розвитку демократії в Україні, а від того, яким ідеалам та цінностям вона надасть перевагу, як саме трансформується її світогляд та ідентичність багато в чому буде залежати духовне буття українського суспільства в цілому. Але особистості – це не абстрактні поняття, це, перш за все, жінки й чоловіки, хлопці й дівчата. Тому забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків в українському суспільстві сприяє реалізації сутнісних якостей людини і репрезентує особистість в цілому.

Становлення і розвиток особистості завжди пов'язувалися з вихованням. Саме через виховання здійснюється засвоєння моралі та соціальних норм регуляції суспільного життя, планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість та поведінку індивіда з метою формування певних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують необхідні умови для його розвитку. Оскільки виховання особистості – організований процес з боку суспільства, то воно зацікавлене у вихованні певних людських якостей, іншими словами, виховання людини має бути затребуване суспільством, яке й скеровує напрям виховання. Україна, яка обрала демократичний шлях розвитку, підписала низку міжнародних документів, що зумовлюють ґендерний підхід у створенні й виконанні національних програм, тобто Україна зобов'язалася гарантувати рівність і справедливість всіх громадян країни, керуючись ґендерними ідеями соціальної рівності. Тому цілком очевидно, що в основі сучасного виховання особистості має бути врахований ґендерний підхід. «Ґендерний підхід трансформує систему загальноприйнятих знань, вказуючи на абсурдність теперішнього і майбутнього чоловічого панування як норми, і як норми – жіночої прихованої підлеглості. Він акцентує увагу на тому, що такий стан відтворюється концентрацією влади та власності у чоловіків і браком цього у жінок. Він наголошує на перегляді застосовуваної методології соціальних та соціогуманітарних наук і потребі створення нових методів і підходів. Не можуть претендувати на істину лише чоловічі знання й політика, а також знання про і для чоловіків. Світ мають пізнавати й перетворювати особистості, незалежно від їх статі» [5, с. 23]. Багато дослідників вказують на те, що відсутність належного ґендерного виховання у сучасному суспільстві призводить до відхилень у формуванні особистості, стає причиною поведінкових порушень та нещасливих шлюбів; часом відсутність ґендерного виховання обумовлює дію чинників, які ведуть до виникнення серйозних психічних розладів.

Виховання, як відомо, найефективніше здійснюється через освіту в ході навчально-виховного процесу. Тобто освіта функціонує в межах суспільно-виховного процесу. В свою чергу, цілі та завдання ґендерного виховання досягаються насамперед через глибоке й всебічне оволодіння особистістю змістом освіти та соціально-етичними нормами міжособистісного спілкування. Таким чином, реалізація ґендерного підходу в різних сферах суспільства неможлива без ґендерної освіти та виховання, які є підґрунтям для цілісного розвитку особистостей (і жінок, і чоловіків).

Особистість – це об'єкт і суб'єкт культурно-історичного процесу та власного життя, ця системна соціальна якість індивіда виявляється і формується в процесі різних видів діяльності та спілкування. Особистість – це об'єднавче начало, яке з'єднує різні психічні процеси (пізнавальні, емоційні, вольові) індивіда, це система внутрішніх умов (що виступають опосередкованою ланкою для зовнішніх впливів на людину) і механізмів, які зумовлюють сталість, специфічність і організацію поведінки особи.

У реальному житті людина постає як єдине ціле, як унікальний суб'єкт у всій різноманітності своїх загальнолюдських, індивідуально-неповторних, соціально-

типових та національно-специфічних властивостей і проявів. Людина як особистість є вищою системною цілісністю усіх її складних якостей, психічних процесів, властивостей і станів, свідомості та несвідомого. Розвинута особистість є цілісною, а цілісність людини є особистісною. Цілісна особистість формується не з примусу чи чиєїсь волі, а за внутрішнім поштовхом самої людини, що передбачає її духовне зростання. Началом, конституюючим особистість, є духовне буття, яке звернуте до іншої людини, до суспільства, нації, роду людського загалом. Саме духовний принцип пов'язує особистість з нацією, суспільством, усім людським родом в його часово-просторовому та культурно-історичному розгортанні. Саме духовний принцип допомагає особистості адекватно відповісти на світоглядні й сенсожиттєві запитання, визначити, що є найголовнішим і найціннішим для неї. Таким чином, вищі, тобто духовні й особистісні рівні людини створюють підґрунтя для її цілісності (особистісний рівень – для цілісності людини, а духовний рівень – для цілісності особистості). Цілісна особистість формується «шляхом духовної роботи», яка не може припинитися до кінця життя [1]. Становлення і розвиток цілісної особистості в контексті ґендерного виховання передбачає розроблення духовних засад виховання та його орієнтацію на аксіологічні принципи.

Сьогодні ґендерна проблематика в різних сферах діяльності українського суспільства ґрунтовно досліджується такими вченими, як В. Агеєва, Т. Виноградова, Т. Говорун, П. Горностай, І. Грабовська, Т. Гундорова, І. Жерьобкіна, О. Забужко, Н. Зборовська, О. Кікінеджі, О. Кісь, Л. Кобелянська, Т. Мельник, М. Пірен, Л. Смоляр, Ю. Стребкова, В. Суковата, В. Троян, О. Цокур, Н. Чухим. І. Жерьобкіна підкреслює, що «…ґенденрые исследования в качестве новой академической дисциплины (так же, как когда-то и женские исследования) тоже имеют социально выраженную цель – способствовать изменению социального гендерного порядка. Отсюда их специфическое место в современной культуре и образовании – то есть, в отличие от других направлений постмодернистского социального знания, тесная связь с социальной реальностью и практикой» [4, с. 286]. Сучасна ґендерна теорія стверджує, що суспільні відмінності між чоловіками та жінками не мають біологічного підґрунтя, вони є набутими і приписаними індивідові суспільством. Становище жінок і чоловіків у суспільстві зумовлене не біологічними чинниками, а створюється самим суспільством і постійно підтримується за допомогою його норм і правил. І якщо стать людині надається природою, то ґендер зумовлений культурою суспільства, він конструюється соціально упродовж усього життя людини.

Традиційне виховання практикує соціально сконструйовані норми, серед яких домінує стандарт патріархальної культури. У такій системі виховання культивується ідея про творчу обмеженість жінок, формуються комплекси «професійної неспроможності» жінок, міф про «материнство» як основу суспільного статусу жінки. А бути чоловіком – це, перш за все, не мати жіночих рис, адже жіноче асоціюється з високою емоційністю, покірністю, високою інтуїцією та слабкістю. При цьому жінка завжди потребує захисту і підтримки, які зазвичай вона отримує саме від чоловіка; образ жінки – це «пасивно-репродуктивне джерело». Чоловіче ж ототожнюється з силою, логікою, цілеспрямованістю та агресивністю, образ чоловіка – «активно-творчий». З раннього дитинства і батьки, і педагоги заохочують хлопчиків до самовираження й активності, а дівчаток – до слухняності, покори, старанності та охайності. Досить часто від батьків і педагогів можна почути такі слова, що заздалегідь спрямовують хлопчиків і дівчаток на певні соціальні ролі у суспільстві: «ти ж чоловік», «справжні чоловіки не плачуть» (для хлопців), «ти ж майбутня мама», «ти повинна гарно готувати», «коли ти вийдеш заміж», «коли в тебе будуть свої діти» (для дівчат). Як бачимо, навчально-виховний процес заохочує чоловіків до активності, лідерства та управління, а жінок – до домогосподарчої роботи, жінка – це «берегиня домашнього вогнища». Водночас суспільство толерантно ставиться до маскулінної поведінки дівчат, але засуджує фемінну поведінку хлопців.

Таким чином, оскільки у традиційній системі виховання та освіти покладені принципи ґендерної стереотипізації на основі сексистських установок, які широко легалізуються в науковій літературі, то постало питання про перегляд освітніх програм, планів, підручників і посібників. Поділ на «чоловіче» та «жіноче», на думку багатьох вчених, є досить штучним, він призводить до загострення ґендерного конфлікту в суспільстві.

Проте існування в масовій свідомості певних ґендерних стереотипів, які перетворилися на поведінкові реакції у повсякденному житті людини, призводять до ґендерної дискримінації у відкритій чи прихованій формі. Ґендерні стереотипи як

соціальні норми передаються із покоління в покоління. Цікаво, що чим примітивніший міф чи стереотип, тим надійніше він приживається в суспільстві. Найстійкіше ґендерні стереотипи засвоюються у дитинстві – спочатку в родині, потім у дитячому садку, школі, переносяться в доросле життя, а згодом – у власну сім'ю, адже саме на дитинство припадає основний період формування ґендерної культури, громадянських цінностей та самоусвідомлення себе жінкою чи чоловіком.

В Україні подолання ґендерних стереотипів почалося у першій половині XX ст. за часів Радянського Союзу. Як відомо, в колишньому СРСР тоталітарний спосіб організації соціального життя призвів до того, що людина перетворилася на засіб та «сировину», яка підлягала обов'язковій цілеспрямованій обробці. За гаслами високих і гуманістичних цілей практично виявилася повністю втраченою самоцінність кожного індивіда, що породжувало суспільну пасивність, безвідповідальність, безсуб'єктність особистого й суспільного буття. Тому не дивно, що процес подолання ґендерних стереотипів носив, переважно, декларативний характер, адже, з одного боку, – збільшився доступ жінок до всіх видів праці, а з іншого, – це збільшення відбулося за рахунок прилучення жінок до важної фізичної праці, доступ же до важливих керівних посад в країні для жінок був обмежений. А що стосувалося представництва у владних структурах країни, то це було виключно чоловічим правом. Таким чином, радянське суспільство залишалося патріархальним, державна політика країни хоча і стимулювала жінок до здобуття освіти та їхнього виходу на виробництво, проте це не призвело до вирівнювання ґендерних ролей. Навпаки, радянська жінка виявилася переобтяженою, бо вона виконувала подвійну роботу – і професійну на виробництві, і роботу домогосподарки, включаючи і виховання дітей.

На думку багатьох дослідників, сьогодні українське суспільство є перехідним (транзитним). У ньому відбуваються докорінні трансформації, з одного боку, – посилюються гуманістичні цінності у суспільстві та їхній пріоритет, зростає національна самосвідомість українців, формується правова культура, громадянське суспільство, виникають лінії зворотнього зв'язку, які зумовлюють залежність соціальних структур від стану духовного світу особистості, руйнується смуга відчуження між владою і народом, посилюються пошуки ідеї, яка б могла консолідувати суспільство. А з іншого боку, «сучасному українському суспільству властиве відчуття браку справедливості. Йдеться не про відсутність у численних документах і програмах проголошування принципів соціальної, політичної та правової справедливості, а про відсутність дієвих регуляторних механізмів, які забезпечували б мірою можливості справедливий перерозподіл соціальних благ» [6, с. 7]. Відсутня і чітка державна політика щодо ґендерної нерівності, адже загальновідомо, що чоловіки обіймають непропорційно високий відсоток керівних посад; одержують більшу заробітну плату, аніж жінки на тій же посаді; спостерігається дискримінація при влаштуванні на роботу; жінки змушені погоджуватися на низькооплачувану роботу або взагалі залишатися безробітними. І якщо в Україні «28 % населення проживає за офіційною межею бідності» [6, с. 6], то бідність та трудова міграція мають «жіноче обличчя». У процесі таких трансформацій українського суспільства «активізуються патріархальні тенденції зведення жінок до репродуктивної сфери» [7, с. 12], але при цьому чоловіки все частіше самоусуваються від батьківських обов'язків, скидаючи всі проблеми по вихованню дітей на жіночі плечі. Оскільки у жінок почуття відповідальності за сім'ю переважає над іншими мотивами, то жінки, найперше, прагнуть забезпечити дітей, а вже потім дбати про кар'єру чи професійний статус.

Тому не дивно, що в сучасному українському суспільстві жінки мають низький статус в суспільних і політичних організаціях. Причиною цьому є низка стереотипів, стверджує І. Грабовська: «жінка здатна внести значно менший людський капітал у роботу організації; жінка з огляду на свої психологічні особливості не може керувати справою так добре, як це здатен зробити чоловік; жінці шкодить керівна робота у суспільстві, політичним лідером вона не може бути; внаслідок специфіки статевої комунікації жінка не може так ефективно набирати потрібний досвід, необхідний для кар'єрного зростання; обов'язки жінки щодо сім'ї та дому не дозволяють їй ефективно реалізуватися у професійній чи суспільній діяльності» [3, с. 73]. Суттєво й те, що досягнення рівності між чоловіками і жінками сприймається в масовій свідомості та в системі українського управління лише як «жіночі питання», якими переймаються здебільшого жінки, а не як нагальна проблема українського суспільства, що стосується обох статей – і жінок, і чоловіків. У такій ситуації «самим своїм становищем

українське жіноцтво змушене бути феміністками, тобто свідомо самореалізуватися у суспільній сфері і при цьому прагнути не мати там утисків у порівнянні із чоловіками…» [2, с. 13].

Таким чином, на даний момент українське суспільство демонструє неготовність до реалізації ідеї соціального партнерства (або паритетної демократії). Але громадська та політична активність жінок, ґендерна освіта і виховання всього суспільства можуть поліпшити як становище жінок в Україні, так і держави загалом. Саме в ході ґендерного виховання та освіти можуть бути зняті стереотипи й установки щодо соціальних ролей чоловіків і жінок, які продовжують чинити спротив процесам демократизації українського суспільства. В процесі ґендерного виховання та освіти формуються такі умови в соціумі, за яких і жінки, і чоловіки мають можливість повноцінно реалізувати себе в громадському, професійному та особистому житті; стосунки між жінками й чоловіками встановлюються на принципах партнерства, що сприяє більш стабільним відносинам у родині. І якщо з дитинства дівчаток і хлопчиків вчити з повагою сприймати і свою, і протилежну статеву належність, то цим самим створюються передумови для успішного розвитку особистості та повноцінної її самореалізації в суспільстві незалежно від статевої належності. Партнерство з представниками іншої статі на рівних правах, з почуттям поваги та толерантності, а не з орієнтацією на статево типізовані патріархальні моделі поведінки, формує самодостатніх жінок і чоловіків.

Отже, впроваджувати ґендерний підхід у систему виховання – це, найперше, здійснювати виховання з глибоким розумінням соціального, конструктивістського походження категорій «жіночого» і «чоловічого» в суспільстві, формуючи особистість без ґендерної стереотипізації на основі сексистських установок. Основний принцип статевого підходу в освіті – це врахування специфіки впливу на становлення особистостей (дівчат і хлопців) усіх чинників навчально-виховного процесу: змісту і методів навчання, організації шкільного (студентського) і позашкільного (позавузівського) життя, набору навчальних дисциплін.

Проголошуючи мету виховання, котре здійснюється на засадах ґендерного підходу, необхідно робити наголос на тому, що ґендерне виховання є цілеспрямованим процесом, у ході якого особистість повинна комфортно долати проблеми соціалізації, важливою складовою яких є самоідентифікація як дівчаток, так і хлопчиків; ґендерне виховання має дати дівчаткам і хлопчикам не лише певний обсяг знань, але й зруйнувати стереотипи їхньої поведінки; ґендерне виховання стосується не лише дітей, а й дорослих – вчителів, викладачів, управлінський склад (перепідготування професійних кадрів), батьків і кожного члена суспільства. Успішність ґендерного виховного процесу буде залежати від того, наскільки професійно керівники, викладачі, вчителі, вихователі дотримуватимуться етики й об’єктивності у тлумаченні та демонстрації ґендерних цінностей і пріоритетів.

Література**:**

1. Авер’янова Н., Воропаєва Т. Становлення і розвиток цілісної особистості в контексті сучасних трансформацій українського суспільства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – Вип. 10. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. – С. 47 – 51.
2. Грабовська І. Європейськість України у ґендерному вимірі // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – Вип. 13. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. – С. 12 – 14.
3. Грабовська І. Національні міфи в контексті сучасних українських реалій (філософсько-світоглядний аналіз). Монографія. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, ДС Міланік, 2007. – 141 с.
4. Жеребкина И. Субъективность и ґендер: ґендерная теория субъекта в современной философской антропологии. – СПб: «Алетейя», 2007. – 312 с.
5. Мельник Т. М. Ґендер як наука та навчальна дисципліна. Навчальний посібник // Основи теорії тендеру. – К.: «К.І.С.», 2004. – 536 с. – С. 10 – 29.
6. Попович Мирослав. Українська модель суспільного розвитку: бажання і реальність // Філософська думка. – 2010. – № 2. – С. 5 – 11.
7. Стребкова Ю. В. Ґендерна компонента сучасного українського суспільства (соціально-філософський аспект). Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Національний технічний університет України «КПІ». – Київ, 2007. – 20 с.

Людмила Афанасьєва, Ірина Грабовська

Ґендерна специфіка взаємин ромів України та проблеми втілення ґендерних освітніх проектів в їхньому середовищі

Досліджуються особливості ґендерних взаємин у ромів України у взаємозв'язку із існуючими в країні освітніми завданнями, зокрема, Наказом МОН «Про впровадження принципів ґендерної рівності в освіту».

The article deals with the research of the peculiarities of Ukrainian Romas relations in conjunction with the country's current educational tasks, including the Order of Ministry of Education and Science "About the implementation of the gender equality principles in the education".

24 стаття Конституції України («ґендерна») стосується всіх її громадян. Вимоги щодо дотримання рівних прав та обов'язків жінок і чоловіків, виписані в діючому «Законі про рівні права та обов'язки жінок і чоловіків», як, зрештою, і статті Наказу Міністерства освіти і науки України «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту», мають бути керівництвом до дії для кожного українця. Проте в країні проживає чимало етнічних груп, які мають свої традиції, звичаї, стереотипи щодо стосунків між статями. Як ці особливості узгодити з існуючим законодавством – чимала проблема. Дуже важливо і цікаво зрозуміти, чи це можливо взагалі, і чи можна перетворити будь – який закон дійсно на один для всіх.

Сьогодні дослідження ґендерних стосунків в етнічних спільнотах, які проживають на території України, є однією із найбільш нерозроблених тем. Це стосується і вивчення специфіки гендерних взаємин у середовищі українських ромів. Адже без урахування конкретної ситуації з певною етнічною чи національною меншиною важко рохраховувати на виконання її членами вимог, поставлених законодавством сучасної української держави.

Зрозуміти особливості гендерних відносин поза історико-культурними реаліями існування етнічної спільноти неможливо. Тому звертання до всебічної (по можливості) характеристики ромів є невід'ємною умовою розуміння процесів, що аналізуються, та специфіки їх протікання у даному середовищі.

Демографічна статистика свідчить, що на сьогоднішній день кількість циган (ромів) у Європі становить від 7 до 12 млн. чол. (в Україні від 40 до 100 тис. чол.). Значні проблеми з соціальною адаптацією цієї етнічної групи на європейських теренах спонукав низку недержавних організацій та фондів оголосити 2005 – 2015 р.р. ромським десятиріччям в країнах Європи. Посутньо це є спробою в міжнародному масштабі покращити становище ромів в сучасному суспільстві. Найбільшу увагу планується приділити проблемам молоді та освіті, співпраці з подолання етнічної дискримінації, підтримці процесів створення ромської інтелектуальної еліти, здатної відстоювати політичні, культурні і соціальні права циган в Європі.

В підтримку ініціативи доброчинних організацій держави-ініціатори декади – Болгарія, Угорщина, Македонія, Сербія і Чорногорія, Словаччина, Хорватія і Чехія також підписали спільну декларацію про співпрацю з подолання етнічної дискримінації.

На сучасному етапі становлення української державності своєчасною і доречною є увага до етнічних питань з боку української влади. Однак ще багато аспектів етнічної проблематики потребує більш детального наукового аналізу та конструктивної співпраці суспільних інституцій у всеукраїнському масштабі. Хоча Закон України про національні меншини від 1992 р. гарантував усім національностям право на користування рідною мовою, розвиток національних традицій, створення національних культурних закладів тощо [7, с. 128], на практиці наведеними вище правами різні національні меншини України користувалися в різних обсягах залежно від об'єктивних (чисельність, тип розселення) та суб'єктивних ознак меншини (організованість, структурованість тощо).

Практика свідчить, що цигани майже завжди відносились до тих спільнот, які найменше користуються правами, передбаченими законодавством [8], хоча і в Україні в останні роки також спостерігається підвищення уваги органів влади до циганського етносу. Зокрема 12 вересня 2003 року постановою Кабінету міністрів України № 24336 було затверджено «Програму державної підтримки соціально-духовного відродження ромів України на період до 2006 року», одним із пріоритетних завдань інтеграції ромської громади до українського суспільства визначена розробка підручників «Історія ромів» та «Ромська мова і література». Активізацію історичних та джерелознавчих пошуків визначає і постанова Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 року № 2085-IV «Про

відзначення Міжнародного дня Голокосту ромів». Зокрема, в архівах різних рівнів облдержадміністраціями подано запити щодо отримання інформації про знищення ромів на теренах України у роки Другої світової війни; ініційовано збір спогадів циган, які пережили етноцид. 14 квітня 2005 року вперше в історії України відбулися комітетські слухання з ромських проблем в Комітеті Верховної Ради України з питань міграції, національних меншин і міжнаціональних відносин, в якому взяли участь як депутати так і лідери ромських громадських організацій. Нині в Україні активно діє понад 60 ромських громадських організацій, відкрито близько тридцяти ромських недільних шкіл. Однак моніторинг роботи цих шкіл показав, що основні проблеми в їх дяльності пов'язані з відсутністю навчальних програм, підручників, але головні – відсутність фахівців (педагогів і вчених), незавершеність кодифікації мови («романі» в Україні функціонує в кількох діалектах).

Лишається актуальною і більш складна проблема-проблема взаємин циган з оточуючим населенням. В Україні засоби масової інформації часто помічають лише негативні сторони життя циган, а це впливає на формування негативного ставлення до них з боку населення, внаслідок чого порушуються фундаментальні права людини [6].

Важлива роль у вирішенні висвітлених та багатьох інших проблем життя малих народностей належить регіональним історіографічним, історико-етнографічним та джерелознавчим дослідженням історії і культури етнічних спільнот, які здавна мешкають в Україні, зокрема циган (ромів), історії та культури циганського етносу, складна структура якого сформувалася на основі кількох міграційних хвиль на теренах України, починаючи з XV ст.

З історичних джерел добре відомо, що кожне з державних утворень, у складі яких за різних часів перебували українські землі, мало певну правову базу та здійснювало практичну політику відносно циган. Проте законодавчі акти, засоби їх застосування, практичні дії місцевих влад дуже різнилися.

Політика Речі Посполитої в XVI – XVIII ст. була скерована на вигнання циган за межі Корони. Але в литовських та українських землях ситуація була двоїстою: з одного боку, переслідувалися кочові цигани, з іншого – підтримувалися «свої», осілі цигани. Було створено інститут «циганських королів», через який влада намагалася впливати на циган, не втручаючись до їхніх внутрішніх справ.

На українських землях Австрійської імперії в XVI – XVII ст. домінантою циганської політики влади була ідея фізичного винищення циган, що з кінця XVIII ст. змінилася політикою асиміляції. Політика Османської імперії сприяла інтеграції циган до суспільства. Цигани продовжували займатися своїми заняттями, а повільна ісламізація не завадила їм зберегти власну культуру. Більшість циган у Бесарабії була закріпачена протягом XV – XVI ст. Деяке зменшення тиску на циган відбулося лише внаслідок переходу Бессарабії до Росії. Юридичний стан циган Лівобережної України до середини XVII ст. не відрізнявся від стану циган Правобережжя.

За малоросійським правом цигани розглядалися як стан, нижчий за посполитих. Законодавство Російської імперії не виокремлювало циган з інших підданих і намагалося зробити з них селян: «…следовало-бы принять самыя настоятельныя меры къ обузданію праздной и чрезвычайно вредной для общественнаго спокойствія жизни здешнихъ циганъ. Возмутительно видеть, какъ целыя шайки людей, не занимающихся никакимъ хозяйствомъ, ни ремесломъ, свободно переезжаютъ съ одной ярмарки на другую, и располагаются тамъ отдельными таборами. Какой это примеръ для поселянъ, какъ для техъ изъ нихъ, которые и сами по себе склонны къ порочной жизни, такъ и для честныхъ труженниковъ, которые, съ одной стороны, видятъ ничемъ нестесняемыхъ враговъ ихъ общественнаго спокойствія, а съ другой стороны замечаютъ явный перевесъ вещественныхъ выгодъ, пріобретаемых нечестною жизнію, передъ теми выгодами, какія даетъ человеку тяжелый земледельческий трудъ» - радив в статті «О цыганахъ въ Екатеринославской губерніи», опублікованої в «Запискахъ императорскаго общесвеннаго комитета Южной России», датованих серпнем 1861 р писар Д.ч. Общества Сельскаго Хозяйства Южной Россия К. Буніцкій [5] .

Радянська влада в політиці щодо циган вважала головним завданням припинити кочування циган і залучити їх до виробничої праці. Проте більшість заходів носила примусовий характер, суперечила циганському життєвому укладу. Циганське населення разом з іншими народами України постраждало від голодомору, політичних репресій тощо. У західно-українських землях ситуація була інакшою: уряд Польщі практично обійшов циган увагою, на Закарпатті втілювалася програма уряду Чехо-Словаччини, що передбачала оселення, освіту та працевлаштування циган.

У роки Другої світової війни ромів безжально і масово знищували разом з євреями. Жертвами нацистських переслідувань стали близько 3 мільйонів ромів. В Україні під час німецької окупації ромів безжально винищували: вони були одними з перших жертв Бабиного Яру. Сьогодні в країні 3,5 тис. ромів вважаються жертвами геноциду [2; 3; 14].

Під час перепису населення 1989 року близько 48 тисяч громадян УРСР назвали себе ромами. До осілості ромів у колишньому СРСР вагомо спричинився тодішній закон, який вийшов у 1956 і діяв до 1962 року.

Сьогодні, як вважають фахівці Держкомнацміграції, реальна кількість ромів (зважаючи на особливості їхнього життя та факту, що значна кількість під час перепису вказували іншу національність) є набагато більшою, ніж про те кажуть офіційні дані- близько 80-100 тис. Головні причини великих розбіжностей у статистиці: відсутність паспортів чи інших документів, недовіра до всіх урядових починань, незалежно від держави проживання, а також «мобільність» ромських таборів. Опираючись на зазначені вище чинники, представники ромської общини оперують цифрами в 200-400 тис. чоловік. Останній звіт Європейського Центру Прав Ромів стверджує, що ромська громада в Україні надзвичайно вразлива у питанні дотримання її громадянських прав. Більшість з них живе у сільській місцевості, в так званих «таборах» без елементарних зручностей. Безробіття, неосвіченість та бідність головні проблеми цієї громади, які загострилися після розвалу Радянського Союзу.

У ромів і до цього часу зберігається давній традиційний уклад життя, де жінка незрідка є товаром. Так, у одному з інтерв'ю із представницею циганського роду було задане питання про те, чи має циганка право провернутися після весілля додому. На що вона відповіла:

« - Ні. Тому що за неї віддали гроші. Її вже продали чоловікові.

- А якщо вона втече, наприклад, від свого чоловіка до іншого?

- Батько від неї повністю відмовиться. Вона не має права навіть спілкуватися з циганами.

- А якщо в неї вже є дитина від цього шлюбу?

- Діти завжди залишаютьсмя із батьком.

- А вона має право брати участь у їхньому вихованні?

- Ні» [1].

Неврахування подібних реалій, в тому числі і в освітніх проектах сьогодення, навряд чи сприятиме не те що ефективному, але будь-якому втіленню їх в життя. Це чи не найбільшою мірою стосується і проблем втілення Неврахування подібних реалій, в тому числі і в освітніх проектах сьогодення, навряд чи сприятиме не те що ефективному, але будь-якому втіленню їх в життя. Це чи не найбільшою мірою стосується і проблем втілення принципів гендерної рівності через освітній процесс в українській державі.

Неурядові ромські організації в Україні стверджують, що расизм щодо ромів культивується державними установами та системою освіти. Опитування громадської думки, проведене Держдепартаментом США в Україні в 2005 році продемонструвало, що «соціальна нетерпимість щодо ромів є більшою, аніж до будь-якої іншої етнічної групи». Водночас в офіційному звіті України перед комітетом ООН з викорінення расової дискримінації 2004 року йдеться про «кричущі факти недотримання ромами норм поведінки, норм людського співжиття». Однак чи ж можна вважати українців расистами стосовно циган? Кого можна звинуватити у жахливих побутових умовах у так званих таборах? Чому значний відсоток циганських дітей залишається неписьменними?

Чим пояснити, що за офіційною статистикою, в Україні проживає 47,6 тис. ромів, за твердженнями лідерів громад – понад 240 тис.

Згідно з останніми дослідженнями, більшість ромів знаходиться за межею бідності, при цьому третина обмежена в їжі, потерпає через відсутність зимового одягу. Нерідко дорослі і діти мешкають у бараках, землянках, напівзруйнованих приміщеннях без електрики та водопроводу, 30–40% дорослого і дитячого населення хворіє на туберкульоз. Роми, не піддаючись асиміляції, стійко зберігають свою національну ідентичність, сподіваються на краще життя, хоч їхня культура й звичаї постійно наражаються на несприйняття і нерозуміння з боку суспільства. І до цього часу існує гостра нерівність між жінками та чоловіками у ромів. «При народженні дитини, коли забрали жінку з пологового будинку, вона не має права сорок днів доторкатися до посуду, мити посуд, подавати на стіл, коли прийшли гості. Їй не можна знаходитися за одним столом з гостями. Вважається, що вона ще нечиста. Коли жінка народила дитину, вона ще нечиста. Коли вона вагітна, то не повинна доторкатися до столу животом. На стіл подала й пішла. Вона не повинна сидіти з гостями» [1].

Гострою проблемою для ромів є отримання документів, зокрема паспортів. Часто після народження дитини (інколи

вдома, а не в пологовому будинку, який видає необхідну довідку) батьки не поспішають оформлювати свідоцтво про народження. Молоді роми, яким виповнилося 16 років, за свідченням правоохоронців, як правило, відкладають отримання паспорта. Якоюсь мірою тут на заваді стають як матеріальні витрати, так і необхідність оформлення довідок, які непросто отримати. Внаслідок цього саме відсутність документів є конфліктним полем у стосунках ромського населення з представниками влади.

Сьогодні 9% підлітків до школи не ходить зовсім, 51% часто пропускають заняття. Серед інших причин основною є та, що діти змушені заробляти на життя та допомагати рідним. Ситуація щодо грамотності ромів склалася просто катастрофічна: більшість дорослого населення як у сільській місцевості, так і в містах практично не вміють читати, писати, рахувати або роблять це з певними труднощами. Лише 2% ромського населення мають базову або повну вищу освіту, 6% – повну середню або професійно-технічну, 10% – базову. Хоча за роки незалежності Держкомнацем України чимало зроблено для поліпшення життя ромського населення, однак більшість проблем освіти, надання медичних послуг погіршилася.

Зберігається і глибоко патріархальний лад в циганській сучасній сім'ї.

«Матір виховує дочку за циганськими звичаями. Як та повинна себе поводити, що повинна вміти робити по господарству, якою має бути дружиною. Дотримуватися закону вчать від народження: поважати батька, цінувати сім'ю. Батько у ромів – головний в сім'ї. Донька повина виходити заміж по слову батька. Як батько сказав, так і повинно бути» [1].

Недостатньою є інтеґрованість рома в економічне, культурне і політичне життя суспільства, незмінною залишається, на думку більшості представників цієї етнічної групи, упередженість чиновників до представників їхнього народу.

Оскільки однією з передумов існування демократичного суспільства є оптимізація міжетнічних відносин, їхня гармонізація на принципах поваги та взаєморозуміння, етнічний образ людини сьогодні пов'язаний не просто з самовизначенням особи в поліетнічному середовищі, але й з загальним рівнем розвитку культури.

І науковість дослідження конкретного етносу уможливлюється лише тоді, коли проблематика наукових досліджень резонує з потребами суспільства: кожна культура виробляє «фільтри», крізь які люди бачать себе та світ. Цими фільтрами протягом XIX – XX ст. була сукупність ідей, концепцій, стереотипних аналогій, що сформулювали потужну культурну систему, до якої нелегко було вписатися недержавним націям.

Майже до початку 90-х років праці про циган в Україні не публікувалися. Публікувався передусім фольклор окремих груп циган СРСР. Тільки наприкінці 80-х рр. мали місце окремі спроби дослідників (насамперед, вихідців із циганської інтелігенції) подолати негативні стереотипи і розпочати відродження циганської культури, окреслити власне бачення історії циган. Разом з тим, реальне життя більшості циган залишалося поза увагою дослідників, замовчувалися гострі соціальні проблеми в їхній життєдіяльності.

Теоретичне осмислення природи циган вчені поєднували з опрацьовуванням мовного матеріалу та досліджень про циган в межах окремих наук, зокрема, етнографії, антропології, фольклористики та історії з переважанням об'єктивно-аналітичного підходу. З самого початку проблема набула дискусійного характеру, оскільки уявлення про циган по-різному поєднувалися з розумінням вченими історизму цього народу. Мовознавчі дослідження другої половини XIX ст. А.Ф. Потта, Ф. Миклошича, Г.А. Асколі увінчалися підтвердженням індійської теорії походження циган та започаткували вивчення окремих діалектів романі та їх носіїв. Вперше було відзначено неоднорідність циганського етносу, значні діалектні, культурно-побутові відмінності в різних регіонах Європи і проголошено необхідність регіонального дослідження циган. Дані антропології, яка почала бурхливо розвиватися наприкінці XIX століття (Ф. Ратцель, Й. Денікер, І. Коперницький), ще раз підтвердили індійську теорію походження циган.

Міграційний процес переселення предків циган з півострова Індостан на захід розпочався у IV – V ст. н.е. й мав декілька хвиль. Унаслідок взаємодії індійського антропологічного, лінгвістичного й культурного субстрату з багатьма іншими елементами, обумовленими шляхами міграції та місцем подальшого розселення циган, вони розподілилися на певні групи, що відрізняються особливостями культури, мови та побуту. Упродовж століть характерною особливістю циганського етносу було те, що він перебував і функціонував у вигляді етнічних груп. У науковій літературі існують різні думки щодо рівня етнічного розвитку циган-як племінної спільності (Г. Грельман, Л. Моногарова), народності (О. Гесслер,

Є. Друц), соціального прошарку, що втратив свою специфіку (С. Токарєв, Ф. Шерегі), розсіяної етнічної спільноти (А. Шевченко), міжгрупової етнічної спільноти (О. Марушиакова, В. Попов).

Історія циганського (ромського) народу дуже своєрідна, вона містить багато трагічних та темних сторінок. Жоден народ у світі не був оточеним такою кількістю різних вигадок, небилиць та чуток.

Відомо, що на територію України цигани потрапляють наприкінці 13 – початку 14 ст. з Валахії та Молдови і до 16 ст. вони кочували вже по всій Україні. Міграція населення, незвичайні люди у дивовижному одязі і незрозумілою мовою цілком вписувалися у меті того часу. У потоці мандрівних купців, ченців, ремісників та найманців цигани не привертали до себе особливої уваги. Проникнення циган було мирним, без опору місцевого населення. Національна та культурна самобутність у той час ще не мали великого значення, не стояли на заваді інтеграції. Цигани прибували на терени України різними міграційними маршрутами і осідали в різні історичні періоди протягом XV – XX ст.

Останні три великі хвилі циганської міграції до українських земель у XX ст. відбулися: наприкінці 40 – 50-х рр., у 80-х рр. та з розпадом СРСР. У сучасній Україні за офіційними даними мешкає 47,6 тисяч осіб циганської національності, які належать до різних етнодіалектних груп. Зонами найбільшого зосередження циган є Закарпаття, великі міста східних (Донецька, Луганська, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька), південних (Запорізька, Херсонська, Одеська) областей і Криму. Сучасне територіальне розташування циган стало результатом різних за часом міграцій, які подекуди продовжуються і до сьогодні. Збереження тісних зв'язків між циганами в країнах Східної Європи відбувається завдяки їх спільній спадщині, яка сягає століть та внутрішній специфіці циганської спільноти, яка є неоднорідною і характеризується багаторівневою структурою груп. Поділ циган на групи був обумовлений їхньою історичною долею: способом життя, часом і місцем розселення. Розпорошені рівномірно по країні: 0,6-07% (на Півдні України – 0,7-0,8) від загального числа мешканців кожної області, цигани в Україні не тільки не асимілювалися, але навіть не втратили власної самобутності. Історично в Україні склалося декілька особливих циганських етнодіалектних груп. Кожна з них має власну назву, самовідчування, відрізняється мовою, ареалом формування, заняттями, віруваннями.

Кордони між цими етнокультурними системами проходили, в тому числі на українських землях. Деякі з них поділяли циганські етнічні групи на окремі частини, зокрема за релігійними та історико-культурними зонами: східнохристиянську (православну), західноримську (католицьку), мусульманську. Регіональність та варіативність циганської культури – одна з найхарактерніших її особливостей, як самобутньої і оригінальної системи, вплетеної у загальноєвропейський етнокультурний процес, в якому на історико–культурні зони нашаровувалися ще й етнічні, мовні, соціальні, політичні структури, створюючи передумови для формування ієрархічності етнічної культури та локальних її осередків.

Насамперед це українські цигани – серви, сервуря або лівобережні цигани (найбільш чисельна циганська група в Україні) та влахи, влахуря. Мова цих циган належить до української діалектної групи, згідно з лінгвістичною класифікацією, яку запропонував Л.Н. Черенков [12].

Лінгвісти визначають їхній діалект як «провлашський» романі. Майже всі серви та влахи належать до християнської православної церкви і є другою за чисельністю групою в СНД. Вони оселилися на Лівобережній Україні в XVI – XVII ст., куди прибули із земель Валахії і Молдови. Крім України вони мешкають в Росії (Москва, південні області Поволжя) і Казахстані. На Правобережжі України живуть влахи (влахуря), які прибули із Валахії і Молдови у XVII – XVIII ст., нині мешкають також в південній Росії та на Поволжі.

Руска рома, або як вони самі себе називають халадітка рома є нащадками тих циган, які прибули на терени Росії в XVI – XVII ст. із Німеччини через Польщу і Литву. Вони розмовляють діалектом, який належить до балтської або північної мовної групи циганської мови (романі). Нині представники руска рома мешкають не лише в Росії та країнах Балтії, а також в Україні, Білорусі, меншою мірою в Казахстані, Киргизтані, і досі підтримують шлюбні (матримоніальні) зв'язки.

Представники найбільшої балканської діалектної групи романі мігрували на терени України з Балканського півострова в різні історичні періоди. Насамперед це крімітіка (крімлітіка) рома (себе називають крімуря або крімчі). Їхнє минуле пов'язане з Кримом, однак нині більшість представників групи мешкає на півдні України та на Поволжі, Кубані, Північному Кавказі, Москві та Підмосков'ї. Деякі родини, які мешкали в

кавказьких республіках та Середній Азії, на початку 90-х рр. XX ст. повернулися в Росію та Україну. Дайфа (тайфа) – з Балкан або Малої Азії у точно не встановлений час мігрували в Крим. Нині це найбільша циганська група в Криму, яка розмовляє романі. Обидві групи сповідують мусульманство. Представники балканської діалектної групи урсарі, які мігрували на терени Молдови і України у XVIII – XIX ст., є православними християнами.

За часів т.зв. «великої келдерарської інвазії» (масового переселення циган-келдерарів) в кінці XIX – на початку XX ст., носії нововлашського діалекту, з теренів сучасної Румунії розселилися по всьому світу, і, зокрема, переселилися в Україну. Це т.зв. кишиньовці, (їхня ізольова підгрупа бріждяя мешкає на півдні України, а в Молдові споріднені катунаря і чукунаря. Ймовірно, останні представники цієї хвилі міграції прибули на українські землі з теренів Австро-Угорщини на початку XX ст. – групи келдерара і ловара, які мешкають маленькими групами скрізь на території України і відносять себе до православних. Румуномовні цигани (бесарабці, лінгурарі та ін.) мешкають в Молдові та на півдні України, куди переселились з Румунії.

У карпатських регіонах України, які тривалий час входили до складу Австро-Угорщини, живуть групи сервіка рома, які розмовляють карпатським діалектом романі та унгріка рома («угорські» цигани), які називають себе румунгри або мадяри (угорці). Вони розмовляють угорською мовою-переважно католики та греко-католики.

Група плащунів переселилася на ці терени, ймовірно з півдня України, розмовляють центральним карпатським діалектом романі.

В останнє десятиліття з Узбекистану і Таджикістану на схід України та в Київ мігрували невеликі групи люлі (мугат), які ідентифікують себе таджиками, та, на думку вчених імовірно мають індійське походження.

Отже, серед циган розповсюджена релігія тієї країни, де вони мешкають. Це було необхідним з усіх поглядів: і задля здобування хліба насущного, і для самозахисту, а часом було примусовим заходом. Але нова релігія сприймалася ромами дуже своєрідно [4].

Наприклад, кримські цигани-гурбети є мусульманами-суннітами, але з домішками шиїзму: гурбети промовляють відому формулу: «Ля ілаха ілля ллах ве Алі велі уллах» (немає Бога, крім Бога, й Алі є пророк його); впродовж 12 (10) днів першого місяця ал-мухаррама вони ходять з алемом (стягом) та мідяною чашою по селах, читаючи вірші щодо страждання Хусейна у Кебелі.

У гурбетів є легенда, що таке право вони отримали за те, що хитрощами відвоювали у ворогів голову Хусейна та поховали її. Ці домішки шиїзму можна пояснювати персидським впливом. Цікаво, що кримські татари не дозволяли кримським циганам ховати померлих на загальних мусульманських цвинтарях, тому вони мали власні окремі циганські кладовища [11].

Християнство (православ'я або католицтво) також має серед циган своєрідність, яка дозволяє говорити про поєднання багатьох рис кількох релігійних систем (анімизм, фетишизм, магія, шаманізм, східні релігії, християнство тощо) [9].

Отже, навіть такий стислий перелік циганських груп вказує на складну, неоднорідну структуру циганського етносу в Україні, яка до того ж має власну ієрархію. Зазначається, що самосвідомість циган також багаторівнева, і може залежно від ситуації змінювати домінанти. В зв'язку з цим розглянуто еволюцію самоназв циган і окремих діалектних груп та окреслено значення етнонімів як засобу етнічного самовиразу. Полісемантичність самоназв циганських груп пов'язана зі специфічною формою існування циганської етнічної спільноти як міжгрупової етнічної спільності та певним ступенем дії процесів асиміляції, відтворює складність і неоднорідність процесів етнічного розвитку циган України.

Представники більшості циганських груп у неконфліктних ситуаціях визнають свою спорідненість. В таких випадках вони називають себе «ром» (з мови романі – «чоловік», «людина». Найменування, які семантично походять від слів – «людина», «люди», «справжні люди» характерні для багатьох народів, що відбиває певний етноцентризм. Щодо етнічної самоназви циган, ступеня її сформованості, вчені вважають, що формування її ще незавершене, а її виокремлення тісно пов'язано із стосунками з оточуючим нециганським середовищем як уявлення для отримання суспільного статусу або прояв єдності серед різних осередків циганської інтелігенції.

У мові рома не існує жодного слова, яке співвідносилося б зі словом «циган». Англійський дослідник, автор багатьох книг А.Фрезер доводить: «Всі визначення, які пов'язані зі словом «циган» – це семантична проблема не ромського походження. Та слово це само по собі назва, яку дали їм інші». Голландська дослідниця Жан Кемерс, відстежуючи описи «циган» в оповіданнях і казках для дітей, наголосила: «Насправді не

рома викрадали дітей до свого світу, а літератори викрадали рома, щоб їх використати у своїх оповіданнях». Цим, буває «грішать» журналісти деяких періодичних видань, допускаючи некоректні узагальнення щодо народу ром.

Хоч попри існуючі стереотипи, результати соціологічних досліджень, проведених фондом «Відродження», заперечують факт широкого залучення ромського населення в наркобізнес, проте спростувати ці чутки та звинувачення цілого народу публічно дуже складно.

Ці факти свідчать, що в Україні, як і в більшості східноєвропейських країн, на жаль, існують упередження щодо циган. Крім старовинних забобонів, тут відіграє роль і те, що самі цигани не дуже люблять братиучасть у громадському житті. Вони занадто часто зосереджуються на своїх власних, «таборових» справах, не переймаючись тим, чим живе навколишня громада. Тому дуже важливо, щоб рух до розуміння відбувався з обох боків.

Як відмічалось багатьма дослідниками проблеми, аналіз багатьох фольклорних текстів засвідчує вагомість українсько-циганських міжетнічних стосунків на соціально-побутовому, культурному та іншому рівнях. Глибока зацікавленість циганами з боку українців зафіксована усною народною творчістю і стосується їхніх мовних, психологічних, моральних, антропологічних тощо особливостей, зафіксованих в етнічному стереотипі. Останній дещо спрощував сприйняття оточуючої реальності і допомагав орієнтуватись у ситуаціях міжетнічного спілкування. Стійкі стереотипи про інший народ виникають із успадкованих забобон, особистого досвіду та із «достовірних» розповідей очевидців. Таким чином закріплювалися як позитивний, так і негативний досвід міжетнічних контактів та емоційне ставлення до них. Формування етнічного образу циган серед українців було складовою процесу створення т.зв. «персонажів» своєрідної міфології, в якій фіксувалися важливі сторони спілкування та взаємодії з сусідніми народами. Етнічний образ циган як своєрідна форма відображення дійсності одночасно програмував цю дійсність – заохочував або обмежував поведінкові акти українців.

Відомо, що грубі спроби «цивілізувати» і «перевиховати» циган протягом XVIII – XIX ст., які в європейському суспільстві зазнали цілковитої поразки, натомість закріпили низку здебільшого негативних етностереотипів за цим народом. За таких умов згадки про циган мали перш за все моралізаторсько-виховні цілі, часто за рахунок спрощення та гіперболізації історичної дійсності.

Цигани з XVI ст. стали важливою складовою українського суспільства. Їх головними заняттями були: металообробка; обробка деревини, рогу, щетини; торгівля; музика; виступи з прирученими тваринами; землеробство (у XX ст.); сезонні заробітки тощо. Етнокультурний поділ праці, традиційно притаманний циганам України, свідчить, що його позитивним боком є орієнтація на один або декілька видів господарської діяльності, сприятлива для передачі професійних знань та навичок і внутрішньої консолідації групи та збереження її ідентичності. Негативним боком групового поділу циган є небезпека духовної самоізоляції груп внаслідок одноманітної діяльності, а також потенційна небезпека міжгрупових протиріч. В сучасних умовах для циган етнокультурний поділ праці визначається процесом урбанізації та кон'юнктурою ринкової економіки. Маючи недостатній освітній рівень, роми змушені орієнтуватися на професії, які не вимагають тривалої підготовки (дрібна торгівля, будівництво). Існували й існують напівлегальні та нелегальні засоби заробітку (ворожіння, жебрацтво тощо). Реальністю є і те, що відсутність стабільного прибутку наприкінці 80 – у 90-х рр. XX ст. підштовхнла частину циган на протиправні дії, зокрема шахрайство, збут наркотиків тощо.

З іншого боку, наявність периферійної самосвідомості завжди супроводжує інтеграцію, асиміляцію чи маргіналізацію з панівним суспільством. Розгляд цих процесів особливо актуальний у зв'язку з тим, що циганський етнос у своєму етногенезі, як вже зазначалося, зупинився на стадії міжгрупової етнічної спільності і одночасно є екстериторіальним народом, дисперсно розселеним серед інших етносів, що знаходяться на більш високому ступені соціальної й етнічної еволюції. Неадекватність між етапом розвитку, досягнутим циганами, і оточуючим їх етносоціальним середовищем визначають необхідність трансформацій у сфері державної політики. Відсутність конструктивних дій веде до поглиблення етнокультурної маргінальності – відносно стійкого етносоціального явища, що виникає внаслідок зрушень у нормативно-ціннісних системах під впливом міжкультурних контактів, соціально-політичних, техногенних та інших факторів.

Однак високопристосувальна етнокультурна система циган дозволяла тривалий час зберігати без змін або у вигляді модифікацій традиційні риси етносу, поки

вони відповідали основним принципам і вимогам часу. Завдяки саме традиційності цигани були здібні існувати майже в будь-яких соціально-економічних нішах, за різноманітних історичних обставин, зберігаючи власну ідентичність. Важливішими соціальними інститутами циганського населення України, що сприяли збереженню їх національно-культурної ідентичності, були родина, табір, циганській суд («кріс»). Проте традиційність мала й інший бік – це деспотизм чоловіків, утиски молодшого покоління, несприйняття «чужого», конформне ставлення до держави, низька політична активність циган.

Специфічні складнощі будь-якого значного системного дослідження побуту, звичаїв чи то соціальних рис ромів полягають і в тому, що, як відомо з джерельної бази циганознавства в Україні, зокрема, архівних джерел з історії циган, матеріалів циганських музеїв та колекцій, статистичних обліків, народної творчості, періодичної преси, що на їх ментальність наклало відбиток те, що майже до останнього часу цигани не мали писемності, а отже і власних писемних джерел, які є основними в історичних дослідженнях. Крім того, через певні обставини, обумовлені історичним розвитком циган різних регіонів, серед них виробилося специфічне ставлення до довкілля, зокрема народів, серед яких вони жили. Цікаве підтвердження тому знаходимо у твердженнях сучасників. Так, у наведеному вище інтерв'ю було і запитання про ставлення до представника іншої національності:

«- А якщо дівчині сподобався хлопець іншої національності, наприклад, росіянин?

- Якщо батько не підтримує, і якщо дівчина втікає з дому, сім'я повністю від неї відмовляється. Більше вона до них не має відношення» [1].

Загалом аналіз історіографії в контексті різних галузей знань дозволяє стверджувати, що спочатку циганознавчі студії, будучи фіксацією окремих свідчень про циган, розумілися як підгрунтя наукового дослідження циганської історії, етнографії, мови. В наш час приходить усвідомлення циганознавства як комплексного знання про циганський етнос – цілісний екзестенційний феномен, унікальний етно-соціальний суб'єкт у загальному русі людської історії [13].

Такий підхід зумовлений історичними обставинами: за відсутності державності у циган не має інститутів власної науки і освіти, тому самоусвідомлення циганською інтелігенцією себе можливе насамперед через рефлексію над власною історією, культурою, мовою. Роми України повинні зберегти власну яскраву культуру, серед якої духовна займає не останнє місце. Це буде корисним не тільки для вчених (релігієзнавців, східознавців, істориків та інш.), але й для самих циган (ромів) та оточуючих їх народностей. Що ж до застосування в середовищі ромів України гендерних практик, вочевидь на сьогодні це питання залишається відкритим.

Література:

1. Бакай Д. Ґендерні стосунки у ромів Мелітопольского краю (Інтерв'ю із жителькою с. Константинівка Елою Андріївною)// Паритетна демократія // Політикантроп // politican.com.ua

2. Баранніков О.П. 1931. Українські цигани – Київ, 1990. - С. 77.

3. Бєліков О.В., Бєлікова Н.Ю., Туренко О.С. Стан релігійності населення і перспективи розвитку міжконфесійних та етнокультурних відносин в Україні (за даними соціологічного дослідження Донецького державного інституту штучного інтелекту // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 17. – С. 72-73.

4. Бєліков О. Релігійні вірування українських циган// Історія релігій в Україні. Матеріали VIII міжнародного круглого столу 11-13 травня 1998 року. - Львів: Логос. – С. 20-21.

5. Буніцкій К. «О цыганахъ въ Екатеринославской губерніи»// Записки императорскаго общесвеннаго комитета Южной России. Августъ. 1861г.

6. Валюхов В. У цыгана... лошадь украли. Оперативники предотвратили самосуд // Московский комсомолец – 2001. – № 2 (146), 11 – 18 января

7. Етнополітика в Україні. Документи та матеріали / За ред. В. Євтуха. – К.: Державний комітет України у справах національностей та міграції, 1998. – 353 с.

8. Кравец Е. Большие проблемы малых народов // Романі Яг. – 1999. – № 4.3. Макара М. Квіти етнічного різнобарв'я // Романі Яг. – 2001. – № 10.

9. Лекса Мануш Культ Шивы и цыгане (к проблеме древней религии цыган)//СЭ, 1979 .– № 6. – С. 71.

10. Санаров В.И. Элементы древних верований в религии цыган.//СЭ, 1968, № 1, – С. 32.

11. Филоненко В. Крымские цыгане // Записки Коллегии Востоковедов, V.1929 – С. 337.

12. Черенков Л.Н. 1985 Некоторые проблемы этнографического изучения цыган СССР// Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР (Сб.ст.)/ АН СССР, Моск. Фил. Геогр.об-ва СССР. – С. 5-15.

13. Цигани в Україні: формування і сучасний стан // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн, Н.О. Зіневич, В.Т. Зінич та ін.; За ред. В.І. Наулка. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 404-424.

14. Цит. за Бєліков О.В. Цигани України наприкінці XX ст.: проблеми та шляхи їх вирішення // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 4. С. 69-79.

Ірина Букрєєва, Андрій Орлов

Ґендерна диференціація етнічної ідентичності та національної дистанції у полікультурному середовищі

Стаття присвячена дослідженню ґендерної диференціації етнічної ідентичності та рівня національної дистанційованості мешканців полікультурного регіону. Ґендерний аспект розглядається як один із чинників, що мають вплив на процес міжетнічної взаємодії.

The article is devoted to the research of the gender differentiation of ethnic identity and the level of national distance in multicultural environment. The gender aspect is considered as one of the factors that influence the process of ethnic interaction.

У сучасних умовах в Україні, як поліетнічній державі, посилюється значущість дослідження аспектів міжкультурної взаємодії. На щастя, в нашій країні відсутні відкриті етнічні конфлікти, оскільки функціонують дуже високі стандарти здійснення свободи совісті, і все ж українські дослідники звертають увагу на наявність в українському суспільстві прихованого занепокоєння щодо можливих конфліктів на етнічному ґрунті [3]. Особливим чином зазначені проблеми загострюються в регіонах з багатонаціональним складом населення, одним із яких є регіон Мелітопольщини.

На сьогодні можна констатувати, що обране для дослідження середовище представлене широкою палітрою етнонаціональних та конфесійних груп, які тривалий час спільно проживають на одній території [2]. За даними переписів населення, починаючи з XIX ст., можна спостерігати за процесом ускладнення етнічного та конфесійного різноманіття в місті, що відбилося на загостренні проблем, пов'язаних із взаємодією етнічних груп та соціальною безпекою. Це особливим чином стосується сьогодення Мелітополя, де під впливом процесів демократизації та етнокультурного відродження, з одного боку, отримують нове «дихання» національні культури (створюються національні товариства, недільні школи, відроджується мова та історія народів), а з іншого, на тлі історично-соціальної, мовної та світоглядно-ціннісної ідентичності підіймаються «старі образи», посилюються процеси відчуження, виокремлення «свої-чужі». І обумовлене це протиріччя насамперед багатосегментарною структурою міської спільноти. Ці суспільні сегменти пов'язані так чи інакше з відповідними ідентифікаційними процесами, які стосуються усвідомлення і окреслення кордонів «своїх» та «інших» сегментів та проведення розмежувань між ними.

Відомо, що найважливішим фактором посилення етнічності є намагання відокремитися від інших. Адже етнічність – категорія емоційно-нормативна. Гідність, гордість, образа, страх – є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв'язки з етнічною спільнотою і моральні зобов'язання стосовно неї, що формуються в процесі соціалізації індивіда, і в процесі якої не останнє місце займає формування ідентичності.

Зрозуміло, що етнічна ідентичність складається під впливом цілої низки соціокультурних чинників. Її становлення включає і специфічні ґендерні уявлення. На сьогодні поняття "ґендер" використовується для позначення соціокультурного конструювання поведінки, особистих якостей, ідентичності індивіда залежно від статі. На думку сучасних дослідників, засади ґендерної асиметрії вельми різнопланові: економічні, культурні, юридичні, мовні. Зробивши їх предметом свого аналізу і широко використовуючи емпіричні дані, сучасні дослідники показують, що ґендер зовсім не теоретична схема, а віддзеркалення соціальних реалій.

Проте ґендерна концепція ще не достатньо глибоко торкнулася проблеми етнічної самосвідомості. На сьогоднішній день можна виділити два напрями, в межах яких представлені матеріали досліджень ґендерної специфіки етнічної ідентифікації. По-перше, це описи примітивних суспільств і, по-друге, історичний аналіз еволюції ґендерних ролей від ранніх суспільств до сучасних. І той, і інший досвід звернення до даної проблематики має етнографічний характер. Власне соціологічний підхід до вивчення цієї теми ще не набув поширення і розвитку. Практично немає матеріалів про подібні дослідження на прикладі сучасних суспільств, і зокрема сучасного українського суспільства.

У цілому, роздуми і попередні висновки, запропоновані у даній статті, ґрунтуються на аналізі результатів пілотажного анкетного опитування представників різних етнічних груп, що мешкають в полікультурному регіоні. Проте ґендерна проблематика не була центральним завданням дослідження, тому зроблені висновки слід розглядати як гіпотези, що вимагають подальшого розгортання і перевірки.

В якості досліджуваного об'єкта було обрано мешканців м. Мелітополя, оскільки статистично, за рівнем репрезентації в ньому основної ознаки – етнічності, його можна вважати еталонним, адже саме тут склалися традиційні форми міжетнічної взаємодії.

У ході опитування була застосована багатоступінчата, квотна вибірка, яка забезпечувалася шляхом розподілення респондентів за демографічними показниками (стать, вік, національність), що відповідає загальній меті дослідження. Обсяг вибіркової сукупності: 516 респондентів віком від 18 до 60 років. Відповідно до розподілу, в загальній сукупності опитано 219 чоловіків, що складає 42,4% і 297 жінок, що складає 57,6%. Для дослідження було відібрано представників 7 національностей, які мешкають у місті і можуть репрезентувати відповідні етнічні культури, а саме: представники болгарської, вірменської, грецької, кримсько-татарської, польської, російської та української етнічних груп. Термін проведення анкетного опитування 9.03.2010 – 16.03.2010. Довірча вірогідність відповідає рівню 95%, де похибка дорівнює 4,31. Метод збору інформації: стандартизоване інтерв'ю (анкета). Обробка отриманої інформації здійснювалася в статистичному пакеті SPSS.

У завдання даного дослідження не входило окреме вивчення і визначення сучасного змісту соціальних ґендерних ролей. Ґендерна диференціація поведінкових норм значно варіює в різних соціальних і етнокультурних середовищах. Проте на базі зібраного матеріалу правомірно позначити, як нам здається, найважливіші з погляду предмета дослідження, смислові навантаження, які особливим чином обумовлюють життєдіяльність чоловіка і жінки в сучасному суспільстві. Існуючі відмінності у випадку нашого аналізу ми задаємо як гіпотетичні, тобто вважаючи диференціацію етнічної самосвідомості чоловіків і жінок і їх ставлення до міжетнічної взаємодії як вихідний пункт дослідження.

Для виявлення загальної тенденції щодо особистісної ідентифікації респондентам було запропоновано відповісти на такі запитання: «Ким Ви себе насамперед вважаєте?» та «Скажіть, будь ласка, що для Вас означає слово "*наші*"? Це перш за все... ». Дані дослідження доводять, що більшість опитаних ідентифікують себе за місцем (територією) свого проживання. Так, більшість респондентів передусім себе вважають жителями свого селища або міста (51,6%). Як громадяни України себе ідентифікують 34,9%, а 13,6% відносять себе до жителів регіону. При цьому якісної різниці між відповідями чоловіків та жінок не спостерігається. Хоча слід зазначити, що чоловікам притаманне частіше ідентифікувати себе на загальнодержавному рівні («громадянин України» - 37,0% порівняно з відповідями жінок (33,3%)), а жінкам – на регіональному рівні, тобто, як жителі селища або міста (52,2% порівняно з відповідями чоловіків (50,7%)).

У загальному вимірі ідентичність також передбачає окреслення відповідних кордонів «своїх» та «чужих». Цей показник дозволяє більш детально дослідити чинники, яки впливають на її формування, зміщуючи акценти ідентифікації індивідом себе за масштабними соціально-територіальними спільностями до локальних утворень, що виступають для нього в якості ціннісних та нормативних світів.

Так, для більшості опитаних (36,4%) «своїми», «нашими» в першу чергу є сім'я та близькі родичі. Цікаво, що чоловікам притаманне частіше (37,4%) ідентифікувати себе з родиною, аніж жінкам (35,7%). Також значна кількість респондентів ідентифікують себе як мешканців конкретного населеного пункту (34,1%). І в цьому випадку превагу складають позитивні відповіді жінок (35,0%) порівняно з відповідями чоловіків (32,9%). Додатковими формами ідентифікації для опитаних слугують критерії «моє покоління» - 19,0%, де ґендерна диференціація виглядає так: 20,1% чоловіків та 18,2% жінок; «мої однодумці» – 15,9% (14,6% чоловіків та 16,8% жінок); «моя країна» – 12,4% (12,8% чоловіків та 12,1% жінок); «коло знайомств, схожих інтересів» - 7,4% (6,8% чоловіків та 7,7% жінок). Ідентифікація за національною ознакою простежується у незначної кількості опитаних, тобто для загальної більшості опитаних не відіграє суттєвої ролі, адже цей критерій ідентичності обрали лише 2,9% респондентів. Ідентифікація за професійними, політичними та релігійними критеріями взагалі відсутня (таб. 2).

Слід зазначити, що як і у відповідях на попереднє запитання, якісної різниці між відповідями респондентів обох статей не спостерігається. Дані проведеного додатково U-тесту за методом Мана і Уітні не виявили

чіткої гендерної диференціації щодо продукування ідентичностей серед опитаних.

Таблиця 1

№ з/п	Скажіть, будь ласка, що для Вас означає слово "наші"? Це перш за все… (N=516)	Ваша стать		Всього (%)
		чоловіки (%)	жінки (%)	
1.	Мої однодумці	14,6	16,8	**15,9**
2.	Люди такої ж професії	0	0	**0**
3.	Колеги по роботі, навчанню	3,2	2,7	**2,9**
4.	Люди мого кола знайомств, схожих інтересів	6,8	7,7	**7,4**
5.	Моя сім'я, родичі	37,4	35,7	**36,4**
6.	Жителі міста, села, де я живу	32,9	35,0	**34,1**
7.	Люди з таким самим, як у мене, ставленням до політики	0	0	**0**
8.	Люди з таким самим, як у мене, ставленням до релігії	0	0	**0**
9.	Моє покоління	20,1	18,2	**19,0**
10.	Моя національність	3,2	2,7	**2,9**
11.	Моя країна	12,8	12,1	**12,4**
12.	Важко відповісти	6,4	5,4	**5,8**

Оскільки більшість респондентів ідентифікують себе на шлюбно-родинному, територіальному або поколінському рівні, то не дивно, що на запитання „Що ви розумієте під національністю?" більшість респондентів (56,6%) не змогли дати чіткої відповіді. Але, все ж таки, чверть опитаних (25,8%) в зміст поняття «національності» вкладають «співгромадянство, український народ».

Обрали це визначення 24,7% чоловіків та 26,6% жінок. А 17,6% вбачають у національності соціально-біологічну спільність (18,3% чоловіків та 17,2% жінок). Слід зазначити, що особиста ідентифікація опитаних, простежена у ґендерному вимірі, різниться від того змісту, який вони вкладають в поняття «національність», доказом чого слугують наступні дані (таб. 2).

Таблиця 2

№ з/п	Ким Ви себе насам-перед вважа-єте? (N=516)	Що Ви розумієте під національністю (етнічною приналежністю)?						Всього	
		Співгромадянство, український народ		Соціально-біологічна спільність		Важко відповісти			
		чоловіки (%)	жінки (%)	чоловіки (%)	жінки (%)	чоловіки (%)	жінки (%)	чоловіки (%)	жінки (%)
1.	Мешканцем села, району або міста, в якому Ви живете	51,9	45,6	17,5	15,7	60,8	66,5	**50,7**	**52,2**
2.	Мешканцем регіону (області або декількох областей), де Ви живете	37,0	44,3			5,6	4,8	**12,3**	**14,5**
3.	Громадянином України	11,1	10,1	82,5	84,3	33,6	28,7	**37,0**	**33,3**

У цілому відсутність яскраво вираженої етнічної ідентичності у респондентів та велика кількість міжнаціональних родин пояснюється відомим історичним фактом заселення й подальшого розвитку регіону, на території якого вже кілька століть спільно мешкають та взаємодіють представники різних етнокультур. І на сьогодні це визначення міста не втратило своєї актуальності, адже 67,6 % опитаних погоджуються з його багатонаціональністю. Й

саме тому більшість респондентів Мелітополь вважають толерантним містом (51,9 %). Так вважають 53,0 % чоловіків та 51,2 % жінок. А це, у контексті аналізу перспектив розвитку суспільства, може розглядатися не лише у якості потенціалу підтримання миру та спокою у регіоні, але й як показник ступеня готовності масової свідомості населення до відкритості та співробітництва.

Але, слід зазначити, що достатньо велика кількість опитаних (44,7 % чоловіків та 46,8% жінок) не можуть дати чіткої відповіді на це запитання. Це передусім ті респонденти, які не змогли визначити, що саме містить у собі поняття толерантності (61,6 %). Інші ж мешканці міста під толерантністю розуміють «співчуття до «інших» (14,0 %) (15,1 % чоловіків та 13,1 % жінок), «відповідна терпимість до інших етносів, рас, культур» (13,4%) (11,9 % чоловіків та 14,5 % жінок), «відповідна терпимість до всіх проявів іншого способу життя» (5,8 %) (6,4 % чоловіків та 5,4 % жінок). Негативним значенням дане поняття наділяють 3,1 % опитаних, вбачаючи в ньому «політичне чи ідеологічне гасло, яким грають політики» (серед них 3,2% чоловіків та 3,0 % жінок) та 2,1 %, для яких це лише слово (2,3% чоловіків та 2,0% жінок).

Емпіричний аналіз проблеми міжнаціональних відносин у контексті оцінки перспектив соціальних трансформацій потребує спеціальних методичних прийомів, які дозволяли б вимірювати рівень національної толерантності як глибинної психоемоційної основи міжнаціональної взаємодії. Адже даний рівень-це психологічне підґрунтя будь-якого соціального співробітництва. Однією з методик його вимірювання є шкала "соціальної дистанції" Богардуса [1, 4].

Дана шкала дозволяє вимірювати психологічну готовність до зближення або, навпаки, до відторгнення людей іншої національності, незалежно від їх особистісних якостей та особливостей. Відповідь респондента на запитання про те, у якості кого той згоден допустити представників іншої національності, дозволяє визначити соціальну дистанцію, яку людина хотіла б зберегти між собою та представниками певної етнічної групи.

Отримані в ході нашого дослідження дані доводять, що рівень соціальної дистанції в місті помірний (в середньому 4,189). Дане значення соціальної дистанції свідчить про те, що мешканці міста схильні до національного відособлення, і по відношенню до більшості національностей займають наступну позицію – «хай живуть у місті, але мені б не хотілося вступати з ними в безпосередні контакти». По відношенню до якої-небудь конкретної національності, це значення може інтерпретуватися як наявність відповідної соціальної дистанції, і означати те, що представники цієї національності сприймаються як «не зовсім свої, але і не зовсім чужі».

З іншого боку, дані свідчать, що представники української (індекс соціальної дистанції дорівнює 1,7035), російської (2,8280), польської (2,9981), вірменської (3,7229) та кримсько-татарської (3,8895) етнічних груп тісно включені в процес міжетнічної інтеграції.

Основна більшість інших етнічних груп продукує інтеграцію на рівні співробітництва та сусідства. А от представники ромської культури, на жаль, користуються не доброю популярністю, адже рівень дистанційованості від них найбільш високий (6,054), що свідчить про відсутність інтегрованості цієї етнічної групи у суспільні процеси та інститути в місті.

Застосування ґендерного показника під час аналізу даних свідчить про наявність диференціації щодо оцінки рівня соціальної дистанції чоловіками й жінками міста. Якщо у чоловіків даний рівень в середньому складає 4,22, то у жінок він нижчий – 4,08. Тобто чоловіки у більшою мірою схильні продукувати національну дистанційованість.

Відповідно до окремих етнокультур, то жінки виявляють більшу, ніж чоловіки дистанцію (4,69 та 3,13 відповідно) до представників етнічних груп кавказького регіону (азербайджанці, вірмени, грузини), представників західних, католицьких культур (німці, чехи, поляки) (3,04 та 2,88 відповідно), до євреїв (4,72 та 4,1 відповідно). Чоловіки ж дистанціюються більше за жінок від представників кримських культур (караїми, кримські татари), представників східних, православних культур (білоруси, росіяни, українці), циган та корейців (мал.1).

Малюнок 1

Рівень соціальної дистанції до представників різних регіональних культур (гендерний вимір) (N=516)

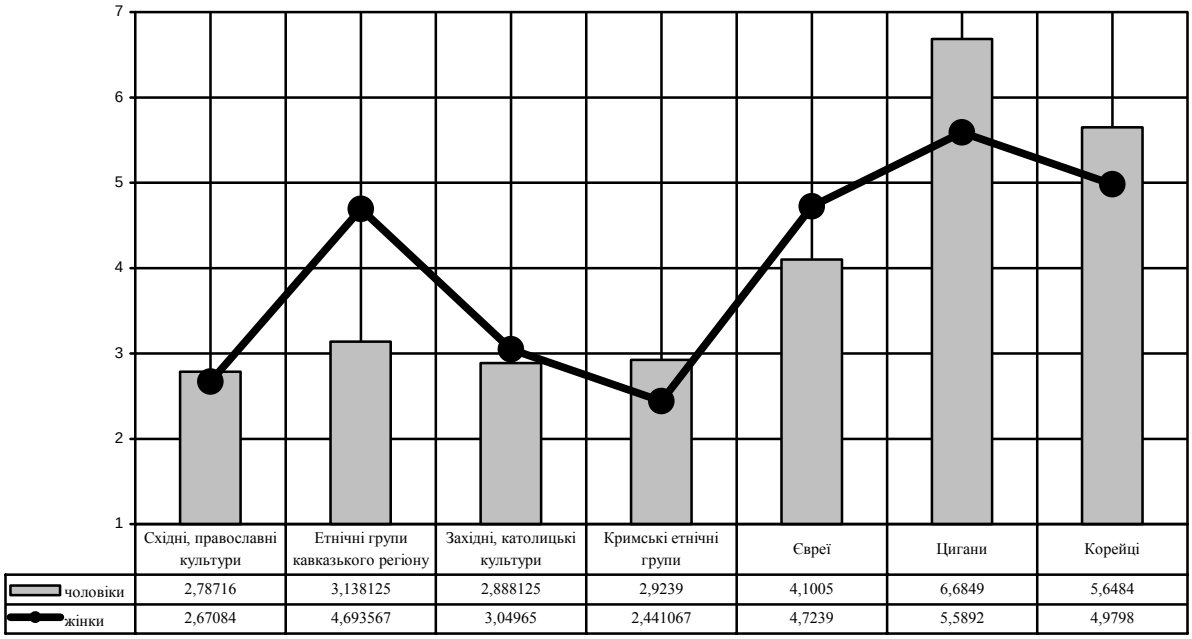

В цілому можна стверджувати, що місто й регіон не є, в повному обсязіцього поняття, толерантним, але і не є конфліктним. Більшості мешканців, скоріш за все, байдуже, представники яких саме національностей їх оточують, що в цілому можна пояснити тими соціально-економічними трансформаціями, які обумовлюють життя сучасного українця. Тому слід вказати, що опитані розрізняють представників різних етнічних груп за рівнем життя. Вважають, що різниця за цим показником складає 45,7 % респондентів. Серед них 46,6 % чоловіків та 45,1 % жінок. Більш толерантними в цьому питанні виявилися 18,6% опитаних, які відповіли, що різниці за рівнем життя між різними національностями, які живуть у місті, немає. І це 16,9% чоловіків та 19,9 % жінок. Ці показники підтверджують й попередній аналіз даних, отриманих за допомогою шкали соціальної дистанції – жінки більшою мірою за чоловіків схильні до відкритості та толерантніше ставляться до представників сусідських етнокультур.

Отже, місто Мелітополь, у розумінні його як території спільного проживання багатьох національностей, у взаємодії різних етнічних і релігійних культур в цілому можна характеризувати як безконфліктний етнокультурний простір. Значна кількість його мешканців відверто «прив'язують» себе до нього, ідентифікуючи себе як «житель міста», відповідно, вбачаючи в сусідах по території проживання «своїх». Ідентифікація чоловіків коливається між полюсами «моя родина» - «громадянин України», в той час як ідентифікація жінок має більш стримані позиції «моя родина» - «житель міста, в якому я живу».

Щодо питання міжетнічної взаємодії, то за рівнем національної дистанції простежується невисока гендерна диференціація-чоловіки продукують більшу ступінь ізоляції від представників певних етнічних груп, ніж жінки. Хоча по відношенню до конкретних національностей жінки також намагаються дистанціюватися.

В цілому слід зазначити, що незважаючи на наявність деякої ґендерної диференціації в просторі міжетнічних відносин, цей фактор не має значного впливу на його зміст. Зрозуміло, що проблема, якій присвячена стаття, потребує більш ретельного вивчення із залученням не лише кількісних, але й якісних процедур. Адже проблема етнічного й усього кола питань, пов'язаних з нею, відповідно до світових соціально-економічних та політичних процесів, має досить значний рівень актуальності, і потребує вирішення.

Література:

1. Головаха Е.И., Панина Н.В., Чурилов Н.Н. Киев 1990-1991: Социологические репортажи. – К.: Наукова думка, 1992. – 129с.

2. Крилов М.В., Арабаджі О.С. Основні тенденції та особливості етноісторичного розвитку Запорізького Приазов'я // Етносоціальне буття народів Запорізького Приазов'я в геокультурному контексті. Монографія /за заг. ред.. Аносова І.П., Афанасьєвої Л.В., Крилова М.В., Пригаро М.В. – Запоріжжя: Обласна державна адміністрація; Мелітополь: МДПУ; Сімферополь: Таврія, 2005 – С.45-57.

3. Панина Н.В. Проблемы национальной толерантности в Украине// Украинский вестник агентства "Postfactum". - 1993.- №4.- С.13-16.

4. Bogardus E.S. Measuring Sicial Distans // Jurnal of Applied Sociology. – 1925. – Vol.9.– P.299-308.

Дорис Видра

Вопросы гендерного мейнстриминга в Австрии с особым вниманием к ситуации женщин-мигранток

Розглядаються проблеми гендерної політики та гендерної ситуації в сучасній Австрії. Дається порівняльний аналіз становища жінок-мігранток та корінного жіночого населення

The paper focuses the attention at the problems of gender policy and gender situation in modern Austria. It gives the comparative analysis of the position of women-migrants and indigenous female population.

В феврале 2010 года первый раз за 15 лет был опубликован отчёт по ситуации женщин в Австрии. В этом отчёте видно, что жизненная ситуация женщин в Австрии ещё резко отличается от мужской. Сегодня женщины в среднем зарабатывают меньше мужчин, исполняют большинство неоплачиваемых работ (в домашнем хозяйстве, в обслуживании детей и т.д.), выбирают прежде всего профессии в социальной области, в то время как на руководящих постах частно-капиталистического хозяйства или на государственных постах их мало. В Австрии до сих пор существует идеал «мужского кормильца» с ясной разделительной линией между частной ответственностью и общественной ответственностью. Женщины приобретают социальные права через зависимое положение жены, а забота о семье только скромно поддерживается государством (Хаммер, Эстерле 2001). Женская политика и семейная политика тесно связаны. Главная тема женской политики в Австрии – совместимость профессиональной деятельности женщин с семейной жизнью. Зачастую семейно-политические меры – и таким образом и меры женской политики-сформулированы с точки зрения ребёнка. В контексте ЕС приобрели особое значение концепты гендерного мейнстриминга и анти-дискриминации, а принцип равенства шансов женщин и мужчин стал главной руководящей линией женской политики. Только цель экономической независимости женщин редко была в центре внимания (Крейски, Лёффлер, 2010).

Отчёт разъясняет и другой факт. Женщины – не единообразная категория с единообразными требованиями к политике. В отчёте очевиден дисбаланс между австрийскими женщинами и женщинами с миграционным фоном, особенно из стран, не входящих в Европейское Экономическое пространство (ЕЭП; Европейский Союз + Исландия и Норвегия). В рамках политического дискурса была не только создана модель «женщин», но и «женщин-мигранток». Общее понятие «женщина» сфокусировано, с одной стороны, на особенных типичных образцах поведения женщин (в которых они отличаются от мужчин), а с другой стороны, на различных понятиях женской роли в разных культурах. В сфере женской политики категория «женщин» является социальным конструктом (Вест, Циммерманн 1987, 127). В ЕС в ходе последних лет утвердился концепт гендерного мейнстриминга, обязательный не только для органов ЕС, как например Европейская комиссия, но прежде всего для правительств государств-членов. Недостатки концепта уже заметны в том, что неравенство пока продолжает существовать. Необходимо разработать концепт, который обратит внимание на то, что женщины не только в Австрии, но и в Европе принадлежат к разным группам (по национальности, языку, культуре, религии, классу, образованию, возрасту), особенно в контексте многонациональных обществ. Поэтому гендерный мейнстриминг и управление разнообразием не являются концептами для разных групп населения и, следовательно, должны дополнять друг друга.

Ситуация женщин в Австрии 2010 г.

Австрийское Министерство женщин и государственных служащих опубликовало отчёт по ситуации женщин в Австрии. Данные по ситуации женщин для этой статьи получены из вышеназванного отчёта и

рисуют подробную картину жизни женщин в Австрии. Женщины составляют 51,3 процента австрийского населения. С 1975 года (дата публикации первого отчёта) образ жизни женщин во многих отношениях изменился. Сегодня предполагаемая продолжительность жизни австрийской женщины - 83 года (на 5 лет больше, чем для мужчины). Она рожает первого ребёнка в возрасте 28.1 лет, выходит замуж в возрасте 29 лет; 50 процентов всех браков заканчиваются разводом. По статистике у австрийской женщины 1.4 ребенка, почти 40 процентов всех родов-внебрачные. По этим данным в Австрии прослеживается общеевропейская тенденция. Только в Ирландии среднее количество детей у женщин больше – 2; особенно низкая рождаемость - в Словакии и Румынии (1.3). Таким образом, с 1970 года количество незамужних женщин и матерей-одиночек увеличилось. Несмотря на более высокую продолжительность жизни и большую независимость в вопросах собственного уклада жизни, что очевидно из демографических данных, женщины всё-таки находятся в невыгодной ситуации в сферах образования и занятости. Хотя в то же время 60 процентов выпускников средних школ - женщины. В 2005 году женщины даже опережали мужчин по показателю окончания высших учебных заведений. Несмотря на это, среди кандидатов наук - только 42 процента женщин. Преподаватели в университетах в большинстве мужчины, лишь 16 процентов профессоров - женщины. Этим определяется не только иерархия в обществе, но и иерархическая структура науки (Фокс 2000, 655). Спрогнозированное в 70-ых годах равноправие женщин в науке как автоматический результат лучшего доступа к образованию не осуществился. Доля женщин, закончивших только обязательную школу, выше (26.3 %), чем доля мужчин (14.5 %). Очевидна и сегментация трудового рынка: женщины редко обучаются техническим профессиям, прежде всего они работают в системе образования (77.9 % всех трудящихся в этой сфере - женщины), в системе здравоохранения и социального обеспечения (77 %), и в сфере общественных наук (69.2 %).

Разница между женщинами и мужчинами видна и в структуре занятости. Число работающих женщин выросло за последние десятилетия, но это тесно связано с ростом числа рабочих мест на условиях неполного рабочего дня. Доля женщин, работающих на этих условиях в Австрии, превышает средний европейский показатель. Австрийский рынок труда оказывается разделённым на две части: места с условиями неполного рабочего времени занимают прежде всего женщины, в то время как престижные рабочие места на полный рабочий день занимают мужчины. Во многих случаях рождение ребёнка для женщины становится окончанием карьеры. Восстановиться же на работе непросто, нередко приходится соглашаться на неполный рабочий день. Это отражает наличие проблемы совместимости семейной жизни и профессиональной деятельности. В этом смысле Австрию до сих пор можно характеризовать как консервативное государство всеобщего благосостояния, в котором женщины берут на себя бесплатную работу в домашнем хозяйстве и по уходу за детьми и родственниками. Только 74 процентов женщин с детьми в возрасте до 15 лет работают.

По сравнению с другими европейскими странами Австрия считается одной из стран с самой высокой разницей дохода между мужчиной и женщиной. Средний заработок женщин в 2006 году был на 25.5 процентов ниже среднего заработка мужчин. Большая доля женщин работает в сферах деятельности с низкой зарплатой. Жизненный уровень женщин во многих случаях зависит от дохода партнёра. У матери-одиночки риск бедности особенно высок. Среди безработных риск бедности составляет 60 процентов.

Женщины-мигрантки в Австрии

На начало 2009 года в Австрии жили приблизительно 725.000 женщин иностранного происхождения (17 % женского населения). Гражданам государств, которые не входят в Европейский Союз (ЕС), необходимо получить разрешение на проживание (вид на жительство) на территории Австрии. В Австрии выдача вида на жительство регламентируется квотами. Количество квот от каждой федеральной земли Австрии ежегодно определяется специальным указом. Квота делится на группы по различным целям пребывания, в том числе и на члены семей иностранцев, уже проживающих в Австрии. Другая возможность получения вида на жительство - брак с гражданином ЕС. Женщины-мигрантки приезжают в Австрию не только с целью воссоединения с супругом, но и из-за роста спроса на рабочих в определённых секторах, например в сфере ухода за пожилыми людьми (Луц 1997, 101). В зависимости от страны происхождения возникают разные проблемы и, в том числе, серьёзная дискриминация. Типичной женщины-мигрантки не существует. Женщины в Австрии находятся в разных ситуациях,

возникающих в результате взаимодействия собственной культуры и австрийского образа жизни. Мигрантом воспринимают не немецкую или французскую студентку, а уборщицу из Турции или бывшей Югославии. Около 47 процентов иностранного населения в Австрии граждане государств, которые не являются членами ЕС. В случае с некоторыми странами подавляющее большинство мигрантов-женщины: почти 85 процентов всех лиц таиландского происхождения - женщины. Высокая доля женщин и среди украинского (71 %), белорусского (74 %) и бразильского населения.

Экономическая и социальная ситуация женщин-мигранток во многих отношениях хуже, чем у мужчин. Это связано, в частности, с уровнем образования. 80 процентов турчанок заканчивают образование до 19 лет. Женщины с миграционным фоном встречаются непропорционально часто в высшем и в нижнем образовательном уровне населения. Доля женщин, окончивших только обязательную школу, особенно высока среди женщин из бывшей Югославии и Турции. Отчёт ОЭСР о миграции и образовании в Австрии 2009 года показывает, что школьники без австрийских родителей заметно отстают от школьников австрийского происхождения уже в конце начальной школы. Эта разница увеличивается к окончанию обязательной школы в возрасте 15 лет. Объяснение этой разницы в успеваемости можно найти, в частности, в социально-экономической ситуации, но самые большие проблемы связаны с плохим владением немецким языком. Для помощи в изучении языка в Австрии был введен обязательный год в детском саду для детей, у которых немецкий не родной язык (OECD 2009). Даже среди женщин-мигранток, имеющих высшее образование, только пятая часть работает.

Занятость женщин-мигранток концентрируется в нескольких отраслях: прежде всего они работают в сфере здравоохранения и социального обеспечения. Как правило, процентная доля работающих женщин среди мигрантов ниже, чем средний показатель в Австрии. Только 47 процентов всех женщин из стран, не входящих в ЕС, работает. Иностранки, живущие в Австрии, находятся под угрозой бедности в два раза чаще, чем австрийские женщины. 50 процентов всех семей мигрантов живут на прожиточный минимум, особенно часто под угрозой бедности оказываются женщины из бывшей Югославии и Турции (Отчёт о социальном положении в Австрии 2000 г.).

Ситуация в Австрии схожа с ситуацией мигрантов по всей Европе. Хелма Луц говорит в этом контексте о развитии антагонистических категорий: «европейская женщина» с одной стороны, и «мигрантка» с другой (Луц 1997, 94). Эти женщины, часто работающие домработницами, дают австрийским женщинам возможность совместить профессиональную деятельность и семью. Это углубляет бинарное деление женщин: европейская женщина в противопоставлении к «другим» женщинам. Этому содействуют и другие факторы: главной возможностью получения вида на жительство для этих женщин является въезд в качестве члена семьи иностранца, уже проживающего в Австрии, или через брак с гражданином ЕС. Действующий брак является условием для получения вида на жительство в Австрии, и таким образом связывает женщин с мужьями. Это контрастирует с независимым образом жизни «европейской» женщины. Низкая доля разводов среди неевропейских пар - это не только результат другой культуры и традиций, но прежде всего выражение других отношений зависимости (Луц 1997, 105). Женщине с семейной визой при разводе угрожает высылка (Виммер Пухингер, 2004).

Часто мигрантки воспринимаются через призму их несовместимости с австрийской культурой. Их культура считается второразрядной. Они онемели, потому что единственный истинный язык – немецкий. Ношение платка остается единственным способом её самоопределения. Идентичность «мигрантки» наслаивается на идентичность «женщины». Её место в обществе определяется законом для иностранцев (Омган 2001).

Поэтому гендерный мейнстриминг редко является подходящим инструментом для улучшения ситуаций этих женщин. Таким же образом эмансипация, насаждаемая государством, не является оптимальным решением. Запрет на ношение бурки, находящийся в центре политической дискуссии о дискриминации мусульманских женщин не только в Австрии, но и во многих странах Европы, часто приводит этих мигранток к ещё большей изоляции.

Концепт гендерного мейнстриминга в ЕС и в Австрии.

Австрия политически и по закону обязана проводить европейскую стратегию гендерного мейнстриминга. Согласно статье 7 Конституции Австрийской республики федерация и земли признают себя ответственными за исполнение принципа равноправия женщин и мужчин. В этом

контексте гендерный мейнстриминг - это довольно новая концепция. Первый раз она была представлена на третьей Всемирной конференции по положению женщин ООН в Найроби, а в 1999 году была включена в Амстердамский договор для ЕС, в связи с чем страны-члены обязаны принять соответствующие меры (Функ 2004). Самая компактная дефиниция получена от Совета Европы (1998): гендерный мейнстриминг является неотъемлемой частью организации, улучшения, развития и оценки политических процессов, имеющей целью включить гендерную перспективу во все политические программы на всех уровнях и всех фазах всеми действующими лицами, участвующими в политических решениях. ЕС говорит в этом контексте о равенстве шансов (Лёффлер, 2010). В 2006 году ЕС определил шесть основных целей в сфере гендерного мейнстриминга: экономическая независимость мужчин и женщин, совместимость профессиональной и личной жизни, уравновешенная представительность во всех процессах принятия решений, ликвидация всех форм гендерного насилия, ликвидация стереотипов роли полов и равноправие в сфере политики развития и внешной политики (Roadmap for the Equality of women and men, 2006). Реализация целевой установки потребует совместного действия разных секторов (Крелл 2004). В 2000 году для реализации гендерного мейнстриминга в Австрии была создана межминистерская группа. Исходный пункт-признание разницы между мужчинами и женщинами и признание факта, что существующие общественные структуры не нейтральны в гендерном смысле (Риз, 1998). Поэтому гендерный мейнстриминг направлен не только на трудовой рынок, но одновременно должен включать налоговую политику, коммунальные услуги, социальную инфраструктуру и образование (Руберы 20026 503).В Европейском Союзе гендерный мейнстриминг играет роль прежде всего в контексте открытого метода координации (ОМК) в сфере Европейской стратегии соревнование национальных режимов регулирования рискованно с точки зрения Общего рынка. Сближение достигается путем бенчмаркинга и политической компетенции. ЕСЗ это широкая стратегия, которая после введения проходила многочисленные изменения. В Руководящих принципах ЕСЗ 2008-2010 большую роль играют установление равных шансов и антидискриминации. Уже в 2000 году в Лиссабоне на встрече на высшем уровне главы правительств государств-членов ЕС поставили цель достигнуть 60 процентов занятости женщин до 2010 года. Новая стратегия «Европа 2020», предложенная Еврокомиссией в марте 2010 года, ставит целью улучшение включения женщин в трудовой рынок. Но цели европейских стратегий (в том числе Лиссабонской стратегии 2000 и Европы 2020) до сих пор не «гендерно-нейтральны». В связи с принципом высшей степени гибкости трудовой жизни прежде всего женщины работают на «гибких» рабочих местах (связано с меньшей зарплатой и низкими социальными гарантиями). В основном стратегии ориентируются на предложение для экономики, они не направлены на изменение поведения работодателей. Также отсутствует ясное представление о том, как можно оформлять гендерно-нейтральное общество на уровне ЕС.

Великобритания положительно оценила эффекты гибкого рабочего времени на равноправие, но не приняла во внимание то, что в результате усилилась поляризация между коротким рабочим временем женщин и долгим мужчин. В Испании гибкость системы освобождения от работы с целью ухода за близкими родственниками привела к тому, что больше женщин стали пользоваться этой системой (Руберы, 504).

Женская политика	**Гендерный мейнстриминг**
Рассчитана на ликвидацию дискриминации	Направлен на базовые условия и структуры
Реагирует на существующие дискриминации в политической, экономической, общественной и культурной сфере	Анализирует действительное состояние на базе существующих данных и направлен на включение аспекта равноправия во все сферы политики
Направлена на женщин или определенную часть женского населения	Направлен на женщин и мужчин или определенные части населения
Ищет краткосрочные решения с непосредственным улучшением ситуации женщин	Главная перспектива на долгосрочную ликвидацию структур неравенства
Реализована посредством особых ведомств по проблемам женского населения	Касается всех актеров, которые участвуют в оформлении, реализации и оценке политических концепций

Другая предпосылка для реализации гендерного мейнстриминга - это наличие ясных аналитических категорий «гендера». Такие категории, как например этническая принадлежность, национальность или религия, часто воспринимаются только в качестве дополнительного фактора. Гендер всегда связан с другими социальными явлениями (Холмвуд, 2000). Концепция управления разнообразием, развивающаяся в контексте управления бизнесом, позволяет дифференцирование понятия равноправия и социальной справедливости, потому что женщины подвержены разным эффектам дискриминации (как женщина, мать-одиночка, мигрантка, мусульманка). Джудит Батлер в этом контексте говорили о «многообразии полов» (Батлер 1991). Допущение единообразных идентичностей женщин скрывает культурное и общественное разнообразие идентичности и привилегий (обоснованных расой или классом). В политическом представительстве женщин-мигранток большую роль играют и программы для равноправия женщин ЕС. Во всех шести программах действий (1982-1985, 1986-1990, 1991-1995, 1996-2001, 2001-2005, 2006-2010) центральным пунктом, несмотря на сопротивление нескольких государств-членов, была поддержка участия женщин-мигранток в политическом процессе и в общественной жизни. Особенное значение имеют статьи 10 и 19 Договора о функционировании ЕС, которые запрещают дискриминацию по признакам пола, расового или этнического происхождения, религии или убеждений, инвалидности, возраста и сексуальной ориентации. Эти положения дополняют статью 18, запрещающую дискриминацию по признаку национальности. Уже в Амстердамский договор было включено требование улучшения конкурентоспособности женщин на трудовом рынке. Таким образом, можно говорить о феминизме рынка, в центре которого стоит трудовой рынок и его предложения для самореализаций женщины. И хотя эта концепция феминизации рынка может положительно влиять на политическую и социальную ситуацию женщин, вопрос о последствиях для женщин-мигранток остается открытым (Швенкен 2009). Результатом может стать увеличение разрыва между «европейской женщиной» и «мигранткой» в обществе, в котором первая может постепенно достигнуть равноправия, а другая остаётся позади, если она не подстраивается под европейские стереотипы.

Результаты.

Гендерный мейнстриминг утвердился как руководящий принцип в политике равноправия. Гендерный мейнстриминг и женская политика являются дополняющими друг друга стратегиями, имеющими целью достижение равноправия мужчин и женщин.До сих пор равноправие женщин и мужчин не реализовано. Разница в уровнях зарплаты (gender pay gap) особенно ярко показывает, что много работы ещё впереди. Женщины в ЕС все ещё зарабатывают на 17 процентов меньше мужчин. Эту разницу можно только частично объяснить неравной платой за равный труд. Причины в том, что профессии с большой долей участия женщин характеризуются низким уровнем зарплаты (например здравоохранение, уход за пожилыми), в то же время на руководящих постах женщин мало. Стратегия гендерного мейнстриминга не успела ликвидировать дихотомию межу мужчинами и женщинами на трудовом рынке. В Австрии основный инструмент гендерного мейнстриминга - это определение квот для женщин.

Ситуация женщин-мигранток в ЕС ещё сложнее. Существующие в ЕС политические стратегии такие как гендерный мейнстриминг, запрет дискриминации и управление разнообразием способны укрепить политическое и общественное участие мигрантов. Но эти стратегии ограничены руководящими дискурсами и репрессивной политикой миграции государств-членов ЕС. Успех или провал стратегий зависит от их реализации в отдельных странах, взаимодействия с другими законоположениями и от включения стратегий в политическую культуру и практику, и наконец от соотношения сил в определенном государстве.

Литература:

1. Butler, Judith (1991), *Das Unbehagen der Geschlechter*, Frankfurt.

2. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions, Tackling the pay gap between women and men. COM(2007) 424 final

3. Council of Europe (1998), Gender Mainstreaming: Conceptual Framework, Methodology and Presentation of Good Practices. Strasbourg: Council of Europea, EG-S-MS (98)2.

4. Frauenbericht 2010, Bericht betreffend die Situation von Frauen in Österreich im Zeitraum von 1998 bis 2008. Bundesministerium für Frauen und öffentlichen Dienst, 2010.

5. Fox, Mary F. (2001), Women, Science, and Academia. Graduate Education and Careers. *Gender and Society*, Vol. 15, No. 5, 654-666.

6. Funk, Sarah (2009), Gender (Mainstreaming) and Diversity (Management). BEST Institut für berufsbezogene Weiterbildung und Personaltraining GmbH, www.best.at.

7. Gamze Ongan, Forum für feministische Gangarten, Nr.37 Mai 2001, S 24-25

8. Hammer, Elisabeth; Österle, August (2001), Welfare State Policy and Long-Term Care Giving in Austria: Old Gender Divisions and New Stratification Processes among Women. Working Paper No. 7; Vienna University of Economics and Business Administration, Department of Social Policy.

9. Hankivsky, Olena (2004), Gender Mainstreaming vs. Diversity Mainstreaming: A Preliminary Examination of the Role and Transformative Potential of Feminist Theory. Paper prepared for the Canadian Political Science Association General Meeting June 5, 2004

10. Heimat: Identität und Integration – Politische Perspektiven, ÖVP Landespartei Wien,

11. Kreisky Eva, Löffler Marion (2010), Tendenzen der österreichischen Frauenpolitik 1998-2008. Frauenbericht 2010, Teil 2.

12. Krell, Gertraude (2004), Managing Diversity und Gender Mainstreaming, ein Konzeptvergleich. *Sozialwissenschaften und Berufspraxis*, Jg. 27, Nr. 4, 367-376.

13. Löffler Marion (2010), Gender Mainstreaming und Gender Budgeting, Frauenbericht 2010, Teil 2.

14. Lutz Helma (1997), The Limits of European-ness. Immigrant Women in Fortress Europe. Feminist Review, No. 58, 93-111.

15. OECD Länderprüfung Migration und Bildung Österreich (2009), Deborah Nusche, Claire Shewbridge, Christian Lamhauge Rasmussen, OECD Paris.

16.Rees, Teresa (1998), *Mainstreaming Equality in the European Union: Education, Training, and Labour Market Policies*. London: Routledge.

17. Rubery, Jill (2002), Gender Mainstreaming and Gender Equality in the EU: the Impact of the EU Employment Strategy. *Industrial Relations Journal*, 33:5, 500- 522.

18. Schwenken, Helen (2009), Die prekäre politische Repräsentation von Migranten in der Europäischen Union, Gender Kompetenz Zentrum, Vortragsreihe.

19. Walby, Sylvia (2004), Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice. Contribution to ESRC Gender Mainstreaming Seminars, 2003-4.

20. Walby, Sylvia (2004), The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regime. *Social Politics*, Vol. 1, No. 11, 5-29.

21. West, Candace; Zimmermann Don H. (1987), Doing Gender. *Gender and Society*, Vol.1, No. 2, 125-151.

22. Wimmer Puchinger , Beate (2004), Nix verstehn, MigrantInnen in Österreich, Facts and Figures, http://www.psygyn.at/nframe.htm.

23. Woodward, Alison (2008), European Gender Mainstreaming: Promises and Pitfalls of Transformative Policy. *Review of Policy Research*, 20:1, 65-88.

Світлана Вихор

Ґендерний аналіз освітніх документів для середньої школи

В статті зроблено спробу сформулювати критерії аналізу освітніх документів та програм для середньої школи. Показано взаємозв'язок рівнів ґендерних відносин і ґендерних характеристик з навчально-виховним процесом школи. Викладено теоретичні підходи щодо ґендерного аналізу підручників.

In the article there was made an effort to formulate the criteria of analysis of educational documents and programs for secondary school. There was shown the interconnection of the levels of gender relations and gender characteristics with the educational process of the school. In the article are exposed theoretical approaches for making gender analysis of the class-books.

Освіта, яка нині переживає період трансформації, є одним із пріоритетних чинників, що готує дитину до життя у суспільстві. Реформа школи покликана удосконалити якість освіти та стати джерелом демократичних перетворень в країні, вимагаючи нових концептуальних підходів до навчання і виховання молоді. Основним документом, який визначає рівень освіченості учнів і випускників основної та старшої школи, гарантії держави у її досягненні, є Державний стандарт базової і повної середньої освіти (далі – ДС). Державний стандарт охоплює базовий навчальний план, загальну характеристику інваріантної і варіативної складових змісту базової та повної середньої освіти, державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів.

Зміст освітньої галузі структурується в системі відповідних навчальних предметів і курсів, програми яких затверджує МОН. Все це створює передумови для всебічного розвитку особистості і визначається на засадах загальнолюдських та національних цінностей, науковості і систематичності знань, їх значущості для соціального становлення людини, гуманізації і демократизації шкільної освіти, взаємоповаги між націями і народами, жінками і чоловіками. Виконання вимог ДС є

обов'язковим для всіх навчальних закладів, якы надають загальну середню освіту.

У ДС державні вимоги до змісту освіти та рівня загальноосвітньої підготовки учнів подано за галузевим принципом у семи освітніх галузях: мова і література; суспільствознавство; естетична культура; математика; природознавство; здоров'я і фізична культура; технології, що є органічним продовженням відповідних освітніх галузей ДС початкової освіти.

Початкове формулювання проблеми ґендеру в освіті полягає в аналізі уявлень і стереотипів, які мають місце в навчально-виховному процесі школи. Доведено, що навчально-виховний процес безпосередньо створює або відтворює існуючі ґендерні стереотипи, сприяє їх зміцненню. Тому ґендерний аналіз змісту освітніх стандартів, програм, предметів і підручників є актуальним в контексті дотримання закону «Про впровадження принципів ґендерної рівності в освіту», а також у зв'язку з переходом загальноосвітньої школи на нову систему освіти.

Сучасна школа повинна сприяти учням у розвитку їх індивідуальних можливостей і якостей, створювати рівні умови для реалізації рівних прав хлопців і дівчат, самореалізації, незалежно від статі та існуючих упереджень, забезпечити відсутність обмежень чи привілеїв за ознакою статі.

Ґендерна рівність є «кінцевим пунктом призначення», а які кроки слід здійснити в освітній галузі, зміни в свідомості вчителів та учнів для її забезпечення? У зв'язку з цим МОН України спільно з програмою ПРООН «Рівні можливості та права жінок в Україні» започаткували реалізацію проекту щодо включення ґендерного підходу в систему освіти України. Зміст поняття «ґендерний підхід» розуміють по-різному в зв'язку з іншомовним походженням власне поняття «ґендер». В Канаді використовують термін «ґендерний аналіз», в країнах Західної Європи – «комплексний підхід до проблеми рівності статей». «Практичне керівництво по впровадженню ґендерного підходу», створене під егідою ООН, передбачає 12 етапів впровадження ґендерного компоненту в процес підготовки і прийняття політичних рішень. Вважається, що ці етапи формують єдиний цикл впровадження ґендерного підходу при прийнятті рішень в будь-якій галузі життя, в тому числі в освіті. Реальний стан ґендерної освіти в сучасній Україні підтверджує необхідність вироблення єдиного підходу для ґендерного аналізу освітніх документів, враховуючи зміст, специфіку викладання предметів, є панівними в суспільстві упередження та особливості української ментальності.

На нашу думку, для ґендерного аналізу стандартів і програм слід виокремити наступні критерії:

- Чи мають місце в стандарті/ програмі відносин влади/домінування однієї із статей?
- Наскільки дозволяє зміст даного предмета включити ґендерну складову?
- Чи має місце андроцентризм мови?
- Чи адекватно представлені науковці різної статі, відповідно до їх вкладу в науку?
- Чи сприяє дана програма/стандарт самореалізації школярів, незалежно від статі? В чому це виражається?
- Чи потрібні додаткові теми, розділи для підсилення ґендерного компоненту? Яким чином це можна зробити?
- Чи буде впроваджено ґендерний підхід, якщо в текст програм «додати жінку»? Чи не буде це формальною спробою кількісно зрівноважити обидві статі?
- Чи має місце «непомітність» жінок у текстах?

Проте, не всі навчальні предмети мають однакові можливості для включення ґендерної складової у їх зміст. Іноді аналіз освітніх документів є своєрідною спробою «додати жінку», тобто врівноважити присутність чоловічого і жіночого начал в андроцентричних текстах. Проте такий підхід є «видимою частиною айсберга» і не відображає сутності ґендерного підходу. Приміром, механічно урівнявши кількість авторів – чоловіків і авторів – жінок у програмах з літератури, ми неадекватно представляємо внесок кожної із статей у літературу в цілому.

Для глибшого усвідомлення суті проблеми застосування ґендерного підходу пропонуємо доповнити міркуваннями І. Кльоциної [1, с. 125], яка пропонує розглядати стосунки між статями на чотирьох основних рівнях: макросоціальному, мезорівні, мікрорівні та внутрішньоособистому рівнях, як показано в таблиці.

Таблиця 1

Взаємозв'язок рівнів ґендерних відносин і ґендерних характеристик з навчально-виховним процесом школи

№ з/п	Рівні аналізу ґендерних відносин	Вид ґендерних відносин	Ґендерні характеристики та їх взаємозв'язок з навчальними дисциплінами
1.	Макрорівень: "групи чоловіків і жінок - суспільство"; відносини "особистість - суспільство"	Суспільні	Ґендерні уявлення формуються через предмети, зміст яких можна доповнити ґендерною складовою («Людина і світ», історія, суспільствознавство, література, економіка тощо)
2.	Мезорівень: стосунки "група чоловіків — група жінок"	Міжгрупові	Ґендерні стереотипи продукуються імпліцитно, неявно в процесі вивчення всіх предметів, залежно від логіки подачі матеріалу
3.	Мікрорівень: стосунки "особистість — особистість" між представниками різної статі	Міжособистісні	Ґендерні установки залежать від статі вчителя та його «гендерного кута зору»
4.	Внутрішньоособистий: "Я як індивідуальність — Я як представник ґендерної групи"	Самоставлення	Ґендерна ідентичність є квінтесенцією соціалізуючих впливів та всіх навчальних предметів

Розглядаючи чотири рівні ґендерних відносин та відповідні їм ґендерні характеристики, ми можемо виявити, характер існуючих уявлень проектується на виховання дітей різної статі (макрорівень), як панівні в масовій свідомості ґендерні уявлення та стереотипи впливають на характер міжособистісних стосунків та ставлення до себе. Формувати ґендерні уявлення учнів щодо місця і ролі, призначення, можливостей чоловіків і жінок можна завдяки змісту суспільних та гуманітарних наук: історії, суспільствознавства, економіки, етики, літератури, християнської моралі. З іншого боку, ґендерно-нейтральний підхід неможливий у соціальних, економічних науках, де вивчаються макрорівневі відносини «групи чоловіків і жінок – суспільство»; відносини «особистість – суспільство».

Зміст точних наук практично неможливо розширити аналогічним чином, тому тут повинен бути зроблений акцент на однакову представленість чоловіків і жінок у ілюстраціях, змісті задач, включаючи такі, де чоловіки і жінки займаються нестереотипними для статі видами діяльності.

Ще одним чинником, який імпліцитно впливає на формування «ґендерного кута зору» є програми з окремих дисциплін. Розглянемо висловлене на прикладі програми курсу «Математика, 5-12 кл.» [3].

Для тексту програми характерні прояви ґендерної асиметрії мови, тобто переважно використовуються іменники чоловічого роду (*учень – учні, вчитель – вчителі, випускник – випускники тощо)*. При формулюванні цілей навчання математики відбувається фактичне ототожнення понять «хлопець-учень-школяр», де предмет виступає як інструмент і «…засіб розвитку особистості школяра, забезпечення його математичної грамотності як здатності розуміти роль математики в світі, в якому він живе…», «учень має усвідомити, що під час доведення теорем дозволяється користуватися аксіомами і раніше доведеними теоремами» [3]. У пояснювальній записці до програми для старшої школи зазначено, що: «…одним із головних завдань цього курсу є забезпечення умов для досягнення кожним учнем практичної компетентності. Практична компетентність передбачає, що випускник загальноосвітнього навчального закладу…» [3, с. 15]. Підтверджує висловлене с. 18: «За результатами діагностичної роботи виявляються прогалини у підготовці учня, його досягнення, що допомагає спрямувати зусилля його та викладача на поліпшення стану справ» [3, с. 18]. Таким чином, наведені приклади є не поодинокими і свідчать про поширення мовної асиметрії.

З метою забезпечення ґендерної рівності, рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, зміст програми варто розширити у тих моментах, де це дозволяє зробити логіка і

структура математики. Наприклад, до формулювання на с. 1 «Ознайомлювати учнів з іменами та біографіями видатних учених, які створювали математику, зокрема, видатних українських математиків, що сприятиме національному і патріотичному вихованню» додати: «Ознайомлювати учнів з іменами та біографіями видатних учених, які створювали математику, зокрема, видатних українських математиків, що сприятиме національному і патріотичному вихованню, акцентувати на ролі жінок у творенні та розвитку математичної науки». На с. 2 читаємо: «Істотне місце у вивченні курсу займають текстові задачі, основними функціями яких є розвиток логічного мислення учнів та ілюстрація практичного застосування математичних знань». На нашу думку, формулювання можна змінити таким чином: «Істотне місце у вивченні курсу займають текстові задачі, основними функціями яких є розвиток логічного мислення учнів та ілюстрація практичного застосування математичних знань, формування засад ґендерної рівності на основі однакового представлення кожної статі у змісті текстових задач».

Андроцентризм тексту характерний для більшості навчальних програм для середньої школи. При формулюванні критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів з фізики (програма курсу «Фізика. Астрономія, 7-12 кл.»), біології («Біологія, 7-11 кл.»), хімії («Хімія, 7-11 кл.»). географії («Географія. Економіка, 6-11 кл.») використовується іменник чоловічого роду «учень». Аналогічно в більшості програм сформульовано вимоги до рівнів навчальних досягнень учнів. Даний аналіз не претендує на вичерпне дослідження, проте вищесказане підтверджує необхідність звертати увагу на прояви ґендерної асиметрії мови.

Одним із завдань нашого дослідження є дослідження того, чи сучасні підручники для середньої ланки є статево типізовані, тобто, подають «чоловічі» цінності як єдині й універсальні, а жіночими цінностями є материнство і сім'я; мова підручників містить/не містить сексистські установки; жінки адекватно/неадекватно представлені у навчальних матеріалах. Ознайомлення педагогічної громадськості з результатами таких досліджень дасть змогу по-новому розглянути проблему виховання статей і здійснити теоретичні пошуки її розв'язання. Наше дослідження ставить за мету здійснити ґендерний аналіз підручників з математики (на прикладі підручника для 5-го класу) методом контент-аналізу, виявити особливості викладу матеріалу та подання ілюстрацій в підручниках, з'ясувати, чи існує взаємозв'язок між статтю авторів підручників та змістом текстових задач.

Ґендерний аналіз підручників з математики включає:

1) оцінку того, як кількісно і якісно представлені у підручниках обидві статі;

2) аналіз текстів на предмет андроцентризму мови;

3) аналіз змісту текстових задач та зображень на наявність елементів сексизму та ґендерних стереотипів.

Ґендерний аналіз шкільних програм, підручників, посібників та методичної літератури залишається поза увагою дослідників у зв'язку з невеликою кількістю спеціалістів з ґендерної тематики, а також нестачею фахівців, які однаково добре володіють «ґендерним кутом зору» і методикою викладання того чи іншого предмета.

Одним з найбільш поширених є підручник для 5-го класу, написаний чоловіками [2]. Він обраний для ґендерного аналізу з декількох причин: по-перше, у зв'язку з великим тиражем; по-друге, підручник містить багато текстових задач та малюнків. У задачах «головними героями» виступають як казкові, так і реальні різностатеві персонажі: Карлсон, Вінні-Пух, корова Зірка, Курочка Ряба, Барвінок, Михайло, дід Остап, баба Палажка, Марічка, Оленка. Більшість текстових задач починається з активної діяльності чоловічих персонажів: «хлопчик прочитав…», «Дмитрик розв'язав…», «Іван Іванович купив сину…», «Тарас, Богдан і Олесь зловили…», «Валентин подарував Валентині…» тощо. Зазначимо, що серед перерахованих прізвищ чоловіків, «головних героїв» задач, чотири рази вживається Працелюб (Петро, Іван-2 рази, Василь), один раз Петро Ледащенко, проте жодного жіночого, незалежно від підтексту прізвища, ми не зустріли. Жіноча стать, хоч і в набагато меншій кількості, теж представлена у змісті текстових задач, проте її поле діяльності обмежене домашнім господарством: «Марічка спекла…», «Галинка зліпила…», «Василинка спекла пиріжки…», «Оленка купила…». У задачі № 517 «Червона шапочка, Мальвіна, Попелюшка та Дюймовочка зліпили 500 (!) вареників…», хоча знаючи зміст казок, важко повірити в те, що всі персонажі «знайомі», а Мальвіна та Дюймовочка, чи навіть Червона шапочка вміли ліпити вареники.

В цілому у змісті текстових задач домінує чоловіча стать (82 %), в 10 % представлена жіноча стать як дійова особа, у 8% задач обидві статі співпрацюють.

Звернімо увагу на задачі, у яких представлені особи різної статі. Серед 17 задач, де описано сімейні та дружні відносини різностатевих осіб, 41 % складають казкові персонажі, як от Івасик-Телесик і Баба-Яга, Чебурашка і мадам Шапокляк, Алладін і мавпочка, Лисиця Аліса і Кіт Базіліо тощо. Наскільки виправданими є використання цих «пар» для формування учнівських уявлень про місце і роль кожної статі в суспільстві?

Іншим матеріалом для вивчення за допомогою контент-аналізу стали зображення осіб різної статі. Слід відзначити, що в підручнику початок кожного з двох розділів супроводжується зображенням хлопчиків, які думають, вимірюють, рахують. На ілюстраціях хлопці вивчають карту, ділять скарби, торти і цукерки, в той час як одна дівчина поливає квіти, а інша подає хлопчику вареники. Більше дівчаток на рисунках немає. Кількісне співвідношення зображень різних статей у підручнику з математики для 5 кл. наступне: чоловіки-90 %, жінки-5 %, обидві статі разом-5 %.

Аналіз ілюстрацій свідчить про кількісну перевагу чоловічої статі, хлопчики зображені в різних сферах життєдіяльності, вони активно впливають на оточуючий світ, перетворюють його, тоді як призначення жінки обмежується хатньою роботою.

Ще однією складовою нашого дослідження є аналіз текстів на предмет андроцентризму мови, тобто коли світ культури, природи людської діяльності подається крізь призму чоловічого погляду, який відображає нормативні уявлення чоловіків як єдині та універсальні. Слід зазначити, що ця проблема давно піднімається теоретично, проте у шкільних підручниках з математики ми далі зустрічаємо мотоцикліста, туриста, вершника, пішохода, тракториста, фермера, рибалку, Знайку, козака. Оскільки в математиці такі задачі давно стали свого роду «культурною традицією», то, на нашу думку, є потреба розширити зміст текстових задач за рахунок нетрадиційних занять хлопчиків і дівчаток, коли, наприклад, дівчатка ловлять рибу чи працюють біля комп'ютера, а хлопчики вивчають англійську мову, прибирають, чи допомагають батькам по господарству. Аналіз змісту задач на наявність елементів сексизму засвідчує, що у проаналізованому підручнику немає текстів, які б принижували одну із статей.

Таким чином, в проаналізованому підручнику має місце нерівномірне представлення чол/жін статі як у змісті текстових задач, так і у зображеннях; у задачах кожна стать займається традиційним видом діяльності; незалежно від статі авторів підручників, чоловіча стать є домінуючою (за результатами наших попередніх досліджень 72-96 % чоловіки - головні герої задач у підручниках з математики для 5-9 класів, незалежно від статі авторів). З метою покращення ситуації варто змінювати зміст задач на такі, в яких хлопчики та дівчатка займаються нетрадиційними видами діяльності; додати задачі, де головними героями є особи жіночої статі; посилити ґендерну просвіту авторів освітніх документів, підручників з метою пом'якшення ґендерних стереотипів.

Отже, реформа освіти в Україні повинна передбачати включення ґендерного компоненту в усі складові навчально-виховного процесу, враховуючи те, що дівчата і хлопці по-різному зазнають впливу нових соціальних, економічних та екологічних ризиків. Тому спроба ґендерної корекції програм, стандартів та підручників для середньої школи є складовою, яка частково відображає намагання держави, МО та різних суспільних інституцій впровадити ґендерний підхід в практику навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи та ґендерну рівність як норму співжиття в українському суспільстві.

Література:

1. Клецина И. С. Психология гендерных отношений: Теория и практика. [Клецина И. С.]. – СПб.: Алетейя, 2004. — 408 с.
2. Мерзляк А. Г., Полонський В. Б., Якір М. С. Математика: Підручник для 5-го класу. [Мерзляк А. Г.].– Х.: Гімназія, 2005. – 288 с.
3. Програма курсу «Математика, 5-12 кл.» // http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/average/prog12

Ольга Власова

Деякі аспекти відношення до ґендерної рівності в системі вищої освіти України

У статті аналізується ґендерна асиметрія, яка існує в українських освітніх закладах, та причини, що сприяють її збереженню; наведені результати анкетування студентів I-V курсів різних факультетів ДНУЗТ імені академіка В. Лазаряна, які висвітлили ґендерні відношення у ракурсі викладачі – студенти.

The article deals with some aspects of gender equality in the system of Ukrainian higher education; the special attention is paid to the results of students` opinion poll as for the role of women-teachers and, gender asymmetry at universities.

І ґендерні дослідження, і теорія фемінізму, які розділяються цілим рядом концептуальних суперечностей, одностайні у тому, що система освіти– один із найважливіших факторів гендерної соціалізації. Як пише М. Кіммел, офіційний процес ґендеризації починається в той момент, коли ми заходимо до освітньої установи, і потім триває весь період, поки ми отримуємо освіту [4, с. 248]. Доводячи, що ґендерна нерівність є продуктом не ґендерних відмінностей, а андроцентричних дискурсів та андроцентричних суспільних інститутів, вчені-феміністи показують, як «лінзи ґендера» вбудовані в суспільні інститути, освітні – насамперед [1, с. 33-38].

З одного боку актуальність дослідження сутності принципу гендерного партнерства та його впливу на розвиток вітчизняної вищої школи зумовлена глобальними зрушеннями у характері якості духовних процесів у сучасній Україні [5, с. 416]. Дослідники підкреслюють: вища школа як «кузня управлінських кадрів» у контексті ґендерних реалій сучасної України – проблема, яка сьогодні не є надуманою для українського суспільства, адже ми маємо величезну кількість суспільно-політичних проблем, розв'язання яких без використання жіночого потенціалу країни практично є неможливим. І не лише тому, що в сучасній Україні кількісний показник жінок перевищує чоловічий (54%), але і тому, що роль української жінки в суспільстві істотно змінилась [3, с. 180].

Ще в XVIII ст. «феміністки до фемінізму» прийшли до твердження: тільки освіта може стати для жінок гарантом здійснення їх прав та активної участі в суспільних та політичних сферах. З іншого боку, сьогодні, на початку XXI ст., цілком очевидно: система, що містить у собі певні форми гендерної нерівності, стає фактором ґендерної нерівності для суб'єктів цієї системи. Нерівність негативно відбивається на самооцінці, самореалізації суб'єктів системи освіти, що ставить під сумнів суть існування цієї системи.

У середині самої системи освіти ґендерна нерівність може проявлятись у політиці та стратегії освіти, в навчальній програмі, в інституціональних практиках, у формах оцінки і т.п. Відомо також, яке велике значення має гендерний характер формального і неформального спілкування суб'єктів.

Фактори, що перетворюють гендерно-нейтральну систему в нерівноправну, існують не лише всередині системи, а й зовні, в загальному соціально-культурному контексті. Насамперед до нього дослідники відносять гендерні стереотипи та соціальні установки, що пронизують всі аспекти життєдіяльності чоловіків та жінок [2]. По відношенню до сфери освіти цей вимір часто залишається поза ґендерним аналізом. На наш погляд, без його розгляду неможливо визначити стратегію вимірів для досягнення гендерної рівності.

Як відомо, в законі України щодо вищої освіти говориться, що всі громадяни мають однакові права на освіту. За статистикою гендерне співвідношення між чисельністю учнів і студентів на всіх рівнях освіти приблизно відображає пропорції населення в даній віковій та гендерній групі. Майже нормою вважається вища освіта для всіх, хто закінчив середню школу. Зараз для дівчат «обов'язковість» вищої освіти не менша, ніж для хлопців, хоча для жінок вона далеко не завжди пов'язана з професійним майбутнім.

Не дивлячись на все вище сказане, ґендерна асиметрія в сфері вищої освіти України, безумовно, існує. Проявляється вона частіше всього у вигляді певного результату: кількості чоловіків на вищих адміністративних посадах і посадах, пов'язаних із прийняттям рішень; в традиційній гендерній сегрегації навчальних дисциплін; у нижчому статусі (що супроводжується більш низькою оплатою праці) тих професій, за якими спеціалізуються жінки; в наданні привілеїв хлопчикам/чоловікам у виборі професії і в самому навчальному процесі.

Наприклад, Міра та Девід Садкер, які досліджували питання з ґендерної рівності в американській системі освіти, в книзі «Протидіючи сексизму в аудиторії коледжу» відзначили декілька факторів, які допомагають збереженню стереотипної різниці в поведінці, на особистому рівні та досягненнях. На їх думку, у вищих навчальних закладах гендерна нерівність визначається наступними факторами:

- аналіз підручників вищих навчальних закладів виявив тенденцію непредставленості жінок або їх приниження та стереотипізацію;
- оцінка штату професорів та викладачів виявила, що чисельність чоловіків на професійних та адміністративних посадах перевищує не тільки чисельність жінок, а й має тенденцію зростання дисбалансу залежно від величини рангу;

- в підручниках, книгах, на малюнках, плакатах навчальних закладів дівчата-студентки бачать надзвичайно мало рольових моделей для себе;

- не дивлячись на явний сексизм навчальних програм та тенденційність загального соціального стану, викладачі вважають, що поводяться справедливо зі своїми студентами. При цьому нова сфера досліджень виявила дані, які доводять, що серцевина навчального процесу – сам акт навчання – є основою такої тенденційності [6].

Вчені підкреслюють, що на різних рівнях освіти гендерна тенденційність проявляється в різноманітних формах. Згідно з одержаними даними, вчителі середньої школи звертають набагато більше уваги на хлопчиків, ніж на дівчаток. Із ними більше говорять, задають більше питань, враховують їх думку, більше критикують та більше хвалять. Ця тенденція продовжується і в вищій школі, і дівчатам-студенткам часто буває нелегко налагоджувати спілкування з викладачами. Хлопцям дають більш змістовні інструкції про те, як вони повинні виконувати свої академічні обов'язки. Дослідження підтверджують, що дівчата частіше стають непомітними у відносинах студенти – викладачі, хоча останні цього не усвідомлюють. Коли в групі студенти і студентки сидять окремо, виявилось, що викладачів «притягує» зона студентів-хлопців і вся дискусія зосереджується саме там. Також з'ясувалось, що молодих чоловіків хвалять більше за інтелектуальні досягнення, а жінок – за зовнішню сторону виконаного завдання. Критикують студенток частіше за інтелектуальні здібності, а студентів – за недостатність охайності [4, с. 242-273].

При більш широкому дослідженні з'ясувалось, що інтелектуальна невдача студентів-чоловіків вважалась результатом їх малої старанності. У випадку ж невдачі студенток менше апелюють до недостатності старанності. Таким чином у чоловіків з'являється впевненість, що при більшій наполегливості вони досягнуть успіху.

Існують дані, що багато працівників галузі вищої освіти вважають, що гендерні розбіжності природні, тому гендерні стереотипи не є проблемою. Саме тому таким важливим представляється аналіз гендерної «атмосфери», яка існує у вищих навчальних закладах, та виявлення провідних думок та пануючих гендерних стереотипів через опитування студентів та лекторів.

Думки та установки студентів щодо ґендерних вимірів ми вивчали методом анкетування. Згідно з результатами анкетування 12 груп I-V курсів різних факультетів Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна були отримані такі результати:

1. 62 % студентів незалежно від курсу і належності до факультету не надають перевагу викладачеві лише за його стать, але 23% при наявності альтернативи вибрали б жінку-викладача, а 15% – чоловіка.
2. За доступністю викладання матеріалу 20 % студентів надають перевагу жінкам, 17 % – чоловікам, а решта, яку складає більшість – 61 %, вважають недоцільним у такому питанні пов'язувати персональні здібності зі статевою належністю.
3. Як вважають студенти, більш чітко в навчальному процесі виділяють основні питання чоловіки-викладачі – 22 %, 19 % вважають, що це вдається зробити жінкам – викладачам, а 59 % опитуваних впевнені, що не має сенсу робити перевагу щодо цього питання залежно від статі викладача.
4. Існує думка, що викладач у студентів ототожнюється з актором на сцені: залежно від його «гри» формується кінцевий результат – досвідченість і знання студента. Тож цікавими виявилися результати щодо того, хто краще демонструє культуру мови, чіткість дикції, темп викладання, за якими більшість студентів (48%) віддали перевагу жінці-викладачеві, трішки менше – (40%) вважають, що ораторськими, риторичними здібностями кожна людина наділена в різному ступені незалежно від статі, і лише 12% віддали перевагу чоловікам-викладачам.
5. На думку студентів, більш тактовний та доброзичливий у ставленні до студентів є жінка-викладач, у чому впевнені 43 %, прямо протилежно, тобто безсумнівно вірять у тактовність та доброзичливість чоловіка-викладача 12 % студентів 43 % не змогли підтримати ту чи іншу стать.
6. Одна з найважливіших рис гарного педагога – вміння володіти собою. Така риса найбільш притаманна чоловікам, вважають 42 % студентів, більш стриманими жінок вважають 31 % студентів, а 27 % підкреслили графу «не має значення».
7. Найвимогливішими студенти вважають чоловіків-викладачів (49 %), не змогли визначитись із відповіддю на користь тієї чи іншої статі 28%, 23% студентів найвимогливішими вважають жінок-викладачів.
8. Більш об'єктивними студенти вищезгаданого університету вважають чоловіків-викладачів (32 %), 54% не пов'язують об'єктивність зі статтю викладача,

лише 14% студентів впевнені в об'єктивності жінки-викладача.

9. Зовсім неуважними до студентів, згідно з анкетуванням, виявились чоловіки-викладачі (4 %), чого не можна сказати про жінок-викладачів: 49 % опитуваних вважають їх завжди уважними до студентів і для 47% студентів це не має значення.

10. На погляд середньостатистичного студента, незалежно від його статі, цікавість до предмета викладач, – як і жінка, так і чоловік, – може викликати, по-перше, ораторським мистецтвом, по друге, знанням матеріалу – саме в такій послідовності! Навіть є такі студенти (близько 9 %), кого зацікавила, в першу чергу, емоційність.

11. Більшість студентів зустрічалися в навчальному процесі з нерівним ставленням за статевою ознакою по відношенню до себе з боку викладача, таких близько 60 %.

12. Більш дискримінованими відчувають себе студентки (55 %), тоді як 27% студентів-чоловіків також вважають себе дискримінованими.

Отже, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Дослідження виявило та підтвердило наявність різноманітних форм ґендерної нерівності у вузі.

2. Прояви ґендерної нерівності не зустрічають належної оцінки ні серед студентів, ні серед викладачів, третина студентів, як правило, взагалі не помічають.

3. Знайомство з ґендерною теорією допомогло б студентам у розумінні андроцентричних виявлень у вищій школі.

4. Ґендерна диференціація в галузі вищої освіти не стільки очевидна, як могла б показатися з першого погляду, що пов'язано, як представляється, із деяким покращенням загального гендерного клімату в суспільстві.

5. У той же час роль ґендерних стереотипів, які формують соціальну поведінку студентів, все ще дуже висока.

Так, наприклад, вимогливість та об'єктивність оцінювання, тобто одні з найважливіших позитивних рис викладача, студенти стереотипно приписують чоловікові-викладачеві, тоді як жінці-викладачеві – емоційність, культуру мови, тактовність, доброзичливість, дикцію та мелодійність викладання матеріалу.

Необхідно відзначити цікавий парадокс: чому ж «необ'єктивна та недостатньо вимоглива» порівняно із чоловіком-викладачем жінка-викладач більш популярна серед студентів (8 %)? Наші висновки важко розповсюдити на всю систему вищої освіти України, але ми вважаємо, що вони дають певне уявлення про атмосферу «гендерованої аудиторії» технічного університету.

Література:

1. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. [Бем С.].– М.: РОССПЭН, 2004 с.

2. Власова Т. И. Формирование гендерных стереотипов в западноевропейской философии. Монография. – К.: Генеза, 2006. – 291 с.

3. Грабовська І. М. Українознавство та гендерні дослідження в контексті модернізаційних проблем вищої школи// Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. – Вип. 15, 2007 с.

4. Киммел М. Гендерное общество. – М.: РОССПЭН, 2006 с.

5. Талько Т. М. Гендерні методології у контексті запровадження Болонської системи в українських вищих навчальних закладах// Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. – Вип. 15, 2007 с.

6. Sadker M., Sadker D. Confronting Sexism in the College Classroom// Gender in the Classroom. – University of Illinois Press, 1990. – P. 176-188.

Татьяна Власова, Наталья Костюк

Дихотомия «разум/ эмоции» и проблема образования женщин в западноевропейской философии

У статті аналізуються деякі питання теорії пізнання та ґендерної теорії, які пов'язані з бінарністю мислення та його ціннісно-ієрархічним характером; особлива увага приділяється розгляду дихотомії «розум – емоції» в руслі проблеми важливості вищої освіти для жінок у сучасному суспільстві.

Some issues of women, knowledge and reality are under analysis as well as their connection with the binary thinking typical of the traditional philosophy; the special attention is paid to the dichotomy «reason/ emotion» and its role in the higher education for women.

Как отмечают ученые, концепция «Человека рационального» безусловно менялась на протяжении веков, но неизменно именно в логике ценностно-иерархического мышления рассматривались (и рассматриваются) такие бинарные оппозиции, как мужчина/женщина, дух/тело,

мышление/чувства,
рациональное/иррациональное и т.п. [3, с. 7].

Нормативный дуализм и логика ценностно-иерархического мышления – это те ключевые вопросы феминистской онтологии, которые, будучи затронутыми еще «феминистками до феминизма», в целом определили развитие феминистской философской мысли на долгое время.

Известно, что контраст между разумом и эмоциями в западной философской традиции всегда занимал существенное место. Философы от Платона до наших дней именно разум считают главной познавательной способностью. И античным философам, и средневековым мыслителям именно разум обеспечивал доступ к порядку всего существующего. Ученые-феминисты (и в этом большая заслуга М. Уоллстоункрафт) не раз обращали внимание на то, что в западной традиции мужчинам и женщинам приписывается неодинаковая степень рациональности и эмоциональности. Разум не только противостоит эмоциям, он также ассоциируется с ментальным, культурным, универсальным, публичным и маскулинным, в то время как эмоции связаны с иррациональным, физическим, природным, конкретным, частным и, конечно, фемининным [6]. В итоге разум всегда ассоциируется с членами доминирующих социальных, политических и культурных групп, а эмоции – с членами групп подчиненных. В то же время ученые подчеркивают: несмотря на то, что эмоциональность женщин – весьма распространенный стереотип, он не имеет достаточно оснований [7].

Как тонко замечает Э. Джаггар, женщины кажутся более эмоциональными потому, что им позволено более открыто выражать свои эмоции, более того, это поощряется. В современной западной культуре эмоционально неэкспрессивных женщин воспринимают, как «ненастоящих», а мужчин, свободно выражающих свои эмоции, – как гомосексуальных. Но если эмоции и разум четко расписаны и предписаны, то идеологическая функция мифа о рациональности против эмоциональности становится очевидной. Как полагают исследователи, эта функция состоит в поддержании эпистемного авторитета доминирующих социальных групп и дискредитации идей подчиненных групп. Чем с большей силой и страстью последние выражают свои мысли и идеи, тем более эмоциональными они выглядят, и тем легче их дискредитировать. Таким образом, утверждают ученые, эпистемный авторитет доминирующих групп служит их политическому авторитету.

Феминистская философия, особенно в своей академической форме, безусловно, уходит корнями в классическую философию. Ученые доказывают: именно в античности возникает философская тема разума, отождествляемого с мужским началом и тождественного добродетели.

Философское познание предстает у античных философов как созерцание внешних форм в абстрагировании от непознаваемой, нерациональной материи. Оно возможно только при жестком контроле над телесностью и чувственным опытом, который должен быть свободен от всего случайного и хаотического. Однако чувственность (Эрос) играет значительную роль в мироощущении и мировосприятии греков, поэтому Платон не может вывести ее за рамки своей системы, выделяя высший тип чувственности, «духовный», или «небесный мужской Эрос», который воплощается в философии [5]. Аристотель в еще большей степени отождествляет познание и рациональность с активным мужским началом, а хаотичную материю как низшую субстанцию – с пассивным женским. Западноевропейская философия Нового времени определяет «всепроникающий» разум как главенствующую черту человека. Признак разумности объявляется важнейшим родовым свойством человека, а его наличие – бесспорным фактом. «Имя «человеческий род», – подчеркивает Гоббс, – с очевидностью охватывает всех людей, руководствующихся в своих действиях разумом» [2, с. 310].

Но, как отмечается, рационалисты XVII в. уже осознавали ограничивающий характер разума. Ж. Ллойд в своем блестящем анализе «интуиции» Декарта и трактовке знания Лейбницем показывает важность внерациональных составляющих мышления в XVII в. Например, у Лейбница идеал методологии сосуществует с настойчиво утверждаемой идеей о смутном сознании. И тем не менее «интуиция» стала означать в XVII в. отрицание рационалистического мышления и выступать как стиль мышления, который не знает четких ограничений и не систематизирован таким образом, как предполагает картезианский метод. Поэтому, как справедливо утверждает Ллойд, интуиция неизбежно стала ассоциироваться со специфически женским стилем мышления [7].

Но если в XVII в. эмоции рассматривались как источник беспорядка и искажения истины, то Просвещение, «вернув разум на землю», стало защищать чувства

как нормальные побудительные мотивы, полагая при этом, что разум обеспечивает средства для удовлетворения чувств.

Начиная с XVIII в., с приходом романтизма, сфера чувств уже бросает вызов превосходству разума (Шлегель, Новалис, Тик, Шлейермахер). Переоценка эмоций в период романтизма, восхваление воображения и эмоциональности привели к переоценке статуса женщин и тех качеств, которые с ними ассоциируются. Однако, как отмечается, эта переоценка привела к возрождению идеала романтической любви и, соответственно, куртуазности, возводящей женщину на пьедестал. А потому дихотомия разума и чувства в период романтизма не только сохранилась, но еще больше укрепилась.

Исследователи замечают, что реакция против разума в XIX в., ассоциируемая с превознесением иррационального, оставила весьма неоднозначный след в истории философии и, в целом, культуры. Оставляя открытым вопрос, существуют ли изначально «женские» и «мужские» способы познания, следует все-таки отметить, что есть определенные разновидности опыта, которые не могут быть познаны одинаково. Ученые утверждают, что опыт, зависящий от естественных биологических различий, то есть находящийся в сфере сексуальности, материнства, отцовства и некоторых аспектов физического и эмоционального существования, у женщин и мужчин отличается в такой степени, которая не позволяет им познавать «одинаково» [8]. Последнее выводит на первый план проблему тела в оппозиции к сознанию и телесного в оппозиции к духовному.

В контексте данной статьи следует более подробно остановиться на тех оживленных дискуссиях второй половины XIX в., которые связаны с достаточно агрессивной политикой обоснования различий между мужчинами и женщинами с позиций биологии и физиологии. Как тонко замечает С. Бем, эта активизация социобиологических подходов прекрасно демонстрирует, насколько наука переплетена с культурной идеологией и политикой: феминистский вызов 70-х гг. XIX в. (протесты суфражисток в США и Великобритании, общий подьем феминистских настроений в западноевропейских странах) стал ощутимо угрожать общественному порядку, и тут на помощь андроцентризму были призваны биологические концепции [1, с. 43].

Как полагает С. Бем, особого внимания в этой связи заслуживают теории Э. Кларка, Г. Спенсера, Ч. Дарвина, П. Геддеса и Дж. А. Томпсона. Общеизвестно, что принцип сохранения энергии использовался для подтверждения множества естественнонаучных представлений XIX в., в том числе и мнения, что если человек будет излишне предаваться какому-то одному виду деятельности, то произойдет истощение ограниченного запаса энергии. Но, когда в 1873 г. был опубликован труд Э. Кларка «Пол в образовании», закон сохранения энергии стал применяться для подтверждения мизогинистских идей о том, что университетское образование – неподходящая деятельность для женщин.

Мысли об опасности образования для здоровья женщины высказывались в конце XIX в. такими знаменитыми учеными, как английский психиатр Г. Модсли, английский философ Г. Спенсер, американский психолог С. Холл. Как замечает С. Бем, они отреагировали, по крайней мере, на два взаимосвязанных изменения в социальной жизни своих стран: все большее количество колледжей открывали свои двери для женщин, и женщины, получившие высшее образование, рожали меньше детей, чем женщины без образования. Г. Спенсер, известный сегодня как один из родоначальников позитивизма, в конце XIX в. был знаменит благодаря своей теории эволюции, которая объясняла не только иерархическую систему викторианской Британии, но также мужские и женские социальные роли. Применяя свою «прогрессивную» теорию эволюции к полу и классу, Спенсер пришел к выводу, что общественное разделение по классовому и половому признакам предопределено биологически: биология таким образом сформировала каждый класс и каждый пол, чтобы их представители были готовы выполнять соответствующие им общественные роли. Таким образом, биология сформировала женщин настолько заботливыми и милосердными, что им нужно отказать в праве голоса, иначе «они могут вмешиваться в естественный ход прогресса и оказывать государственную помощь тем, кто без этой помощи не выжил бы в борьбе за существование» [1, с. 45-46]. Как очевидно, этот интересный аргумент был направлен прежде всего против права женщин голосовать и, в целом, принимать участие в общественной жизни.

Волна вульгарного биодетерминизма в значительной степени потеряла свою силу к двадцатым годам XX в., но, что небезынтересно, с обострением феминистских настроений и с актуализацией феминистских теорий в 70-х годах она вновь стала набирать мощь. Лионел Тайгер, например,

опубликовал в 1970г. статью «Возможные биологические истоки половой дискриминации», в которой он утверждал, что исключение женщин из принятия решений в большой политике, экономике и т.д. проистекает не из-за «мужского шовинизма», а из-за генетически запрограммированных поведенческих склонностей мужчин устанавливать связи друг с другом. Эти связи внутренне свойственны политической, экономической, военной, полицейской и другим подсистемам, и женщины могут служить им помехой [10, с. 33-36]. И хотя некоторые другие исследователи в эти годы также руководствовались в своих работах идеями социобиологического детерминизма, наибольший эффект произвела книга Э. Вилсона «Социобиология: новейший синтез», в которой он «эффектно объявил» о том, что социальное поведение людей и социальная организация закодированы в генах [10]. «Социобиология» Вилсона вновь дала толчок дебатам в науке, – в русле новой эволюционной перспективы, – о врожденности половых различий (Д. Бараш, Дж. МакКиннон, Д. Симонс и др.).

Представители альтернативных гипотез утверждают, что именно невозможность осмыслить биологию в социальном контексте порождает поспешные выводы о глубоких половых различиях, заложенных в генах и мозге человека. Биологически обусловленное поведение рассматривается многими учеными (С. Харди, С. Бем, Э. Маккоба, К. Джеклин и др.) как в высшей степени ситуативное, вынужденное и сформированное культурой, историей и окружающей средой [11].

Исследователи доказывают, что не имеет значения, какое количество биологических различий между полами будет обнаружено, их значимость в каждом конкретном случае будет зависеть от ситуативного контекста, в котором живут женщины и мужчины. Фактором же сопоставимого значения в развитии половых различий и полового неравенства является центрированность на мужчинах, которая «в каждой конкретной культуре вытекает из институализации мужской политической власти» [1, с. 76].

Как известно, философии постмодернизма пришлось отказаться от некоторых традиционных воззрений, в том числе о том, что значение основывается на истинности и референции, что биологические виды представляют собой естественные роды, определяемые общими сущностными свойствами, что мышление отделено от тела и независимо от него, что эмоции не имеют концептуального содержания, что разум трансцендентален, что существует истинный взгляд на мир, внешний по отношению к человеческому познанию способ понимания того, что есть объективная истина [5]. И хотя гендерные концепции были во многом подготовлены предыдущими трудами ученых, они, безусловно, оформились в самостоятельную науку благодаря исследованиям постмодернистов. Именно признание антропоморфного взгляда на сознание и мышление позволяет сделать вывод о том, что гендер является компонентом как коллективного, так и индивидуального сознания. Как представляется, здесь особую важность приобретают теория архетипов К. Юнга и теория прототипов Э.Роша и Дж.Лакоффа. Поскольку архетипы представляют коллективное сознание, а знание прототипов приобретается человеком в процессе освоения культурных кодов, то следующим этапом является освоение сформировавшихся в культуре гендерных стереотипов – упрощенных, схематизированных представлений о мужчинах и женщинах, их месте в обществе, надлежащем социальном поведении. Важно, что сформировавшиеся в культуре представления о мужских и женских качествах отличаются особой устойчивостью к изменению, а неосознаваемый в большей мере характер стереотипных представлений создает впечатление их природности, естественности. Но эти «общечеловеческие» мифологемы, эти схематизированные представления во многом иллюзорны, поскольку основываются на завышенных (или заниженных) оценках статуса и роли мужчин и женщин в истории и культуре. Следует подчеркнуть, что процесс создания гендерных иллюзий основан на тех же решениях, к которым приходит гендерный субъект, отбрасывающий факторы, мешающие ему полностью погрузиться в иллюзию, порождаемую в его сознании гендерным стереотипом. Происходит процесс, который вполне можно соотнести с процессами, возникающими, по мнению представителей рецептивной эстетики, при чтении художественного произведения, когда возникает такая форма участия читателя в произведении, и он втягивается в текст настолько, что ему кажется, будто всякая дистанция между ним и тем, что происходит в тексте, исчезла. В результате происходит «таяние» границы между субъектом и объектом, приводящее к распределению личности самого читателя. То же самое происходит с «текстом» гендерных стереотипов: субъект думает мыслями

определенного гендерного стереотипа, тем самым он как бы выходит из рамок своей индивидуальности и начинает заниматься тем, что ранее не входили в круг его жизненных представлений. Но это те иллюзии, как блестяще показали ученые-постмодернисты, которые создаются господствующей идеологией в интересах социальной элиты или сил, добивающихся контроля над обществом.

Логика развития феминизма и гендерной теории показывает, что только вооруженные знанием женщины могут понять, как работают гендерные технологии, и противостоять им. Только образованные женщины способны изменить морально-психологический климат в обществе, способствовать переоценке ценностей и поиску новых социальных ориентиров и идеалов. Только образованные женщины могут в какой-то степени совершить девиацию мифологем и стереотипов, создававшихся тысячелетиями.

Литература:

1. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. – М.: РОССПЭН, 2004. – 331 с.

2. Гоббс Т. Избранные произведения в двух томах. Т. 2. – М.: Из-во социально-экономической литературы, «Мысль», 1965. – 747 с.

3. Женщины, познание и реальность. Исследования по феминистской философии. – М.: РОССПЭН, 2005. – 440 с.

4. Лакофф Дж. Когнитивная семантика// Язык и интеллект. – М., 1996. – С. 148.

5. Платон. Избранные диалоги. – М.: «Художественная литература», 1965. – 142 с.

6. Jaggar A. Love and Knowledge: emotions in feminist epistemology// Gender/ body/ knowledge: Feminist Reconstruction of Being and Knowing. – Rutgers University Press, 1989. – 388p.

7. Lloyd G. The Man of Reason: «Male» and «Female» in Western Philosophy. – New York and London: Routledge, 1993. – 168 p.

8. Grimshaw L. Feminist Philosophers: Women's Perspectives on Philosophical Traditions. – Brighton: Wheatsheaf, 1986.– P. 31-33.

9. Tiger L. The possible biological origin of sexual discrimination// Impact of Science on Society. – № XX, 1, 1970. – P. 29-44.

10. Wilson E. O. Sociobiology: The new synthesis. – Cambridge, MA: Beknap Press, 1975. – 697 p.

11. Hardy S. Sex bias in nature and in history: A late 1980s reexamination of the «biological origins» argument // American Journal of Physical Anthropology. – Vol. 33. – № S11, 2005. – P. 25.37.

Александр Волков

Дискурс женщины: от Сартра к Кристевой

У статті досліджується дискурс жінки на основі використання екзистенціального підходу. Виявляються різні трактування іншого. Показується своєрідність дискурсивної рефлексії. Розкривається своєрідність позиції жінки. Показуються такі стани, як буйство і покірність, а також їх зумовленість. Протиставляється нарцисизм і фемінізм. Характеризується призначення визнання в існуванні, яке протиставляється знанню. Характеризуються різні рівні відносин, і виділяється духовність як вищий рівень, при якому приходить усвідомлення необхідності віри.

In the article discorse of woman is probed on the basis of the use of existential approach. Different interpretations come to light other. Originality of discursive reflection is shown. Originality of position of woman opens up. Such states as disorderly conduct and obedience, and also their conditionality are shown. Narcissizm and feminism is contrasted. Setting of confession is characterized in existence which is matched against knowledge. The different levels of relations are characterized, and spirituality as higher level which the awareness of necessity of faith comes at is selected.

При рассмотрении дискурса женщины вполне оправдано будет обратиться к наследию Ж.-П. Сартра, поскольку в его работах можно найти довольно детальный анализ проблемы языка [7]. Противостояние с другим, которое описывает Ж.-П. Сартр, вполне следует отнести к отношениям мужчины и женщины, которые мы будем рассматривать со стороны позиции женщины. Отношение с другим – это конфликт, в котором видение самого себя возможно только со стороны другого, при условии участия в дискурсе, который объединяет. Это вполне оправдано, поскольку понять себя и другого можно при наличии общения. Конфликт состоит в том, что ценность самого себя открывается через другого; это ценность, которую мне приписывает другой, а через него себе я сам. Большое значение Ж.-П. Сартр уделяет свободе, которая, по его мнению, возможна в состоянии любви. Свобода при этом – признание любимого как

абсолютной ценности. Тогда отчуждение становится невозможным, а ему место уступает соблазнение, которое есть не что иное, как рискованный шаг навстречу тому, кто, возможно, любит.

Обратим внимание на то, что сартровская трактовка языка весьма близка современному пониманию дискурса. Это понятно, поскольку язык рассматривается как средство самовыражения. Поэтому анализ языка Ж.-П. Сартра можно использовать при исследовании женского дискурса. Содержанием этого дискурса не будет точное знание, то есть знание о конкретном предмете, а будет смысл, в котором получает выражение своеобразие переживания отношения к другому [7, 221]. При рассмотрении отношения к другому проясняется смысл сказанного, его оттенки, и, соответственно, уточняются отношения. Отсюда вполне объяснима магичность языка.

Основная цель в любви – это присвоение другого для самого себя, при этом другой обладает высшей ценностью. Таким образом, любимый обретает свободу через другого. Если же он сосредотачивается только на самом себе, то это приводит к мазохизму как очарованности собой в качестве объекта наслаждения. Можно утверждать, что трактовка дискурса, Ж.-П.Сартра напоминает феномен зеркала, который позднее был описан Ж. Лаканом [4]. В такой трактовке отсутствует Я в его фихтеанском понимании, как нечто самодостаточное в самом себе, а его место занимает видение себя через другого. Если мы обратимся к дискурсу женщины, то другой – это тот, кого хочет завоевать женщина, и, в то же время, покориться ему.

Совершенно иную трактовку другого мы находим у Ю. Кристевой, у которой другой обретает относительную автономность, поэтому она описывает переживания не самого себя, как это мы видим у Ж.-П. Сартра, а другого. Автономность другого становится причиной его превращения в чужого. Кто такой чужой? Это другой, который принадлежит иному субъекту, это: «Чужестранец, как фигура ненависти и другого, не является ни романтичной жертвой некоторой семейной линии, ни посторонним, что отвечает за все несчастья полиса» [4, 7]. Почему у Ю. Кристевой вызвал такой интерес другой как чужой? На наш взгляд, это связано с потребностью в осмыслении модуса существования, который раскрыт в «Письме о гуманизме» М. Хайдеггера [8].

Обратим внимание, что если у Ж.-П. Сартра дискурсивная рефлексия осуществляется посредством обращения к зеркальному отображению себя в другом, то есть на основе принципа тождества, а затем уже различия, то у Ю. Кристевой различие выступает на первый план. Не случайно чужой рассматривается следующим образом: «Это – симптом, который, собственно, и делает «мы» проблематичным, а то и невозможным, чужестранец начинается тогда, когда возникает осознание своего отличия, он заканчивается тогда, когда мы все признаем себя чужими, бунтуем против связей и сообществ» [там же].

Соответственно, Ю. Кристева обращает внимание совершенно на иные переживания, чем Ж.-П. Сартр. Это различие, которое весьма близко различению Ж. Дерриды [2]. У Ю. Кристевой налицо также социальный аспект, поскольку чужой – это другой, который принадлежит иному субъекту, являясь его гражданином, кто может претендовать на признание только там, а здесь он – чужой, и переживания его трагичны. Переживания своего вообще ей не показаны, однако их можно предвидеть при рассмотрении переживаний чужого, который является «лишним ртом», поскольку претендует на то, чем должны обладать только свои. Несмотря на то, что у чужого «кровоточат душа и тело», он вызывает враждебность, и сам он настроен враждебно.

Итак, если отношения с другим у Ж.-П. Сартра построены на отношениях взаимной обусловленности, то у Ю. Кристевой, наоборот, различии, инаковости. При анализе дискурса женщины мы будем использовать обе трактовке отношения с другим, поскольку в совокупности они в полной мере характеризуют позиционирование в дискурсе. Тем более что, так или иначе, обусловленность предполагает различие, в противном случае, возникает тождество, напоминающее фихтеанское. Пафос работы Ю. Кристевой состоит в том, чтобы через описания различия преодолеть отстраненность с чужим, вызвать сочувствие, продуцировать новое, осознанное единство. В самом деле возможно, что чужой рано или поздно в результате ассимиляции станет своим, и у него перестанет «кровоточить душа и тело». Именно таким образом происходит возникновение любви, когда тотальное неприятие другого, вдруг, трансформируется в его признание.

Поэтому точки зрения Ж.-П. Сартра и Ю. Кристевой можно рассматривать как взаимно дополняющие друг друга, хотя, если первая отдает предпочтение позиции Я по отношению к другому, то, вторая, наоборот,

другому по отношению к Я. Их объединяет то, что предметом исследования оказываются переживания, возникающие при установлении отношений, рассмотрение которых позволяет выявить своеобразие существования. В результате использования такого подхода при исследовании существования выявляется некий ряд, который показывает его своеобразие. Например, у Ю. Кристевой он такой: обделенность, утрата, вызов, страдание, экзальтация, расстояние, уверенность и т.д. Наша цель состоит в выявлении этого ряда на основе рассмотрения дискурса женщины.

Поставим такой вопрос: что может переживать тот, кто дает жизнь? Для этого надо быть готовым отдаться самой жизни. Это означает, как полагал Ж.-П. Сартр, быть готовым к соблазнению и быть соблазненной, поскольку жизнь возможна при условии наличия непосредственной близости с другим. Женщина всегда готова отдаться жизни, соответственно, соблазнять и быть соблазненной. Поэтому дискурс женщины включает в себя выражение покорности тому, кто может ею овладеть. Овладеть женщиной может только тот, кто способен относится к жизни как жизни, не абстрактно, не отстраненно с некоторой дистанции, а непосредственно не только принимать ее, но и участвовать в ней. Быть в состоянии овладеть, значит обладать полнотой жизни, следовательно, быть открытым, радоваться и веселиться, а не скорбеть, страдать и мучиться. Быть на стороне жизни означает проявление заботы о ней, об ее сохранении, следовательно, быть снисходительным, принимать ее несовершенство. В самой жизни есть что-то постыдное, поскольку она предполагает наготу мужчины и женщины. Это противостояние в наготе, тем не менее, предполагает, что каждый из них стремится сохранить себя в неприкосновенности. Этот эгоизм и есть то, что препятствует проявлению жизни. Обратное будет в лишении неприкосновенности и попытке отдать себя другому. Лишение неприкосновенности будет служением, которое может приобрести характер жертвы. Когда мы говорим о стремлении сохранить самого себя, то возникает такой вопрос: для чего? Мужчине это необходимо в целях обеспечения условий жизни, а женщине - для ее продолжения. Если первый предпринимает попытки ее сохранения, то вторая - осуществления. Поэтому отдаться можно только тому, кто может сохранить, только в этом случае совершенное насилие по отношению к другому может себя оправдать. Насилие, которое предполагает сохранение, предполагает наслаждение. Не следует думать, что каждый из них, когда они стремятся обеспечить неприкосновенность, не совершает насилие по отношению к другому. Но такое насилие, одновременно, есть наслаждение. Насилие же по отношению к себе будет принимать формы нарциссизма и феминизма. Тогда и тот и другой стремятся поиграть мускулами при демонстрации своей неприкосновенности, что льстит самолюбию каждого. Игра мускулами – это проявление воли, которое предполагает демонстрацию господства над другим, чаще всего воображаемое. Быть на пьедестале для самого себя приятно, казаться себе воплощением совершенства, вообразить, что достиг невозможного, не покорился никому – разве это не свобода? Ставится такой вопрос: зачем мне она/он нужна/нужен? Разве мне неприятно это положение на пьедестале? Но такая мускулистость приводит к отказу от жизни. Нарциссизм проявляется в любовании совершенством самого себя и отказу от женщины. Радикальный феминизм, наоборот, отказу от мужчины как существа явно несовершенного. Но приводят ли они к избавлению от насилия, в этом случае над самим собой? Понятно, что в этом случае насилие выступает формой проявления любви к самому себе. Это насилие представляет собой отпадение от жизни. Это насилие находит свое выражение в буйстве, которое может быть как неистовым, так и тихим, незаметным.

Буйство жизни, но уже при отказе от нарциссизма и феминизма, мы находим в вакханалии, где разрушаются границы приличия, поскольку предполагается, что можно отдаться каждому публично. Вакханалия возможна при условии, что буйство предполагает покорность, эти стороны предполагают друг друга, именно они обуславливают устранение границ для проявления жизни. Их полное единство и гармония будет любовью, в которой буйство становится усмиренным. Буйство и покорность – это две стороны жизни в ее непосредственности. Но буйство может быть воплощением непокорности, а покорность - воплощением унижения, полного подавления самого себя. Их взаимное отрицание возможно в результате признания другого как воплощения совершенства. Каждый предполагает наличие у другого большего совершенства, при этом он даже не пытается прояснить, что он собой представляет для себя. Это забвение самого себя – проявление неопределенности, при которой отсутствует окончательность присутствия. Есть только отнесенность себя к другому, на основе

сравнения в его сторону, а не в свою пользу. Но это «не в свою пользу», оказывается противоположностью, поскольку оно позволяет другому приблизиться и стать близким. Это взаимное возвышение и определяет оптику женского дискурса. Оптика в этом случае означает видение себя и другого в пространстве власти, которая реализуется в дискурсе. Эта оптика любви проявляется в постоянном подталкивании к вершине другого, и каждый утверждает, что другой – лучше его, что он обладает большими достоинствами, что он более совершенный. Неопределенность в этом случае предполагает неумолимую доброту через признание другого как ценного. Неумолимость доброты состоит в том, что она не акцентирует внимание на отсутствии несовершенства, более того, проявления зла, при условии, что оно совершается непреднамеренно. Неопределенность имеет свои истоки в нераспознанности самого себя, что предполагает отсутствие внимания к самому себе. В дискурсе женщины она сама для себя есть тайна. Женщина не знает, кто она такая, что представляет из себя. Ей трудно понять, что ожидать от самой себя, буйства или покорности. Воля проявляет себя через зов тела, которое просит буйства и покорности. Она сама не знает, как ей быть. Знание как определенность и известность здесь бессильно, поскольку оно указывает только на уже существующее, жизнь же есть становящееся, которое требует присутствия. Женщина может о другом знать все, как ей кажется, но это знание ровным счетом ничего не дает, поскольку отношение требует участия, и только от его характера зависит существование. Неопределенность ставит под сомнение знание, более того, переводит его в ранг заблуждения. Но как можно считать знание заблуждением? Ведь нельзя же отрицать факт, что нечто действительно имело место как явное. Однако это знание не имеет никакой отнесенности, поэтому оно ускользает и становится тождественным заблуждению. Их тожественность связана с отсутствием их актуальности. Как знание, так и заблуждение совершенно ничего не прибавляют и не забирают. Гораздо предпочтительнее иметь не знание, а отношение. Отсутствие отношений даже больше, чем равнодушие как безразличное отношение к другому.

Знание при жизни уступает место признанию, которое возникает в результате вступления в отношение, в результате чего становится возможным понимание или воспоминание о другом. Признание – это вступление в позитивные отношения, при котором частично снимается неопределенность. В признании присутствует знание, но это знание основывается на предположении, оно оказывается не сколько указанием на факт, сколько указанием на проявление себя и другого при наличии присутствия. Признание – это игра возможностей неопределенности, даже если отсутствует доверие к другому и уверенность в его преданности. Признание предполагает *поддержку отношений, их восстановление в сплетне*. Обычно сплетню оценивают крайне негативно как паутину, которая набрасывается на присутствие. Но при отсутствии актуальности знания только сплетня может его компенсировать, поскольку именно в ней мы находим установление *меры признания другого*. Эта мера не есть некоторая константа, а только некоторый горизонт возможностей. Именно *в сплетне сплетаются судьбы.* Прояснение, кто к кому и как относится, кто с кем, и почему, при каких обстоятельствах – это и есть ее предмет, которая показывает бытие-здесь-и-теперь. Это бытие требует восстановления себя через сплетню в каждое мгновение присутствия. При отсутствии сплетни признания не происходит, поскольку отсутствует включение другого в присутствие. Расстояния не имеют никакого значения, поскольку для включения в сплетню расстояние несущественно. Признание в какой-то мере позволяет снять неопределенность, поскольку предполагает указание на некоторое присутствие, проявление себя или другого по отношению друг к другу. Их еще нельзя различить, еще не понять своеобразия, неповторимость, уникальность, а есть только выявление всеобщности. Такая неопределенность и есть сфера гуманитарных наук, например, социологии, педагогики, философии, и других наук, которые пытаются раскопать знания о присутствии. Но какое отношение они имеют к присутствию? Самое отдаленное, поскольку знание само обусловлено признанием, его необходимо присвоить кому-либо. Но его освоение также может связывать в признании, например, при обсуждении проблем жизни. Таким образом, знание в сплетне имеет совершенно иное предназначение, чем в научном опыте. Здесь его наличие можно считать исходным пунктом для начала его распознавания. Знание всегда указывает на того, кто им обладает, и невозможно вне присвоенности.

С постановки вопроса: Каким знанием обладает другой? – происходит установление отношений. Знание как самореализация в этом случае неотделимо от обладания им, его использования. Измерить другого можно в

зависимости от способности таким способом обладания знанием как способа осуществления. Если знания другого намного превышают свои, то это отпугивает, делает невозможными отношения. Обладающий превосходящими знаниями оценивается как более совершенный, и возникают опасения собственной дискредитации. И, тем не менее, для возникновения интимных отношений обладание знанием не имеет никакого значения. Для них гораздо важнее наличие признания. Не обязательно знать, кто такой другой, какое его имя, однако необходимо его присутствие в сплетне, тем самым, в круге близких.

Поэтому случайная связь вполне возможна при отсутствии понимания того знания, которое имеет другой. Но для близких и устойчивых отношений необходимо хотя бы приблизительная оценка того знания, которым владеет другой. Если его размеры значительно не соответствуют твоему, то другого не принимают как равного и отдаляются от него. Что тогда в этом случае означает «знать»? Понятно, что речь идет не о научном знании, а о знании как процессе осмысления присутствия в мире. Это знание весьма близко не некоторой совокупности концептов, а интенсивности и глубине видения мира, соответственно, понимания жизни. Видеть больше другого означает способность к раскрытию тайн существования. Понятно, что знание и видение как интенсивность познания соответствуют друг другу. Значительное несоответствие в интенсивности познания приводит к невозможности признания другого, поскольку оно предполагает существенное превосходство одного. При таком соотношении себя и другого буйство становится выражением унижения. Сразу же осознается далекость другого, который помещается за горизонтом видения. Но возможна ситуация, что тот, кто обладает значительной интенсивностью познания, опускается до уровня другого, притворяясь, что ничего не знает. Если отношения с женщиной строятся на этом, то она полностью отдается во власть и покоряется тому, кто может ей овладеть. Другой вариант, когда эта покорность, тем не менее, основывается на обладании женщиной знанием, например, в феминизме. Понятно, что обладание знанием усложняет отношения, в результате чего выбор становится более жестким. Например, при отсутствии актуальности знания достаточно только признание другого, тогда покорность провоцирует буйство, конечно, тайное, скрытое от чужих глаз. Именно эта тайна скрепляет узы и выступает залогом близости. Таким образом неопределенность отношений охраняется тайной. Сокровенное связывает и делает отношения устойчивыми. Так сходятся мужчина и женщина, не позволяя наблюдателям проникнуть под покров их отношений. Хуже, когда обладание знанием приводит к стремлению самоутвердиться по отношению к другому. Тогда полнота материальной жизни рассматривается в качестве высшей цели. Нищета осуждается как нечто унизительное.

А между тем, нищету следует рассматривать как состояние самого себя. Ее отличает доминирование буйства, которое не позволяет обустроить самого себя, в результате чего возникают лишения самого разного характера. При таком буйстве полностью отсутствуют признаки терпимости, возможность прощения. Буйство проявляется в бесцельной растрате сил, что приводит к бессилию что-либо сотворить, что и порождает нищету. Что такое бессилие? Это неспособность что-либо делать по причине полного внутреннего расстройства. Нищета еще состояние полной безысходности. Человек ничего не делает не потому, что он не умеет творить, а потому, что это не позволяет вовлеченность в буйство. В буйстве мы видим стремление к вечному празднику как высшей позитивности. Праздник – это состояние ублажения самого себя. Ничего не может быть выше праздника, поскольку в нем снимается неудовлетворенность и торжествует полнота самого себя. Такой праздник есть полнота проявления единичной воли, и отказ от признания другого. Однако он признается, если принять участие в буйстве вместе с тобой. Если же отказывается, то вызывает ненависть. Назначение буйства состоит в том, чтобы принести другого в жертву, того, кто не в состоянии себя защитить не потому, что у него отсутствуют силы, а потому, что он является его самым слабым участником, неспособным противостоять этому же буйству. При буйстве происходит полное забвение самого себя, а остается только играть роль в инсценировке буйства. Рано или поздно происходит разорванность существования, которая открывает путь в нищету.

Преодолеть разорванность может признание другого как близкого, того, кто ставится на пьедестал для самого себя. Признание проявляется во взаимной заботе, а полноту этой заботы в состоянии проявить именно женщина в повиновении. Это повиновение позволяет усмирить буйство посредством соблазнения. В результате

буйство уступает место спокойствию как проявление уверенности в самом себе, появлению чувства собственного достоинства. Тогда наступает мир, и с ним тишина. В тишине буйство превращается в тайную страсть, которая способна примирить несоизмеримое. Слова уже не нужны, поскольку есть полное согласие. В буйстве сказанное – это брань, назначение которой состоит в выражении радости. Поэтому при буйстве допускаются оскорбления, поскольку они не принимаются как таковые. Этот феномен отмечал М. М. Бахтин при исследовании смеховой культуры [1]. Все возвышенное развенчивается, все становятся равны между собой, а побеждает тот, кто может удивить интенсивностью буйства. К нему тянутся как к предводителю. Распутство привлекает своей доступностью и объединяет тех, кто не верит в самого себя. Когда наступает тишина, то приходит усталость, а с ней всеобщее примирение. Итак, распутство позволяет избавиться от различия, которое связано с взаимным отрицанием.

В тишине в свои права вступает женщина, которая способна простить и проявить милосердие. Это милосердие движется к своей высшей точке в благоговении и святости. Поэтому открывается путь к Богу как основания для святости, возможности проявить милосердие прилюдно, не скрываясь ни от кого. Тогда на первый план выступает духовное. Духовное не предполагает отказ от жизни в трансценденции, а наделении жизни святостью. Духовное – это состояние и отношение, где признание становится внутренней необходимостью, и достигает своей чистоты во всепрощении. В духовности слова приобретают магическое назначение, а назначение этих слов состоит в признание абсолютности блага, которым есть теперь состояние переживания, а не какое-то свойство, качество, и, тем более, не что-либо материальное. В духовности тишина обретает новое назначение, поскольку является местом благоговения перед жизнью, состояния, исследования которого мы находим в работах В. Гумбольдта, Н. Рериха и др. [3; 6].

Женщина ближе всего к жизни. Поэтому в дискурсе женщины мы находим буйство и повиновение, тогда перед нами земная женщина, которая служит жизни. Если буйство для мужчины – это возможность проявить свою силу, то для женщины – это возможность проявить свою покорность. Итак, через покорность она может проявить свою буйность, тем самым провоцируя возникновение радости и взаимного признания. Знание жизни – это не упорядочивание природы, а постижение самого порядка природы и беспрекословное подчинении ему. Высшей формой признания выступает вера, которая не ищет причин и следствий, а только беспрекословного подчинения. Посредством веры можно прийти к святости, но этот путь всегда содержит в себе опасность, поскольку вера предполагает безропотное преклонение. Преклонение в вере должно быть связано со святостью, которая присутствует при преклонении жизни. Вера ставит под сомнение буйство и устраняет его как невозможное. Оно уступает место целомудрию как стойкости в любви. В вере признание приобретает священный характер и трансформируется в таинство. Вера ограждает признание от посягательства со стороны посредством возвышения, которое должно присутствовать в отношениях к другому в своей начальной форме. Слова перестают играть значение. Обыденный разговор становится единственно возможным. Необходимость в поучениях отпадает. Осуждение и обсуждение, которое мы наблюдали в сплетне, становится ненужным. Изумление становится основным переживанием. Наступает полнота взаимного признания, выражение взаимной поддержки. Буйство усмиряется, поскольку становится не к месту, так как отсутствует причина необходимости самовозвышения. Посредством благоговения женщина обретает свою подлинную высоту. Наступает гармония отношений. Это и есть дискурс счастья, в котором рождается семья.

Литература:

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Рабле и Гоголь (Искусство слова и народная смеховая культура). – М.: Русские словари; Языки славянских культур, 2010. – 752 с.
2. Деррида Ж. О грамматологии: Пер. с фр. и вст. ст. Н. Автономовой.– М.: «Ad Marginem», 2000. – 511 с.
3. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. Пер. с нем. яз. сост., общ. ред. и вступ. статьи А. В. Гулыги, Г. В. Рамишвили. М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
1. Кристева Ю. Самі собі чужі: Пер. з фр. З. Борисюк. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 262 с.
2. Лакан Ж. Стадия зеркала и другие тексты. – М.: Paris: EOLIA, 1992. – 680 с.
3. Рерих Н. К. Душа народов. – М.: Международный Центр Рерихов, 1995. – 104 с.
4. Сартр Ж.-П. Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм: Пер. В. Бибихина // Проблема человека в западной философии: Сб. перев. с англ., нем., фр. /

Составл. и послесл. П. С. Гуревича: Общ. ред. Ю. Н. Попова. – М.: Прогресс, 1988. – С.207-228.

5. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме: Пер. В.Бибихина//Проблема человека в западной философии: Сб. перев. с англ., нем., фр./Составл. и послесл. П. С. Гуревича: Общ. ред. Ю. Н. Попова. – М.: Прогресс, 1988. – С.314-356.

Тетяна Воропаєва

Ґендерний вимір політичної культури української молоді

Проаналізовано ґендерний вимір політичної культури української молоді.

The development of gender aspect of political culture of young Ukrainians is analyzed.

Відомо, що до початку 1990-х років ґендерна проблематика ні в українській, ні в російській науці практично не розглядалась. Проте в останні 15 – 18 років ґендерна проблематика набула значного поширення в сучасній соціогуманітаристиці. З'явилось досить багато досліджень, присвячених аналізу феноменів ґендерної культури суспільства, ґендерної ідентичності, ґендерної соціалізації, жіночого політичного лідерства, історії жіночого руху тощо [3; 4; 7; 8]. Проте ґендерний вимір політичної культури української молоді ще не досліджувався. Оскільки політична культура громадян нових незалежних держав перебуває у стані кардинальних трансформацій після розпаду СРСР, то надзвичайно актуальними є дослідження ґендерного виміру цих процесів. Адже у сфері політичної культури не тільки дуже активно взаємодіють маскулінні і фемінні стереотипи, але й перетинаються життєві світи чоловіка і жінки.

Проблема формування політичної культури молоді посідає важливе місце в сучасному соціогуманітарному дискурсі. Це пов'язано з соціально-економічними, соціокультурними та політико-правовими перетвореннями, які відбуваються нині в українському суспільстві. Ця проблема є одночасно і популярною, і дискусійною, їй присвячують свої розвідки як відомі науковці, так і молоді дослідники. Окремі аспекти даної проблеми вже розглядались в окремих наукових працях, хоча цілісної концепції становлення і розвитку політичної культури молоді, а також ґендерних аспектів цих процесів ще не було запропоновано. Після здобуття Україною державної незалежності постало питання комплексного осмислення процесу становлення політичної культури молоді, чинників її формування та специфіки розвитку. Отже, актуальність обраної теми не викликає сумнівів, тому поглиблення досліджень в цьому напрямку, поява нових праць, присвячених комплексному розгляду цієї проблематики є нагально необхідними.

Відомо, що поняття «політична культура» увів у науковий обіг німецький філософ Й. Гердер. Пізніше цей феномен стає предметом дослідження багатьох вчених (В. Гер'є, В. Івановського, Е. Джеймса та ін.). Базові засади наукового вивчення політичної культури були розроблені Г. Алмондом, С. Вербою, Л. Паєм, Р. Фейгеном, Р. Такером та іншими дослідниками. Окремі аспекти цієї проблеми досліджувались в контексті національного питання (М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський та ін.); у зв'язку з розробкою концепцій української державності (В. Кучабський, В. Липинський, С. Наріжний, С. Рудницький, В. Старосольський, С. Томашівський та ін.). Представник українського консерватизму В. Липинський у своїй праці «Листи до братів-хліборобів» підкреслював, що сутність політичної культури полягає в поєднанні, у рівновазі між політичною творчістю й політичною наукою, що забезпечує високу «політичну вмілість» провідної верстви нації та всього народу. При цьому автор наголошував, що уміння використовувати для політичної творчості дані науки лежить в основі політичної культури.

Українські дослідники радянського періоду (Т. Бутківська, І. Кучерак, Є. Баталов, Н. Кейзеров, В. Ребкало, Ф. Бурлацький, А. Галкін та ін.) у процесі вивчення політичної культури значну увагу приділяли демократизації політичної системи тодішнього суспільства. Після періоду «відлиги» почали з'являтися дослідження, які можна вважати першими спробами ґендерних розвідок (в них йшлося про стан радянської жінки, її залучення до суспільно-політичних процесів, про роботу партії та уряду щодо вирішення окремих ґендерних проблем тощо). У цих працях містилась важлива інформація щодо реального стану радянської жінки (див. роботи Т. Курченко, Т. Циплакової, В. Галаган, Т. Шарової та ін.).

Після здобуття Україною незалежності до проблем політичної культури зверталися

відомі українські політологи, історики, юристи і філософи (В. Бебик, В. Васютинський, М. Головатий, Є. Головаха, С. Говоруха, В. Кампо, М. Корнєв, О. Корнієвський, О. Листопад, М. Михальченко, В. Москаленко, Л. Нагорна, Л. Новохатько, М. Слюсаревський та ін.). Одну з перших спроб вивчити політичну культуру незалежної України здійснив Б. Яремченко в роботі «Формування політичної культури українського народу в нових історичних умовах» (1995). Праця Л.Нагорної «Політична культура українського народу: історична перспектива і сучасні реалії» (1998) являє собою комплексне дослідження політичної культури українського народу в історичному і соціокультурному аспектах, здійснене у руслі загальноцивілізаційного підходу.

Зв'язок між політичними процесами і ґендерними питаннями простежується у праці Л.Смоляр «Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії» (1998). Ґендерні аспекти політики і державного управління досліджує Т. Мельник («Ґендерна політика в Україні», 1999), Є. Дзекунова («Ґендерні аспекти в державному управлінні», 2000), Г.Кармадонова («Жінки в українській дипломатії», 2000). Питання участі (представництва) жінок в роботі управлінських органів, установах дипломатичної сфери, в органах державної влади розглядались у працях І. Андронової, В. Борисенко, О. Власової, Т. Власової, І. Головньової, І. Грабовської, Н. Лавриненко, О. Лебединської, К. Михайлової, С. Павличко та ін.

І. Андронова справедливо зазначає, що соціокультурні стереотипи сприйняття жінки в соціальному контексті, набір соціальних ролей, відведених їй чоловіками, в українській ментальності традиціоналістського типу в цілому ґрунтувалися на акцентуації її репродуктивної функції, тобто можуть бути охарактеризовані як такі, що редуковані до біологічного начала. Жінці традиційно відводилися заняття, пов'язані з народженням і вихованням дітей та обслуговуванням чоловіка: насамперед забезпечення його первинних (фізіологічних потреб): харчування, сексуальної потреби, забезпечення побутового комфорту. У такому сенсі сприйняття політичної ролі жінки в цілому мало бути запереченим. Недаремно влучним визначення цього стереотипу є висловлювання, яке донедавна було досить поширеним: «У політики – не жіноче обличчя». Разом із тим порівняно з російськими ґендерними стереотипами українські виглядають як значно більш толерантні до жінки та її соціальної ролі. Про це, як зазначає авторка, свідчить відсутність в українській ґендерній культурі таких зневажливих оцінок на адресу жінки, що притаманні російській, як-от: «Курица – не птица, баба – не человек», «У нас не в Польше – муж жены больше», «Волос долог, да ум короток» та ін. Знаковим у цьому відношенні є відсутність в українців навіть аналогів такої історичної пам'ятки як «Домострой» [1, 5–7]. І. Андронова підкреслює, що історичні витоки ґендерного виміру політичної культури українців можуть бути охарактеризовані як такі, що поєднують загальні риси в цілому маскулінних стереотипів, які заперечують право жінки на домінування в соціальному контексті, із значно більш толерантним (у порівнянні з російським) ставленням до неї та визнанням її соціальної значущості.

Для української політичної культури властиве шанобливе ставлення до суспільно-політичної та громадської активності жінок, можна згадати у цьому контексті княгиню Ольгу, Анну – королеву Франції, Роксолану, Лесю Українку, Софію Русову, Христину Алчевську, Марію Заньковецьку та багатьох інших жінок України. У добу СРСР діяла установка на забезпечення представництва жінок у владних структурах, зокрема, у Верховній Раді УРСР упродовж 70-80-х років жінки складали третину представників, а представництво жінок у Верховній Раді СРСР упродовж 80-х років сягало 31%. Проте в головному керуючому органі (Політбюро ЦК КПРС) жінок не було взагалі, а єдиним міністром жіночої статі була К. Фурцева. У Верховній Раді УРСР (яка поступово трансформувалася у Верховну Раду України) працювало багато жінок, найвідомішою з них була В. Шевченко. Те, що за часів правління М. Горбачова кількість депутатських посад, які займали жінки, скоротилась до 16% І. Андронова пояснює стійкістю антифемінних архетипів у політичній свідомості населення: разом із лібералізацією і демократизацією внутрішньополітичного життя країни часів М. Горбачова і відповідно зменшенням впливу і втручання компартії в політичні процеси, тобто з падінням контролю за жіночим квотуванням, гору взяло традиційне ставлення до жінки як до особи, якій не має місця в політиці [1, 4–6]. На думку авторки, це свідчить про те, що чоловіки не поспішали поступатися своєю монополією на вищих ланках соціальної драбини, на зосереджену в їхніх руках владу. Отже, поряд із комуністичною ідеологією в СРСР панували ґендерні стереотипи часів Домострою. Здійснивши аналіз історичних витоків

ґендерних стереотипів української політичної культури, авторка доходить висновку, що Україна увійшла в незалежність із політичною культурою, в якій стрімко зростають антифемінні настрої за рахунок актуалізації маскуліноцентрованих архетипів, що спричиняють підсилення стереотипів сприйнятті жінки і політики як несумісного сполучення [1, 4–7].

1991 р. було започатковано формування пострадянських типів політичної культури. В українській політичній культурі цього часу поєднувались маскулінні ґендерні стереотипи, які сформувалися ще в добу традиційного суспільства, зі стереотипами, сформованими соціалістичним минулим (із його пролетарськими та класовими ідеологемами і запереченням ґендерного аспекту політики за рахунок розчинення жіночого питання в питанні класовому). Ця особливість відобразилась, наприклад, у низькому представництві жінок у політичній діяльності та політичних інститутах. Після 1991 р. чітко простежуються основні тенденції змін ґендерних характеристик української політичної культури.

В 1991 – 1994 рр. українська політична культура ще зберігає деякі ознаки соціалістичного минулого (установка на забезпечення представництва жінок у владних структурах поступово нівелюється, реанімуються маскулінні стереотипи щодо сприйняття суспільно-політичної ролі жінки, притаманні традиційному суспільству). У процесі виборів 1994 р. до Верховної Ради України спостерігається загальна тенденція скорочення жінок, які включені в суспільно-політичну діяльність (усього було обрано 17 жінок, що складало 4,2 % від загальної кількості депутатів; серед голів парламентських комітетів не було жодної жінки). Найпомітнішими політичними діячками того часу були Л.Скорик і Н.Вітренко. На пост Президента України 1994 р. жінки не балотувались.

Прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. підняло на новий рівень юридичне забезпечення прав жінки, у тому числі й на політичну діяльність (принцип ґендерної рівності гарантується положеннями Конституції України: ст. 3, ст. 15, ст. 21, ст. 23, ст. 24, ст. 36). У виборах до Верховної Ради України 1998 р. взяло участь 30 політичних партій та блоків (загалом до парламенту було обрано 35 жінок, що складало 7,5 % від загальної кількості народних депутатів; серед голів комітетів Верховної Ради нараховувалось усього 6 жінок). В цей час тільки Всеукраїнська партія жіночих ініціатив позиціонувала себе за ґендерним принципом. Те, що ця партія не пройшла до Верховної Ради, І. Андронова пояснює неготовністю українського суспільства до сприйняття жінки як політика, збереженням маскулінних стереотипів сприйняття політичної діяльності як виключно чоловічої справи. Аналіз авторкою передвиборчих програм політичних партій та блоків того часу засвідчив, що ґендерна проблематика в них в переважній більшості була відсутня, а якщо і розглядались подібні питання, то вони відображали традиційні погляди на жінку як на таку, що самостійно здійснити захист власних прав та інтересів нездатна, бо в програмах традиційно йшлося про захист материнства і дитинства, тобто жінка поставала як пасивний об'єкт політики.

У цей період владна вертикаль продовжує залишатися ґендерно несиметричною з безумовним домінуванням чоловіків, але відбуваються й певні зміни: в Кабінеті Міністрів України працюють міністр юстиції С.Станік (1997–1999 рр.) і віце-прем'єр-міністр Ю. Тимошенко (1999–2001 рр.). Активну участь в роботі Верховної Ради України беруть Н. Вітренко, Ю. Тимошенко, Н. Карпачова, О. Кужель. 1999 р. Н. Вітренко балотується на посаду Президента України. Суспільство поступово визнає право жінок на політичну діяльність і на представництво у вищих владних інституціях, хоча ґендерні стереотипи є доволі стійкими і не можуть змінюватися так швидко. Отже, прихід жінок у вищі ланки політичної системи відбувається «не завдяки, а всупереч» (усупереч посттоталітарним уявленням, усупереч усталеним ґендерним стереотипам тощо).

У виборах до Верховної Ради України 2002 р. брали участь 33 політичні партії та блоки, серед яких були партія «Жінки за майбутнє України», Всеукраїнське об'єднання «Новий світ» (50 % жінок), блок Наталії Вітренко (34 % жінок). Але ці партії і блоки до парламенту не пройшли. Представництво жінок у Верховній Раді України скоротилося до 5,1 %, жодна жінка не була представлена в Кабінеті Міністрів України. І. Андронова зазначає, що в цей період відбуваються зміни ґендерних стереотипів в політичній культурі України, які можуть бути охарактеризовані як амбівалентні, оскільки поєднують у собі заперечення «чистої» жіночої політики і «чистих» жінок-в-політиці (свідченням чого є неспроможність подолати бар'єр для входження до складу Верховної Ради суто жіночої партії «Жінки за майбутнє») із позитивним сприйняттям політика-жінки (стрімке зростання популярності Ю. Тимошенко саме як політичного діяча, а не як жінки в політиці). Авторка вважає, що

такий процес став наслідком зміни ґендерних стереотипів, інтеріоризованих самою жінкою: якщо жінка не акцентувала себе як носія ґендерних ознак, а презентувала себе в загальному соціальному контексті – суспільна свідомість сприймала її дистанційовано від статевих ознак: її жіноцтво «забували». Там, де жінки підкреслювали свою стать, на них очікував неминучий програш.

В 2004-2009 рр. відбувається інтенсивний процес подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні, яке суттєво впливає на еволюцію політичної культури у її ґендерному аспекті від стереотипів, притаманних традиційному й пострадянському суспільству (з їх маскулінними й антифемінними поглядами на жінку як суб'єкта політичної діяльності) у бік визнання здатності і права жінок на суспільно-політичну діяльність (тобто у бік політичного партнерства та паритетної демократії). Українське суспільство поступово визнає за жінкою право на політичну діяльність і на представництво в політичних інститутах, адже на виборах Президента України 2010 р. Ю. Тимошенко набрала майже половину голосів виборців (чого не могло статися в Росії, як зазначають російські політологи, адже ставлення до жінки-політика в Росії та Україні відрізняються кардинально). У період загострення економічної кризи 2008-2010 рр. і помітним переглядом стратегічних напрямків розвитку українського політичного життя після президентських виборів 2010 р. на перший план виходять економічні й політичні питання, відсуваючи питання ґендерної рівності на другий план.

Для емпіричного вивчення ґендерного виміру політичної культури української молоді нами було використано комплексний підхід, який передбачає поєднання типологічного та системно-структурного аналізу психологічних особливостей прояву основних типів політичної культури молоді (демократичного й авторитарного). Ми розуміємо політичну культуру як єдність політичної свідомості та поведінки, а також як системно оформлену цілісність когнітивного, емоційно-почуттєвого, конативного та ціннісно-смислового компонентів, які забезпечують процеси саморегуляції, самоорганізації та самовизначення суб'єкта в суспільно-політичній сфері. Нами було обстежено 500 осіб (52% жінок і 48% чоловіків) віком від 18 до 30 років. У дослідженні були використані: методика М. Рокіча «Ціннісні орієнтації»; опитувальник Дж. Роттера «Локус контролю»; методика «Двадцять тверджень» (Тест М. Куна - Т. Макпертленда «Хто Я?») на актуальний рівень самокатегоризації; методика незакінчених речень В.Ольшанського на суб'єктивну соціальну категоризацію; адаптований варіант методики Дж. Роттера, спеціально розроблені анкети та інші методи.

Проведене дослідження дозволило виявити розподіл осіб жіночої і чоловічої статі у межах основних типів політичної культури (авторитарного та демократичного). Ці дані представлені в Таблиці № 1:

Таблиця 1

Авторитарна політична культура		**Демократична політична культура**	
Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
67%	33%	42%	58%

Шкала локусу контролю (адаптована К. Муздибаєвим [10]) дозволяє визначити екстернальність чи інтернальність особи. Методика визначення індивідуальної міри розвитку рефлексивності А. Карпова [6] дозволяє виявити рівень розвитку (вищий, середній і низький) рефлексивності респондентів. Шкала самоповаги М. Розенберга (адаптована К. Муздибаєвим [11]) дозволяє визначити позитивне чи негативне ставлення до себе. Відомо, що категорія самоактуалізації виступає операційним аналогом особистісної зрілості, а індекс самоактуалізації особистості тісно пов'язаний із гнучкістю поведінки та рівнем самоповаги й самоприйняття. Діагностичні заміри у представників демократичного й авторитарного типів політичної культури були здійснені за допомогою методики «Короткий індекс самоактуалізації» [12]. Методика дослідження макіавеллізму особистості «Мак-шкала» В.Знакова [5] дозволяє визначити рівень макіавеллізму (як показника «соціальної холодності» і соціальної відстороненості, а також як стратегії соціальної поведінки, яка включає маніпуляцію суб'єктом іншими людьми в його особистих цілях, які суперечать їхнім власним інтересам). Ці дані представлені в Таблиці № 2:

Таблиця 2

Особистісні параметри респондентів	Респонденти з авторитарною політичною культурою	Респонденти з демократичною політичною культурою
Локус контролю (max. – 23)	14,62 *	7,56 *
Рефлексивність (max. – 10 стенов)	3,86 *	8,21 *
Самоповага (max. – 12)	9,74	10,15
Самоактуалізація (сер. індекс)	37,25 *	43,75 *
Рівень макіавеллізму	82,37 *	70,96 *

* Відмінності значимі ($p < 0,01$).

Для уточнення домінуючих компонентів (або ідентитетів) у структурі соціальної ідентичності молоді нами була використана методика «Двадцять тверджень» (вона є широко відомою під назвою «Тест М. Куна – Т. Макпертленда «Хто Я?» [9]). Ця методика застосовується для визначення ідентифікаційних характеристик особистості на основі самоопису (вона досить широко поширена як в Росії, так і в Україні). Досліджуваному пропонується 20 раз дати відповідь у письмовій формі на питання «Хто я є?» Відповіді аналізуються у відповідності з виробленими критеріями. Ми класифікували відповіді досліджуваних за 20-ма показниками, які були виділені в процесі попереднього аналізу і найбільшою мірою задовольняли поставленій меті та завданням дослідження. Це були: індивідуально-особистісні та навчально-професійні якості, сімейна, національна, статево-рольова та локальна (місцева й регіональна) ідентичності, релігія, громадянство, діяльність, спілкування, соціально-професійна перспектива, суб'єктивний опис своїх фізичних даних, власність, глобальні, загальнолюдські й екзистенційні характеристики тощо. Здійснювався підрахунок кількості відповідей, що належать до кожного показника. На основі зіставленої кількості відповідей щодо кожного показника виявлялись найбільш виражені ідентифікаційні характеристики – базові, професійно-ділові та індивідуально-особистісні. Після ранжування респондентами цих ідентифікаційних характеристик виявилося, що в обох групах можна чітко виявити три типи соціальної ідентичності: 1) перший тип, умовно названий «базова ідентичність», де домінуючими виявились національна, європейська, регіональна, етнічна, метаетнічна (слов'яни, тюрки тощо), планетарна форми соціальної ідентичності – 40% (у групі ДТПК[1]) і 22 % (у групі АТПК[2]) респондентів; 2) другий тип, умовно названий «професійно-ділова ідентичність», де домінуючими виявились соціально-професійна, місцева, регіональна, мовна форми соціальної ідентичності – 32 % (у групі ДТПК) і 37 % (у групі АТПК); 3) третій тип, умовно названий «індивідуально-особистісна ідентичність», де домінуючими виявились особистісна, вікова, сімейна, статева, релігійна форми соціальної ідентичності – 28% (у групі ДТПК) і 41 % (у групі АТПК) респондентів (див. Таблицю № 3).

Отже, проведене дослідження дає змогу зробити висновок про те, що домінування «*базових*» ідентитетів у структурі соціальної ідентичності пов'язані з суспільною та громадянською мотивацією, а також із прагненням укріпити свої позиції на рівні національної, етнічної, політичної та регіональної спільнот. Домінування «*професійно-ділових*» ідентитетів молоді проявляється в мотивації самореалізації та прагненні до розширення свого професійного простору і професійних можливостей. Домінування в структурі соціальної ідентичності «*індивідуально-особистісних*» ідентитетів проявляється в мотивації самоповаги й саморозвитку та через спрямованість на особисті, мистецькі, престижні й утилітарні цінності.

Дослідження багатьох психологів (див. праці І. Чеснокової, В. Століна, С. Пантилеєва, Т. Яценко, О. Грищука та інших [2]) показують, що особливості внутрішньої динаміки самосвідомості особистості мають кардинальний вплив практично на всі аспекти людської життєдіяльності та відіграють провідну роль у таких випадках: 1) при активізації пізнавальної діяльності особи, 2) у ситуаціях подолання аномалій особистісного розвитку, 3) під час корекції перебігу когнітивних та емоційних процесів, 4) у

[1] ДТПК – демократичний тип політичної культури.
[2] АТПК – авторитарний тип політичної культури.

ситуаціях гармонізації міжособистісних стосунків, 5) у разі здійснення спроб подолання кризових ситуацій тощо. Відомо, що «серцевиною» самосвідомості й однією з базових характеристик особистості є культури молоді, адже якість самоставлення не тільки зумовлює наявність (чи відсутність) багатьох психологічних проблем у конкретної

Таблиця 3

Особистісні параметри	**Респонденти з авторитарною політичною культурою**	**Респонденти з демократичною політичною культурою**
Блок базової ідентичності	22% *	40% *
Блок професійно-ділової ідентичності	37%	32%
Блок індивідуально-особистісної ідентичності	41% *	28% *

* Відмінності значимі (p < 0,05).

особистості, але й виступає «основою» для процесів перебігу, функціонування і розвитку багатьох новоутворень як пізнавальної, так і емоційно-вольової сфери. Дослідження сучасних учених показують, що самоставлення (як емоційно-ціннісне ставлення до самого себе) має такі *основні виміри*: самоповагу, аутосимпатію, самоінтерес, саморозуміння, самокерування, самоприйняття, самовпевненість, очікування позитивного ставлення від інших, самозвинувачення та самозневаження, і кожна з цих підструктур має як позитивний, так і негативний полюс. Кумулятивна сукупність цих вимірів і утворює більш чи менш узагальнене емоційно-ціннісне ставлення особи до себе, що зумовлює процеси її самоактуалізації. Емпіричне дослідження політичної культури сучасної молоді передбачало також вивчення індексу самоактуалізації особистості. Адже категорія самоактуалізації виступає операційним аналогом особистісної зрілості, а індекс самоактуалізації (ІСА) особистості позитивно корелює з інтернальним локусом контролю, емоційною стійкістю, соціальною активністю, наявністю смисложиттєвих орієнтацій. Негативні кореляції ІСА має з тривожністю, сором'язливістю, агресивністю. Крім цього, ІСА тісно пов'язаний із гнучкістю поведінки та рівнем самоповаги й самоприйняття. Високий рівень самоактуалізації особистості властивий людям із високим і достатнім рівнем психічного здоров'я. Діагностичні заміри були здійснені за допомогою методики «Короткий індекс самоактуалізації» [12]. Результати представлені в Таблиці № 4:

Таблиця 4

Індекс самоактуалізації	Типи політичної культури			
	Респонденти з авторитарною політичною культурою		Респонденти з демократичною політичною культурою	
	Електорально активні	Електорально пасивні	Електорально активні	Електорально пасивні
Середній індекс самоактулізації	38,0 *	36,5 *	44,5 *	43,0 *

* Відмінності значимі (p < 0,05).

Отже, ми бачимо, що тип політичної культури впливає на активізацію самоактуалізаційних процесів (індекс самоактуалізації в осіб, які мають демократичну політичну культуру і є електорально активними, є найвищим, а отже вони є найбільш відповідальними і спрямованими на самореалізацію в межах великих соціальних груп). У зв'язку з цим можна зробити висновок, що найвищий рівень особистісної зрілості був виявлений саме у представників демократичного типу політичної культури. При цьому особи жіночої статі виявляють більшу електоральну активність.

Відомо, що цінності розподіляють на позитивні й негативні, відносні й абсолютні, суб'єктивні й об'єктивні тощо. За змістом цінності розподіляють на високі й утилітарні,

матеріальні і духовні, морально-етичні, естетичні тощо. У цьому зв'язку виділяють приємне, корисне та придатне. Виділяють також *термінальні цінності* (тобто цінності-цілі, наприклад, сім'я, здоров'я, кохання, мир у країні та у всьому світі) та *інструментальні цінності* (тобто цінності-засоби для досягнення поставлених цілей, наприклад, чесність, відповідальність, совість тощо). Духовні цінності виступають у формі ідей добра і зла, справедливості і несправедливості, прекрасного й огидного тощо.

У нашому дослідженні була застосована методика вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокіча. Досліджуваним було запропоновано проранжувати 18 термінальних цінностей щодо порядку їхньої суб'єктивної значущості. Після цього було проведено порівняння рангових місць 18-ти термінальних цінностей у представників кожного з виявлених типів політичної культури. У таблиці № 5 представлені приписані ранги, в основі яких лежать середні рангові значення 18-ти термінальних цінностей щодо кожної групи респондентів (цей підхід уперше був запропонований Н. Журавльовою).

Таблиця 5

Ціннісні орієнтації	**Типи політичної культури**	
	Респонденти з авторитарною політичною культурою	**Респонденти з демократичною політ. культурою**
Суспільне визнання	6	16
Творчість	14	12
Пізнання	12	10
Щасливе сімейне життя	3	6
Друзі	7	8
Здоров'я	1	1
Цікава робота	9	7
Кохання	2	5
Мир у світі та країні	15	2
Життєва мудрість	13	11
Активне діяльне життя	11	3
Свобода	16	4
Самостійність	5	9
Краса природи і мистецтва	18	17
Рівність	17	14
Впевненість в собі	4	15
Матеріально забезпечене життя	8	13
Задоволення	10	18

Порівняння даних, представлених у даній таблиці показує, що ціннісні особливості представників різних типів політичної культури чітко відрізняються. При цьому в ціннісній ієрархії осіб жіночої статі більш високі місця займають такі цінності, як «щасливе сімейне життя», «здоров'я», «кохання», «рівність», «пізнання», «життєва мудрість», «творчість», «краса природи і мистецтва».

Таким чином, аналіз структурних і типологічних особливостей політичної культури української молоді показав істотні відмінності між її демократичним та авторитарним типами. Представники авторитарного типу політичної культури (де переважають особи чоловічої статі) виявляють більш пасивну роль у політичному житті суспільства. Це пов'язано з тим, що вони надають перевагу сильній, авторитарній владі, якій делегують право політичних рішень. Таким чином, зменшується особистісна відповідальність у житті людей, а іноді і заміщується на суцільну довіру владі, яка «завжди приймає правильні рішення». Така політична культура не вимагає від людей контролю політичних еліт, скоріше формує відчуття власної захищеності. Однак такі політичні цінності зменшують адаптивні

можливості індивіда у складних, мінливих ситуаціях. Уявлення про детермінацію плинності життя зовнішніми чинниками знижують мотивацію людей, їхню активність у політичній сфері. Представники демократичного типу політичної культури (де переважають особи жіночої статі) характеризуються такими якостями, як активність у політичній сфері, відчуття себе як суб'єкта політичного життя та внутрішня мотивованість до політичних дій. Такі люди активно намагаються вплинути на політичні рішення і події, прагнуть здійснювати контроль за владними структурами й отримати відповідний результат за власну політичну активність, який проявляється у формі задоволення певних потреб. З одного боку, такі люди розуміють власне право на свободу дій у політичній сфері, а з іншого, – виникає відповідальність за ті ж самі політичні вчинки. У зв'язку з цим життя знаходиться у більшій мірі під контролем індивіда, який усвідомлює власні можливості, може їх змінювати.

З'ясувалося, що переважна більшість представників авторитарного типу політичної культури є екстерналами (тобто мають зовнішній локус контролю), а переважна більшість представників демократичного типу політичної культури є інтерналами (тобто мають внутрішній локус контролю). Причому ці відмінності фіксуються за обома субшкалами – субшкалою інтернальності у сфері досягнень і субшкалою інтернальності у сфері невдач. Домінування зовнішнього локусу контролю у представників авторитарного типу політичної культури можна розглядати не тільки як зняття з себе відповідальності за все, що відбувається навколо самого суб'єкта, і перекладання цієї відповідальності на навколишніх людей, долю, випадок та обставини, але й як своєрідний захисний механізм, який дозволяє їм зберегти самоповагу й адаптуватися до постійних негативних оцінок авторитарної політичної культури сучасним суспільством. Проведене дослідження показало, що представники авторитарного типу політичної культури поділяють переважно колективістичні цінності, а представники демократичного типу політичної культури – індивідуалістичні; що представники авторитарного типу політичної культури категоризують соціальне оточення переважно в термінах соціальних груп, а представники демократичного типу політичної культури – в термінах особистісних характеристик; що емоційна ідентифікація з колишнім СРСР у представників авторитарного типу політичної культури дещо вища, ніж у представників демократичного типу політичної культури, для яких більш значущою є емоційна ідентифікація з Україною та прихильність до малих груп. Представники демократичного типу політичної культури визначають себе переважно в термінах особистісних характеристик, а представники авторитарного типу політичної культури – в термінах групової приналежності.

Політичні й економічні установки представників авторитарного типу політичної культури переважно характеризуються прихильністю до авторитарної, патерналістської й обороноздатної держави, відновлення СРСР, комуністичної ідеології та планової економіки, а також відмовою від плюралізму й багатопартійності, від «кримінальної та аморальної» ринкової економіки. Ця група пов'язує соціальну справедливість і соціальний оптимізм людей із соціальною захищеністю та безкоштовною освітою і охороною здоров'я. Політичні й економічні установки представників демократичного типу політичної культури характеризуються прихильністю до побудови в Україні сильної європейської демократичної держави з соціально-орієнтованою ринковою економікою, яка базується на приватній власності, захисті прав людини і програмах адресної соціальної допомоги; до політичного й культурного плюралізму, залучення широких іноземних інвестицій, а також активної інтеграції України у світову економіку. Ця група обстоює необхідність утвердження економічної і політичної незалежності України, виступає проти планової соціалістичної економіки, проти корупції в «ешелонах влади», проти криміналізованої і неконтрольованої приватизації, проти духовної і моральної деградації українського суспільства. Переважна більшість представників демократичного типу політичної культури (87%) мають оптимальну для демократичного суспільства модель соціально-політичних орієнтацій – світський європеїзм, ліберальний капіталізм, індивідуальні цінності, низький рівень авторитаризму. Для більшості представників авторитарного типу політичної культури (54%) властиві євразійський патерналізм, потяг до соціалістичної ідеології, колективістичні цінності та високий рівень авторитаризму. Причому соціально-політичні орієнтації представників авторитарного типу політичної культури є більш суперечливими, ніж соціально-політичні орієнтації представників демократичного типу політичної культури.

Отже, запропонований комплекс методик дозволив з'ясувати, що тип політичної культури особистості пов'язаний із

рівнем суб'єктності особистості, специфікою її ціннісних орієнтацій, локусу контролю, домінуючих форм соціальної ідентичності, а також із рівнем рефлексивності, макіавеллізму, самоактуалізації та рівнем її патріотичних почуттів. Уперше були досліджені рівні узгодженості декларованої та реальної електоральної поведінки осіб із демократичною та авторитарною політичною культурою.

Таким чином, проведене дослідження дозволило виявити два типи респондентів (які мають власні чітко структуровані суспільно-політичні погляди) на основі схожості їхніх політичних установок та уявлень, які відображають різні політичні картини світу – «демократичну» та «авторитарну». Проведене дослідження показує напрям трансформації громадської думки українських громадян, які все більше починають підтримувати людей з проєвропейськими політичними установками, ринковими орієнтаціями та демократичними цінностями.

Оскільки доля соціальних, політичних та економічних перетворень в Україні залежить від успішності переходу всіх верств населення до нових демократичних систем соціальних норм, то у зв'язку з цим постає питання про важливу «місію» сучасної української жінки як певного «демократизатора» тих соціокультурних і суспільно-політичних процесів, які відбуваються сьогодні в українському суспільстві. Саме тому реалізація конструктивної ролі демократичної політичної культури особистості в умовах соціально-економічних, політико-правових і соціокультурних перетворень в Україні є надзвичайно важливим завданням громадянського суспільства.

Література:

1. Андронова І. Ф. Еволюція політичної культури в незалежній Україні : Дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук / І. Ф. Андронова. – К., 2005.

2. Гозман Л. Я. Самоактуализационный тест / Л. Я. Гозман, М. В. Кроз, М. В. Латинская. – М. : Российское педагогическое агентство, 1995.

3. Грабовська І. Перспективи ґендерної антропології як складової гуманітарної освіти в Україні / І. Грабовська // ПостМетодика. – 2006. – № 37 (71). – С. 19 – 26.

4. Введение в гендерные исследования : Учебное пособие / Под ред. И. Жеребкиной. – СПб. : Алетейя, 2001. – 240 с.

5. Знаков В. В. Методика исследования макиавеллизма личности / В. В. Знаков. – М. : Смысл, 2001. – 120 с.

6. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – № 5. – С. 45 – 57.

7. Клецина И. С. Гендерная социализация : Учеб. пособие / И. С. Клецина. – СПб. : Алетейя, 2004. – 360 с.

8. Клименкова Т. А. Насилие как основа культуры патриархатного типа. Гендерный подход к проблеме / Т. А. Клименкова // Гендерный калейдоскоп : Курс лекций / Под общ. ред. М. М. Малышевой. – М. : Академия, 2002. – С. 121 – 146.

9. Кун М. Эмпирические исследования установок личности на себя / М. Кун, Т. Макпартленд // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М. : МГУ, 1984. – С. 180 – 188.

10. Муздыбаев К. Локус контроля в исследованиях массовой коммуникации / К. Муздыбаев // Современные методы исследования средств массовой коммуникации. – Таллин : ТГУ, 1983. – С. 222 – 225.

11. Муздыбаев К. Измерение надежды / К. Муздыбаев // Психологический журнал. – 1999. – № 4. – С. 26 – 35.

12. Шемелюк І. Я. Короткий індекс самоактуалізації та шкала ясності Я-концепції як показники особистісної зрілості / І. Я. Шемелюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 6. – С. 26 – 27.

Тамара Говорун

Ґендерні аспекти економічної соціалізації

Аналізуються статистичні дані щодо економічного статусу та ґендерних настановлень статей в шлюбно-сімейній і професійно-кар'єрній сфері, їх несиметричність та амбівалентність.

The analysis concerning female and men social-economical status and gender orientations in family settings and career aspirations was provided.

Запровадження політики ґендерної рівності стає в Україні одним із важливих напрямків розбудови громадянського суспільства. Згідно із міжнародними зобов'язаннями планується до 2015 року забезпечити статеве співвідношення на рівні не менше 30% частки жіночої статі у представницьких органах влади і на вищих щаблях вертикалі влади, скоротити наполовину розрив у доходах жінок і чоловіків. Актуальність теми зумовлена тим, що фактор

ґендеру є стрижневим в оцінці психології суспільного буття, соціально-економічного, етнокультурного функціонування малих та великих груп на різних щаблях їх функціонування - від мікро до макрорівнів. Запровадження ґендерного виміру в контексті аналізу життєдіяльності людей є індикатором демократичності та гуманістичності суспільного устрою, домінуючих цінностей, ідеалів, прагнень.

Психологічна наука є однією з тих галузей гуманітарних знань, яка зробила значний внесок у дослідження ролі ґендерного чинника в розвитку особистості, життєдіяльності інституту сім'ї, професійних, громадсько-політичних організацій, структури влади, самоврядування тощо. У центрі уваги цієї роботи є аналіз досліджень ґендеру на теренах економічної психології, її теоретичні і методичні засади, напрями на перспективу.

Об'єктом дослідження є соціально-психологічні чинники, які зумовлюють диференціацію ролей, статусу, можливостей та обмежень статей у функціонуванні українського соціуму.

Мета дослідження полягає в проведенні теоретичного аналізу ґендерних явищ в українському соціумі як засадничих для проблематики економічної соціалізації. Відповідно до мети в дослідженні вирішувались такі завдання:

- визначити поняття та феноменологію явища ґендеру як наскрізної характеристики соціальної стратифікації суспільства;
- описати модель традиційно та егалітарно зумовленої статево-рольової поведінки;
- висвітлити проблематику ґендерних взаємин в Україні, яка є найбільш актуальною для розвитку дорослих.

Методологічні засади ґендерного аналізу передбачають інтеграцію гуманістично-екзистенційного та когнітивно-поведінкового теоретичних підходів, які найбільшою мірою реалізують принципи розвитку, активності, суб'єктності, детермінізму та системності.

Економічний напрям психологічних досліджень, у центрі уваги якого перебувала система громадсько-політичних стосунків, а саме культурно-освітні, економічні, професійні, виборчі, юридичні права чоловіків і жінок, а також функціонування інституту сім'ї з традиційним та нетрадиційним розподілом ролей і обов'язків, дав поштовх розробці таких психологічних категорій, як статеві стереотипи в масовій свідомості, ґендерні ролі та настанови, домінантна та партнерська сім'я, фемінність та гіперґендерна поведінка, андрогінія тощо.

Сучасні ґендерні дослідження ґрунтуються на дотриманні єдності таких принципів, яких мусять дотримуватись психологи незалежно від об'єкта та предмета досліджень. Передусім, це парність вибірки, яка дає змогу проаналізувати ступінь поляризації чи тотожності двох груп емпіричних показників. Так, наприклад, розвиток стосунків матері і доньки не може вважатись ґендерною темою, принаймні, без вивчення аналогічних стосунків між батьком і донькою або матір'ю та сином. По-друге, це - врахування етнокультурного чинника, який вносить свої корективи в інтерпретацію даних. По-третє, результати ґендерних досліджень базуються на широкому застосуванні методів математичної статистики, обрахуванні вірогідності, надійності тих чи інших висновків щодо відмінностей показників чоловічої і жіночої вибірки. Особливу роль при цьому відіграє застосування мета - аналізу як статистичного методу вторинного порівняння результатів уже наявних досліджень різних авторів з проблеми та визначення ступеня диференціації даних чоловічої і жіночої вибірки як незначної, середньої чи великої.

Методика та організація дослідження.

В оцінці соціально-економічного становища чоловічого і жіночого населення працездатного віку, його динаміки, а також освітнього статусу, професійних орієнтацій на ринку праці використовувався статистичний аналіз соціологічних даних, представлених Держкомстатом України, Українським інститутом соціальних досліджень, Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, а також Звітами з людського розвитку згідно з Програмами розвитку ООН. Статеві відмінності в побудові індивідуальних сценаріїв економічного життя в часовій перспективі (сьогоденні і в майбутньому) досліджувалися нами методом контент-аналізу 113 жіночих та 57 чоловічих творів на тему «Я через 10, 20 і більше років», написаних студентами Київського, Тернопільського та Чернігівського педагогічних університетів, а також підготовлених ними само презентацій «резюме», для уявного працевлаштування в умовах «жорсткої» конкуренції.

Зіставлення сценаріїв майбутнього економічного життя проводилось якісно-кількісним аналізом частоти визначених нами смислових одиниць, на які створювалась установка до початку складання наративу. Він мав розгортатися щодо особистих досягнень в таких напрямах:

• Рівень освіти за спеціальністю, перепідготовка, додаткові освітні курси, спеціалізації, перекваліфікація.

• Характер професійної діяльності (вимоги до особистості, ступінь складності функціональних обов'язків).

• Соціально-економічний статус (рівень посадової платні, значущість посади в посадових інструкціях).

• Кар'єрне просування службовими сходинками, досягнутий щабель в управлінській структурі.

• Трудова зайнятість (повна, часткова, сумісництво посад, гнучкий графік, не працює).

• Участь в громадянсько-політичному житті (членство в партійних, неурядових організаціях та об'єднаннях).

• Шлюбно-сімейні стосунки (освіта та соціально економічний статус шлюбного партнера, кількість дітей, родичів на утриманні).

• Спосіб ведення домашнього господарства (хто відповідає, механізація праці, розподіл сімейних ролей).

• Вільний час (заняття спортом, активне-пасивне дозвілля, хобі).

• Стан фізичного здоров'я та зовнішні дані.

• Власність (нерухома, «рухома», заощадження, рівень матеріального достатку).

Презентовані резюме аналізувались з позиції частотності та рейтингового місця вказаних в них особистісних властивостей та досягнень як мотивації економічної поведінки.

Стандартизовані інтерв'ю проводились з 17 жінками та 30 чоловіками різного віку, які досягли високих успіхів у професійній (науковій, культурно-і освітній, громадсько-політичній, медичній та підприємницькій діяльності). Застосовувався також контент аналіз записів роботи двох статево-змішаних різновікових фокус-груп на тему «Навіщо жінці кар'єра?», які проводились у рамках діяльності неурядової жіночої організації у м. Києві.

Результати аналізу проблеми.

Поняття «Ґендерна нерівність» у контексті економічної соціалізації визначається у різний спосіб - рівності можливостей обійняти ту чи іншу посаду, рівність винагороди за виконану працю та в доступі до матеріальних ресурсів, рівності в отриманні бажаної професійної освіти та місця праці тощо.

Взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних параметрів економічного успіху є основною засадою ґендерного аналізу позицій чоловіків і жінок на ринку праці, де позитивний результат у кар'єрі «ділиться» на показники суб'єктивного задоволення, які в одних випадках посилюють Я-концєпцію працівника, а в інших можуть цілковито знівелювати його професійні досягнення, демонструючи втрату самого себе і власних цінностей заради мотиву обійняти посаду та утримуватись на піку «соціального капіталу».

Дотримання ґендерного паритету у функціонуванні сім'ї простежують за низкою індикаторів, серед яких чільне місце посідають - такі:

• взаємозамінність сімейних ролей та обов'язків;

• відсутність упередженого ставлення до людини та її діяльності на основі її статевої належності;

• забезпечення рівних прав і можливостей кожного члена сім'ї, в першу чергу дітей, в соціалізації незалежно від статі.

Існують також і певні ґендерні відмінності в тих чинниках, які впливають на задоволеність шлюбно-сімейними стосунками. Вони насамперед пов'язані з уявленнями про ґендерні ролі в сім'ї, які можуть вносити як значне напруження в подружню взаємодію, так і задоволення основними аспектами життєдіяльності родини. Особливості сформованих уявлень про характер ґендерних ролей в сім'ях невеликих та інших міст представлені в таблиці 1.

Порівняльний аналіз відповідей чоловіків та жінок малих і інших міст дає підстави для висновку, що жіноцтво є більш орієнтованим на партнерство з чоловіком у реалізації функцій сім'ї, значно вище поціновує роль вищої освіти, фінансової самодостатності, більш критично ставиться до домашнього господарства як сфери самореалізації особистості, до обмеження призначення жінки колом родини і материнством. У цілому чоловіки виявляють більш традиційні погляди щодо сімейного рівноправ'я. Так, вони погоджуються з тим, що обидві статі мають «брати рівноцінну участь у вихованні дітей і вирішенні сімейних питань» (93 % — за, 7 % — проти), а також з тим, що «чоловіки здатні бути такими ж турботливими вихователями своїх дітей, як і жінки» (91 % — за, 9 % — проти), не заперечують проти того, що «фінансовий внесок у сімейний доход мають робити як чоловік, так і дружина» (76 % — за, 24 % — проти), щоб «домогосподарювання жінки вважалось таким же способом реалізації, як і суспільна праця» (62 % за, 38 % — проти). Однак чоловіки при цьому схильні оцінювати вищу освіту «важливішою для чоловіків, ніж для жінок» (49 % — за, 51 % — проти), а також «віддавати жінкам перевагу сім'ї і

материнству» (80 % — за, 20 % — проти). Подібні тенденції до схиляння через сімейного рівноправ'я подружжя у бік жіночої відповідальності за родину більшою мірою притаманні жителям невеликих міст у порівнянні з іншими опитаними.

Таблиця 1

Розподіл суджень щодо сімейних сфер життєдіяльності чоловіків та жінок*

	Чоловіки	Жінки	Серед усіх опитаних	Малі міста
Бути домогосподаркою — це такий же спосіб реалізувати себе, як і працювати				
Повністю та скоріше погоджуюсь	62	47	54	**56**
Повністю та скоріше не погоджуюсь	38	53	46	**42**
Вища освіта для чоловіків важливіша, ніж для жінок				
Повністю та скоріше погоджуюсь	49	32	50	**54**
Повністю та скоріше не погоджуюсь	51	68	60	**57**
Для дитини дошкільного віку погано, якщо її мати працює				
Повністю та скоріше погоджуюсь	69	62	65	**70**
Повністю та скоріше не погоджуюсь	31	38	35	**39**
Кар'єра для жінки — це добре, але в дійсності більшість жінок віддають перевагу сім'ї і материнству				
Повністю та скоріше погоджуюсь	80	73	77	**78**
Повністю та скоріше не погоджуюсь	20	26	22	**23**
Фінансовий внесок у сімейний доход мають робити як чоловік, так і дружина				
Повністю та скоріше погоджуюсь	76	81	78	**83**
Повністю та скоріше не погоджуюсь	24	19	21	**16**
Жінки і чоловіки мають брати рівноцінну участь у вихованні дітей і вирішенні сімейних питань				
Повністю та скоріше погоджуюсь	93	95	94	**95**
Повністю та скоріше не погоджуюсь	7	5	7	**5**
Чоловіки здатні бути такими ж турботливими вихователями своїх дітей, як і жінки				
Повністю та скоріше погоджуюсь	91	89	88	**90**
Повністю та скоріше не погоджуюсь	9	11	11	**10**
Шлюб — це застарілий спосіб організації сім'ї				
Повністю та скоріше погоджуюсь	26	20	2	
Повністю та скоріше не погоджуюсь	74	80	77	**79**

* За результатами опитування молодих сімей "Молода сім'я в сучасній Україні", (ДІПСМ, 2003 р.) у 7 територіально-адміністративних одиницях України: Донецькій, Черкаській, Волинській, Одеській, Київській областях, АР Крим та м. Києві. Загальна кількість опитаних становить 2196 респондентів з повних та неповних сімей.

В цілому дані дослідження розвіюють поширений міф про патріархальний характер внутрішньосімейних стосунків в українській родині. Попри повсякденне насадження вітчизняними ЗМІ ґендерних стереотипів щодо дихотомії сімейних ролей жінки і чоловіка, молода сім'я, в тому числі і малого міста, їх успішно долає, віддаючи перевагу у своїй більшості партнерському, рівноправному та взаємозамінному типу їх побудови.

Проблема соціально-психологічних складових матеріального благополуччя, освітньо-кар'єрних досягнень статей лише починає досліджуватися на пострадянському просторі і є вже достатньо розробленою в країнах з ринковою економікою. В соціальній психології вона вивчається через призму таких питань, як складові професійного успіху в колективістичних та індивідуалістичних культурах, економічна стратифікація суспільства та його ґендерна презентація, ставлення до бідності і багатства та статусно-економічна ідентифікація чоловіків і жінок, диференціація їх економічної соціалізації, уявлення про вартість грошей, мотивація

домашньої, репродуктивної, суспільної праці тощо.

У перехідний період розвитку суспільства, який підсилений фінансовою та економічною кризою, особливості планування та побудови власної професійно-освітньої кар'єри знаходяться на вістрі проблеми економічної соціалізації чоловіків та жінок різного працездатного віку, оскільки нерозривно пов'язані з демографічною ситуацією, станом шлюбно-сімейних стосунків, пропозиціями на ринку праці, зайнятістю та безробіттям, очікуваною нормою віддачі людського капіталу.

Диференціація змісту соціалізації статей у відповідності з патріархальними стереотипами призводить до диспропорції чоловіків і жінок у професійному самовизначенні, що проявляється в маскулінізації та фемінізації студентського контингенту середніх та вищих навчальних закладів, порушенні ґендерної асиметрії у сферах зайнятості. Так, наприклад, освітні заклади гуманітарного, медичного, соціально-культурного та педагогічного профілю мають переважно «жіночі обличчя», а військового, інженерного, транспортного, національної безпеки, державного управління тощо – «чоловічі». Отже, для рівноправного людського розвитку потрібні радикальні зрушення в ґендерній соціалізації дітей і юнацтва. Важливо відмовитися від статево диференційованого підходу на користь розвитку індивідуалізованого потенціалу особистості.

Відомо, що ґендерний індекс людського розвитку (ҐІЛР) в Україні є досить високим за параметрами освіти жінок, їхньої питомої ваги серед осіб, які навчаються для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціаліста, магістра та кандидата наук. Низький - через брак представництва українського жіноцтва на законодавчому та управлінському щаблях влади.

Специфічні проблеми порушення ґендерної рівноваги простежуються за параметрами: подвійної зайнятості жінки, її нижчим економічним статусом та рівнем заробітної плати, експлуатації ідеї одностатевої відповідальності (жінки-матері, жінки-Берегині і таке інше), сексизму при прийомі на роботу та практики сексуальних упосліджень за місцем навчання, праці, експлуатації мас-медіа образу молодої жінки і дискримінації жінки, яка вже у віці, широкої сексуальної експлуатації жіночого тіла в торговельній рекламі тощо. Порушення ґендерної рівноваги спостерігається, наприклад, в оплаті праці: жінки працюють у сферах із найнижчим рівнем заробітної плати, середній розмір якої трохи перевищує 70% заробітку чоловіків. Працюють на маломеханізованих і шкідливих для здоров'я ділянках, переважно на виконавських посадах (62%). Жінки є останніми в переліку кандидатів на посаду і першими на звільнення при скороченні кадрів, відправленні у відпустку за власний рахунок тощо.

Економічна стратифікація населення пострадянських країн має конфігурацію трикутника, верхній кут якого представляє багате населення, невеликий сегмент за ним - середній клас, а переважна більшість - бідне населення. Оскільки жінки в професійно-економічній стратифікації суспільства посідають найнижчі місця, то ж їх частка серед бідного населення в пострадянських країнах є найбільшою.

Слід зазначити, що в промисловості, де працює від 64 до 73% чоловіків, зафіксовані найвищі зарплати, а найнижчі, які в 2,2-3,6 рази менші за згадані, - в соціальній сфері, освіті, культурі, системі охорони здоров'я, побутовому обслуговуванні, де працює від 72 до 87 % жінок.

Чи пов'язана ґендерна стратифікація галузей економіки України з економічною?

Так, це підтверджують як дані Держкомстату України, так і результати дослідження Київського міжнародного інституту соціології, отримані в процесі реалізації проекту «Проблеми жінок в Україні в перехідний період», які в узагальненому вигляді можна представити в такий спосіб (див. табл. 2).

Таблиця 2

Частка жінок, зайнятих у соціальних галузях господарства, та співвідношення платні до середньої заробітної плати чоловіків

№ з/п	Галузь	Частка працюючих жінок	Рівень заробітної плати
1.	Система охорони здоров'я	82	63,5
2.	Торгівля	76,6	73,3
3.	Освіта	75,2	72,3
4.	Культура	70,2	76,7
5.	Фінансове страхування	73,4	65,3

6.	Громадське харчування	84,4	74,3

Чому посадові оклади чоловіків у цих галузях є вищими за жіночі? Тому що оплата керівних посад, які обіймають переважно чоловіки, є набагато вищою.

Хоча законодавство України не має дискримінаційних обмежень щодо вибору чоловіками і жінками галузі трудової зайнятості, проте саме жіноцтво змушене віддавати перевагу певним сферам працевлаштування, які первісно і завідомо є економічно неплатівельноспроможними.

Розподіл статей у різних за профілем навчальних закладах прогнозує збереження економічного дисбалансу в цих сферах, адже ґендерна асиметрія проявляється в «маскулінізації» та «фемінізації» студентського контингенту середніх, спеціалізованих, вищих навчальних закладів та відповідного їм профілю підготовки спеціалістів. Наприклад, освітні заклади гуманітарного, медичного, соціально-культурного та педагогічного спрямування залишаються привабливими для дівчат, а військової справи, національної безпеки державного управління, транспортного, інженерного, економічного та юридичного - для чоловіків. Таку ґендерну диспропорцію можна пояснити однобічністю економічної соціалізації, а також психологічним тиском навіюваних соціумом статевих стереотипів.

Отже, з одного боку, маємо правову рівність статей на освіту і відповідні економічні домагання у сфері професійної зайнятості, а з іншого - фактичну нерівність, яку не можна ліквідувати тільки адміністративним шляхом.

Будь-які заплановані згори заходи щодо пропорційно збалансованого представництва кандидатур кожної статі при призначенні на керівні посади чи 30-відсоткового квотування для жінок, або внесення для них пільг до Трудового кодексу тощо аж ніяк не принесуть бажаної економічної рівноваги статей, якщо за ініціюванням об'єктивних змін не будуть відбуватися зміни суб'єктні - у свідомості, змісті ґендерних орієнтацій чоловічого та жіночого населення.

Нами здійснювався контент-аналіз сценаріїв економічного життя студентської молоді, які ми розглядали як заплановані чоловіками і жінками на часову перспективу досягнення вищих щаблів професійно-освітнього та кваліфікаційного рівня, а також ретроспективний аналіз вже здобутого соціально-економічного статусу та його складових успішними представниками двох статей старшого віку. Частотні визначення чоловіками і жінками значущих кроків у досягненні бажаного соціально-економічного статусу слугували орієнтиром для проведення якісно-кількісного аналізу наративів, окремі результати якого представлені в табл. 3.

Таблиця 3

Особливості і часові перспективи реалізації сценаріїв економічного життя
(у % до одностатевої вибірки)

№ з/п	Зміст економічної перспективи	Частота означення	
		жінками	чоловіками
1.	Орієнтація на близьку перспективу економічних досягнень	55	45
2.	Орієнтація на далеку перспективу економічних досягнень	25	42
3.	Орієнтація на найвищі щаблі кар'єри і посади	25	85
4.	Праця як заробіток і самореалізація	40	68
5.	Орієнтація на суспільний сектор праці, власний бізнес в тому числі	68	95
6.	Орієнтація на домогосподарство, сім'ю та виховання дітей	88	15
7.	Праця як необхідність матеріального забезпечення сім'ї	60	85
8.	Орієнтація на започаткування власної справи	40	78
9.	Повна зайнятість в сфері суспільної праці	52	95
10.	Відповідальність за побут, домашнє господарство	82	20
11.	Сексапільність зовнішнього виду	78	20

Порівняльний аналіз розподілу відсотків дає підстави стверджувати, що у свідомості студентської молоді продовжує діяти могутній патріархальний стереотип про природне розмежування економічних сфер самореалізації статей, підпорядкування жінки ролі господині дому, матері, вихователя, а чоловіка - професіонала, здатного матеріально забезпечити сім'ю і дітей та реалізуватись у суспільній праці.

Спостерігається мотивація економічних досягнень шляхом започаткування власної справи й у жінок. Проте їхні плани щодо приватного бізнесу обмежені стереотипно жіночими видами діяльності - модельними, рекламними, косметологічними, консультативними послугами, дизайном помешкань. Отже, жінки, як і раніше, будуть задовольнятися меншою платнею, посадою, суспільним статусом. Молоді жінки планують реалізувати себе значною мірою у вихованні дітей та домогосподарстві. Потенціал отриманої професійної освіти спрямовується ними цілковито на сім'ю і мало орієнтований на професійну діяльність.

Аналіз протокольних записів дискусій у фокус-групах дає змогу виокремити зміст одностайно прийнятих їх учасниками суджень щодо причин ґендерних відмінностей в економічних статусах жінок і чоловіків. Головні проблеми можна представити в такий спосіб. Хоч рівень трудової активності жінок є максимальним, подвійна їх зайнятість (жінка несе основний тягар домашньої праці, доглядає за дітьми та членами родини похилого віку) стає перешкодою на шляху професійних досягнень. Жінки підпорядковують власну економічну кар'єру потребам та інтересам сім'ї; орієнтуються на професії, які дають змогу працювати за гнучким графіком або з неповною зайнятістю. Оплата в найменш економічно престижних галузях суспільної праці (сфера обслуговування, освіта, культура, торгівля) є в Україні найнижчою. Крім того, жінки стають жертвами кар'єрної дискримінації, оскільки спрацьовує ефект «скляної стелі». Учасники фокус-груп були одностайними в тому, що ЗМІ, які працюють у сучасному українському інформаційному просторі, продовжують насаджувати традиційні ґендерні настанови, орієнтовані на виконання і вдосконалення чоловіками і жінками полярних сімейних і соціальних ролей – здатності заробляти гроші і матеріально забезпечувати сім’ю та домогосподарки.

Втілені в життя реальні історії (сценарії) переповідають чоловіки і жінки, які посідають високі позиції управлінського рівня. Узагальнимо їх коротко: спільним для обох статей є те, що професійна кар'єра, посадова праця - це передусім для них сфера самореалізації, а по-друге - спосіб матеріального забезпечення. Власна професійна кар'єра жінки ніколи не розглядалась нею чи її близькими як загроза благополуччю родини. Проте її професійне і сімейне життя були завжди взаємопов'язані, неначе сполучні посудини. Зазначимо, що підйом кар'єрними сходинками чоловіків відбувався без зіткнення з інтересами сім'ї та родини. Якщо перебіг кар'єрного зростання жінок часто супроводжувався протистоянням з чоловічим оточенням, скепсисом з їхнього боку, то подібного не спостерігалось в переповіданих нам життєвих історіях чоловіків.

Професійні та посадові здобутки більшості жінок, за їх словами, досягнуті не завдяки надзусиллям у поєднанні сімейних та професійних функцій, а шляхом залучення чоловіка до реалізації побутово-господарських та репродуктивних видів діяльності, усунення ефекту «навченої безпомічності» у всіх членів родини.

Висновки.

Серед причин того, що серед професійних груп з низькими доходами переважають жінки, є так званий суб'єктивний чинник економічної соціалізації.

Відсутність ґендерної збалансованості в здобутті професійної освіти, кар'єрних домаганнях, професійна та статусна сегрегація статей є свідченням живучості традиційних стереотипів. Вони стають перепоною насамперед на шляху розвитку професійної активності жінки. Жіноцтво затиснуте у вузькому діапазоні занять та посад із нижчим рівнем відповідальності, оплати праці, хоча здатне опанувати безліч професій, які й досі вважаються прерогативою чоловіків.

Жіноча наймана праця досить часто носить характер пристосування до сімейних обставин і сприймається жінками як другорядна. Це проявляється в установці на оволодіння найменш економічно-престижними професіями, яку обґрунтовують не лише вродженими здібностями жінки до опіки, піклування, освіти та обслуговування, але й природною орієнтацією не на керівні посади, а на виконавські ролі.

У свідомості студентської молоді все ще домінує традиційна ґендерна орієнтація на виконання чоловіками і жінками різних професійно-економічних ролей, що, з одного боку, породжує статеву асиметрію професійної освіти та трудових ресурсів, а з іншого – реальної трудової зайнятості та соціально-економічного статусу.

Ґендерна соціалізація на сучасному рівні є економічно не виваженою, оскільки обмежує особистісну самореалізацію для обох статей. Проте передусім вона обмежує підприємницький економічний потенціал жіночої статі, оскільки орієнтує на професії, які є низько оплачуваними, з обмеженим доступом до кар'єрного зростання та започаткування власної справи.

Література:

1. Антологія ґендерної теорії. – Мн.: Пропилен, 2000. –384 с.
2. Бендас Т.В. Гендерная психология:[уч. пособие] / Бендас Т.В. – СПб.: Питер, 2005.– 431 с.
3. Берн Ш. Гендерная психология / Берн Ш. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001.–320 с.
4. Власенко Н.С., Ґендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків / Власенко Н.С., Виноградова Л.Д., Калачова І.В. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – 56 с.
5. Вульф Вірджінія. Власний простір / Вульф Вірджінія – К: Видавничий дім «Альтернативи», 1999.
6. Ґендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2002. – 121 с.
7. Ґендерний підхід в управлінні загальноосвітніми навчальними закладами: навч. посібник. – К.: Логос, 2004.– 77 с.
8. Геодакян В.А. Мужчина и женщина. Эволюционно-биологическое предназначение / Геодакян В.А. // Женщина в аспекте физической антропологии. – М.: ИЗА РАН.
9. Говорун Т.В., Ґендерна психологія: навч. посібник / Говорун Т.В., Кікінежді О.М. – К.: Видавничий центр „Академія», 2004.– 212 с.
10. Грабовська І. Україна – простір ґендерних утопій чи реальних проблем / Грабовська І. // Сучасність. – 2002. – № 6. – С. 71–80.
11. Жуков К.С. Азбука избирательной компании / Жуков К.С., Карнышев А.Д. – М.: ИМА–пресс, 2001. – 328 с.
12. Калинина Е.И. Женщина и управление: формула успеха / Калинина Е.И. – СПб.: Типография Иван Федоров, 2000. – 240 с.
13. Канадська Хартія прав і свобод // http: // www.genderfund.com.ua / conceptukr.htm
14. Максименко С.Д. Методологічні проблеми загальної психології / Максименко С.Д. // Практична психологія та соціальна робота. – 1999.
15. Мид М. Мужское и женское: исследование полового вопроса в меняющемся мире / Мид М. – М.: РОССПЭН, 2004.– 336 с.
16. Пірен М.І. Ґендерні відмінності в суспільстві та їх соціопсихологічний аналіз / Пірен М.І. // Ґендерні аспекти державної служби: монографія. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 335 с.
17. Формування ґендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень: [матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5–7 грудня 2002 р.). – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді; Український інститут соціальних досліджень, 2002. – 222 с.

Ірина Грабовська

Українська сім’я як чинник утвердження ідей ґендерної рівності в сучасному суспільстві

Прослідковується вплив сімейних цінностей та практик українців на утвердження принципів ґендерної рівності та партнерства як чинник, що відіграє важливу роль у трансформації сучасного українського суспільства.

The article shows the influence of family values and practices of the Ukrainians on the implementation of gender equality and partnership principles. The author emphasizes it as a factor which plays an important role in the process of Ukrainian society transformation.

Відомо, що найефективніше процес суспільної трансформації відбувається там, де він орієнтується на цінності і національний досвід певної спільноти, тобто, коли зерна нових ідей потрапляють в уже підготовлений культурний ґрунт. Процес утвердження ідей ґендерної рівності у масовій свідомості українців та реальних життєвих практиках населення України не є винятком із цього загального правила. «Рівність прав та можливостей жінок і чоловіків, суворе дотримання інтересів та прав дитини у суспільстві – важливий компонент розвитку найдорожчого, що має кожна країна, - її людських ресурсів», - зазначається у документах Організації Об’єднаних Націй. Найкращим і, зрештою, єдиним відомим на сьогодні людству способом відтворення людських ресурсів (як у фізичному плані, так і в духовному) є сім’я.

Сьогодні перед українською спільнотою стоїть завдання побудови ефективного суспільства і міцної держави. І в цьому плані не можна не погодитись із думкою, що істини «Міцна сім’я – міцна держава» ще ніхто не відміняв. Тому видається цілком логічним при вирішенні конкретних питань євроінтеграційного поступу України звертатися до історичного та культурного досвіду українського народу. Зрештою, звертатися і до традиції, хоча здавалось би, що фемінізм та ґендерні принципи сучасного розвитку і традиція мало сумісні. Але ж традиція – це є не що інше, як укорінення певного народу, що знайшло своє вираження

у його неповторній культурі. Інша справа, як дивитись на традицію і які традиції брати за основу.

Коли мова заходить про сімейні традиції українців, як правило, більшість авторів схиляється до уславлення так званого берегинства, розуміючи під ним традиційну патріархальну та патріархатну сім'ю з чітким рольовим і функціональним розподілом обов'язків, коли чоловік вважається головою сім'ї і покровителем (керівником) жінки, а жінка – його помічником, розрадницею та підлеглою. Чому виник й утвердився у масовій свідомості на теренах пострадянської України саме міф берегинства, можна зрозуміти, адже державний радянський фемінізм, який зобов'язував кожну жінку працювати під страхом покарання за тунеядство, розглядався у звільненій країні як форма тоталітарного примусу і наступ на права вільної людини. Тому і за простою логікою від зворотного, стверджувалося, що жінка, яка буде повернена в домівку, виведена з процесу суспільного виробництва, фактично автоматично стане вільною. Її головним священним обов'язком залишається материнство і збереження домашнього вогнища.

Проте, як довела львівська дослідниця становища української жінки в традиційній родині, історик Оксана Кісь, берегинство не належить до суто українських глибинних традиційних явищ. Це – модерний міф, сформований у 80 – 90-х роках XX століття як противага радянській ідеології емансипації жіноцтва, так званому державному фемінізмові.

Крім того чи є міф берегинства виправданим з об'єктивного погляду? Чи є в Україні така масова жінка-берегиня, якщо звичайно, вживати це поняття в автентичному значенні, а не просто як означення будь-якої жінки поряд із конотаціями «берегиня-господиня», «берегиня-мати» тощо. Берегиня - отже жіночна, берегиня – отже домашня, і що найголовніше – не феміністка і не ґендеристка.

Як доводять соціологічні опитування, сьогодні 85% українських сімей не зможуть вижити, якщо бюджет сім'ї не буде складатись із заробітку чоловіка та жінки. Інакше – без внеску дружини – це існування за межею бідності або на межі. А тут уже йдеться не про повноцінне родинне життя, а про виживання.

То які ж реальні сімейні практики минулого можуть стати підґрунтям для розвитку української сім'ї сьогодні? Вочевидь, щоб відповісти на це запитання, варто звернутись до історії. Не важко помітити, що культ сім'ї, сімейні цінності відносяться до базових цінностей українців ще з прадавніх часів. У міфологічній свідомості сім'я набуває навіть космогонічного виміру, коли дружина називалась Сонцем, чоловік - Місяцем, діти - зірочками дрібними.

Як стверджують українські дослідники на основі документально підтверджених фактів, ще за часів Київської Русі жінка на наших теренах мала майже такі самі права, як і чоловік. «Зазначимо, - пише історик О. Кривоший, - що перша згадка про повноваження жінок на володіння певним майном міститься в одній із найдавніших юридичних пам'яток Давньої Русі - Договорі 911 р. Олега із Візантією, що «утвердив право жінки зберегти за собою частину спільного з чоловіком майна навіть у випадку, коли чоловік учинив убивство» [4, с. 12]. Аналізуючи документально засвідчені факти, історик пише: «Окремі постанови тодішнього карного права охороняли життя жінки й навіть її честь. Так, у договорі русинів із німцями 1195 р. сказано, що образа жіночої честі карається вирою, а це було рівнозначним покаранню за вбивство вільної людини» [4, с. 10].

Славнозвісний рукопис «Руська правда» захищає майнові права незаміжньої жінки. Тут визнається за нею право на успадкування землі, обстоюється також беззаперечне право на володіння та успадкування землі дочкою і дружиною феодала [4, с. 10].

Жінка і чоловік урівнювались у більшості прав давноруським законом. За вбивство жінки і чоловіка встановлювалась однакова платня у княжу казну. Це явище у дисертаційному дослідженні Ю. Стребкова назвала суспільством, компліментарним до жінок [5].

У сучасних дослідників не викликає сумніву той факт, що родинне право в давній Русі було достатньо добре розвинене. Так «Устав Володимира» кваліфікує як злочин викрадення нареченої, конфлікти між чоловіком і дружиною за маєток тощо. В «Уставі Ярослава» багато уваги приділяється родинним справам, віддається головна роль церкві у випадку одруження чи розлучення, засуджується двоєжонство тощо, устав фактично визнає величезну роль родини. Передбачається в цьому документі і покарання за викрадення нареченої.

Взагалі ж у давньоруському суспільстві одруження та виконання сімейних обов'язків вважалось одним із головних обов'язків як чоловіка, так і жінки. Закон передбачав відповідальність батьків, якщо донька не виходила заміж. У пам'ятках X - XIст. добре

прослідковуються впливи ще дохристиянських, язичницьких шлюбних традицій на норми сімейного права. Суспільство було зацікавлене в тому, щоб дівчина виходила заміж ще і з тієї причини, що після смерті батьків вона залишалась без їхньої допомоги.

На заручинах батьки наречених домовлялися про розмір посагу і за згодою наречених призначали день весілля. Для вступу в шлюб на Русі молодятам потрібно було досягти 15 - 16 років, а в ХІУ - ХУ ст. – 14 - 18 років. Шлюб укладався по любові, тобто, за згодою наречених. Недарма ж в українців сімейна пара віддавна називається подружжям, тобто, спілкою дружніх одна до одної особистостей. Чоловік у подружжі називав жінку «моя дружина», але й жінка здавна в українців називала свого чоловіка «мій дружина». Така мовна паритетність, крім усього іншого, вказувала і на емоційно-психологічну близькість та прив'язаність шлюбних партнерів. Лінгвісти відзначають трансформацію слова «шлюб», яке спочатку звучало як «слюб», тобто, єднання через любов, з-любов'ю [7, с. 79].

Можна говорити про певний демократизм сім'ї в ті часи. «Пам'ятки ХУ ст. свідчать, що право на розлучення на Русі могло бути як двостороннім (за взаємною згодою), так і одностороннім, за ініціативою одного із членів подружжя. Дружина мала право розлучитись із чоловіком не лише через подружню невірність, а й через приховування ним свого холопства, і через матеріальну незабезпеченість. Чоловік, залишаючи дружину без достатніх на те підстав, змушений був виплатити їй велику матеріальну компенсацію, а також внести штраф на користь церковної влади. Аналіз історичних джерел показує, що в давньоруській сім'ї розподіл майна між чоловіком і жінкою проводився нерівноправно. Однак у Х - ХІІІ ст. жінки могли бути власницями великих коштів і маєтностей, отриманих від розподілу спадщини. Стаття 106 «Руської правди» засвідчує не лише спадкові права давньоруської жінки, а й її право, на відміну від чоловіка, вирішувати, кому з дітей передати материнський спадок. Спадщина матері могла перейти не тільки синам, але й доньці, причому і за заповітом, і без нього…» [4, с. 11]. Коли донька доглядала матір до смерті, то отримувала весь спадок матері, не зважаючи на те, чи були ще і брати.

Ще в ХІ-ХІІІ ст. заміжня жінка, яка належала до вищих суспільних кіл, могла мати власне «жіноче» майно і розпоряджалась ним на свій розсуд до кінця свого життя.

«Руська Правда» говорить: «Якщо хто вб'є жону, таким же судом судити, як і мужа». Отже, чоловік не мав права сили над життям і смертю жінки, і за її вбивство карався як за смерть чоловіка [4, с. 11]. Іван Огієнко стверджував, що по смерті чоловіка жінка не лише фактично, але й по праву ставала головою своєї родини.

У добу Литовсько-Руського князівства жінки мали широку свободу і правову незалежність, майже не поступаючись у своїх громадянських правах чоловікам. «Майнова незалежність жінок вищих суспільних станів давала їм право голосу і в органах місцевого самоврядування, бо лише володіння осілістю було тоді підставою для участі в місцевих сеймиках» [4, с. 12]. У той час жінка при живих братах отримувала чверть батьківського спадку, але материзна віддавалася їй уся.

Розподіл обов'язків у сім'ї, особливо селянській, був достатньо чітким. Існувало визначене коло чоловічих та жіночих робіт. Основна праця жінки-селянки була в хаті та на городі. Чоловіка ж – по господарству, коло худоби та надворі. Завдання утримувати матеріально жінку та дітей фактично повністю покладалося на чоловіка, хоча нерідко й у традиційних сім'ях жінка виконувала майже нарівні із чоловіком важкі польові роботи. Опікуватись же худобою повинен був в основному господар. Діти на селі рано долучались до фізичної праці.

І хоча в українському традиційному аграрному суспільстві домінуючими практиками щодо сімейних стосунків були патріархатні, що знайшло відображення у суспільних стереотипах, актуальних і до сьогодні, проте існувало чимало прикладів і гендерно-рольової інверсії, коли жінка не лише ставала фактичним головою родини, але й спільнотою визнавалась як така. Незрідка це траплялось у сім'ях, де чоловік був п'яницею, або коли жінка залишалась удовою з великою сім'єю на руках. Громадою не заохочувалося розлучення у випадку сімейних негараздів, натомість віталась активність жіноцтва, спрямована на утримування родини замість нікчемного чоловіка.

«Другий Литовський статут 1566 р. чіткіше, ніж перший, протиставив шляхту й нижчі верстви населення. Він позбавляв спадкових і станових прав жінок, «котрі за простих людей заміж ідуть». Тим самим жінки вищих суспільних станів у Великому князівстві Литовському мали досить широкі спадкові права, на відміну від більшості країн західної

Європи, де будь-яка спадкова власність у руках жінки розглядалася як можливість росту рентабельності господарства чужого роду, а, значить, була недопустимою» [4, с. 14]. У литовсько-руському праві був усталений принцип вільного вибору жінки при вступі у шлюб. До речі, цього вимагало і давньоруське канонічне право.

«Чоловіки-консерватори ХУІ ст. вважали, що у вищих станах тодішнього українського суспільства жінки взяли над чоловіками гору, як тільки-но Литовський статут забезпечив майнові права жінки» [4, с. 14].

Варто відзначити, що «карні норми Литовського статуту гарантують цілковиту охорону життя жінки, її здоров'я, честі й особистої недоторканності. Правом була захищена й вагітна жінка» [4, с. 14].

У ХУІ - ХУІІ ст. жінки шляхетного й міщанського станів могли від власного імені вступати в зобов'язання, вести сімейні справи, виступати в судах із власних справ, не вдаючись до послуг адвокатів. Багато з них добре знали закони і могли постояти за себе та власну родину. Могли вони займатись і благодійницькою діяльністю як на користь громади, так і на користь церкви. Так, наприклад, знаменита Галшка Гулевичівна, засновниця Києво-Могилянської академії, таким чином розпорядилась частиною власного майна.

Проте, крім писаного права на території старої України діяло і звичаєве право, яке мало свої особливості. Так, прикметною особливістю сімейного звичаєвого права українців була материзна, яка давала кожній жінці певну матеріальну незалежність та свободу. Материзною звалась «…нерухомість, частіше – наділ землі, що входила до посагу. Материзна не належала до загальносімейного майна, не ділилася між окремими членами сім'ї, а передавалась по жіночій лінії і становила окремий жіночий майновий інститут. Навіть після бездітної дружини, за звичаєвим правом, чоловік мусив передати отримане за дружиною майно її батькам» [4, с. 15].

Як зазначає О. Кісь, насилля щодо жінки в українській родині було меншим, ніж у російській, оскільки в нуклеарній родині, характерній для українців, дотримуватись патріархатної ієрархії було набагато важче, ніж у традиційній великій родині [3, с. 140]. «Вияви патріархальності української культури у подружніх стосунках неоднозначні. З одного боку, головування чоловіка нормативне, його формальне верховенство не підлягає сумніву; з іншого, традиційна культура надає шанс за деяких обставин стати фактичним лідером у сім'ї жінці (хоча й розглядає таке подружжя, як небажаний виняток). Ідеалом подружнього життя є злагода, збудована на співчутті та взаємопідтримці. Утім, виняткове право застосування чоловіком фізичного покарання дружини за певні провини жінки, а також деякі риси повсякденного етикету є свідченнями дискримінації – підлеглого становища жінки в подружжі. Годі заперечувати слушність висновку О.Єфименко, яка ще 1884 року писала: «Покращення її (жінки) становища, значне у сфері майнових відносин, йде вкрай повільно у сфері особистих стосунків» [3, с. 150].

Особливого значення в козацьку добу набуває сакралізація жінки-матері, дружини, коханої, що вилилось у козацьких піснях, легендах та переказах. Вочевидь, життя давало й інші приклади ставлення до жіноцтва, що описані, зокрема, Гоголем у «Тарасі Бульбі», та «Страшній помсті», де звучить знаменита фраза « багато чорт видумав на голову чоловіка лиха, а ще й жінку», проте більшість дослідників все ж схильні оцінювати позитивно ставлення козаків до жіноцтва, особливо до матері.

Та сувора доба дала чимало прикладів не лише героїчних чоловічих характерів, але й жіночих. У подальшому вони стали прообразами головних героїнь творів видатних українських поетів та письменників. Так, Тарас Шевченко, на думку Д. Донцова, за взірець української жінки мав козачку, яка в дусі патріотизму виховала свого сина та сама віддала його до війська запорізького на боротьбу за визволення України. «Шляхетність, - це знов було перше, чого шукав Шевченко в своїм ідеалі жінки. Цей ідеал він бачив не в солодкій малоросійській Марусі, жертві соціальних умов або власного темпераменту, хоч ніхто так не брав її долю до серця, як він; - ні в зальотній кокетці (напр. «У перетику ходила» або «У тієї Катерини»). Його ідеалом жінки була козачка, як - от «вдова», що від запорожця «сина привела і у військо віддала, а сама на прощу в Київ в черниці пішла». Або як Мар'яна, дружина Микити Гайдая, яку він любить за те, що вона козачка, що любить свою країну, в Гайдаю любить «славу отчизни, обожає її несмертельних вождів», про яких співають наші кобзарі-трубадури….» [2, с. 150].

Проте, не можна оминути увагою той факт, що довга відсутність козака вдома приводила до цілого ряду негативних наслідків для сімейних стосунків. Так Ю. Фігурний зазначає: «…ставлення реєстрового і нереєстрового козацтва до жінки-дружини було освячене сімейними традиціями. Дружина пильно дбала про господарство,

підіймала на ноги дітей, але нерідко траплялися випадки, особливо серед жінок нереєстрового козацтва, коли тривала відсутність чоловіка-воїна і бідність штовхали жінку до пияцтва та інших нешляхетних вчинків» [6, с. 110].

Можливо, наслідком того буремного часу ще і до сьогодні залишається таке негативне явище, як відсутність відповідального батьківства в українській сімейній традиції. Мовою фіксується стале словосполучення «жінка-мати», проте немає йому відповідника такого, як «чоловік-батько».

Як вважає дослідник О. Кривоший, корені відносної рівноправності чоловіка та жінки на теренах України до ХУІІ ст. криються у давньому праві особистої свободи, що існувало ще від часі Київської Русі і не було узурповане ні чоловіком. Ні суспільством, ні церквою [4, с. 18]. Він же зазначає, що це становище починає змінюватися вже у середині ХУІІ- ХУІІІ ст. Цей період став часом обмеження й поступового позбавлення українських жінок значної кількості власницько-майнових, сімейних та суспільних прав. «Законодавче обмеження жіночих прав вплинуло на суспільне становище жінок-шляхтянок, їхні сімейні та майнові інтереси. Проте не пригніченість української жінки в сім'ї, її рівноправність із чоловіком у вихованні дітей і веденні домашнього господарства, освіченість іще довго були головними чинниками ставлення до неї» [там само].

Однак історія і того періоду дає нам чимало визначних прикладів подружнього партнерства та рівності, що склалися в сім'ї. Таким взірцем може бути родина Олени Пчілки, матері Лесі Українки, яку назвала О. Забужко, матріархом великої родини Косачів. Вона була активною громадською діячкою, письменницею, непересічною особистістю і матір'ю великої сім'ї.

Часи колоніальної залежності як у російській, так і у радянській імперії не пройшли непоміченими для долі української сім'ї. Проте, це вже окрема і складна тема.

Таким чином, із усього викладеного вище випливає, що 1) сім'я споконвіку входила до реєстру основних, базових цінностей українців, 2) українська сімейна традиція не вичерпується патріархатною (принаймні вона існує у двох основних проявах: патрархатна сім'я та шлюбне партнерство з різним ступенем самостійності жінки та жіночого лідерства), 3) немає жодних підстав відкидати партнерський тип сімейних стосунків, оскільки він ніколи не витіснявся на маргінес суспільного життя, а фактично, існував паралельно із першим, поступаючись патріархатній традиції в кількісному виразі та стереотипному сприйнятті.

Сьогодні, коли українське суспільство переживає часи активної трансформації, модернізації зазнає і українська сім'я. Вочевидь, напрямок цього процесу – від патріархатної сім'ї до партнерської. Але це складний і неоднозначний процес. Для гендерних стосунків усередині української сім'ї характерні як сучасні (їх часто називають західними) так і традиційно-патріархатні цінності. Проте традиція має всі підстави змінюватися на протилежну, адже всі історичні підстави існують. Не дивлячись на активні трансформації гендерних ролей у суспільному просторі сучасної України, саме жінки знаходять у шлюбі та сім'ї найбільш привабливі форми життєдіяльності та самореалізації. Сімейні цінності важливі і для українських чоловіків, проте значно меншою мірою, як доводить цілий ряд соціологічних опитувань. Це особливо стосується молоді. Значна частина чоловічого соціуму орієнтована переважно на кар'єру та фінансовий успіх. Приблизно третина жіночого молодіжного соціуму також віддає перевагу кар'єрним цінностям, хоча і разом із прагненням мати сім'ю. Традиційно часові затрати на сім'ю у жінки в 4 - 6 разів перевищують такі ж з боку чоловіка. До того ж у час кризи збільшується відсоток непрацюючих жінок.

Вважається, що прагнення обох статей заробляти є наслідком економічної нестабільності української держави, у той час, як для західного суспільства характерне внутрішнє прагнення фінансової незалежності кожного із партнерів. Чимало дослідників наголошують на тому, що сім'я в Україні обумовлена економічною необхідністю, оскільки самотній жінці важко утримувати дітей, не потрапляючи в категорію найбідніших громадян. Жінка з дитиною не може собі дозволити, наприклад, купити квартиру тощо. Щоправда треба відзначати, що статус української жінки при розлученні залишається високим завдяки рівному праву на соціальні гарантії і право власності, фіксовані з боку держави.

Сучасна українська сім'я переживає складні часи. «Відповідно до статистики, майже половина населення України стикається із домашнім насиллям. 75% жертв домашнього наслля становлять жінки. Нерівність стосується і сімейних відносин, і забезпечення прав дитини» [1, с. 1]. Внесок працюючих жінок у сімейне благополуччя часто розглядається як вторинний по відношенню до внеску працюючого чоловіка,

хоча досить часто сьогодні вони є співмірними, не кажучи вже про працю жінки в родині.

Набір ґендерних проблем складається не лише з тих, що суттєво торкаються жіночого соціуму, але й чоловічого. Так, сьогодні 89% неповних сімей країни становлять такі, де дитину виховує лише мати. Батько покинув сім'ю, забувши одразу ж і про існування власного сина чи доньки. Крім того, проблема відповідального батьківства дає про себе знати й у таких фактах: середньостатистичний український тато приділяє 4 хвилини на день вихованню власної дитини; 32% чоловіків-батьків допомагають дітям виконувати домашнє завдання; 24% - супроводжують дитину до школи [1, с. 3]. В Україні є лише поодинокі випадки, коли чоловік доглядає немовля. До порівняння: у США 20% чоловіків опікуються дошкільнятами.

Тяжка ситуація склалася в Україні і з реалізацією прав дитини. Так 100,5 тис. дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей - сиріт мешкає в країні. На сьогодні функціонує 488 дитячих будинків сімейного типу, в яких виховуються 3288 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [1, с. 3].

Ще не подолано таке ганебне для будь - якого суспільства явище, як насильство в сім'ї. За даними цілого ряду досліджень, зокрема, за результатами дослідження GFK Ukraine, яке проводилося на замовлення «Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні» (листопад-грудень 2009 року), більше 50% населення країни потерпали у своєму житті від насилля в сім'ї, при цьому 30% зазнавали насильства у дитячлому віці. 60,6 тис. осіб, які вчинили насилля в родині, було поставлено на облік органами внутрішніх справ за десять місяців 2009 року. 30%-40% викликів міліції стосувалися домашнього насильства. За ті ж 10 місяців 2009 року було здійснено 119 тис. виїздів міліції на місце події через сімейні конфлікти. 35-50% жінок, які потрапляють до лікарень із тілесними ушкодженнями, є жертвами домашнього насильства [1, с. 3].

Видається, що подібне відбувається не в останню чергу через функціонування вже віджилих стереотипів сімейно-рольових розкладів, внаслідок чого виникає чимало непорозумінь та конфліктів, а жінка часто потрапляє у стан фрустрації, не відповідаючи усталеному патріархальному стереотипові.

То ж, чи є альтернативний до берегинства сімейний досвід в українців? Так, є – це сім'я з рівними партнерськими стосунками, з демократичними цінностями, коли батьки і діти, чоловіки та жінки є дружніми один до одного.

Зрештою, є цікаве соціологічне опитування, де при з'ясуванні проблеми про головування в родині, одним із пунктів було: «Де Ви берете гроші?». Значна кількість респондентів дала відповідь, що вони беруть гроші в тумбочці. Цей факт свідчить, що в більшості сучасних молодих сімей є рівність між чоловіком та жінкою, оскільки далі були відповіді, що подружжя радиться при закупівлі великих речей чи при значних витратах. І що є особливо цінним - вони інколи залучають до таких нарад дітей, виховуючи в них таким чином відповідальність за сімейний бюджет і виробляючи реальний погляд на фінансовий стан сім'ї.

Отже, сучасним орієнтиром має бути не повернення до традиційної патріархальної сім'ї, а модель нуклеарної сім'ї, побудованої на принципі подружнього партнерства, демократизму, відповідального батьківства, а також взаємоповаги, розуміння та дружніх стосунках між батьками та дітьми. Видається, що це для українців найнадійніший шлях до спільної Європи у плані сімейного будівництва. Тим більше, що й історичний досвід дає нам чимало прикладів таких стосунків в українських сім'ях.

Література:

1. Бюлетень UNDP Україна. – К.: 2010. – 6 с.
2. Донців Д. «Незримі скрижалі кобзаря (Містика лицарства запорозького) / Д. Донців . – Торонто, Онт., Канада, Накладом Видавництва «Гомін України», – 1961. – 231 с.
3. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Кісь – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
4. Кривоший О. Жінка в правовій культурі українського народу// Українки в історії / Кривоший О. – К.: Либідь, 2004. – С. 10 – 18.
5. Стребкова Ю. В. Ґендерна компонента сучасного українського суспільства (соціально-філософський аспект): автореф. дисерт. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук / Ю. В. Стребкова – К., 2007. – 20 с.
6. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К.: Видавн.дім «Стилос», 2004. – 308 с.
7. Ципко А.В. Отцовское и материнское в украинской семье: способы и образы взаимодействия// Мужское и мужественное в современной культуре: Научные доклады и сообщения. Отв. Редактор Н.Х. Орлова. – СПб, 2009. – С. 77 – 81.

Тетяна Дороніна

Російський варіант гендерної освіти: корисний досвід і неминучі прорахунки

Стаття торкається питання доцільності беззаперечного запозичення досвіду вчених Росії щодо тлумачення поняття ґендерного підходу та визначаються проблеми, які потребують свого вирішення в освітній теорії та практиці України.

The issues of reasonability of the indisputable borrowing of Russian scientist's experience about definition of gender approach are raised in the article. The author identified the problems which require their solutions it the educational theory and practice of our country.

На теренах колишнього Радянського Союзу, у країнах СНД, система освіти яких упродовж тривалого часу була єдиною, провідні тенденції імплементації ґендерної ідеології до навчально-вихованого процесу також мають багато спільного. Передовсім, до сьогодні зберігається звичка орієнтації на "центр" – Росію (Москву і Петербург). Зазначимо, що у російських науковців дійсно є чому повчитися вітчизняним дослідникам, оскільки окремі теми і спецкурси почали з'являтися у навчальних програмах Росії з початку 90-х рр. XX ст. У Росії існує широка мережа освітніх і дослідницьких центрів; вітчизняним дослідникам добре відомі імена провідних російських учених – ґендерологів, на чиї роботи зроблено посилання практично у кожній публікації українських науковців. Однак виникає питання - чи увесь доробок російських колег рівною мірою заслуговує на увагу і може бути беззаперечно запозичений оскільки будь-який творчий доробок, нова наукова розробка позначені варіативними пошуками та інколи взаємно протилежними висновками.

Історичний підхід до розгляду будь-яких суспільних явищ (подій) вимагає вважати за їхній початок час першої згадки про них у друкованих джерелах. Тому, вважає З. Хоткіна, «"відлік часу" варто почати з 1990 року, коли у рамках Академії наук, в Інституті соціально-економічних проблем народонаселення була створена лабораторія, в офіційній назві якої вперше був використаний термін "гендер". Пізніше цей науковий підрозділ став більш відомим як Московський центр ґендерних досліджень (МЦҐД)» [9].

У вищій освіті Росії ґендерна тематика була легалізована завдяки наказу №671 Держкомітету РФ з вищої освіти (1994 р.), яким було започатковано першу програму з цієї тематики - «Жінки Росії: проблеми адаптації та розвитку в нових соціально-економічних умовах», виконавцями цієї програми стали 16 регіональних університетів, на чолі з Іванівським державним університетом [5]. Іванівський університет об'єднав викладачів інших вищих навчальних закладів Центральної частини Росії у міжвузівський центр ґендерних досліджень. З цього часу у багатьох державних закладах Росії почали викладати спеціальні курси з ґендерної тематики. Так, у Державному педагогічному університеті ім. О.І. Герцена (м. Санкт-Петербург, Росія), з 1996 р. викладаються курси «Ґендерна психологія та консультування», «Психологія ґендерних стосунків» «Вступ до ґендерних досліджень», «Ґендерні дослідження» (як компонент системи психолого-педагогічної підготовки студентів); у Європейському університеті (м. Санкт-Петербург, Росія), діє магістерська програма ґендерних досліджень на факультеті політичних наук і соціології; у Державному університеті (м. Санкт-Петербург, Росія) з 1996 р. викладається спецкурс «Соціологія ґендерних стосунків» (соціологічний факультет); у Іванівському держуніверситеті (м. Іваново, Росія) з 1998 р. уведено курс «Фемінологія та ґендерні дослідження у Росії: перспективні стратегії та технології»; у Державному педагогічному інституті ім. М.Є.Евсеєва (м. Москва, Росія), запроваджено курс «Ґендерна психологія» для викладання у старших класах загальноосвітньої школи та «Ґендерна педагогіка і психологія» для підготовки спеціалістів у галузі освіти; з 1999 р. працює програма підвищення кваліфікації викладачів (МДПІ та ЄУСПб).

Істотну роль у розповсюдженні ґендерних знань відігравав і відіграє Московський центр гендерних досліджень (МЦГІ). З 1996 по 2005 рр. цим центром було «організовано і проведено 11 освітніх проектів (з них три – у тісному співробітництві з регіональними російськими університетами і центрами)» [5, с. 218]. Викладачі Московського центру проводили активну роботу з розповсюдження ґендерних знань серед викладачів вищих навчальних закладів шляхом проведення ряду стажувань. Особливістю програми цих стажувань було введення питань загальнотеоретичного плану (соціологія, економіка, політологія, право, культурологія), що давало можливість

багатоаспектного розгляду феномену ґендеру. Випускники стажувань розробляли свої навчальні програми з інтеграції ґендерної тематики з окремих дисциплін.

Зусилля науковців і викладачів отримали суттєву підтримку завдяки втручанню у цей процес державних установ. Вказівками Комісії з питань становища жінок у Російській Федерації при Уряді РФ від 22 січня 2003 р. та Наказом Міністерства освіти від 17 жовтня 2003 р. «Про висвітлення ґендерних питань у системі освіти» («Об освещении гендерных вопросов в системе образования») були дані спеціальні рекомендації щодо введення основ ґендерного знання до освітньої системи (перш за все до системи безперервної підготовки працівників освіти). Цим наказом було введено ґендерну проблематику (основи ґендерних знань, ґендерної політики, ґендерного підходу до управління освітнім процесом) до освітніх програм курсів підвищення кваліфікації освітніх працівників різного рівня.

Завдяки розумінню значущості проблеми, на державному рівні були підтримані всі існуючі програми і навчальні дисципліни та розпочався процес інтеграції ґендерних тем до курсів і програм соціально-гуманітарних і суспільно-політичних дисциплін. Поступово курси з ґендерної проблематики переростають з русла суто жіночої тематики до питань ґендеру. Спочатку ці курси мали лише ознайомлювальний характер, та з часом почали входити до кола базових дисциплін. Наприклад, з 2005 - 2006 рр. у Волгоградському державному університеті на факультеті дошкільної та початкової освіти до курсу «Основи андрагогіки» введено теми «Розвиток жіночої освіти», «Феміністська педагогіка на Заході», «Жіноча емансипація у світлі демографічних проблем в індустріальних країнах», «Головіні напрямки сучасних ґендерних досліджень», «Розвиток жіночої освіти в Росії».

Звернення до змісту більшості з названих вище навчальних курсів дозволяє констатувати, що значна увага в них приділяється питанню *ґендерної дискримінації жінок* в освіті. Певний дисбаланс встановлюється, виходячи з таких параметрів: мала частка жінок відповідно до наукового ступеня/звання у певній ієрархії меншає, що дає підставу зробити висновок про гальмування кар'єрного зростання жінок; стереотипізованою лишається професійна орієнтація жінок і чоловіків; все ще проблемним є просування жінок-науковців до рівня керівника у вищій школі, жінки посідають лише рівень робітниць-виконавців. У цілому стверджується, що «ґендерна структура вищої школи відтворює ґендерну сегрегованість ринку праці, причому, жіночі робочі місця зосереджені, в основному, у низькооплачуваній бюджетній сфері й інших непрестижних секторах ринку праці, включаючи саму сферу освіти» [7]. Отже, хоча ґендерно орієнтовані програми діють у багатьох вищих навчальних закладах, щодо змісту певної частини пропонованих програм, ми поділяємо думку М. Бояркіної про те, що він (зміст) «демонструє наявність статево-рольового (на відміну від ґендерно-рольового) підходу до виховання, який пропонує молодому поколінню умови, засоби й методи оволодіння строго диференційованими за ознакою статі чоловічими й жіночими ролями» [2, с. 3]. Особливістю курсів з ґендерної проблематики є їхня спрямованість – це спецкурси або курси за вибором, жодний з яких не є нормативним. Проте у російських вишах для спеціальності "соціальна робота" введена нова наукова дисципліна «Феноменологія та ґендерологія» [5, с. 222].

У 2008 р. Московським центром ґендерних досліджень було видано збірник матеріалів «Равные права и равные возможности женщин и мужчин в сфере высшего образования. Гендерное образование в России» [5], згідно з яким ґендерні курси викладаються у 115 вищих навчальних закладах Росії, діють понад 30 центрів і дослідницьких колективів. У цьому ж виданні містяться матеріали щодо назви курсів, їхнього статусу в навчальній програмі освітніх закладів і кількості навчальних годин, що пропонуються для навчання. Ці матеріали цікаві з декількох позицій: по-перше, вони дозоляють встановити найбільш поширену тематику розгляду гендерних питань у російських навчальних закладах; по-друге, визначити статус цих дисциплін, і головне – з'ясувати місце курсів, що мають педагогічну спрямованість. Аналіз зазначених вище матеріалів дозволяє сказати наступне: найбільш поширеними є курси, що розглядають соціально-економічний аспект ґендерних відносин (33 курси, що становить 27% від загальної кількості представлених матеріалів - 121); дещо менша кількість курсів теоретичного плану (22 курси - 18%) майже рівномірно представлені курси з культурних (19 курсів - 8%), політичних та психологічних аспектів ґендеру (по 16 курсів, що становить відповідно по 13%), найменша кількість курсів з філософії ґендеру (9 курсів - 8%). Педагогічні курси – це лише 6 дисциплін, що становить 5 відсотків. Ставлення до освітніх питань – поширене явище, зумовлене

актуальністю і злободенністю ґендерної проблематики насамперед для політико-правової та соціально-економічної сфери.

Окремі кафедри / центри ґендерних досліджень створено в навчальних закладах Архангельська, Іванова, Москви (лабораторія розвитку ґендерної освіти МДУ ім. Ломоносова; лабораторія ґендерної психології Російський державний педагогічний університет ім. О.Герцена), Мурманську, (Мурманський державний педагогічний інститут ФПК та ППРО), Петрозаводська, Самари, Саратова, Санкт-Петербурга (Ґендерний центр СПб державний університет; Твері (Центр жіночої історії та гендерних досліджень Тверського ДУ), Томська та тощо. У 2004 р. відкрито кафедру ґендерної освіти у СГА (Сучасній гуманітарній академії, м. Кемерово, Росія). Керівник центру - Сергій Леонідович Риков (доктор педагогічних наук, професор). Кафедра проводить заняття зі студентами різних напрямків освіти, ґендерні семінари зі співробітниками академії, займається видавничою справою (перший у Росії базовий підручник «Фемінологія та ґендерна політика»), беруть участь у науково-практичних конференціях тощо.

Серед такої кількості наукових і навчальних центрів привертає увагу діяльність науково-дослідного ЦГД у Волгоградському державному педагогічному університеті (очолює Л. Столярчук) через те, що, по-перше, центр було відкрито нещодавно (2008 р.), отже, його склад у своїй роботі керується вже напрацьованим досвідом ґендерних досліджень, який може узагальнити із сучасних позицій; по-друге, Л. Столярчук багато і плідно працює у ґендерному напрямі; і головне – цей центр відкритий для наукового спілкування. Прикладом наукового контактування стала Міжнародна науково-практична конференція «Ґендерні дослідження в освіті: проблеми та перспективи» (5-18 квітня 2009 р.), матеріали якої дозволяють виокремити провідні тенденції російської ґендерології.

Педагоги-теоретики прагнуть до створення узагальненої картини ґендерного знання (Н. Боритко, О. Каменська, А. Мудрик, Л. Столярчук) та констатують наявність певної "термінологічної плутанини" [8 , с. 26], яка передовсім простежується у синонімічному слововживанні понять "ґендерні", "статеві" та "статево-рольові". Однак саме після робіт, у яких вказується цей термінологічний прорахунок, вміщено роботи, автори яких взагалі не вбачають жодної різниці між вживанням вказаних понять. Наприклад, Е. Зіновьєва у статті «Ґендерний підхід у психолого-педагогічному вимірі» пише наступне: «Ґендерний підхід в освіті розглядається як одна із складових особистісно-орієнтованого підходу до навчання та виховання, зважає на індивідуальні особливості дитини відповідно до її статі та на цій основі передбачає визначення змісту, форм і методів навчання та виховання, створення сприятливого (ґендерно -комфортного) освітнього середовища, спрямованого на розвиток особистості відповідно до її природного потенціалу» [3, с. 43]. На перший погляд, таке тлумачення може мати місце, якби не вказівка на *стать* дитини, оскільки *стать* та *ґендер* – це не одне й те ж саме, тому викликає певне нерозуміння того, на які саме «індивідуальні особливості дитини відповідно до її статі» треба вважати? Чи не є це пролонгованим закріпленням статевих відмінностей (стать та індивідуальність, на нашу думку, поняття із різних площин). Якщо для більшості психологів ґендерні відмінності - це, дійсно, все ще відмінності статеві, то таке сплутування у роботах педагогів не - зрозуміле, оскільки призводить до ряду висновків і пропозицій, які взагалі мають мало спільного з ідеологією ґендерної рівності. Як, наприклад, у статті М. Корепанової «Ґендерний підхід у педагогічній взаємодії».

Виходячи з поєднання "статі" та "ґендеру", М. Корепанова вбачає реалізацію ґендерного підходу у наступному: «1) врахування педагогом у навчальному процесі специфіки функціональної асиметрії півкуль мозку хлопчиків і дівчаток; 2) визначення стилю навчально-пізнавальної діяльності кожної дитини в групі; 3) виявлення стилю взаємодії педагога (чоловічий, жіночий, нейтральний) та його відповідності особливостям функціональній міжпівкульній асиметрії мозку вихованців; 4) використання різних методів і прийомів навчання, що найбільш відповідають ґендерним особливостям дітей» [4 , с. 54]. У цитованому вище фрагменті все викликає заперечення, оскільки таке врахування "функціональної асиметрії півкуль мозку хлопчиків і дівчаток", взагалі не має нічого спільного з гендерною ідеологією. Тут недовго і до врахування цього ж показника у вчителів, тоді, як можуть працювати вчительки з учнями, а вчителі з ученицями??? А тут недалеко до взагалі безапеляційного твердження (знову ж таки російського) вченого, доктора медичних наук В. Базарного, який не лише є прихильником роздільного навчання, а й твердить, що підручники для хлопців і дівчат мають бути різними. Він переконаний, що «всі предмети

повинні бути орієнтовані на інтереси, на почуття-символи дівчат і хлопців - кожній статі своє! Не можна один і той самий підручник давати й дівчаткам, і хлопчикам. Взагалі увесь освітньо - виховний устрій повинен бути різним» [1].

М. Корепанова повністю ототожнює "ґендерне" та "статево-рольове", оскільки саме у згадуваній вище публікації пише наступне: «Здійснюючи диференціацію дітей за статтю у процесі спілкування, педагог передає дітям соціальний досвід статево-рольової поведінки. Робить він це завжди, не дивлячись на вік дитини, бо формування соціальних ролей Чоловік і Жінка складає сутнісний елемент виховного процесу та відбувається впродовж всього становлення особистості» [4, с. 55].

Отже, теоретичні припущення та висновки, зроблені у публікаціях аналізованої збірки О. Каменською, Л. Столярчук, І. Кльоциною, Л. Шустовою набувають іншого характеру, зокрема, у практиці середньої освіти. Якщо вищі навчальні заклади зосереджують свою увагу на теоретико-методологічному аспекті проблеми, то саме у школах здійснюються спроби використання ґендерного підходу в освітній практиці, однак, як підходу статево-рольового. Саме тут існують певні труднощі, пов'язані передовсім із тим, що ґендерний підхід в освітньому процесі розуміється спрощено: як врахування ґендерних відмінностей хлопців і дівчат в освітньому процесі. Але ці відмінності – лише відтворення традиційних моделей жінки й чоловіка: «… як формування моделі випускниці та випускника школи на трьох ступенях навчання у вигляді сукупності якостей, рис, показників, які відповідають батьківським очікуванням і соціально-регіональному замовленню відносно жінки та чоловіка для їхньої максимальної самореалізації» [6]. Отже, ґендерне навчання / виховання не лише ототожнюється з роздільним, а, по - суті, спрямовується на закріплення традиційних стереотипів щодо жіночого і чоловічого призначення. У цілому, на думку науковців, у російській освіті все ще існує низка питань організаційного, методологічного та методичного характеру. Наявність великої кількості навчальних програм для вищих навчальних закладів не забезпечує повноцінної ґендерної освіти.

Обсяг нашої публікації не дозволяє зробити ґрунтовний огляд згадуваних вище матеріалів конференції та виокремити всі тенденції щодо ґендерної освіти в російській науці. Натомість, на нашу думку, саме сплутування статевого (статево-рольового) та ґендерного підходів є одним із факторів, що не лише гальмує імплементацію ґендерної ідеології у навчально-виховний процес, а й може спрямувати його взагалі в інший бік, обернути все на традиційну колію, коли Чоловік і Жінка знову будуть повернені до своїх традиційних ролей, але вже під гаслами ґендерної демократизації суспільства. Ця тенденція почала з'являтися у публікаціях українських науковців, тому вважаємо необхідним наголосити, що кількість навчальних програм та освітніх центрів із ґендерним позначенням не вирішать питання якості впровадження ґендерної освіти, допоки ми будемо "писати - ґендер, а мати на увазі – стать".

Література:

1. Базарный В. Девочки и мальчики: стратегия развития / В. Базарный // Учительская газета. - 1997. - №50.

2. Бояркина М. В. Гендерно-ролевая социализация как фактор воспитания личности студента в образовательном процессе вуза : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. педагогических наук : спец. 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования" / М. В. Бояркина. – Чита, 2007. – 19 с.

3. Зиновьева Э. Х. Гендерный подход в психолого-педагогическом измерении / Э. Х. Зиновьева // Гендерные исследования в образовании: проблемы и перспективы : международная науч.-практ. конф., 15 – 18 апр. 2009 г. : тезисы докл.. – Волгоград: Изд-во ВГПУ «Перемена», 2009. – С. 40-44.

4. Корепанова М.В. Гендерный подход в педагогическом взаимодействии / М.В.Корепанова // Гендерные исследования в образовании: проблемы и перспективы : международная науч.-практ. конф., 15 – 18 апр. 2009 г. : тезисы докл.. – Волгоград: Изд-во ВГПУ «Перемена», 2009. – С. 53-57.

5. Лунякова Л.Г. Развитие и распространение гендерных заний и гендерного образования в России. Вклад МЦГИ / Л.Г.Лунякова // Равные права и равные возможности женщин и мужчин в сфере высшего образования. Гендерное образование в России. Сборник материалов [сост. Е.А.Баллаева, О.А.Воронина, Л.Г.Лунякова]. — М. : МАКС Пресс, 2008. – С. 217–249.

6. Плотичкина Э.А. Концепция осуществления раздельного обучения на основе гендерного подхода [Электронный ресурс] / Эллина Артуровна Плотичкина, Жанетта Сергеевна Александрова // Электронный научно-образовательный журнал ВГПУ «Грани познания».- 2009. - №3(4). – Режим доступа : www.grani.vspu.ru

7. Равные права и равные возможности женщин и мужчин в сфере высшего образования. Гендерное образование в России. Сборник материалов [сост. Е.А.Баллаева, О.А.Воронина, Л.Г.Лунякова]. — М. : МАКС Пресс, 2008. — 250 с.

8. Столярчук Л. И. Проблемы и перспективы гендерных педагогических исследований / Л. И. Столярчук // Гендерные исследования в образовании: проблемы и перспективы : международная науч.-практ. конф., 15 – 18 апр. 2009 г. : тезисы докл.. – Волгоград: Изд-во ВГПУ «Перемена», 2009. – С. 22-28.

9. Хоткина З. Гендерным исследованиям в России – десять лет / З. Хоткина// Общественные науки и современность.- 2000.- №4.- С. 21 – 26.

10. Чумаков В.И. Идеи гуманизации женского образования в контексте гендерного воспитания в высшей школе [Электронный ресурс] / В.И.Чумаков // Преподаватель высшей школы в XXI веке : материалы междунар. науч.-практ. интернет-конф., 15 дек. – 31 марта 2008 г. : доклады – Ростов-на-Дону, 2008. – Режим доступа : http://t21.rgups.ru/doc2007/8/22.doc.

Марк Елькін, Марина Головкова, Ангеліна Коробченко

Роль жінок-просвітительок в історії педагогічної думки України

У статті здійснено історико-педагогічний аналіз ролі жінок-просвітительок у становленні та розвитку української педагогічної думки, висвітлено окремі найважливіші аспекти їхньої освітньої діяльності.

In the article the historical-pedagogic analysis of role of women-enlightener is carried out in becoming and development of the Ukrainian pedagogical idea, the separate major aspects of their educational activity are reflected.

Постановка проблеми. Критичне осмислення нашого минулого має для України важливе соціально-політичне, культурне, наукове та практичне значення. Процес пізнання інтелектуальної спадщини дозволяє критично й об’єктивно оцінити самого себе, явища та події, що відбулися в історії, виокремити те, що є джерелом життєвих сил нації, внеском у загальнолюдську скарбницю.

Закономірним є збагачення історико-педагогічної науки дослідженнями життя, педагогічних поглядів відомих діячів у галузі освіти. Але на сторінках педагогічної літератури в основному висвітлюється роль чоловіків у становленні та розвитку вітчизняної педагогічної науки. В цій же статті ми намагалися переосмислити освітянський подвиг українських жінок-просвітительок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стислі бібліографічні відомості про життя та освітню діяльність українських жінок-педагогів подаються в «Українському педагогічному словнику» (1997) [5], «Педагогічному словнику» (2001) [16], «Енциклопедії освіти» (2008) [7]. Цікаві матеріали дослідження педагогічної спадщини наших відомих співвітчизниць були опубліковані на сторінках сучасних періодичних видань «Рідна школа», «Шлях освіти», «Історико-педагогічний альманах» тощо. Дослідженням педагогічних поглядів і освітньої діяльності українських жінок-просвітительок займалися: Л. Бондар [2], О. Вавілова [3], Л. Глоба [4], О. Джус [6], Є. Коваленко [8], О. Козуля [9], Н. Коляда [10], Н. Копиленко [11], О. Луговий [12], Г. Мазур [13], М. Мухін [14], Л. Новаківська [15], І. Пінчук [8], М. Слабошпицький [18] та інші.

Багатогранність педагогічної спадщини жінок-просвітительок, її значимість для сучасних культурно-освітніх процесів зумовила вибір теми статті.

Зв’язок роботи з науковими темами. Робота виконана згідно з планом науково-дослідної роботи кафедри педагогіки і педагогічної майстерності Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Мета статті: здійснити історико-педагогічний аналіз ролі жінок-просвітительок у становленні та розвитку української педагогічної думки.

Результати дослідження. Здавна люди намагалися визначити місце жінки в суспільстві, її називали матір'ю, коханою, берегинею сімейного вогнища, другом, «правою рукою» чоловіка. Історія свідчить: українським жінкам належить чільне місце поряд із чоловіками. Коли мужі брали участь у походах, воювали, високоосвічені дружини виконували їхні обов’язки, брали на себе відповідальність за майбутнє покоління, виховували дітей, опікувалися культурою.

Проблема жіночої освіти традиційно порушувалась в Україні з часів Київської Русі. 900 років тому старша дочка Великого Київського князя Всеволода Ярославовича й онука Ярослава Мудрого Ганна під державним покровительством свого батька, перша на Русі відкрила дівоче училище при Андріївському жіночому монастирі в Києві. У 1086 році, за свідченням літопису, благочестива княжна, зібравши молодих дівчат, навчала їх письму, ремеслам, співу й іншим корисним заняттям, щоб з юності прищепити розуміння Закону Божого та

працьовитість. Це було перше жіноче училище такого типу в Європі [4]. Загалом педагогічній діяльності присвятила понад 30 років.

У XII-XIII століттях педагогічною діяльністю в Київській Русі займалися Єфросинія Полоцька та Єфросинія Суздальська, завдяки яким певна частина жінок країни, в тому числі й нижчих верств населення, була грамотною [16, 185].

Свою просвітницьку діяльність і працю Єфросинія (Предслава) Полоцька (1101-1173) суміщала з турботою про примирення сусідів, запобігаючи сваркам і розбратам між князями, боярами і простими людьми. Всім бажаючим жити благочестиво преподобна давала духовні поради. Знаючи силу її молитви, багато хто приходив до неї по духовну допомогу і знаходили її. У відкритій нею при полоцькому Софіївському соборі школі навчала грамоті дівчаток [7, 288].

Єфросинія Суздальська (1212-1250) - донька князя Михайла Чернігівського, ігуменія Ризоположенського монастиря відкрила у ньому монастирську школу. Її педагогічна діяльність тривала 23 роки [3, 55].

Як наслідок, середовище жінок поступово почало ставати більш освіченим, писемним, однак на заваді даного процесу стали історичні події, а саме - завоювання країни татарами. Якби не цей факт, то, можливо, наша країна стала б однією з перших держав, де жінки були б рівними з чоловіками, посідали б відповідне місце в суспільстві.

Козацька демократична республіка, яку започаткувало козацьке воїнство, стало осередком свободи, розповсюдження демократичних засад на поневоленій Україні. Кожна родина мала козака за взірець у вихованні своїх дітей. Волелюбний дух козацтва сприяв відродженню традицій стародавньої жіночої вольності амазонок та позначався на вихованні й підготовці до життя не лише хлопчиків, а й дівчаток. Адже, залишившись без господаря, який пішов до війська, родина мала з чогось жити.

Самостійне життя та господарювання періодично підкріплювало рівноправність жінки з чоловіком. Українки мали право виступати в суді, чого на той час не було в жодній з європейських країн. Жінка могла самохіть обирати нареченого, звичайним явищем було розірвати шлюб з ініціативи жінки. Такий статус жінки зумовив і отримання нею освіти. Численні документи свідчать, що українське жіноцтво було поспіль письменне. В середовищі української аристократії жінки брали участь у підписанні найважливіших державних угод. Освіченість та юридичні права жінки, з одного боку, визначалися її статусом у родині, з іншого - підсилювали значення й обов'язки Берегині роду. Світло і тепло родинного вогнища, яке жевріло під впливом душі жінки - господині й матері, природно втілювало ідеали народної педагогіки у вихованні малих дітей. Основні з цих ідеалів - взаємоповага, любов до праці, гідність, патріотизм, самостійність, волелюбство.

Жінки з освічених верств українського суспільства були активними просвітительками. Прикладів того чимало. Так, Олена Горностаєва з родини князів Чорторийських була фундатором Пересопницького монастиря (1595), де зберігалося знамените Пересопницьке Євангеліє, написане живою українською мовою; Ганна Гойська заснувала Почаївський монастир, де була друкарня та школа.

Серед українських жінок були свої просвітительки, меценатки культури. Так, княжна Софія Михайлівна Чорторийська, яка була жінкою хорунжого Волинського Вацлава Боговитина, сприяла заснуванню в своєму маєтку, містечку Рохманові, друкарні, фінансувала переклади книжок. 1619 р. тут було надруковане «Учительне Євангеліє» Кирила Транквіліона-Ставровецького, у присвяті якого говориться, що багато з євангельських і апостольських «бесѢд преложила зъ грецкого язика на словенскій старанямъ, промысломъ и коштомъ своимъ» княжна Чорторийська Софія.

В контексті даного дослідження варто нагадати про одну з фундаторок Київського братства, монастиря і школи при ньому Єлизавету (Галшку) Гулевичівну [16, 127]. Дослідники називають її мудрою покровителькою освіти і науки. Вона походила зі старовинного українського православного роду Гулевичів, відомого з поч. VI ст., які посідали друге місце серед можновладців Волинської землі та обіймали високі посади воєвод, підстарост та ін. У сім'ї Василя Гулевича Єлизавета була наймолодшою. Навчалась в Острозькій академії і згодом стала високоосвіченою та інтелігентною жінкою – знала латину, старогрецьку, старослов'янську, польську, литовську, французьку мови. Відновлена в садибі Єлизавети, завдяки її благодійництву, братська школа поклала початок знаменитої Києво-Могилянської академії, що стала першим і єдиним на той час вищим навчальним закладом Східної Європи.

Благодійність не було випадковою справою її життя, оскільки вона жертвувала не лише на київську школу, але й на інші братські школи. Але не через благодійні

внески Єлизавета (Галшка) Гулевичівна є унікальною жінкою, а тому що зберегла і пронесла віру через усі негаразди свого життя та ревно служила майбутньому, вбачаючи його у дітях, що зможуть відродити славу своїх предків. Вона все життя служила Господу Богу і саме тому зуміла подарувати не землю і кошти братським школам, а все своє життя покласти за славу України.

Гідні подиву й пошани самовіддані спроби жінок-просвітительок наступних поколінь піднести освіту жінки на необхідний для суспільства рівень. Серед них славні імена Христини Алчевської, Марії Грінченко, Софії Русової, Наталії Кобринської, Олени Пчілки, Людмили Старицької-Черняхівської та багатьох інших [4; 9; 12; 17].

Спираючись на підтримку передової частини громадськості, освітяни другої половини XIX – початку XX ст. шукали нових шляхів у педагогічній справі, виступали за створення школи, заснованої на принципах гуманізму, людяності, демократизму й рівності, намагались реалізувати новий зміст, форми і методи навчально-виховної роботи, ставили за мету поліпшення навчання та поширення освіти в народі.

Х.Алчевська, як і інші педагоги кінця XIX ст.: К.Ушинський, М.Пирогов, М.Корф, С.Миропольський та ін., бачила у народному вихованні силу всіх реформ, покращення соціального та економічного життя, стійку основу суспільних перетворень.

Так, Х. Алчевська свою педагогічну діяльність розпочала в 1862 р. організацією жіночої недільної школи для дорослих в Харкові. У цьому навчальному закладі в різний час здобули освіту майже 17 тис. жінок. Керована Алчевською школа була навчальним закладом, який давав освіту значно ширшу, ніж звичайна недільна школа. Крім того вона була методичним центром початкової освіти дорослого населення в Російській імперії. Викладачі – «недільники» на чолі з Х. Алчевською у своїй практиці використовували передові освітні методики.

В цій школі апробувався та популяризувався звуковий метод навчання грамоти, розроблений К.Ушинським, метод бесіди, пояснювального та позакласного читання, центром якого була шкільна бібліотека, видавалися розроблені у школі «Програми з усіх предметів навчання в недільній школі для дорослих і малолітніх учнів». Після закриття недільної школи у 1863 р. проводила заняття у себе вдома [14].

У 1870 р. знов відкрила в Харкові безплатну жіночу недільну школу (проіснувала понад 50 років), в якій увесь час учителювала. Була попечителькою. Школа Х.Алчевської стала взірцем і методичним центром усіх недільних шкіл Російської імперії.

До Х.Алчевської приїздили педагоги з різних куточків Російської імперії вчитися, як зорганізувати школи такого типу й вести в них заняття. У її салоні часто збиралися визначні діячі науки й мистецтва. Серед них – літератори: Г. Хоткевич, О. Олесь, М. Обачний (М. Косач), П. Куліш, Т. Рильський, М. Вороний. Христина Алчевська неодноразово виступала в ролі ініціатора та співорганізатора освітянських виставок, у тому числі й міжнародних. Робота школи була представлена на всесвітніх форумах у Москві, Нижньому Новгороді, на Антверпенській, Брюсельській, Чиказькій і двох Паризьких міжнародних педагогічних виставках.

Разом із учительками школи Х.Алчевська склала бібліографічні збірники «Що читати народові» (1888-1906), розробила програму і методику бесід з літератури. На відміну від своїх попередників Х.Алчевська ввела їх як обов'язкові навчальні заняття за наперед розробленою програмою. Залишила спогади «Передумане і пережите» (1912).

Вперше, під безпосереднім керівництвом Х.Алчевської, для навчання дорослих в недільних школах була створена «Книга дорослих» (1889) на перший, другий і третій рік навчання, до цього дорослі навчались за підручниками написаними для дітей. Над цими книгами працювали шість років близько 80 чоловік, серед них відомі вчені: М. Бекетов, Д. Багалій, В. Данилевський та ін. «Книга дорослих» була прийнята як підручник в усіх школах для дорослих в Росії і неоднаразово перевидавалась: перший рік навчання (1899 р.) - 16 видань, другий рік навчання (1900 р.) – 12 видань, третій рік навчання (1900 р.) – 9 видань [17].

У 1879 році Христина Данилівна влаштувала на власні кошти подібну до Харківської однокласну недільну школу в селі Олексіївці Слов'яносербського повіту на Катеринославщині, у якій вчителював і письменник Борис Грінченко. Вона домагалася відкриття на Харківщині жіночих безплатних шкіл, збереження українських книг у бібліотеках та присвоєння парафіяльним школам імені Т.Г. Шевченка. За це її було притягнуто до суду.

Х. Алчевська була однією із засновниць Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869), а також Першої безплатної народної бібліотеки-читальні [10].

Педагогічною діяльністю Х. Алчевська здобула всесвітнє визнання. Французькі педагоги подарували в 1888 р. Христині

Данилівні велику бронзову статуетку роботи А. Ланца, на якій зображено Й. Песталоцці з учнями – хлопчиком та дівчинкою. Експертні комітети міжнародних виставок присуджували їй вищі нагороди. Міжнародна ліга народної освіти обрала її своїм віце-президентом (1905). Багато освітніх товариств обрали її своїм почесним членом. Петербурзьке й Московське економічні товариства нагородили її золотими медалями. Дослідженню її педагогічної діяльності присвячені праці О. Мазуркевича, М. Мухіна та багатьох інших.

Недільні школи, включенні до системи закладів «позашкільної освіти», за своїм призначенням, змістом, принципами та методами роботи позитивно відрізнялись від існуючих тоді офіційних шкіл.

Значне місце у розвитку української культури та освіти кінця XIX - початку XX ст. посідає Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач - Драгоманова, 1849 - 1930) [15].

Олена Пчілка, будучи високоосвіченою людиною з власними сміливими поглядами на українське національне питання, надавала величезної уваги питанням педагогіки та виховання у патріотичному дусі молодого покоління, бо в цьому вбачала спосіб вирішення проблеми відродження, збереження української нації. Прищеплення любові й пошани до України, до українського народу, з його славетною історією та старовинними традиціями, авторка вважала необхідною умовою для виховання національно свідомої молоді, і більшість її творів спрямовані саме на це. Прагнучи, щоб діти виростали не лише національно свідомими, а й високоосвіченими, Олена Пчілка у своїх творах зверталася до популяризації освіти, навчання. Крім того, у казках та оповіданнях стверджується велике значення мистецтва, порушується тема ролі митця в суспільстві.

Як талановитий педагог, Олена Пчілка у своїх творах для дітей зуміла збагнути і передати найтонші прояви дитячої психіки. Засівання чистої дитячої душі прекрасним, етичним, духовним, письменниця вважала найважливішою метою своїх літературних творінь.

Поетичні твори Олени Пчілки, написані для дітей, сповнені радістю, оптимізмом, любов'ю до життя, навчають добру. Ліричний світ цих поезій надзвичайно образний, з відчутними народно-поетичними мотивами.

Будучи шанувальницею народної творчості та добре розуміючи її виховну роль, Олена Пчілка залюбки вдавалася до народнопоетичних мотивів у написанні власних творів. Вона по-своєму обробляла сюжети народних казок, легенд, по-мистецьки вдало оздоблюючи їх. Великого значення надавала народним прислів'ям та приказкам як кодексу народної моралі, скарбниці, що увібрала в себе мудрість багатьох поколінь. Є в Олени Пчілки і кілька власних казок, які вчать добру та справедливості, засуджують жадібність, невдячність, жорстокість.

До найкращих творів Олени Пчілки належать: «Товаришки» (1887), «Світло добра і любові» (1888), «За правдою» (1889), п'єса «Світова річ» (1908), «Мир миром» (1921).

Заслуговує на увагу також жінка-просвітителька, письменниця Марія Грінченко (1863-1928), яка провадила активну суспільно-громадську і просвітницьку роботу, а саме - організовувала хати-читальні, цілеспрямовано вивчала читацькі інтереси, співпрацювала з багатьма редакціями, видавничими спілками, друкарнями, бібліотеками; долучалася до діяльності громадських організацій і благодійних товариств, була членом «Просвіти» (промовистий, до слова, той факт, що поліція вважала письменницю найнеблагонадійнішою серед жінок-просвітительок [1, 74]; однією із засновниць Жіночої громади в Києві, основним завданням якої було виховання дітей у національному дусі й популяризування української літератури; керувала одним із п'яти (мистецьким) секторів Союзу українок.

Найпріоритетнішим напрямом діяльності М. Грінченко, пов'язаним із реалізацією її обширної освітньо-просвітницької програми, була редакторсько-видавнича робота. У різний час вона співпрацювала, зокрема, із Всеукраїнським кооперативним видавничим союзом, Всеукраїнським учительським видавничим товариством, видавничим відділом Вукопспілки, видавничим товариством «Слово», із видавництвами «Криниця», «Поступ», «Сіяч», «Друкар», «Час», «Рух», «Книгоспілка», «Український робітник», із багатьма друкарнями, книгарнями, а також упродовж 1910-1918 рр. керувала видавництвом ім. Б. Грінченка [11].

Письменниця реалізувала себе майже в усіх царинах літературної творчості: вона працювала з дитячою, науково-популярною, довідковою, науковою і навчальною літературою, проявила себе у публіцистичній діяльності тощо. Багатий і її перекладацький досвід: Марія Грінченко перекладала твори світової літератури, які стали класикою і навіть входять до сучасної шкільної програми (наприклад, вона майстерно переклала казки Г. К. Андерсена, «Хатину дядька Тома»

Г. Бічер-Стоу, «Пригоди Тома Сойєра» Марка Твена) тощо.

У плеяді найбільш видатних представниць українського жіноцтва слід відзначити Софію Федорівну Русову (1856-1940). Педагогічну діяльність Софія розпочала в 1871 році. Разом із старшою сестрою Марією вона організувала у Києві перший в Україні дитячий садок. Першого року його відвідувало 20 дітей, в основному - діти інтелігенції. Зважившись на таку самостійну й подвижницьку працю, С. Русова віддала все своє життя, свою невтомну енергію українським дітям, організації дитячих закладів, шкіл, притулків [8].

З перших років своєї педагогічної діяльності С. Русова прагнула, щоб у підростаючого покоління українців утверджувалася висока національна свідомість, пошана до духовних цінностей свого народу. Вона працювала у дошкільних та шкільних закладах Чернігова, Ніжина, Одеси, Єлисаветграда, Полтави, Харкова.

З 1909 р. С. Русова - професор Фребелівського педагогічного інституту в Києві, згодом - викладач Комерційного інституту. Вона була однією із засновниць та співредакторів українського педагогічного часопису «Світло», що виходив у Києві протягом 1910-1914 років.

Особливо активно працювала С. Русова з приходом нової влади. З 1917 р. вона стала членом Української Центральної Ради. У Міністерстві освіти періоду Гетьманату очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти, брала активну участь у дерусифікації шкіл, у влаштуванні курсів українознавства, підготовці українських шкільних підручників і в укладанні плану й програми єдиної діяльної (трудової) школи, яка мала національний характер і базувалася на теорії Г. Кершенштайнера.

За активною участю Софії Русової в Україні розпочали організовувати нові й впроваджувати старі «Просвіти», вбачаючи в них найкращу форму для поширення освіти серед дорослого населення.

Вона складала підручники з географії та французької мови, писала популярні історико-географічні нариси для самоосвіти, залишила помітний слід в історії української літературно-естетичної думки. Серед них: «Початкова географія» (1911), «Методика початкової географії» (1918), «Єдина діяльна (трудова) школа» (1923), «Моральні завдання сучасної школи» (1938), «Мої спомини» (1939).

За свою палку любов до Батьківщини С. Русова поплатилась еміграцією. Вона була потрібна в рідному краї, але надзвичайно важливою була її присутність і в еміграції. Цей період її життя був дуже плідним.

З 1937 року і до кінця життя Софія Русова - почесний голова Всесвітнього союзу українок.

Вшановуючи внесок С. Русової у розвиток педагогічної науки та її роль у створенні національної системи освіти, 2005 р. Міністерство освіти і науки України запровадило нагрудний знак «Софія Русова». Ним нагороджують наукових, науково-педагогічних і педагогічних працівників за значні особисті успіхи в галузі дошкільної та позашкільної освіти.

Ще однією сторінкою вітчизняної педагогічної думки є спадщина Марії Омелянівни Домбровської (Марійка Підгірянка) (1881-1963) [4]. Понад сорок років пропрацювала Марія Омелянівна на ниві народної освіти, зазнаючи утисків з боку окупаційних урядів - австро-угорського (до 1918 р.), чеського, польського (1929-1939 рр.), - які неприхильно ставились до розвитку української культури. Заслуговує на увагу внесок Марійки Підгірянки в педагогічну журналістику. Зокрема, тривалий час вона була редактором двотижневика «Український вчитель». Діяльність М. Домбровської не обмежувалася шкільними уроками та іграми з дітьми на перервах. Щирі, мелодійні вірші Марійки Підгірянки допомагали школярам запам'ятати букви, засвоїти арифметичні дії, пояснювали різноманітні явища природи. Народна вчителька знаходила час для того, щоб навчати матерів-господарок правильно доглядати за немовлятами, готувати смачні страви, підтримувати затишок і злагоду в оселі. У 1908 р. вийшла її перша поетична збірка «Відгуки душі», пізніше поема «Мати-страдниця» (1917). Після її смерті вийшли такі збірки: «Безкінечні казочки» (1970), «Грай бджілко» (1978), «Ростіть великі» (1979), «Школярики йдуть» (1981).

Висновки. Підводячи підсумки сказаному, слід відзначити, що українські жінки-просвітительки різних епох розглядали питання освіти і виховання в тісному зв’язку з перспективами розвитку нових економічних і соціальних відносин, з формуванням національної самосвідомості, оволодінням багатогранною національною і світовою культурою.

Звичайно, імена ще багатьох українських просвітительок, які присвятили своє життя просвіті нашого народу повинні бути внесеними до цього списку, а їхня спадщина заслуговує на подальше наукове дослідження.

Література:

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884-1939. – К. : Либідь, 1995. – 424 с.
2. Бондар Л. Христина Алчевська – організатор освітньої справи в Україні / Л.Бондар // Рідна школа. – 2002. – № 2. – С. 60-61.
3. Вавілова О.І. Становлення і розвиток вітчизняної жіночої освіти / О.І. Вавілова // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського. Спеціальний випуск «Інтеграція гендерного підходу в сучасну науку і освіту: результати та перспективи». – Одеса : ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2005. – С. 55-59.
4. Глоба Л. Для просвіти народної (Жінки-просвітительки України) / Лідія Глоба // Рідна школа. – 1996. - № 4. - С. 64-66.
5. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
6. Джус О. Соціально-педагогічні аспекти діяльності Софії Русової періоду еміграції / Оксана Джус // Шлях освіти. – 2000. - № 2. –С. 52-55.
7. Енциклопедія освіти / [Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г.Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
8. Коваленко Є.І. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / Є.І. Коваленко, І.М. Пінчук. – Ніжин : НДПІ, 1998. – 214 с.
9. Козуля О. Жінки в історії України / О. Козуля. – К. : Український центр духовної культури, 1993. – 256 с.
10. Коляда Н. Христина Алчевська. На освітянській ниві / Н.Коляда // Українки в історії. – К., 2004. – С. 88-100.
11. Копиленко Н.Б. Освітянський подвиг Марії Грінченко / Н.Б. Копиленко // Рідна школа. – 1994. - № 9. – С. 2-6.
12. Луговий О. Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи. - К. : Дніпро, 1994. - 336 с.
13. Мазур Г. Педагогічну спадщину С.Ф. Русової - в масову практику роботи національної школи / Г. Мазур // Початкова школа. - 2001. - № 5. - С. 51 - 53.
14. Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської / М.І. Мухін. – К.: Вища школа, 1979. – 184 с.
15. Новаківська Л. Подвижницька діяльність Олени Пчілки Л. Новаківська // Пам'ять століть. - 1998. - № 3. - С. 35 - 40.
16. Педагогічний словник / За ред. М.Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
17. Скляренко В.М. 100 знаменитых женщин Украины / В.М. Скляренко, Т.В. Ивлева, Я.А. Батий, М.А. Панков. - Харьков: Фолио, 2006. – 511 с.
18. Слабошпицький М. Алчевські / М. Слабошпицький // Дивослово. – 2003. - № 3.- С. 7–11.

Галина Жирська

Ґендерна експертиза шкільних підручників з біології

Статтю присвячено гендерній експертизі змісту шкільних підручників з природничих наук. Увага приділяється гендерній асиметрії та тенденційності у презентації навчального матеріалу, який оформлено у вигляді текстів та фотографій. Це призводить до консолідації функцій чоловіків та гендерної ролі жінок. Автор підкреслює, що перше сприйняття природи є найважливішим, що сприяє саморозвитку корінного жіночого населення як повноправних та рівних партнерів у суспільстві.

The article deals with gender expertise of school textbooks content in natural sciences. The attention is paid to gender asymmetry and tendentiousness in presentation of educational material in the texts and pictures. It causes consolidation of men and women's gender-role functions, perception of the first as predominant sites of nature and restriction of the last in self-development as full and equal partners in the society.

Подолання гендерних стереотипів, творення нових форм і загальнолюдських стандартів для жінок і чоловіків, гендерної культури нового зразка – потреба перебудови України в контексті входження до світового співтовариства, розбудови нових форм спілкування і відносин. Включення до освітніх та навчальних програм жіночої та гендерної проблематики сприятиме зламу існуючих стереотипів, а її відображення у змісті шкільних підручників стане елементом становлення статево-рольової ідентифікації підлітків.

Для вдосконалення навчальних програм і шкільних підручників задля їх ґендерного збалансування, яке розуміється як рівність прав і можливостей жінок та чоловіків у всіх сферах суспільного життя, необхідний детальний аналіз існуючих посібників з усіх навчальних предметів. Така робота повинна ґрунтуватися на дослідженнях з ґендерної експертизи взагалі та ґендерної експертизи навчальних програм, підручників та навчальних посібників зокрема. «*Ґендерна експертиза* – це метод дослідження формального («право у формі правових актів») і реального («право на практиці») буття правових норм. У її основі лежить

концепція ґендерної рівності чоловіків та жінок у теорії та практиці правовідносин. Ґендерна експертиза проводиться з метою виявлення суперечностей у проведенні соціальної та правової політики для реального забезпечення рівноправності чоловіків та жінок у всіх сферах життя відповідно до міжнародно-правових стандартів. Об'єктом ґендерної експертизи є, з одного боку, законодавство як сукупність правових норм, а з іншого – практика правовідносин» [5].

Ґендерний аналіз навчальної літератури для школярів проводився С. Вихор, Т. Говорун, О. Кікінежді, Н. Городновою, М. Дьоміною, Н. Козловою С. Ліпатовою, О. Марущенко, Л. Поповою, П. Романовим, Т. Рябовою, Г. Смірновою, П. Фроловим, Н. Шевченко, О. Ярською-Смірновою та ін. У їхніх дослідженнях вказується, що основою гендерного аналізу підручників є «формула гендерної рівності», яка має запобігти формуванню стереотипної гендерної ролі у дітей та підлітків. Маючи виховні механізми, можна забезпечити реальне відтворення гендерної рівності у нормативно-моральній, інформаційній та освітній системах, уникнувши розподілу дітей за статевою ознакою.

Для гендерного аналізу тексту підручників та посібників середньої школи використовують контент-аналіз як метод оцінки комунікативних повідомлень. Його сутність полягає в систематичному та послідовному фіксуванні заданих елементів змісту програмового матеріалу. Він заснований на принципі повторюваності, частотності певних змістових чи формальних одиниць, які містяться в посібниках (фактів, понять, суджень, тем, образів).

Вперше застосування гендерного контент-аналізу шкільних підручників («Букваря» та «Читанки» для учнів 1 класу) в Україні здійснено в дослідженні Т. Говорун та О. Кікінежді, якими стверджується факт поляризації чоловічих і жіночих професійних ролей. Вони зазначали, що і в змісті, і на ілюстраціях цих підручників хлопчики й чоловіки переважно зображені активними діячами, які створюють подію, в той час як дівчата лише пожинають плоди їх діяльності. Тому зміст текстів та ілюстрацій таких підручників не орієнтує дівчат і хлопців на розвиток андрогінних якостей. Цими дослідниками підмічена ще й така тенденція: у випадку, коли авторами підручників є жінки, вони схильні уникати статевого протиставлення поведінки персонажів підручника [2, 3].

Аналіз навчальних підручників з позицій гендерної рівності, проведений С. Вихор, Н. Городновою та іншими вченими, свідчать про факт гендерної дискримінації жіночої статі протягом усіх етапів її соціалізації. Всі ці матеріали можна віднести до андроцентричних, у силу їх зосередженості лише на досвіді чоловіків та повного ігнорування життєвого досвіду, цінностей та особливостей жінок, їх ролі у житті суспільства [1, 4].

Дослідження експертами ПРООН в Україні питання врахування принципу гендерної рівності у навчальних програмах освітньої галузі «Природознавство» показало, що їх зміст та методичний апарат можна кваліфікувати як тенденційні у гендерному відношенні, що призводить до закріплення функцій чоловіків та жінок і обмеження можливостей останніх у саморозвитку як повноправних і рівних партнерів у суспільстві. Гендерна асиметрія мови, брак наукових матеріалів, які рівнозначно відображали б досвід обох статей, є характерною рисою більшості проаналізованих програм з природознавства, фізики, біології, хімії, географії.

Ми розглядаємо підручники як один із чинників, який впливає на становлення статево-рольової ідентифікації школярів. Нами був здійснений гендерний аналіз шкільних підручників загальноосвітніх закладів освітньої галузі «Природознавство» з 5 по 9 класи, якими учні користуються зараз. Проведене дослідження дало змогу проаналізувати зміст текстів та ілюстрації шкільних підручників з предметів природничого циклу на предмет виявлення гендерних стереотипів, які мають вплив на становлення статево-рольової ідентифікації підлітків. Тому, приступаючи до дослідження, у критеріях оцінювання тексту та ілюстративного матеріалу підручників, зокрема з біології людини, ми заклали принцип гендерних типів особистості як цілісних образів, що передбачає взаємопов'язаність, «зчепленість» ознак, притаманних для обох статей. У таких випадках мова є гендерно нейтральною або категорія статі в тексті підручника використовується у формально-функціональному плані.

При гендерному аналізі підручників ми намагались використати як кількісний рівень порівняння окремих елементів тексту (частоту появи відповідних, пов'язаних зі статтю, одиниць змісту) та візуальних образів (їх порівняння, надання комусь переваги), результатом чого стала картина загального співвідношення статей у відсотковому виразі,

так і якісний аналіз характеристики чоловічих і жіночих образів як гендерних типів. Зокрема, ми вивчали: як кількісно і якісно представлені у підручниках обидві статі; чи рівні статуси різних статей; чи враховуються сучасні тенденції розвитку суспільства і чи зникають гендерні стереотипи з появою нових підручників; з яких позицій розкриваються у підручниках стосунки між статями.

Серед усіх предметів освітньої галузі «Природознавство» на особливу увагу та аналіз з точки зору реалізації гендерного підходу заслуговує підручник з біології. Біологія – єдиний предмет, який безпосередньо подає учням інформацію про анатомо-фізіологічні та психологічні особливості людського організму, природні відмінності чоловіків і жінок та особливості їхнього розвитку, участь - у розмноженні людини та їх роль у вихованні дітей. Тому біології належить важливе місце у реалізації завдань статевої просвіти та гендерного виховання. Від того, з якої позиції розглядаються ці питання, значною мірою залежить формування поглядів молоді на біологічну і соціальну стать.

У 2009-2010 навчальному році апробацію проходили чотири підручники з біології. Вчені Матяш Н.Ю. та Шабатура М.Н. мають найбільший досвід у створенні підручників для середньої школи, оскільки у попередні роки учні вивчали біологію людини за підручником цих авторів. У їхньому підручнику (Біологія: 9 кл.: Підручник для загальноосвіт навч. закл. / Н.Ю. Матяш, М.Н. Шабатура. - К.: Генеза, 2009. – 272 с.) виклад навчального матеріалу доступний для учнів і майже повністю відповідає програмі шкільного курсу біології. Підручник має цікавий методичний апарат та оформлення, як і програма, є гендерно-нейтральним за основним змістом, але включає деякі ознаки гендерної чутливості та гендерних стереотипів. Співвідношення чоловічих та жіночих зображень у змісті даного підручника з біології для учнів 9 класу висвітлює існуючу гендерну асиметрію. Так, серед усіх ілюстрацій: чоловічих образів – 84%, жіночих –16%; у текстах та завданнях чоловічих образів – 60%, жіночих – 40%.

На ілюстраціях підручника переважають зображення чоловіків – як у схематичних і стилізованих рисунках, так і у фотографіях. Більшість ілюстрацій – це схематичні зображення, використані для унаочнення змісту параграфів. У випадках, коли йдеться про систему органів та фізіологічні особливості спільні для обох статей, для ілюстрування використовуються виключно чоловічі образи. Так, скелет і м'язи людини, кровеносна, лімфатична, імунна, дихальна, травна, нервова системи подані на силуетах чоловіків
(с.23, 24, 34, 38, 45, 62, 66, 75, 82, 89, 97, 10, 136, 160, 162). Вони також використовуються тоді, коли зображують лише окремий орган: наприклад, рельєф шкіри на руці (с. 122), мотонейронна одиниця (нога) (с. 173) тощо. Навіть взаємозв'язок основних дисциплін, що вивчають людину, подано у вигляді схеми на силуеті чоловіка (с. 5). Формування і причини порушення постави протягом життя людини також показано на прикладах хлопчиків та чоловіків (с. 43). Силует жіночого тіла подано лише в темі «Кров і лімфа» на схемі виникнення резус-конфлікту під час вагітності (с. 55).

На титулі цього видання і в заголовках до тем використано зображення статуй давньогрецьких богів та міфічних персонажів. Лише на першій сторінці обкладинки подано статуї чоловіка і жінки, а на другій сторінці обкладинки та у заголовках до 10 із 15 тем – чоловіків, 2 статуї (с. 81, 181) – жіночі. Основні фізіологічні системи організму людини винесені на форзаци цього підручника і також зображають тіло чоловіків (всього 9 силуетів).

Серед фотографій значна частина представлена вченими-біологами: з них – 16 чоловіків і лише 1 фото жінки Кристіани Нюсляйн-Фольхард – *німецького біолога, лауреата* Нобелівської премії з фізіології та медицини (на с. 14 поряд з 2 фото вчених-чоловіків – представників різних рас). До речі, лише в цьому підручнику згадується серед вчених-біологів жінка, але мовна асиметрія визначає її професійні якості як особи чоловічого роду.

На інших фотографіях, де показано активні дії людини, перевага надається чоловічим зображенням. Вони демонструють фізичні вправи, що сприяють фізичному, розумовому і психічному розвитку (с. 41, 47), реакцію людей з різними темпераментами та поведінку (с. 243). Дійовими особами на малюнках, що пояснюють порядок надання першої допомоги, є чоловіки: вони зображені як в ролі рятівників, так і в ролі постраждалих (с. 45, 77). Дійовими особами на малюнках, які пояснюють порядок проведення діагностичної процедури (вимірювання артеріального тиску), є також чоловіки (с. 73). Формується думка, що частина людства, яка здійснює активні перетворюючі дії, це – чоловіки.

На с. 242-243 подано по дві фотографії представників різних типів темпераментів – відомих у світі чоловіків: сангвініки –

Наполеон, В.А. Моцарт; флегматики – М.І. Кутузов, М.І. Крилов; холерики – О.В. Суворов, Д.І. Менделєєв; меланхоліки – М.В. Гоголь та І.П. Чайковський. Можливо, незначна кількість жінок серед вчених і творчих людей минулих століть пояснюється обмеженням їхніх прав і свобод, але про це в тексті підручника не йдеться. Позитивно сприймаються ілюстрації, на яких однаково представлені чоловіки і жінки: пари і групи людей – представників різних рас (с. 14), дітей різного віку (с. 157, 158), зайнятих різними видами діяльності (с. 25, 183, 197).

Заслуговує схвалення зображення жінок в темі «Здібності та схильності, їхнє значення у самовизначенні». Тут сучасні жінки працюють у різних сферах: за комп'ютером, лікують дітей тощо. Разом з тим, серед прикладів людей з різнобічним розвитком загальних здібностей згадують українського поета і художника Т.Г. Шевченка, італійського живописця, скульптора й інженера Леонардо да Вінчі. А видатну українську *художницю* Катерину Білокур представляють як людину зі спеціальними здібностями, які можуть виконувати лише певний вид діяльності, що мимоволі принижує жіночу стать.

Як відомо, підручник з біології є основним джерелом інформації про біологічну стать, оскільки у ньому в темі «Розмноження та розвиток людини» подається інформація про будову і функції статевих органів чоловіка і жінки та реалізацію ними функції продовження роду. Гендерні стереотипи і патріархальний підхід до вивчення цього питання виявляється навіть у послідовності вивчення теми, яка передбачає розгляд спочатку будови чоловічої статевої системи (с. 145), а потім – жіночої (с. 146), розвитку чоловічих статевих клітин, ознак статевого дозрівання у хлопчиків, а потім – жіночих. В основному ж жіночі зображення використовуються для ілюстрування анатомічних і фізіологічних особливостей жіночого організму, запліднення і вагітності (с.146, 151, 152).

У рубриці «Здоров'я людини» наголошується на залежності розвитку дитини від здоров'я матері та дається рекомендації щодо поведінки вагітної, але про фізіологічні та соціально-психологічні аспекти пологів майже не згадується. У підручнику йдеться про рівну відповідальність за недотримання особистої гігієни зовнішніх статевих органів та наслідки випадкових статевих контактів для обох партнерів, та про відповідальність за майбутню дитину, що є дуже позитивним з погляду репродуктивного здоров'я підлітків.

Стосовно текстів вказаного підручника слід зазначити, що в них найчастіше вживаються статево нейтральні слова «людина», «люди», «дитина», «діти», що не містить додаткового навантаження. Стереотипне навантаження з'являється при паралельному вивченні змісту текстів та ілюстрацій (читаємо «людина», бачимо «чоловік»). Лише в певних випадках робиться вказівка на стать, коли йдеться про статеві ознаки та репродуктивну функцію людини (чоловіка і жінки). Більшість статево - забарвлених слів чоловічого роду вживається традиційно, що виражає загальну мовну асиметрію: учень, вчений, фізіолог, біохімік, лікар, хірург, педагог, поет, сангвінік тощо. Отже, як у тексті, так і у випадках із схематичними зображеннями, має місце ототожнення понять «людина» та «чоловік».

Намагалися уникнути традиційних гендерних стереотипів у підручнику автори іншого видання (Страшко С.В., Горяна Л.Г., Білик В.Г., Ігнатенко С.А., Біологія: Підручн. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. - К.: Грамота, 2009. – 296 с.), де співвідношення чоловічих та жіночих зображень краще збалансоване**.** Так, серед усіх ілюстрацій: чоловічих образів – 67 %, жіночих –33%; однак у текстах та завданнях чоловічих образів – 74%, жіночих –26%. Тексти, в основному, використовують гендерно-нейтральні слова, окрім теми, яка стосується статевої системи і статевої функції людини, або коли йдеться про хвороби. Наприклад, звертається увага, що на рак легенів у першій половині минулого століття хворіли більшою мірою чоловіки, а тепер частота уражень ним у жінок перевищила частоту онкологічних захворювань молочних залоз.

На ілюстраціях цього підручника також переважають зображення чоловіків. Зокрема, для ілюстрування більшості систем органів та анатомо-фізіологічних особливостей людського організму, спільних для обох статей, використано чоловічі образи. Так, скелет і м'язи людини, кровеносна, травна, нервова системи подані на силуетах чоловіків (с. 23, 31, 37, 68, 99, 169), натомість силуети жінок використані для ілюстрування ендокринної системи, вегетативної нервової системи, жіночої статевої системи та розвитку зародка і плоду під час вагітності (с. 158, 161, 183, 185). На першій сторінці обкладинки подано загальний вигляд основних анатомо-фізіологічних систем, для чого використано 5 силуетів чоловічого тіла і аж 6 силуетів – жіночого. Є у підручнику колонтитул, компонентом якого є невеличкий силует жінки на парній сторінці та силует чоловіка – на непарній. Мабуть, таким

способом автори хотіли досягнути гендерного паритету в ілюстративних образах та мимовільним підкресленням біологічної рівності чоловіків і жінок.

Серед учених-біологів та інших відомих осіб на фотографіях та в тексті даного підручника представлені виключно чоловіки. Як і у попередньому підручнику, рух тут показано з використанням чоловічих зображень. Наприклад, різноманітність активних рухів у плечовому суглобі (с.30), формування постави *школяра* (с.45), накладання шин (с. 47), порушення координації рухів (с. 177). Однак різноманітні дії, поведінка людини і результати її діяльності зображено на образах чоловіків і жінок: наприклад, види постави, викривлення хребта(с. 44, 45).

Стосовно подання змісту теми «Розмноження та розвиток людини», у якій йдеться про будову і функції статевих органів чоловіка і жінки та реалізацію ними функції продовження роду, слід зазначити, що пріоритет тут надано жіночому організмові. Спочатку вивчається анатомія і фізіологія жіночої статевої системи, а потім – чоловічої, статеве дозрівання дівчат, а потім – *підлітків* (вжито лише у значенні хлопчиків). Досить детально розкрито матеріал про вагітність і пологи, годування дитини грудьми й гігієну вагітної жінки (с. 157-167).

Починається тема параграфом «Біологічні та соціальні основи статевої функції людини», у якому розкриваються моральні й соціальні засади статевої функції та створення сім'ї. На ілюстраціях до параграфа зображені щасливі сімейні пари та родини, скульптури давніх і сучасних митців втілюють поняття краси тіла і кохання. Робиться висновок: «Саме почуття кохання ставить статевий потяг на вищу сходину: від фізіологічного задоволення до відчуття духовного єднання чоловіка й жінки як джерела радості й щастя» (с.140).

У розкритті матеріалу про стать людини, автори характеризують не лише її біологічну сторону через визначення понять хромосомна, гонадна, гаметна, гормональна, соматична стать, але й психосоціальну (громадянську, пубертатну та психосоціальну стать). Остання пов'язана із самоусвідомленням людиною своєї природної приналежності до осіб чоловічої чи жіночої статі, взірці поведінки якої діти беруть від батьків, ровесників та інших людей. Автори вказують на важливу роль соціального середовища у соціалізації дитини і формуванні поняття про статеву або гендерну роль у суспільстві. Але подається це відповідно до гендерних стереотипів, як на прикладах народних прислів'їв («Не плач — ти ж майбутній воїн, а чоловіки не плачуть», «Умий краще рученята: дівчатка мають бути охайними»), так і у трактуванні порушення орієнтирів статевої поведінки. «Так недобру послугу своєму синові роблять батьки, які бажали мати дівчинку, зачісуючи йому волосся по-дівчачому, або батьки дівчинки, які хотіли мати хлопчика, одягаючи дочку з раннього дитинства тільки в штани та купуючи їй «хлопчачі» іграшки. Подібне виховання, – вважають автори підручника, – може спричинити психологічні зрушення, пов'язані з «розмитістю» меж самоусвідомлення своєї статі» (с. 153).

В основу конструювання власного підручника (Біологія: Підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Степанюк А.В., Міщук Н.Й., Гладюк Т.В., Жирська Г.Я., Барна Л.С., – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 288 с.) авторським колективом покладено, окрім системно-структурного та функціонального, біоцентричний і гуманістичний підходи. Згідно біо(гео)центризму, який розглядає життя як найвищу цінність, добробут та процвітання людства та інших форм життя на Землі мають свою внутрішню цінність, яка не визначається поняттям корисності для людини. Розглядаючи організм людини як біологічну систему, авторами звертається увага на особливості її функціонування в умовах природного та соціального середовища.

У змісті та завданнях підручника згідно гуманістичного підходу, передбачається рефлексія наукових знань до рівня особистісно значимих на основі розкриття ціннісних аспектів біологічної науки та медицини. Гуманізація змісту навчального матеріалу забезпечується висвітленням історико-наукових знань та матеріалу українознавчого характеру (біографічних даних, історії наукових відкриттів, внеску українських та зарубіжних учених, лауреатів Нобелівської премії, деяких традицій та звичаїв українського народу). Але, як і в підручниках попередніх авторів, на сторінках та форзаці цього підручника з біології багато уваги приділяється розповідям про досягнення вчених-чоловіків. Поряд з ними вміщено портрети (всіх – 34) та біографічні довідки.

Загальне співвідношення чоловічих та жіночих зображень у змісті даного підручника з біології для учнів 9 класу також відображає існуючу гендерну асиметрію в науці. Так, серед усіх ілюстрацій: чоловічих образів – 78 %, жіночих – 22%; у текстах та завданнях чоловічих образів – 62%, жіночих – 38%.

На ілюстраціях підручника переважають зображення чоловіків, особливо у схематичних рисунках, на яких подано активні дії людини – приклади та способи зупинки кровотеч, дихальні рухи, реакцію людей з різним типом темпераменту на зім'ятий капелюх тощо (с. 83, 84. 97, 266). Загалом, таких малюнків з чоловічими образами у 2 рази більше від жіночих: відповідно 23 і 12. На жаль, більшість згадуваних у тексті відомих людей – представників певного типу темпераменту – чоловіки. Такі анатомо-фізіологічні системи, як скелет і м'язи людини, кровеносна, лімфатична, дихальна, травна, ендокринна, нервова системи, кров і серце подані на силуетах чоловіків (с.39, 45, 54, 71, 79, 89, 111, 139, 178). Однак, перший схематичний рисунок, на якому подано всі внутрішні органи людини, а також серцево-судинна, сечовидільна, статева, вегетативна нервова системи, зроблено на силуетах жінки (с.27, 77, 129, 155, 156, 192). Автори намагалися досягти гендерного паритету у зображеннях, тому вже на першій сторінці обкладинки вміщено фото дівчини, причому в активному русі, що відображає не лише красу тіла, а й роботу для його досконалості та можливість досягнення наукових вершин.

З позицій гендерного паритету подано у підручнику уявлення про традиційну українську сім'ю, людські раси, розвиток людини (с. 13, 15, 81, 140, 152). Не лише силует жіночого тіла подано в темі «Кров і лімфа» на схемі виникнення резус-конфлікту під час вагітності (с.61), оскільки причиною такого явища є взаємодія крові обох батьків і дитини.

При конструюванні підручника автори виходили з того, що метою навчання є не лише засвоєння фактичних знань, а й становлення системи ціннісних ставлень до біологічних та соціальних аспектів життя людини. На цій основі здійснюється формування свідомої мотивації здорового способу життя та готовності до усвідомленого вибору стратегії поведінки щодо вирішення соціальних проблем молоді – хлопців і дівчат. Соціалізації молоді сприятиме, на думку авторів, саме використання завдань дискусійного та оцінного характеру щодо виявлення власного ставлення до сучасних досягнень біологічної науки та їх значення для медицини, до молодіжної моди, до способів самовираження та самоідентифікації підлітків – дієта, татуювання, пірсинг, музика тощо (с.14, 110, 128, 162, 212, 215); залучення школярів до коментування епіграфів до тем та аргументування висловлювань відомих людей, серед яких лише 1 жінка – Олександра Стрельникова, оперна співачка 30-х років XX ст. (с.88).

Структура підручника дозволяє учителям здійснити перехід від передачі знань до створення умов для їх активного засвоєння та отримання практичного досвіду, а для учнів – перехід від пасивного засвоєння знань до активного їх пошуку, практичного осмислення. Засобами активізації сприйняття навчального матеріалу є завдання для актуалізації опорних знань, внутрішня діалогічність тексту, різноманітність типів завдань для перевірки засвоєння змісту теми. Зміст підручника, його методичний апарат створюють для учнів освітнє середовище, в якому багато можливостей: висловлювати та відстоювати власну точку зору щодо сучасних проблем; мислити критично; робити свідомий вибір між альтернативами; відповідати за свій вибір та прогнозувати його наслідки; слухати та розуміти інших; розв'язувати конфлікти цивілізовано; вчитися працювати в команді, домовлятись та взаємодіяти толерантно.

У підручнику реалізуються два шляхи диференціації навчання: перший — через включення додаткової пізнавальної інформації в рубриках «На вістрі науки» та «On line», яка потребує аналізу й критичного осмислення її, в тому числі з гендерних позицій; другий – через включення завдань різного рівня складності та характеру діяльності, що передбачають репродуктивне відтворення знань, застосування прийомів розумової діяльності, самоспостереження та роботу в групах переважно гетерогенних за статевою ознакою. Лише для проведення антропометричних вимірів пропонуються гомогенні групи (с.279). Більшість текстів і завдань підручника мають гендерно - нейтральне мовне забарвлення, а автори послуговуються переважно неозначеною формою звертань до учнів.

Традиційні тенденції простежуються в четвертому підручнику (Біологія: Підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Базанова Т.І., Павіченко Ю.В., Тіткова А.М., Кармазіна І.С., Лінніченко В.М., – Х.: Світ дитинства, 2009. – 296 с.), де співвідношення чоловічих та жіночих зображень збалансоване також не на користь останніх: ілюстративних чоловічих образів – 67%, жіночих – 33%; текстових чоловічих образів – 89%, жіночих – 11%.

На схематичних ілюстраціях цього підручника, де подано більшість систем органів та анатомо-фізіологічних особливостей людського організму спільних для обох статей, також переважають зображення чоловіків (наприклад, 10 чоловічих силуетів на с.23). Зокрема, скелет і м'язи людини, кровеносна, лімфатична, дихальна,

травна, нервова системи подані на силуетах чоловіків (с.23, 31, 44, 71, 80, 87, 92, 98, 123, 182, 184, 186, 198), подібні силуети на жінок використані для ілюстрування імунної, сечовидільної, ендокринної системи, голосового апарату людини і пологів (с.59, 88, 128, 136, 166).

Багато цікавих фотографій вміщено у розділі «Біологічні основи поведінки людини», які формують уявлення про характерні види діяльності, розвиток навичок поведінки, емоції, темперамент тощо. Серед фотографій також переважають чоловічі образи, особливо при зображенні активної рухової діяльності молодих людей – біг, похід, гра у футбол, катання на велосипеді, проведенні діагностичних та лікувальних процедур (с.231, 244, 248, 249, 261, 271). Жіночі образи асоціюються із читанням книжок, розмовами по телефону, танцями і старінням (с. 172, 241, 265, 266, 274), а також, що дуже позитивно, – з математичним мисленням (с.231).

Текст і завдання підручника мають гендерно нейтральне мовне забарвлення, в описах анатомо-фізіологічних особливостей часто відсутнє слово «людина», а автори послуговуються переважно неозначеною формою множини у звертаннях до учнів. Разом з тим, часто слова чоловічого роду використовуються у значенні «людина». Наприклад, «Кожний відчував, як сильно і часто б'ється серце під час бігу» (с. 75), «Завдяки безумовному рефлексу новонароджений годується» (с. 252). Тенденційно викладено зміст теми про розмноження, де жінка на другій позиції, але є відповідальною за дитину: «Вагітна жінка має робити все, щоб допомогти системі дитина – мати функціонувати нормально».

Цікавим є питання про склад авторських колективів, що написали підручники. Так, авторами тернопільського та харківського підручників є виключно жінки (по п'ятеро в кожному колективі), а обидві київські книжки написані авторськими колективами, де жінки і чоловіки представлені 50% на 50%. Це свідчить про переважання жінок серед педагогів, але особливо не впливає на подолання гендерних стереотипів у висвітленні змісту навчального матеріалу предмету.

Провівши аналіз нових підручників з біології для 9 класу за програмою 12-річної школи, ми не виявили жодного, де переважали б образи жінок (жіночого тіла) або кількість зображення представників різних статей була урівноважена, перевага віддається стереотипному розподілу ролей і висвітлює існуючу гендерну асиметрію. На підставі сказаного вище можна констатувати, що шкільні підручники природничого циклу створені без урахування гендерної паритетності. Зміст текстів та ілюстрацій шкільних підручників не орієнтують дівчат і хлопців на розвиток андрогінних якостей. Приклади, наведені у змісті підручників, часто є дискримінаційними за статевою ознакою. Чоловічу стать у них зображено головним об'єктом природи - чоловіки незалежні, активні й успішні вчені. Жіноча стать показана слабкою, другорядною, жінки найчастіше пасивні: очікують, спостерігають за діяльністю інших та виконують домашню роботу. Це спонукає школярів на підсвідомому рівні наслідувати зображені зразки, що є основою створення стереотипних уявлень про «еталонні» образи чоловіка та жінки, про сутність мужності та жіночності.

Література:

1. Вихор С. Можливості шкільних підручників у вирішенні проблеми єдності знань і поведінки школярів: спроба гендерного аналізу //Формування гендерної культури молоді: проблеми та перспективи /Збірник матеріалів наук.-практ. конф. – Тернопіль, 2003. – С.144-150.

2. Говорун Т., Кікінежді О. Стать та сексуальність: Психологічний ракурс: Навч. посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1999. – 384 с.

3. Говорун Т., Кікінежді О. Гендерна ідеологія в навчально-виховному процесі // Освіта і управління. – №4, 2003. – С.56-68.

4. Городнова Н, Перепетченко Н., Мирончук В, Шпакович М. Статеворольові стереотипи на сторінках шкільних підручників // Психолог. – № 21–22 (117–118), 2004. – С.114 – 128.

5. Ґендерна експертиза українського законодавства : (Концепт. засади) / [Мельник Т.М., Болотіна Н., Буроменський М. та ін.]; Відп. ред. Мельник Т.М.; Міжнар. фонд «Відродження», Ліга жінок – виборців України «50 / 50» — К.: Логос, 2001. - 120 с.

Ірина Іванова

Впровадження ґендерних аспектів діяльності в практику соціальної роботи проектів зменшення шкоди для жінок-споживачів ін'єкційних наркотиків на прикладі вивчення досвіду міжнародного проекту «Здорове покоління Одеси»

У статті розглядаються особливості впровадження ґендерних аспектів діяльності в практику соціальної роботи проектів зменшення шкоди для жінок-споживачів ін'єкційних наркотиків серед кризових сімей з дітьми від двох до дев'яти років, де один чи обидва батьки є споживачами ін'єкційних наркотиків.

The article discusses the features of mainstreaming gender activities in social work practice harm reduction projects for women injecting drug users among the crisis of families with children from two to nine years, where one or both parents are injecting drug users.

Впровадження ґендерних аспектів діяльності (І.А. Бондаревська, Л.С. Кобелянська, І.В. Лебединська, О.М. Любарська, Л.І. Міщик, Л.О. Смоляр, С.Ф. Хрисанова, Н.Д. Чухим, С.П. Юдіна) в практику соціальної роботи окреслює задачу формування ґендерно-грамотних фахівців при організації діяльності в рамках різних соціальних проектів. Окреслені зміни вимагають наявність нового соціально-культурного типу особистості соціального працівника [1].

В останнє десятиріччя у вітчизняній педагогічній науці питання розробки концептуальних засад ґендерної освіти значно активізувалося та поступово починає отримувати свій статус серед інших проблем національної вищої школи. Розвиваючи основи ґендерної освіти, провідні українські вчені, серед яких Л.А. Булатова, Т.М. Говорун, О.А. Луценко, Т.А. Дороніна, О.М. Кікінежді, В.П. Кравець, О.С. Цокур, дозволяють зробити певні висновки щодо застосування ідей ґендерної освіти в системі фахової підготовки майбутніх фахівців, розробці необхідного методологічного та методичного базису як специфічної форми професійної підготовки їхніх особистісних і професійних якостей; впливу особистості фахівця як засобу трансформації і моделювання соціокультурних відносин усередині робочого колективу [2].

Саме тому, впровадження гендерних аспектів діяльності в практику соціальної роботи спирається на обрані принципи: гуманізму, що передбачає пріоритетність ідеї прав і свобод чоловіків і жінок у розумінні значимості їх автономності; демократичності через формування конструктивної взаємодії із суспільством і прийняття ґендерно-збалансованих рішень; зв'язку із практичною діяльністю, що передбачає використання теоретичних ґендерних знань, умінь та навичок при аналізі ситуацій сексизму в суспільстві; наступності і безперервності через поетапне розширення інформаційного і практичного обсягу системи знань з ґендеру; полікультурності, що передбачає наповненість ґендерними аспектами ідеї універсальності прав людини у етнокультурному розмаїтті України на основах міжетнічної толерантності [3].

Стратегія впровадження ґендерної рівності для окресленої соціальної групи була розроблена внаслідок значного досвіду соціальної роботи з проблем профілактики ВІЛ серед уразливих груп населення Одеського благодійного фонду "Шлях до дому" (працює з 1997 р.) та громадської організації "Центр молодіжних жіночих ініціатив" (працює з 1999 р.), що має досвід роботи з чоловіками і жінками, спрямований на формування у них ґендерної культури, рівноправного партнерства і взаємної відповідальності в сім'ї.

Короткий огляд перехрещення діяльності цих організацій Одеси дає можливість окреслити спільні напрямки наданих послуг жінкам з дітьми: соціальна профілактика негативних явищ та формування ґендерної культури як реальної складової повсякденного життя суспільства, формування усвідомленого ставлення до членів власної родини; соціальна робота з безробітними молодими жінками, за допомогою "Жіночих студій" з розповідями про свій досвід, невдачі, перемоги, формування жорсткого самоконтролю, внутрішнього захисту молодих жінок від депресій, а також стійкої установки успіху за допомогою роботи "Молодіжної ґендерної студії"; захист інтересів молодих жінок з дітьми на рівні міста – робота з державними структурами у напрямку соціального захисту та профілактики негативних явищ (проституція, наркоманія, безробіття), підтримки становлення кризових сімей, організація та методичне забезпечення дитячих груп денного перебування.

Так, однією з ефективних практик соціальної роботи в напрямку впровадження ґендерного підходу в програмах зменшення шкоди для жінок-споживачів ін'єкційних наркотиків було обрано проект "Здорове покоління Одеси", що був підтриманий Фондом Елтона Джона з боротьби зі СНІД (Великобританія). Центр дитячої творчості – один з провідних напрямів проекту, що повинен стати провідним засобом формування ґендерної культури жінок-споживачів ін'єкційних наркотиків та їх дітей через розвиток творчого потенціалу і спільну реалізацію ґендерно-орієнтованих програм, поширення успішних соціальних технологій для молодих жінок та їх неповнолітніх дітей.

Серед цілей Центру дитячої творчості зазначимо: формування навичок соціальної адаптації дитини та її сім'ї, що перебуває в кризі, сприяння ефективному самоствердженню дитини в суспільстві; усунення перешкод гармонійного розвитку дитини на шляху подолання родиною кризи і виходу з нього; активізація внутрішньої мотивації матері і дитини до взаємодії та самовдосконалення;

Завданнями Центру дитячої творчості окреслимо такі: дати повну інформацію батькам з питань виховання та розвитку дітей; надати допомогу у вирішенні соціальних проблем сім'ї, яка виховує дитину (гарячі обіди, прання білизни, підготовка домашніх завдань з дитиною); формування навичок у батьків з питань розвитку дітей, виходу з вікових криз, навчання неконфліктного вирішення проблемних ситуацій; згуртувати зусилля соціальних працівників, членів сімей, дітей з вироблення стійкого життєлюбства, оптимізму, прагнення до творчості, до роботи над самореалізацією і самовдосконаленням; сформувати нове мислення батьків, що вибудовується на основі ідеалів гуманізму, ґендерної рівності для реалізації внутрішнього потенціалу дитини; створити умови для співтворчості батьків, педагогів і дітей у грі, де гра виступає як гармонійна єдність соціальних цінностей, що перетворюється в особистісний сенс для дитини, її функцій, що виводять її на активну взаємодію з соціумом; сприяти формуванню та підтримці стійкої мотивації на реалізацію знань і навичок з "відповідальної поведінки" у повсякденному житті для збереження і зміцнення здоров'я.

Реалізація мети та завдань Центру дитячої творчості здійснюється через виведення матері і дитини з кризової сім'ї у світ сучасної культури, осягненню ґендерних принципів повсякденного життя, набуття навичок гідної людини та розкриття соціо-культурного змісту.

Різноманітність напрямків диктується потребами сімей, що знаходяться в стані кризи, а норми і правила взаємодії виробляються самими батьками, дітьми та педагогами. Одним з пріоритетних напрямків Центру є психолого-педагогічна робота з сім'ями, яка забезпечує тісну взаємодію та співпрацю в рамках спільних програм - тренінгів: "Здоров'я і благополуччя Вашої дитини у Ваших руках", "Здорове відношення до проблем – спосіб життя", "Діти з девіантною поведінкою – що робити?". Ведеться робота за тематичними планами "Батьківські вітальні" (бесіда "Тато, мама, я – разом щаслива сім'я"; диспут "Дитина в системі сімейних відносин"; дискусія "Сучасні проблеми молодої родини, що зіткнулася з кризовою ситуацією"; круглий стіл "Роль батька в родині"; самоосвіта за напрямом "Моє уявлення про материнську любов"; мозковий штурм "Хлопці і дівчата, хто більш працьовитий?"; тренінг "Як виховувати дитину?" Сім'ї можуть отримати консультації фахівців охорони здоров'я, освіти, соціального захисту, залучених співробітниками проекту. Культурно-просвітницький напрямок реалізується: у взаємодії з психологом, логопедом, хореографом, музикою в рамках спільної програми реабілітації дитини, яка перебуває в стані кризи; у співпраці з обласним та міським відділами освіти та охорони здоров'я у спільній просвітницькій роботі, безпосередньо у студіях і спортивних секціях, які відвідують діти.

Психолого-педагогічний напрямок з позицій ґендерного підходу Центру дитячої творчості реалізується через роботу сімей за такими темами дискусій: "Особливості виховання в родині хлопців і дівчат батьками різної статі"; "Розподіл ґендерних ролей у родині між чоловіком та дружиною"; "Потреби і цілі, які реалізуються чоловіком і жінкою в родині"; "Ґендерні стереотипи в системі сімейних відносин", що дозволяє батькам і дітям старшого віку бути в курсі всіх новинок гармонійних стосунків у сім'ї, взаємодопомоги, правилами неконфліктних рішень проблем. Діти мають можливість взяти учать у наступних програмах, розроблених соціальними працівниками Центру, як-от: програма "Домашній психолог" (вироблення розуміння у дитини цінностей здорового способу життя, при якому краса і гармонія допоможуть йому знайти шлях до себе, до свого призначення, допоможуть зберегти душевне здоров'я, стати на шлях духовного самовизначення, проаналізувати вплив ґендерних стереотипів на життя дитини, сформувати ґендерну культуру особистості); програма "Веселий художник" (створення умов для розкриття творчих можливостей матері і дитини для формування морально-особистісних якостей, естетичного виховання, залучення до духовних цінностей світової художньої культури; Програма "Школа гармонійного розвитку душі і тіла" (формування основ моральних норм поведінки на засадах ґендерної рівності, успішне навчання, будування гармонійних відносин з людьми, життя у гармонії з природою); Програма "Моя перша школа" (розвиток творчих здібностей кожної дитини, запуск механізмів саморозвитку для подальшої самореалізації через комплексний

розвиток усіх психічних процесів і властивостей особистості в процесі спільної (діти, батьки, педагог) і продуктивної творчої діяльності. Гасло "Учись вчитись" в даній програмі є головним. Вчитися управляти собою, своєю уявою, промовою, пам'яттю. Мета полягає в тому, щоб дитина зрозуміла як думати, як запам'ятовувати, як вигадувати нове, як вирішувати нестандартні задачі, як спілкуватися з різними людьми. І все це не поодинці, а спільно з іншими дітьми, батьками, педагогом.

Один із аспектів дослідження результатів роботи з сім'єю в ході реалізації проекту за період з 2009-2010 р.р. проводиться за допомогою анкети „Соціальної карти сім'ї", яка необхідна для визначення основних труднощів, що виникають перед сім'єю: соціальних, медичних, психологічних, вироблення спільного плану вирішення важких ситуацій, спільного виконання запланованих дій. Анкета передбачає перелік запитань, що стосуються контактної інформації членів сім'ї, які задіяні в проекті; визначення стану здоров'я матері та батька дитини; споживання наркотичних / алкогольних речовин; наявності заробітку; визначення необхідності соціального супроводу для сімей, що перебувають у складних життєвих умовах; визначення рівня матеріального забезпечення сім'ї. Проблеми клієнтів та очікування від співпраці з проектом ВИЗНАЧЕНО ЧЕРЕЗ:

- брак знань щодо нормативно-правової бази, яка регулює порядок соціальних виплат; психологічних особливостей розвитку дитини; фізичного розвитку дитини; ефективних методів виховання дитини; догляду за здоров'ям дитини; брак навичок щодо ефективного спілкування та вирішення конфліктів; подолання стресу; ефективного планування часу; формування та ведення сімейного бюджету; ведення домогосподарства; догляду за собою/ догляду за дитиною; представлення власних прав в різних установах; залучення зовнішніх ресурсів для вирішення проблеми;
- брак ресурсів через неналежний рівень матеріальних умов; неналежний рівень житлово-побутових умов; слабо розвинений особистісний потенціал (соціальна адаптація); відсутність близьких родичів, які б допомагали виховувати дитину; брак часу внаслідок неналежного/важкого стану здоров'я;
- брак мотивації щодо постійних та довготривалих заходів для покращення якості свого життя; вирішення нагальних проблем; отримання нових знань; власної участі у процесі догляду/виховання дитини; припинення вживання психоактивних речовин; турботи про власне/дитини здоров'я; планування майбутнього: свого/дитини.

Підсумовуючи вищесказане, дозволимо стверджувати, що набутий досвід роботи Центру дитячої творчості щодо впровадження гендерних аспектів діяльності в практику соціальної роботи проектів зменшення шкоди для жінок-споживачів ін'єкційних наркотиків серед кризових сімей з дітьми від двох до дев'яти років, де один чи обидва батьки є споживачами ін'єкційних наркотиків завдяки реалізації ефективних практик і моделей соціальної роботи громадських організацій в напрямку ґендерної рівності в контексті індивідуального розвитку матері і дитини є реальним кроком до її забезпечення.

Література:

1. Кравець В.П. Ґендерна педагогіка. Навчальний посібник. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.
2. Смоляр Л.О. Прогрес та перспективи жіночих і ґендерних досліджень в Україні // Проблеми освіти. Науково-методичний збірник / Гол. ред. Кремень В.Г. – К.: Науково-методичний центр вищої освіти, 2003. – Вип. 36. – с. 9-41.
3. Цокур О.С., Іванова І.В. Основи ґендерного виховання // Ґендерний розвиток у суспільстві: (конспекти лекцій). – К.: ПЦ "Фоліант", 2004. – с. 183.

Тетяна Ісаєва

Музей історії жіноцтва, історії жіночого та ґендерного руху, як центр інтерактивної ґендерної освіти та виховання

У статті висвітлено концепцію, основні аспекти й особливості діяльності першого в Україні та Східній Європі ґендерного музею – Музею історії жіноцтва, історії жіночого та ґендерного руху, як інноваційного центру інтерактивної ґендерної освіти та виховання; розказано про форми й методи його роботи та про можливості його інформаційних ресурсів.

The article describes the concept, the main aspects and features of the activity of the first in Ukraine and Eastern Europe, gender museum - Museum of women's history, the history of women's and gender movement as an

innovative center of interactive gender informing and education, describes the forms and methods of work and possibilities of the information resources.

Стійкі ґендерні стереотипи продовжують панувати у суспільній свідомості й гальмують просування ідей ґендерної рівності в українському суспільстві. Застарілі уявлення про ґендерні ролі мають місце у всіх сферах та на всіх рівнях, в тому числі, на рівнях прийняття рішень. Ось чому проблеми ґендерної освіти та просвіти, виховання та інформування набувають особливого значення.

Ґендерний світогляд та мислення формуються на основі ґендерних знань, передача яких має стати важливою справою для всієї ланки культурно-освітніх закладів всіх рівнів і напрямків, в тому числі і музеїв, серед яких, безумовно, важливу роль відіграють жіночі і ґендерні. Ці музеї сьогодні є не тільки центрами збору та збереження інформації щодо жіночої історії. Завдяки їх діяльності відновлюються забуті й пишуться ненаписані сторінки цієї історії. Вони активно просувають у суспільство і втілюють на практиці ідеї ґендерної рівності.

Інформаційно-просвітницьку діяльність жіночих музеїв, кількість яких у світі наближається до 50, направлено на підтримку жіночих дослідницьких та художніх проектів, формування ґендерної культури й виховання ґендерної чутливості. Міжнародна спільнота вже давно усвідомила важливість цієї діяльності. Жіночі та ґендерні музеї активно працюють в Австралії, Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швеції, Німеччині, США, В'єтнамі, Кореї, Франції, Аргентині, Мексиці, Бразилії, Італії, Норвегії, Судані, Іспанії, Сенегалі, Ірані, Албанії та інших країнах світу. І хоча вони завжди виникають як жіночі ініціативи, в кожній країні вони мають свої особливості та можливості.

Наприклад, жіночі музеї у В'єтнамі та Кореї – державні і утримуються за кошти держави, музей у Бонні має часткове фінансування з міського бюджету, а частково заробляє гроші завдяки виставкам жіночого мистецтва.

Жіночий музей в Австралії працює у приміщенні колишньої тюрми, а музей у Відні існує лише в Інтернеті. В Німеччині діють шість, а в США більш ніж 25 різних за своїми напрямками. Навіть функції у цих музеїв різні. Одні з них є центрами, в яких жінки демонструють свої художні та дослідницькі проекти. В інших розповідається про сучасних жінок, які активно впливають на процеси, що відбуваються у суспільстві. Треті (як наприклад, музей в Хіттісау, Австрія) присвячують свої експозиції діяльності місцевих жінок. Деякі, такий як центр в Сенегалі, ставлять перед собою задачу дати освіту дівчатам, навчити їх традиційним видам жіночої праці.

Музей у Мерано (Італія) за роки діяльності перетворився з музею жіночого одягу в культурно-освітній центр ґендерної просвіти, а ще й став координатором створеної під час 1-го конгресу мережі жіночих музеїв.

Але якими б не були експозиції у цих музеях – всі вони розповідають про життя жінок, про жіночі проекти, про жіночі проблеми, які в різних країнах і на різних континентах є майже однаковими.

У всіх країнах світу жінки є найбіднішою часткою населення, вони обмежені у своїх правах, а сторінки жіночої історії практично не відомі широкому загалу.

Така ж сама ситуація існує і в Україні. Суспільство майже не приділяє значення ролі, що відігравали та відіграють жінки в історії країни. Жіночі сторінки історії не висвітлені ані в підручниках історії, ані в довідниках. ЗМІ поширює та репродукує ґендерні стереотипи щодо соціальних ролей жінок та чоловіків, а проблеми інших ґендерів є темою табуйованою та замовчуються, начебто їх і не існує.

Невідомо в Україні і про діяльність та роль жіночих музеїв. На сьогодні в країні в системі музеїв існують окремі установи, експозиції яких присвячені діяльності видатних українських жінок (наприклад, Музей Соломії Крушельницької у Львові, Музей Наталії Кобринської у Болехові, Музей Клавдії Шульженко у Харкові та інші). Музею, який би системно відображав сторінки жіночої історії і показував би роль жінок в історії суспільства не існувало до 2008 р. В експозиціях українських історичних, краєзнавчих, літературних та інших музеїв, що активно працюють і здійснюють свою інформаційно-просвітницьку діяльність, ролі жінок в більшості відображені традиційно: жінки показуються як матусі, дружини, подруги, сподвижниці видатних чоловіків. Відомості про видатних жінок-просвітительок, громадських та політичних діячок можна знайти хіба що в місцевих краєзнавчих музеях.

Перший в Україні та в Східній Європі ґендерний музей народився у 2008 р. у Харкові. Музей історії жіноцтва, історії жіночого та ґендерного руху створено з ініціативи ґендерно чутливої громадськості за підтримки Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні [2].

Партнери Музею – Український жіночий фонд, Глобальний фонд для жінок, українські та міжнародні громадські організації ґендерного спрямування, інформаційні ресурси «Політикантроп» та Громадський інформаційно-аналітичний центр для молоді, Міжнародна асоціація жіночих та ґендерних музеїв світу [1].

Основною метою діяльності музею є ґендерне просвітництво, виховання та інформування, сприяння укріпленню культурних зв'язків між Україною та іншими країнами, консолідації жіночого руху, привернення уваги до жіночої та ґендерної проблематики журналістів та широких кіл громадськості.

Головне завдання музею – зібрати експонати, які демонструють процес ґендерного конструювання; показати, що ґендерні проблеми є не тільки (як це прийнято вважати в українському суспільстві) проблемами жінок, але й усього суспільства; що, попри всі позитивні зміни, і жінки і чоловіки продовжують потерпати від ґендерної дискримінації; що жіночий та ґендерний рух в Україні й у світі є не епізодичним явищем, а природним і закономірним процесом, який відбувається продовж не одного сторіччя історії людства.

Український музей має свої особливості. На відміну від інших музеїв, що вже існують у світі та мають в своїй назві слово «жіночий», його експозиції піднімають і намагаються висвітлити широкий спектр ґендерних проблем, серед яких: чоловічі ґендерні проблеми, проблеми інших ґендерів, сексизм в рекламі, насильство у сім'ї, проблеми жіночого лідерства та «скляної стелі».

Колекція музею нараховує більш ніж 350 експонатів, що передані з різних міст України та з різних країн світу: Італії, США, Швеції, Польщі, Грузії, Литви, В'єтнаму, Німеччини, Кореї, Фінляндії. Серед них документи, книжки, підручники, дитячі іграшки, диски, особисті речі ґендерних теоретиків та практиків, сувеніри, знаряддя «легкої» жіночої праці, фотографії.

Для унаочнення соціальних ролей чоловіків та жінок створено чотири панорами, завдяки яким можна побачити розподіл сфер діяльності жінок та чоловіків в різні історичні епохи.

Дійсно важливу роль у діяльності Музею відіграють новітні інформаційні технології. Інформаційні ресурси Музею: портал Gender Space http://gender.at.ua, інформаційно-освітній медіа канал http://gendershow.rpod.ru та мікроблог http://twitter.com/GenderUA, які мають на меті створення відкритого Інтернет-медіа простору з ґендерної проблематики як незалежного ЗМІ нового формату, розширюють можливості Музею як інноваційного центру інформування та освіти. На цих ресурсах без обмеження формату збирається колекція аудіо та відео матеріалів на ґендерну тематику та на тематику щодо запобігання ґендерному насильству. Використання сучасних технологій дає можливість оперативно розміщувати інформацію про різноманітні ґендерні події, що відбуваються у світі, збирати та передавати її широким колам відвідувачів та користувачів ресурсів, а також надавати методичну допомогу тим, хто її потребує. Крім того, на ресурсі http://gender.at.ua розміщуються звернення та ініціативи громадських організацій, що потребують підтримки громадянського суспільства. У квітні 2010 р. ресурси поповнила віртуальна версія Музею http://gendermuseum.com Відтепер всі бажаючі зможуть відвідати віртуальні експозиції та побачити експонати українського музею. Ідея віртуальної версії полягала в створенні такого формату подачі інформації, який можна використовувати в якості наглядних учбових модулів для демонстрації всього спектру ґендерної проблематики. Формат віртуальної версії музею дозволяє використовувати її навіть без доступу до Інтернету. У простій та доступній формі, з великою кількістю наглядних матеріалів: малюнків, фотографій та сканів документів виготовлені наступні експозиції:

«Створимо музей про себе!», що розповідає про ідею та історію створення українського музею;

«Жінки підтримують жінок», присвячена фондам, що підтримують жіночі проекти та жіночим музеям та ініціативам;

«Дещо про ґендер», що розповідає про основні поняття: стать та ґендер, ґендерні стереотипи, ґендерну рівність;

«Сексизм – практика дискримінації, що присвячена теорії сексизму, його проявам в рекламі та історії першої в Україні судової справи про позов щодо порушення конституційного права на рівність прав жінок і чоловіків.

«Крізь «скляну стелю»», що розповідає про історію фемінізму;

Крім цих експозицій ведуться роботи з підготовки експозицій: «Стоп насильство», «Історія людства – це історія не тільки чоловіків», «Ґендерні проблеми чоловіків», «Жінки в армії, бізнесі, політиці», «Жінки в науці», «Жінки у спорті», «8 Березня – Міжнародний день солідарності жінок».

За просвітницьку діяльність, що здійснюється шляхом проведення пересувних виставок, у грудні 2009 р. Музей історії

жіноцтва, історії жіночого та ґендерного руху відзначено Дипломом Першого Всеукраїнського конкурсу на кращий громадський музей.

У 2009 р. 7 таких виставок пройшли у різних місцях м. Харкова: Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна, в обласній раді, у міському парку ім. Т. Г. Шевченка, в Обласній художній галереї, у міському центрі зайнятості і привернули увагу як журналістів, так і широких кіл громадськості.

У вересні 2009 р. український ґендерний музей взяв участь у 2-му Міжнародному конгресі жіночих музеїв (Німеччина, Бонн). Його презентація привернула увагу учасниць та учасників конгресу, а колекція поповнилась більш ніж на 30 експонатів. Український музей став членом мережі жіночих музеїв http://www.womeninmuseum.net/blog

На цьому ресурсі збирається інформація щодо їх діяльності та проектів.

Конгреси жіночих музеїв відіграють особливу роль в їхньому розвиткові. Це – майже єдина можливість підвищення кваліфікації для співробітниць музеїв, адже в жодній країні світу на сьогодні не існує системи, щоб готувала кадри для жіночих та ґендерних музеїв. Жінки, які працюють в таких музеях, займаються самоосвітою та шукають різні можливості для професійного зростання. Завдяки спеціальним виставкам, що організуються під час роботи конгресів, з'являється можливість обміну надбаннями та досвідом. Крім того, під час конгресів відбуваються обговорення важливих питань для спільної діяльності: принципів, методології діяльності, вирішення спільних для всіх музеїв проблем.

Мережу жіночих музеїв створено у 2008 р. Сьогодні вона нараховує більш ніж тридцять жіночих музеїв та ініціатив щодо їх створення.

В травні 2010 р. український музей презентував свою діяльність на 3-му Міжнародному конгресі жіночих музеїв, що відбувся в Аргентині. В роботі цього конгресу взяли участь представниці жіночих музеїв Аргентини та Австралії, Кореї та Центральної Африки, Коста-Ріки та Мексики, Бразилії та США. Західну Європу представили музеї Італії, Австрії, Німеччини, Норвегії. Східну – тільки український музей.

Серед питань, що були включені у програму конгресу, було питання щодо методології діяльності жіночих музеїв.

Фемінізм чи ґендер? Що саме має бути покладено в основу? Якими принципами мають керуватися жіночі музеї в своїй діяльності? Учасниці конгресу зійшлися на тому, що ідеї ґендерної рівності не є чимось, що є протилежним ідеям фемінізму, адже йдеться про сферу людських прав. В середині феміністського руху існують різні підходи та погляди, але вони не суперечать ідеям ґендерної рівності.

Україна обрала курс на демократичні зміни і шукає свій шлях. Вона підписала низку міжнародних документів щодо забезпечення ґендерної рівності та подолання дискримінації за ознакою статі. На виконання цих міжнародних зобов'язань у незалежній Україні було ухвалено низку законодавчих актів, серед яких найважливішими є: Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (№2866-IV, набув чинності з 1.01.2006), Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року» (№ 1834 від 27.12.2006); Указ Президента України «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (№1135/2005 від 26.07.2005), Указ Президента України «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні» (№283/2001 від 25.04.2001).

Попри вжиті заходи, дискримінація жінок в Україні зберігається, а ґендерна тематика залишається непопулярною і дуже часто викликає спротив та агресію навіть у тих ланках чиновницького апарату, що є відповідальними за впровадження державної ґендерної політики. Однією з причин цього негативного ставлення – недостатня поінформованість та нерозвинена ґендерна чутливість українського суспільства.

Інтерактивні експозиції, візуалізація інформації, наочність, використання сучасних технологій, живі експонати та використання інших засобів у діяльності ґендерного музею дозволить створити сприятливі умови для сприйняття такої важливої і такої необхідної інформації як ґендерна, що, безумовно, приведе до якісних змін в суспільній свідомості.

Література:

1. Навіщо Україні гендерний музей**?** *(Інтерв'ю з Тетяною Ісаєвою, керівницею проекту «Створимо музей про себе!» - Музею гендерної рівності, жіночої історії, історії жіночого та гендерного руху)//* http://www.politikan.com.ua/2/1/0/2494.htm

2. Ісаєва Т. Ґендерний музей в Україні: реальність, перспективи, проблеми// Політикантроп// *politican.com.ua – 2009*

Ольга Кізь

Школа ґендерної рівності: впровадження ґендерної компоненти у навчально-виховний процес вузу

Стаття знайомить з досвідом шкіл гендерної рівності Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від моменту формування гендерної культури студентської молоді. Інноваційні підходи викладено у їх зв'язку з реконструкцією гендерних стереотипів, отриманням системи гендерних знань, розвитком гендерної чутливості.

The article acquaints with experience Schools of gender equality of the Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University from forming of gender culture of student young people. Innovative approaches are given in relation to the reconstruction of gender stereotypes, receipt of the system of gender knowledges, development of gender sensitiveness.

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки гостро актуальним, важливим та нагальним постає завдання підготовки майбутніх педагогів до впровадження ґендерного підходу в освіту, вирішення якого сприятиме позитивній ґендерній соціалізації підростаючого покоління, максимальній самореалізації та саморозкриттю потенціалу дівчаток і хлопчиків, юнаків і юнок у ході педагогічної взаємодії.

Програми ґендерної освіти і виховання для різних вікових груп учнівської молоді мають охоплювати усі сфери життєдіяльності людини, оскільки у них вибудовуються міжособистісні взаємини між представниками різних статей, які сприймаються як базові людські взаємини. Перед педагогом стоїть завдання сприяти формуванню в учнів психолого-педагогічної готовності до розуміння, прийняття і визнання різних типів ґендерної ідентичності, багатоликості проявів ґендерної поведінки, ідей ґендерної рівності в соціумі на основі активної моральної позиції особистості. Лише свідомо оволодіваючи в доцільно організованому виховному процесі здобутками культури, дитина розвиватиме свої сутнісні сили, стаючи повноцінною особистістю, вільною від ґендерних стереотипів та упереджень. У цьому процесі мають узгоджено взаємодіяти вихователь і вихованець, бо саме дорослий є посередником між особистістю, яка розвивається, і культурою, ґендерною зокрема.

Учитель у контексті впровадження ґендерного підходу на освітянську ниву є не пасивним виконавцем чужих педагогічних чи методичних рецептів, а яскравою творчою особистістю, яка реалізує в діалозі з учнем власний світогляд і світорозуміння, здатна розробити свою педагогічну концепцію, програму чи технологію. За цього з усією очевидністю виявляється й те, що зазнати змін мусить не стільки професійний досвід педагога, скільки його внутрішній світ – система особистісних цінностей та власних ґендерних орієнтирів.

Ґендерний підхід в освіті дає можливість відійти від поляризації чоловічих та жіночих характеристик і показати учням особистісні шляхи розвитку, не обтяжені традиційними ґендерними стереотипами. Адже статевотипізовані традиційні моделі виховання є непродуктивними для розвитку особистості, мають однобічний вплив на формування професійних орієнтацій, вмінь та навичок і в кінцевому результаті призводять до нереалізованого потенціалу соціальних ролей у жінок та батьківських – у чоловіків. Провідна виховна позиція передбачає створення такого соціокультурного середовища, яке забезпечило б оптимальні можливості самовираження вихованця, самоутвердження, вияв таланту, виховання сили духу незалежно від його статевої належності.

Ґендерне виховання ґрунтується на методологічних принципах гуманістичної психології: самоцінності особистості, глибокої поваги та емпатії до неї, врахування її індивідуальності як суб’єкта культури і власного життя. За цього цінність ґендерного підходу полягає в тому, що він базується на індивідуальному підході до проявів дитиною ґендерної ідентичності, враховує як біологічні, так і соціально-культурні фактори, які детермінують відмінності у поведінці представників різної статі. Завданням ґендерного підходу є створення таких умов для виховання дівчаток і хлопчиків, юнаків та юнок, за яких їхній розвиток і духовно-ціннісна орієнтація сприятимуть позитивному

становленню індивідуальних маскулінних, фемінних, андрогінних рис та відносно безболісному пристосуванню до реалій статеворольових взаємин у суспільстві.

Проблеми цілісного розвитку особистості учня впродовж усіх років його навчання в школі мають розв'язуватись не навмання чи інтуїтивно, а відповідно до цілеспрямованої стратегії. Привласнення людської культури є процесом, під час якого закладаються, розвиваються і виявляються найважливіші творчі здібності дитини [10]. Перед педагогами, які прагнуть сформувати у дівчаток та хлопчиків здібності до творчості та розвинути навички суб'єктної поведінки, постають, окрім активізації пізнавальних процесів, ще, щонайменше, дві проблеми: формування суб'єктності як стрижневої особистісної риси; забезпечення психологічної захищеності майбутніх творців через формування адаптивних особистісних характеристик, створення та закріплення навичок захисту своєї особистості, своєї здатності творити. Причому педагог має бути готовим розв'язувати ці проблеми в умовах реального навчально-виховного процесу, і означені проблеми важливо розв'язувати як щодо тих, хто навчається, так і щодо тих, хто навчає.

Для ефективного впровадження ґендерного підходу в освіту потрібно глибоко вивчати фактори педагогічного середовища, що впливають на процес формування ґендерної ідентичності вихованців на різних етапах вікового розвитку, форми та методи роботи вчителя. Школа мусить стати полем особистісного осмислення і переживання дитиною власного життєвого досвіду, формування індивідуальної картини світу та вибудови ієрархії життєвих цінностей. Як підкреслюють науковці, система неперервної освіти, котра необхідна сучасному суспільству, спрацьовує лише у тому випадку, коли школа ще на ранніх етапах навчання задає людині вектор індивідуальної смислотворчості. У такий спосіб опановується шлях від екзистенційного вакууму до інтеграції нового досвіду шляхом зміни власної ідентичності.

Школа вводить дівчаток і хлопчиків в контекст сучасної культури (світової і національної), сприяє формуванню стратегії власного життя та індивідуальної смислотворчості, окреслює можливі способи вибору шляхів життєвого самовизначення. Тому з боку педагога потрібна клопітка і цілеспрямована щоденна робота по апробації та впровадженню дійсно нового змісту, форм і методів навчання, залученню новітніх педагогічних технологій, реальному осмисленню багатовимірних інноваційних перетворень.

Становленню адекватної ґендерної ідентичності сприятимуть різні напрямки роботи з дітьми: доповнення зон самореалізації дітей (заохочення до діяльності, що відповідає насамперед не статі, а інтересам підростаючої особистості: н-д, дівчат – до занять спортом, а хлопчиків – до самообслуговування); організація досвіду рівноправної співпраці хлопчиків та дівчаток у спільній діяльності; зняття традиційних культурних заборон на емоційне самовираження хлопчиків та їх заохочення до вираження почуттів; набуття дівчатками досвіду самозаохочення і підвищення самооцінки; створення умов для тренування ґендерної чутливості, емпатійного розуміння та розвитку ґендерної толерантності; розкриття потенціалу партнерських взаємин між юнаками та дівчатами; вивчення варіативності оволодіння статеворольовим репертуаром поведінки; активне залучення до виховання дітей батьків обох статей.

Справжню рівність прав та свобод можна здобути лише на основі визнання цінності кожної підростаючої особистості, створення стійких умов для саморозвитку інтелекту та індивідуальних якостей людини, всебічного розкриття її творчого потенціалу і творчих здібностей, формування активності та здатності до успішної адаптації, що дозволить у майбутньому забезпечити повноцінний внесок кожної жінки і кожного чоловіка в розвиток країни та визначити перспективи життєтворчості молодого покоління в розбудові демократичного суспільства в нашій державі. Будь-яке суспільство, яке проголошує себе демократичним, має забезпечувати надання рівних можливостей та прав кожному зі своїх членів, має поважати гідність і чесноти, право на самовираження, самореалізацію та соціальне волевиявлення кожного громадянина.

Сучасна студентська молодь як нова генерація української нації на початку третього тисячоліття стала тією потужною силою, яка покликана сприяти процесам ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок, забезпечення рівноправності жінок і чоловіків у політичному, економічному, соціальному і культурному житті суспільства.

З огляду на це у 2002 році на вимогу часу для інтерактивного комплексного навчання волонтерів з числа студентів та магістрів при Центрі ґендерних студій Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка було створено Школу ґендерної рівності. Із 2009

року та по теперішній час вона є складовою Науково-дослідного центру з проблем ґендерної освіти та виховання учнівської і студентської молоді АПН України та ТНПУ ім. В.Гнатюка. Школа ґендерної рівності надає методичну допомогу з питань ґендерного виховання дітей різних вікових груп та студентської молоді, організовує та проводить навчальні тренінги, семінари для волонтерів, готує їх до роботи щодо пропагування егалітарних ґендерних орієнтирів серед однолітків, проводить круглі столи та брифінги з питань волонтерської діяльності.

Школа ґендерної рівності (ШҐР) виконує наступні функції [5]:

1. Навчально-методичну: надання методичної допомоги з питань ґендерного виховання учнівської та студентської молоді; організація та проведення навчальних тренінгів і семінарів для волонтерів; теоретична та практична підготовка волонтерів до роботи щодо пропагування ідеї ґендерної рівності серед однолітків; проведення круглих столів та брифінгів з питань волонтерської діяльності.

2. Організаційну: планування заходів; організація підготовки та перепідготовки волонтерів; залучення викладачів та тренерів; налагодження творчих та ділових контактів з освітніми установами та громадськими організаціями.

3. Інформаційну: інформування ЗМІ та громадськість міста й області щодо пріоритету ґендерного підходу у різних сферах життєдіяльності молоді; організація рекламних кампаній; презентації міні-проектів.

4. Координаційну: координація взаємодії та співпраці Школи ґендерної рівності з усіма ґендерними студіями ЦҐС ТНПУ імені Володимира Гнатюка, іншими вищими навчальними закладами, із школами та громадськими організаціями, ґендерними бюро управління молоді та спорту, освіти і науки, соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, місцевою виконавчою владою, органами молодіжного самоврядування, із центрами ґендерних досліджень як на Україні, так і за її межами.

5. Контролюючу: контроль за своєчасністю, якістю та ефективністю реалізації програми навчання волонтерів у Школі ґендерної рівності.

6. Дослідницьку: експрес-дослідження волонтерами ґендерних установок у різних вікових групах населення та їх інтерпретація, контент-аналіз ґендерних настановлень у провідних жіночих та чоловічих часописах, дитячих часописах, шкільних підручниках тощо.

7. Аналітичну: аналіз ефективності реалізації програми діяльності Школи ґендерної рівності, розробка стратегічних планів.

Волонтерську програму ШГР офіційно представляють на університетському та управлінському рівнях. З працівників постійного персоналу (викладацького складу ЦҐС) та від органів молодіжного самоврядування призначено координаторів для керування залученням волонтерів, їхнім навчанням та організацією їхньої роботи. Волонтери надають як прямі, так і опосередковані послуги, а працівники ЦҐС можуть використовувати волонтерський потенціал у плануванні програмних заходів на рівні університету та інших навчальних закладів області, соціальних служб для молоді, органів місцевої та виконавчої влади тощо.

Змістове наповнення сконструйованої комплексної програми, за якою працює ШГР, інтерпретується нами як наслідок динамічної взаємодії і органічного зв'язку всіх її частин. Тренінгова програма "Формування ґендерної культури молоді" [4] включає такі блоки:

"Я – юнак, я – дівчина, я – особистість" для розширення сфери самосвідомості через актуалізацію самоспостереження, самопізнання, самоаналізу та саморозуміння, розвиток навичок саморегуляції, самоконтролю для набуття адекватної ґендерної ідентичності.

"Основи ґендерної культури" для ознайомлення із соціально-психологічними механізмами становлення особистості жінки і чоловіка як різних біологічних, але рівних в соціальному плані індивідів; знаходження спільного та відмінного у чоловічій та жіночій психології, усвідомлення та переборення ґендерних стереотипів.

"Асертивність як оптимальна стратегія ґендерної поведінки" для вироблення навичок бути впевненою та незалежною особистістю, робити свідомий вибір, відстоювати свої права, не порушуючи прав інших.

"Основи сімейного щастя: ґендерний підхід" [2] для розуміння сутності егалітарних взаємин у побудові майбутнього шлюбу та сім'ї, що створює великі можливості для особистісного та родинного щастя.

Розроблена комплексна тренінгова програма ставить за мету сприяти формуванню у юнацтва неупередженого ставлення до можливостей та статусу людини незалежно від її статевої належності, орієнтувати молодь на партнерство статей в приватній та публічній сферах життєдіяльності. При цьому ми брали до уваги, що статевотипізовані традиційні моделі

виховання є непродуктивними для розвитку особистості, мають однобічний вплив на формування професійних орієнтацій, вмінь та навичок і в кінцевому результаті призводять до нереалізованого потенціалу соціальних ролей у жінок та батьківських – у чоловіків.

Ґендерний тренінг розглядається нами як спосіб прискорення психологічного розвитку та самореалізації особистості незалежно від статевої належності. Він передбачає для юнаків вправи на розвиток соціально-перцептивних навичок, саморозкриття, побудови емоційно-прихильних стосунків, а для дівчат – вправи на розвиток навичок ділового спілкування, компетентності, впевненості в собі.

Розробляючи тренінгові заняття на тему: "Я – юнак, Я – дівчина, Я – особистість", ми виходили з того, що в умовах сьогодення для рівноправного людського розвитку визріла гостра необхідність уникнення будь-яких проявів упередженості та дискримінації на підставі належності до певної статі. Спрямування особистісного розвитку юнаків та дівчат повинно іти шляхом збереження рівності в їхніх правах та можливостях. Доцільно заохочувати засвоювати все краще від обох статей. Незалежність, упевненість, турбота, чуйність, доброта та тактовність – цінні та корисні риси як для дівчат, так і для юнаків.

Вправи даного блоку сприяли усвідомленню учасниками своїх можливостей, здібностей, які роблять кожного з них унікальною і неповторною особистістю, сприяли усвідомленню учасниками своєї самоцінності як особистості незалежно від статевої належності, допомагали поглибити часову перспективу і побачити ґендерні орієнтири, до яких потрібно прагнути.

У розробці тренінгових занять на тему "Основи ґендерної культури" засадничим виступило розуміння ґендерної культури як такої системи форм і способів організації суспільного життя, яка через певні норми і систему ґендерної організації формує ґендерні якості індивіда, розкриває в певному напрямку його здібності, нав'язує специфічні для чоловіків та жінок види діяльності та соціальні функції. Ґендерна культура детермінує соціальні очікування щодо поведінки чоловіка та жінки, стилю їхнього одягу, оволодіння професійними знаннями, регулює родинні та міжстатеві взаємини.

Зміст ґендерних образів сучасного чоловіка та сучасної жінки є важливою умовою для адекватного становлення ґендерної ідентичності юнацтва, що забезпечує успішну адаптацію до виконання майбутніх соціальних ролей. Такі вправи даного блоку, як "Валізи для жінки та чоловіка", "Добре бути жінкою/чоловіком", "Я і мої ґендерні ролі: вчора, сьогодні, завтра", "Икніж – Иківолоч" розвивали навички виокремлення та аналізу тих позитивних якостей, які є необхідними для самодостатньої особистості, незалежно від того чи це є чоловік, чи жінка; сприяли усвідомленню власної ґендерної позиції у професійному та особистісному становленні; створювали умови для глибокого аналізу еталонів чоловічості та жіночності.

Аналізу ґендерних стереотипів та способів їх подолання були присвячені вправи: "Правда та міфи в оцінці чоловіків та жінок", "Боротьба зі стереотипами", "Ця дитина – хлопчик чи дівчинка?", "Від світу жінок та світу чоловіків до світу андрогінів", "Позич у жінки чи чоловіка", "Займи позицію", "Проективна техніка «Планета»", "Два світи в одному", "Ґендерна експертиза в дії", "Ґендерному паритету – бути!", які збагачували учасників знаннями про те, що таке ґендерні стереотипи та як вони впливають на світосприйняття; сприяли виявленню глибоких змістовно і емоційно насичених ґендерних стереотипів; показували доцільність переборювання стереотипів для ширшого розкриття особистісного потенціалу; сприяли подоланню стереотипів щодо "чоловічих" та "жіночих" інтересів, цінностей, уподобань; спонукали учасників до дослідницької активності при розробці оригінальної ґендерної концепції взаємин статей у суспільстві.

Окремим блоком ми представили тренінгові заняття на тему "Асертивність як оптимальна стратегія ґендерної поведінки" [3]. За цього ми керувались переконаннями, що асертивний підхід до життя є оптимальним для чоловіків та жінок у контексті взаємовідносин з оточуючими. Асертивність є водночас і внутрішньою впевненістю у собі, і особливою тактикою прийнятної поведінки в рамках міжособистісного спілкування. Асертивна людина – це людина, яка може чітко і спокійно висловити свої думки, не змінюючи позиції, якщо хтось з ними не погоджується; це "доросла" людина, яка може адекватно поводитись з іншими, не використовуючи дитячо-залежної чи агресивної поведінки. Бути асертивним не означає досягати свого в будь-який спосіб. При наявності близьких відносин важливо, щоб були задоволені обидві сторони. А цього можна досягнути лише в тому випадку, коли особистість, незалежно від статевої належності, навчиться рахуватися з потребами інших, обираючи компроміс спільною перемогою. Набуття навичок

асертивної поведінки передбачає ріст самосвідомості: вміння знати, любити і розуміти своє істинне "Я", навчитися робити свідомий вибір.

Розробляючи заняття тренінгового блоку "Основи сімейного щастя: ґендерний підхід", ми керувались тим, що створюючи сім'ю, більшість людей мріють про демократичний, рівноправний союз, де права одного не ущемлять, не порушать прав іншого, де відповідальність взаємна, обов'язки справедливо розподіляються, а сімейні ролі є взаємозамінними. Чоловік і жінка мають створити гармонійний союз рівноправних громадян, в якому обов'язково провідну роль лідера у різних ситуаціях буде відігравати в одних випадках чоловік, в інших – дружина, залежно від того, у кого це краще виходить.

Сімейний колектив засновується на рівноправності своїх членів. У сучасних міцних, люблячих, добрих сім'ях главою стають залежно від розподілу сфери прийняття рішення. На плечі сучасної сім'ї при обопільній відповідальності дружини та чоловіка лягає тягар відповідальності за благополуччя, мир і лад у домі. Батьківська сім'я має бути взірцем рівності статей, взірцем виконання взаємозамінних ролей, оскільки саме поведінка батьків є найпершою моделлю, з якою ідентифікуються хлопчики та дівчатка. Тому вправи "Скульптура сім'ї", "Заблоковані функції", "З якої казки", "Світ мам і татусів", "Один день життя сім'ї", "Щаслива сім'я: алгоритм побудови", "Я – майбутній батько, я – майбутня мати", "Сім'я партнерська і домінаторна" ставлять за мету запобігти порушенню ґендерного паритету у вихованні майбутніх власних дітей, розширити сферу самореалізації сьогоднішніх юнаків у виконанні майбутньої батьківської ролі, довести вагомість ролей як дружини, так і чоловіка у вихованні дитини та функціонуванні сім'ї [2].

Тренінгова програма пройшла апробацію у групах студентів вузів, сирітської молоді Тернопільщини, практичних психологів, соціальних працівників, керівників освітнього процесу обласного рівня, у групах обласних молодіжних громадських організацій.

Досвід Школи ґендерної рівності свідчить, що застосування саме інноваційних методів у тренінгових програмах (робота у фокус-групах, евристична бесіда, мозковий штурм, наратив, дискусія, сюжетно-рольова гра, інтерактив) дало можливість волонтерам показати зв'язок між ґендерними характеристиками і психологічним функціонуванням людини в сім'ї та суспільстві, сприяло формуванню у майбутніх педагогів ґендерної чутливості і толерантного мислення та виробленню нових, власних цінностей для успішного професійного та ґендерного самовизначення. Втілені у діяльність Школи ґендерної рівності ідеї є підтвердженням можливостей їх реалізації в умовах нашого суспільства, готовності внесення кардинальних змін у навчально-виховний процес вищих навчальних закладів при активній участі студентства.

Становлення ґендерної ідентичності, професійної самосвідомості, морально-духовної зрілості майбутніх учителів, формування їх ґендерної культури і ґендерних компетенцій, рефлексивне і проектуюче ставлення до самоосвіти – це основні орієнтири нової стратегії підготовки студентів педагогічного вузу в контексті впровадження ґендерної компоненти в національну освітню систему. Сучасний молодий учитель, невпинно долаючи усталені ґендерні стереотипи в освіті, відшукуючи нові ідеї задля створення школи самореалізації, школи життєтворчості, полікультурного виховання, сприятиме утвердженню проективної, особистісно зорієнтованої педагогіки, де дитина, незалежно від її статевої належності, є головним пріоритетом і цінністю, суб'єктом культури і життя.

Література:

1. Бех І.Д. Виховання особистості: Підручник. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
2. Говорун Т.В., Кравець В.П., Кікінежді О.М., Кізь О.Б. Ґендерні аспекти усвідомленого батьківства Навчальний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 144 с.
3. Кікінежді О.М., Кізь О.Б. Особливості ґендерної соціалізації депривованого юнацтва: Навчальний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 176 с.
4. Кікінежді О.М., Кізь О.Б. Формування ґендерної культури молоді: науково-методичні матеріали до тренінгової програми. Навчальний посібник. Вид. 2-ге, перероблене і доповнене. – Тернопіль: ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2009. – 180 с.
5. Технологізація волонтерської роботи в сучасних умовах / За ред. проф. А.Й.Капської. – К., 2001. – 140 с

Оксана Кікінежді

Ґендер у освітній парадигмі вищої школи: досвід та перспективи

У статті аналізується досвід функціонування Ґендерного центру НАПН України та Тернопільського національного педагогічного університету. Окреслені перспективи інтегрування гендеру у вищу школу, шляхи формування ґендерної чутливості у майбутніх педагогів.

The article deals with the analysis of the experience of Gender center NAPN of Ukraine and Ternopil National Pedagodgical University Functioning. The perspectives of gender integration to higher educational establishment, the ways of gender sensitivity formation of the future teachers are described.

Проблема створення в Україні суспільства ґендерної рівності сьогодні є актуальною, про що свідчить ціла низка документів міжнародного і національного значення (Стаття 24 Конституції України, Закон України „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" (5. 09. 2005), Державна Програма з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві до 2010 року, виконання Україною як країною-учасницею ООН зобов'язань Декларації Тисячоліття щодо досягнення рівності прав жінок та чоловіків та ін.). Проте існуюча нормативно-правова база України спрямована на створення реальної рівності між жінками і чоловіками не забезпечує належного рівня фактичної рівності. Чисельні дослідження свідчать про існування ґендерної дискримінації в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства. У доповіді ООН з людського розвитку 2009 року вказується, що Україна посідає 86-е місце серед країн-членів ООН у сфері ґендерної рівності, що є свідченням дисбалансу статей у законодавчій та виконавчій владі, освіті, економіці тощо. Як зазначила Кетрін Ештон, високий представник ЄС, «ратифікація Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) спонукала до перегляду конституційних та інших національно законодавчих норм, завдяки чому ці норми нині дотримуються принципу ґендерної рівності» [6, с. 2].

Ґендерна рівність є показником ґендерної культури нації та демократичності суспільства. Як слушно зауважує науковець Ірина Грабовська, «виклики історії, сприйняті європейськими спільнотами щодо формування принципово нових засад демократії, а саме функціонування її як ґендерної (в ідеалі паритетної) демократії, не можуть бути сьогодні поза увагою та ретельним вивченням української соціогуманітаристики» [4, с. 50]. Тому викликом часу є формування ґендерних компетенцій молоді як особливої системи ґендерних знань і практик, релевантних принципам паритетності статей. Ґендерний підхід у освітній парадигмі вищої школи є тим методологічним інструментом аналізу та діяльності вузів, який ґрунтується на врахуванні „фактору статі", що сприяє розширенню культуротворчого ментального простору всіх учасників педагогічної взаємодії. Інформаційні технології відкривають широкі можливості для громадської дискусії та плюралізму думок, перетворюють природу педагогічного дискурсу, бо інтеграція та передача знань розгортаються в якісно новому освітньому просторі. Реалізація ідентифікаційних процесів крізь особистісний вимір та нових стратегічних напрямків щодо забезпечення сталих ґендерних перетворень в українському суспільстві, впровадження ґендерних стандартів у вищу школу засвідчує важливість формування ґендерної культури у майбутніх педагогів як системи соціально-економічних, правових та етнопсихологічних умов існування суспільства, що сприяє становленню чоловіка та жінки як різних біологічно, проте рівних та рівноцінних істот. Важливими складовими ґендерних перетворень є подолання стереотипів та просвітницька робота.

Вивченню специфіки формування ґендерної політики в українському соціумі, підвищенню ґендерної обізнаності у населення присвячені праці Т. Мельник, Л. Кобелянської, І. Грабовської, Т. Власової, М. Скорик, Л. Малес, С. Оксамитної, О. Суслової та ін. Узагальнення досвіду використання ґендерного дискурсу у світовій та вітчизняній науково-педагогічній спадщині дає змогу розвивати методологічні підходи до трактування причин специфічної нерівності жінок і чоловіків у різних соціальних інститутах і програмах; виявляти наявні ресурси досягнення гармонії ґендерної соціалізації статей, усувати наслідки соціостатевої нерівності. Інтеграція ґендерного підходу в педагогічний простір вищої школи передбачає забезпечення рівного доступу обох статей до якісної освіти, усунення формальних та неформальних бар`єрів на шляху до ґендерної рівності. Відповідно до реформування змісту та гуманізації освітніх цілей в Україні реалізація *компетентнісної парадигми* у процесі оновлення світових та європейських систем освіти сприятиме орієнтуванню педагогів на впровадження у педагогічну практику егалітарного підходу до

розвитку особистості. Важливими пріоритетами, поряд із врахуванням міжнародного досвіду, у розробці дієвих ґендерних програм у вищій школі, є „ідеологія самовизначення" молоді (В. Кремень), збереження „ідентичності української освіти як сердечної, духовної і душевної, людської і людяної, народної і родинної, патріотичної і моральної у всіх загальнолюдських вимірах" (В. Андрущенко). У історіографії України домінуючою гендерною рисою українців завжди була пошана до волі жінки, партнерство статей, індивідуалізація характерів поза статевою належністю, взаємна довіра та «кордоцентричність» в міжстатевих стосунках (Г. Сковорода, П. Юркевич). Складовими українського ґендерного коду є поєднання архетипу Матері, культу жіночого начала як носія духовної культури з андроцентричністю та самодостатністю козацтва. Тому розвиток відродження ментальності, етнотрадицій та впровадження інновацій є важливим чинником ґендерного самовизначення молодих людей, їх егалітарного світогляду.

Дослідження ґендерних проблем та ознайомлення із досвідом зарубіжних країн дало можливість сформувати власне бачення подальшої інституалізації ґендерно-освітніх механізмів у вищу школу. Так, діяльність спільного з Національною АПН України науково-дослідного ґендерного Центру, створеного на базі Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, спрямована на розробку та експериментальне обгрунтування ґендерної ідеології освітньо-виховних практик в соціогуманітарному просторі як стратегічного напрямку державної політики щодо досягнення ґендерної рівності в суспільстві. Найбільш співзвучними нашому часові й перспективам формування ґендерної культури у молоді є оновлення традицій та впровадження інновацій в контексті спадщини видатних українських педагогів-гуманістів: В. Сухомлинського, Г. Ващенка, С. Русової, А. Макаренка, М. Драгоманова, К. Ушинського та ін. Унікальність „ґендерної матриці" української освіти полягає у створенні культуротворчого соціуму для розвитку духовності, патріотизму, толерантності тощо. Перечитуючи твори Василя Сухомлинського, написані тоді, коли ґендерна проблематика ще не була предметом наукових психологічних досліджень і навіть термін «ґендер» ще не був у вжитку, можна дивуватися прозорливості його поглядів щодо проблеми рівності статей, які воістину випередили час. Його гуманістичні настановлення щодо статевого виховання підлітків та юнацтва, формування дитячих уявлень про мужність, жіночність, побудову педагогічного процесу на засадах рівності, еґалітарності, подолання педагогами статевих стереотипів тощо залишаються найактуальнішими у вітчизняному педагогічному дискурсі нового тисячоліття. Слова Великого Добротворця «Виховання справжнього чоловіка та справжньої жінки починається з формування громадянських якостей особистості» слугують дороговказом для розвитку національної та ґендерної ідентичності як важливих чинників соціального буття особистості в онтогенезі, що знайшло своє втілення у дослідженнях українських вчених (І. Бех, Н. Бібік, А. Бойко, В. Бондар, М. Боришевський, М. Вашуленко, Т. Говорун, В. Кравець, С. Максименко, В. Москаленко, Н. Ничкало, О. Савченко, О. Сухомлинська, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепєлєва та ін.).

Центр функціонує як науково-дослідна лабораторія з розробки ґендерних програм і проектів; культурно-просвітницький відділ університету; конкурсна галузева комісія з проведення Всеукраїнського конкурсу робіт студентів і молодих вчених з напрямку «Ґендерні дослідження»; координаційно-інформаційний центр дочірніх ґендерних студій; школа ґендерної рівності (школа волонтерів). Дана структура Центру дозволила консолідувати інституційні складові, об'єднати зусилля провідних українських вчених, викладачів вищих навчальних закладів та вчителів загальноосвітніх закладів з метою апробації інноваційних ґендерно-освітніх технологій у постійно змінюючому екокомунікаційному просторі, активізувати креативність молоді у майбутньому життєздійсненні.

Здобутками Центру є: розробка засад ґендерної ідеології на основі унікальності «педагогічної матриці» української гуманістичної спадщини (А. Макаренко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.); визначення шляхів системного впровадження принципів ґендерної педагогіки та психології в освітньо-гуманітарний простір: розробка та апробація ґендерних курсів та дисциплін у вищій та середній школі; створення програми психолого-педагогічного супроводу ґендерної соціалізації дитини на різних вікових етапах розвитку; проведення ґендерної експертизи шкільних підручників та фахових ЗМІ; видання науково-методичної та навчальної літератури з ґендерної проблематики; науково-дослідницька діяльність студентів, участь у конкурсах та проектах з ґендерних проблем. Проводяться також крос-культурні

дослідження з проблем ґендерного виховання та освіти у зарубіжних країнах (написання та захист кандидатських та докторських дисертацій).

Реалізовано 4 науково-дослідницькі теми на держзамовлення МОН України (керівник – член-кор. АПН України, д.п.н., проф. В. Кравець); реалізовано 4 гранти: за сприяння Міжнародного Фонду „Відродження" (1999-2000); Каунтерпарт Інтернешнл за фінансової підтримки АМР США (2001-2002); Канадського Агентства Міжнародного розвитку, Посольства Канади в Україні, Канадсько-українського ґендерного фонду (2002-2004); Програми розвитку Організації Об`єднаних Націй (ПРООН) в Україні (2009 - т.ч.); щороку проводяться науково-практичні конференції, Педагогічні читання, форуми, семінари, майстер-класи, круглі столи, акції, тренінги тощо; участь у міжнародних програмах і проектах, навчальних семінарах, конференціях та конгресах; зокрема у реалізації проектів за сприяння Програми розвитку ООН в Україні (ПРООН): „Розробка ґендерних стандартів освіти в Україні"; «Подолання ґендерних стереотипів у навчально-вихованому процесі»; «Підготовка тренерів з підвищення ґендерної обізнаності та ґендерної чутливості вчителів»; створено ґендерний бібліотечний фонд, відео та фільмотеку. Співробітники Центру отримали сертифікати тренера Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні. Ними проведено ряд тренінгів з учнівською, студентською та сирітською молоддю, методистами ДНЗ м. Тернополя, а саме: «Впровадження ґендерного підходу у дошкільну освіту» (О. Кікінежді); «Ґендер і молодь: сучасні виклики» (О. Смук), «Ґендерні стереотипи в ЗМІ» (С. Вихор), «Основи ґендерної культури: різні, проте рівні» (Л. Ковальчук), «Основи сімейного щастя крізь призму ґендерного підходу» (О. Кізь), підготовлено програми обласного радіомовлення «Від чого потрібно захищати захисника вітчизни» і «Сучасна жінка: яка вона» (О. Кікінежді, В. Сіткар). Шляхи реалізації системного підходу до розв`язання проблем статевої та ґендерної соціалізації учнівської та студентської молоді обговорювались на засіданні Президії Національної АПН України 15 квітня 2010 року (О. Кікінежді, В. Кравець).

Університет вже п`ять років поспіль є базовою організацією для проведення Всеукраїнського конкурсу робіт студентів і молодих вчених з напрямку «Ґендерні дослідження». 19 березня 2010 року була проведена Всеукраїнська науково-практична конференція «Ґендерні проблеми в умовах глобалізації: українські реалії та перспективи» у інноваційному форматі - у режимі інтерактивного обміну думками, з мультимедійною презентацією наукових доробок, майстер-класами тощо (представлено близько 50 робіт із 24 ВНЗ України). Працювали за п`ятьма взаємопов`язаними напрямками: паритетна демократія та розвиток громадянського суспільства в Україні: ґендерні аспекти; феномен ґендеру в історії та культурі; ґендерні стереотипи в умовах трансформації українського суспільства, психологія та педагогіка у фокусі ґендерних досліджень, ґендерні засади шлюбно-сімейних стосунків.

Слід відзначити особливу актуальність та наукову новизну робіт переможців конкурсу: О. Божук «Гендерні чинники перинатальної психології», І. Вихор «Вплив батьківської сім`ї на гендерну соціалізацію старшокласників», О. Зленко «Соціальні та культурні практики материнства в Україні у 20-х роках XX ст.», Г. Павленко „Соціологічний аналіз ґендерної ситуації в Сумській області та поінформованості населення щодо неї». Їхні виступи були яскравими науковими розвідками із глибоким розумінням даної проблеми та особливо її практичним впровадженням (ці студенти тривалий час займаються у проблемних групах, є активними учасниками багатьох конференцій, мають публікації у наукових журналах тощо). Цікавими і оригінальними були теми конкурсних робіт студентів із Харкова, Сум, Херсону, Донецька, Запоріжжя, Тернополя, Івано-Франківська, Горлівки, Житомира, Одеси, Мелітополя, Дніпропетровська, Переяслав-Хмельницька, Криму та ін. Зокрема їх представлення викликало жваву дискусію на конференції. Наприклад, політично-правові аспекти побудови в Україні паритетної демократії знайшли своє відображення у теоретичних розвідках Р. Карпенка. В. Мордюк, М. Пишнограєва, Т. Кирчатої, Ю. Пінчук, Т. Халової, У. Закревської, Г. Заболотньої та ін. Ґендерним дослідженням в лінгвістиці, зокрема жіночій та феміністичній прозі на матеріалі творчості О. Забужко, Є. Кононенко, С. Пиркало та Тані Малярчук, особливостям жіночого письма в романі Ірен Роздобудько «Зів`ялі квіти викидають» були присвячені роботи Т. Шпрінгвальд та Б. Селюченко із Київського міського педагогічного університету ім. Б. Грінченка. Історичні розвідки «Про роль газети «Українське слово» у висвітленні діяльності громадської організації імені Олени Теліги», «Боротьба І. Гаспринського за жіночі права та освіту» було здійснено студентами Ю. Ярошенко

(Сумський державний університет) та В. Глизнером (Прикарпатський університет). Питання розкриття ґендерних стереотипів у сучасних анімаційних фільмах, впливу феміністських концепцій на зміну ґендерних ролей, типології жіночих образів у творах А. Чехова, висвітлені у роботах Ю. Дубини, Г. Новікової та К. Алдашкіної (Горлівський педагогічний інститут іноземних мов). Оригінальними виявилися наукові доробки дослідження ґендерних аспектів заздрощів (О. Смук), кохання в первісному суспільстві (О. Вовк), проблем ранньої вагітності у світових релігіях (О. Добрякова) та малого бізнесу жінок-підприємців (Х. Вінтонович).

Цикл досліджень (В. Дубинський, А. Бурмістрова, В. Лапа, Д. Самохіна, К. Добрецька, О. Дука, Н. Тумарінсон, О. Сосновик, В. Романчук, Н. Гусейнова, Н. Плетньова, А. Одінцова, Л. Будій та ін.) був присвячений проблемам ґендерної соціалізації дітей та підлітків, формуванню ціннісної свідомості та професійної самореалізації студентської молоді, її підготовки до створення сім`ї, усвідомленого батьківства, особливостей впровадження ґендерного підходу у загальноосвітні заклади тощо. У виступах учасників конференції йшлося про практичне впровадження ідей їхніх робіт, подальших перспектив ґендерних досліджень. Значним було представництво нашого ґендерного Центру (10 учасників), які проводять крос-культурні дослідження з проблем ґендерного виховання та освіти, вивчають зарубіжний досвід та особливості його імплементації у національну школу (І. Гречин, Н. Левчик, Л. Головач, О. Смук, І. Бойко, І. Шульга, О. Рудник, Н. Будій та ін.). Визначені комісією переможці були нагороджені грамотами університету та Управління з питань сім`ї, молоді та спорту Тернопільської ОДА, отримали в подарунок спецвипуск газети „Студентський вісник" ТНПУ та посібники В. Кравця "Гендерна педагогіка", «Історія гендерної педагогіки». Різноплановість та актуальність тем конкурсних робіт ще раз підкреслили важливість формування гендерної обізнаності та гендерної чутливості у студентської наукової еліти. Щороку видаються збірники матеріалів конференції [2]; [3]. Спільно з Головним управлінням з питань туризму, сім'ї, молоді та спорту Тернопільської облдержадміністрації було проведено низку заходів в контексті реалізації ґендерного підходу на регіональному рівні, зокрема, Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Гендерні проблеми в умовах глобалізації: реалії та перспективи», засідання «круглих» столів на тему: «Особливості формування гендерної культури молоді у сфері сімейних відносин» (11 лютого 2010 р.), обласний батьківський Форум «Методи превентивного виховання дітей у родині» спільно з дочірньою ґендерною студією - Тернопільським інститутом післядипломної педагогічної освіти (30 квітня 2010 р.). Співробітники Центру взяли участь у Всеукраїнській конференції ґендерних радників голови ОДА «Гендерна мапа Сумської області» (Сумський ґендерний центр, 2009); у Міжнародній конференції «Молодь в умовах глобалізації» (м. Люблін, Університет ім. М. Склодовської-Кюрі, Польща); у засіданні Круглого столу з впровадження ґендерних підходів в систему освіти та Експертних консультацій з інституціоналізації ґендерної освіти (14 січня 2010 року), у Всеукраїнському ґендерному освітньому Форумі «Через освіту до рівності» (17-18 лютого 2010 року) за сприяння ПРООН в Україні.

Розвиток інфраструктури Центру передбачає функціонування кафедри педагогіки і ґендерної рівності, створеної за сприяння ПРООН та ЄС як базового структурного підрозділу вищого навчального закладу, що проводить навчально-виховну і методичну діяльність з гендерних навчальних дисциплін згідно вимог Болонського процесу та наказу МОН України «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту» (№839 від 10.09.2009). Важливим завданням кафедри є розробка нових та оновлення попередніх ґендерних курсів, впровадження ґендерних модулів у різні навчальні дисципліни у вузі; розуміння студентами та педагогами змісту основних ґендерних категорій; впровадження принципів ґендерної рівності до організації навчально-виховного процесу; набуття педагогами навичок проведення ґендерного аналізу; вміння вирішувати проблеми навчання і виховання з позиції егалітарного підходу; формування ґендерної свідомості студентської молоді шляхом поширення системи ґендерних знань та реконструкції статевих стереотипів; сприяння ґендерному самовизначенню молоді на засадах рівноправ'я, розвиток ґендерної чутливості та толерантності попри статеві стереотипи та упередження. Розроблена гендерно-чутлива програма для студентів педагогічного вузу (автори Т. Говорун, О. Кікінежді, В. Кравець) визнана кращою експертами ПРООН і буде проходити апробацію на викладання у п'яти університетах, в яких створені кафедри гендерної освіти [1, с. 15].

Ґендерна освітня парадигма передбачає впровадження ґендерної складової як

системоутворюючої в організацію творчо-розвивального середовища на всіх рівнях освітньої системи (дошкільної, середньої, вищої та післядипломної); сприяння інтерактивній взаємодії тріад: науково-викладацька спільнота - адміністрація вузів – МОН; школа-сім`я-дитина; підвищення ґендерної культури населення через систему психолого-педагогічного всеобучу; створення системи дистанційної освіти з метою поширення ґендерних ідей у спільному полікультурному та інформаційному просторі; розробку ґендерних стратегій у медіа-просторі; участь у інформаційних кампаніях щодо запобігання та системної протидії ґендерному насильству; побудови паритетних шлюбно-сімейних стосунків, трансляцію ґендерних знань на широку громадськість. Як засвідчив наш досвід, різноплановість та грантова підтримка ґендерних досліджень, інтегрування ґендеру у обов'язкові дисципліни, підвищення кваліфікації та стажування викладачів, взаємний обмін досвідом з ґендерними центрами, інтерактивне навчання тощо здатні реалізувати макроціль ґендерної освіти – позитивні зміни, зміну парадигми від моделі влади і домінування до політики рівних можливостей. Запропонована система ґендерних знань сприятиме осмисленню студентами реалій традиційної та егалітарної поведінки, обмеженості стереотипізованих гендерних очікувань, розширенню уявлень про соціокультурну природу конструювання рівності-нерівності статі та її прояви, здатністю розв'язувати проблеми навчання і виховання з позиції еґалітарної ґендерної ідеології як засадничої у формуванні паритетної демократії в українському суспільстві.

Література:

1. Вища освіта України і Болонський процес. Навч. пос./За ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2004.- 384 с.
2. Ґендер і молодь: європейські виклики / за ред. О.М. Кікінежді. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 10 квітня 1009 р. – Тернопіль.: ТНПУ, 2009. – 120 с.
3. Ґендерні проблем и в умовах глобалізації: українські реалії та перспективи/ за наук. ред. проф.В. Кравця. - Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 19 березня 2010 р. – Тернопіль : ТНПУ, 2010. – 160 с.
4. Грабовська І. Джерельні основи дослідження паритетної (гендерної) демократії: український і світовий контекст// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – 2007. - №11. – С.49-50.
5. Кікінежді О.М, Говорун Т.В. Ґендерний вимір освітнього дискурсу у вищій школі // Особистісні виміри становлення нової парадигми сучасної української освіти. – Мон. кол. авт. / за наук. ред. Т.І. Власової і Т.М. Талько. – Дніпропетровськ: ДНУ залізничного транспорту, 2010. – С.167 – 177.
6. Україна-Євросоюз у деталях. Ґендерна рівність і права дітей. – № 2(5), червень, 2010 р.

Катерина Кобченко

Емансипація по-радянськи: жінки в фізичній культурі та спорті в СССР у 1920-1930 рр.

У статті на матеріалах спортивної преси розглядається питання участі радянських жінок у фізкультурному та спортивному русі 1920-1930-х рр. як складової процесу жіночої емансипації, як це було проголошувалося радянською пропагандою. Показано особливості, труднощі, еволюцію та результати цього процесу.

In the article after the materials of the sports press the participation of soviet women on the physical culture's (fizkultura) and sports movement in 1920-1930s as a part of woman's emancipation's process as it was proclaimed by soviet propaganda is analyzed. The peculiarities, difficulties, evolution and the results of this process are shown.

Період історії радянського суспільства 1920-1930-х років позначений соціокультурними експериментами, чи не головним з яких була спроба виховання людини нового типу. Одним із важливих передумов успішності цього процесу було залучення до нього жінок. Оскільки в часи Російської імперії жінки у більшості політичних та суспільних питань були неповноправними, емансипація жінки, на противагу цьому, була одним із головних ідеологічних гасел ранньо радянського часу. Отже, політика щодо жінок у цей період є яскравим прикладом «ґендерного конструювання» в питаннях поведінки та зовнішності, а однією з найважливіших форм її реалізації були фізична культура та спорт, які, своєю чергою, належали до стратегічно-важливих сфер публічного життя в СРСР.

У перші десятиріччя радянської влади фізкультура та спорт були проголошені важливою складовою «культурної революції», а досягнення фізичної досконалості

вважалася невід'ємною складовою образу радянської людини. Фізкультурні заняття були ефективним способом зібрання значної кількості людей у відносно великих колективах, у яких спортивна активність поєднувалася з ідеологічним вихованням та антирелігійною пропагандою й де міжстатеві стосунки та деякі соціальні проблеми, такі як алкоголізм, частково контролювалися та регулювалися. Спорту в цей час приписувалася здатність докорінно змінити спосіб життя населення, витіснити шкідливі звички та стати основним способом проведення вільного часу.

Проте найбільш важливою для радянської влади була можливість тримати в такий спосіб великі маси людей у добрій фізичній формі, готових, в разі потреби до участі у військових діях: «…физкультура должна быть в первую очередь подчинена интересам производства и в задачу ее входит дополнить развитие тела рабочего и служащего, исковерканное производством, и одновременно выработать качества, необходимые красноармейцу», а також «служить развитию коллективизма» [11, с. 1]. Саме тому особливостями радянського спорту 1920-30-х років був пріоритетний розвиток колективних видів спорту, переважання групових змагань над індивідуальними, яким, у свою чергу, намагалися надати групового характеру, прикладом чого можуть слугувати популярні масові лижні забіги.

Іншою важливою рисою радянського спорту названого часу був його мілітаризований характер – включення елементів військових тренувань у фізичну підготовку, що початково (до 1923 р.) отримало форму *Всевовучу* (рос.) – загального військового навчання. Це знайшло свій вияв у розвитку стрілецького спорту, а пізніше, особливо з кінця 1920-х років, – також кінного, парашутного спорту та спортивної авіації, а також лижного спорту, навички яких могли бути використані під час військових дій. Загальне поле фізкультурних та спортивних занять було окреслене як «спортивний фронт»[3]. Кульмінацією цієї політики було введення в 1931 р. Всесоюзною радою фізкультури кваліфікаційних стандартів та відзнаки ГПО (*рос. ГТО*) – «Готовий до праці та оборони». З іншого боку, в країні, зруйнованій війною та революцією, з низьким рівнем життя переважної більшості громадян та недостатнім медичним обслуговуванням, фізкультурні заняття могли бути засобом підвищення життєвих стандартів та стану здоров'я населення. Таким чином, уже в ранньо - радянському періоді історії «три визначальні складові спортивної політики – оздоровча, захисна та об'єднавча – були чітко визначені новим режимом» [26, p. 94].

Прагнення чемпіонства таврувалося як ознака «буржуазного спорту»; на противагу цьому, успішні представники «пролетарського спорту» мали уособлювати збірний образ типової радянської людини. Найбільш вправні спортсмени обох статей хоча й вшановувалися, особливо в 1930-х рр., як всенародні герої, проте не втратили своєї ідеологічної місії бути зразком для інших. Прикладом такої типової радянської молодої людини мав бути персонаж з «Рассказа о неизвестном герое» С. Маршака (1938 р.) – звичайний парубок спортивного вигляду із значком ГПО, для якого подвиг є буденною справою й який не шукає за нього жодних винагород. Та найголовнішим є неможливість знайти його знову, адже подібних молодих людей – безліч: «Много в столице Таких же Значков. / К славному подвигу / Каждый Готов!»

Усі названі вище риси були характерні й для жіночого спорту. Більше того, як зазначалося вище, фізкультура та спорт посіли важливе ідеологічне місце в стратегії радянської емансипації жіноцтва. Колись сфера виключно чоловічої активності, спорт відкривав жінкам нові шляхи розвитку та реалізації, водночас даючи широке поле для діяльності офіційній пропаганді. Крім того, в питанні оздоровчої ролі фізкультурних занять, радянські спортивні ідеологи, як, приміром М. Подвойський[**], покладали особливі надії на жінок, які, як вихователі молодшого покоління, мали відіграти визначну роль у зміцненні його здоров'я.

Дискусії тогочасної радянської спортивної (й не тільки) преси, особливо з питань значення спорту та фізичного виховання як засобу соціальних змін, є одним з кращих прикладів спроби «ґендерного конструювання» в поведінці та зовнішності. Тому основним джерелом нашого дослідження є матеріали спортивної преси 1920-1930-х рр. – таких видань, як загальносоюзне «Физкультура и спорт», українське – «Весник физкультуры»

[3] Подібно до інших ключових сфер життя, які в тоталітарному суспільстві отримали такі мілітарні означення, як «трудовий фронт» чи «культурний фронт».

[**] Голова Вищої раді фізичної культури РСФСР (1921-1923), Голова Спортінтерну (1921-1927).

(«Спорт»)[***], особливо з огляду на обмежену кількість інших джерел, включаючи архівні, з цієї проблематики. Автор не ставить собі за мету послідовне висвітлення історії власне жіночого спорту, натомість розглядає один з найбільш яскравих і важливих сегментів проблеми радянської ґендерної політики названого часу, а саме фізкультурно-спортивну активність жінок як вияв жіночої емансипації як її розуміла офіційна радянська ідеологія того часу.

У 1920-х рр.. жіночий спорт, який почав розвиватися, був проголошений однією з найбільш ефективних форм досягнення «рівності» статей (не просто рівноправ'я чи рівних можливостей) жінок та чоловіків. Спроба залучення більшого числа жінок, цей їхній шлях «від плити до спортзалу» було означено як ефективну форму емансипації: «Спорт вывел женщину из затворничества «кухни и платьев» на чистый воздух и на солнце, освободил от связанности движений и дал возможность смотреть на мир открытыми и смелыми глазами. Спорт смывает последние пятна той грязи, которой христианский аскетизм замазал человеческое тело. В спорте человеческое тело – не соблазн и «сосуд диавольский», а рабочая машина, такая же, как и мужское тело. Когда она работает хорошо, на нее так же приятно смотреть, как и на всякую хорошо работающую машину» [19, с. 17]. (Порівняння людського тіла з машиною було нерідким у революційній риториці 1920-х років, натхненній перетворючою силою механічного прогресу).

Слід відзначити, що у 1920-х рр., коли були можливі відносно вільні ідейні дискусії, в тому числі у пресі, спортивні видання відтворювали досить реалістичну картину перебігу та складнощів залучення жіноцтва до фізкультурного руху.

Одним з ключових питань, яке постійно турбувало спортивних організаторів, була слабка участь та необхідність ширшого залучення жінок до занять фізичною культурою. Спробою змінити ситуацію було масове запровадження гімнастичних перерв на роботі, головною метою яких було зменшити вплив шкідливих умов праці. Проте такі заходи нерідко адресувалися саме жінкам в надії «охопити» їх надалі фізкультурною роботою, перепоною для чого були упередження жінок старшого віку: «А взять женщину работницу. – Да чтобы она надела трусы и майку и стала в один ряд с голоногими «девченками»? – Нет. Застыдят. Она этого не может сделать и в кружек не идет» [18, с. 1]. Іншою причиною низької спортивної активності жінок вважалася нестача часу в зв'язку з рештою обов'язків, порядок переліку яких є показовим – «общественная нагрузка плюс домашние обстоятельства (приготовление пищи, уход за детьми и т.д.)» [18, с. 1].

Хоча боротьба за новий побут та звільнення жіноцтва від «домашнього рабства» мала на меті полегшити їхні хатні обов'язки, вона була далекою від успішного завершення, залишившись переважно декларацією про наміри. «Конечно, на пути к полному раскрепощению работницы и крестьянки при нашей бедности мы еще сделали немного…», – констатував у 1929 р. журнал «Физкультура и спорт» [22, с. 1]. Це було однією з головних причин, з яких не так багато жінок були готові змінити «лязг кастрюль на звон коньков» і жінками-учасницями фізкультурних рухів були переважно молоді дівчата у віці 17- 20-з-лишком років.

Проте на середину 1920-х рр. зростаючі пропагандистські зусилля із залучення більшої кількості жінок у фізкультурний рух принесли свої перші результати. Приміром, якщо перша Всеукраїнська олімпіада 1921 р. була суто чоловічою, вже через сім років в Українській СРС на 205 тис. чоловіків-атлетів припадало 90 тис. жінок [1, с. 12]. Звичайно, ці показники зростали переважно за рахунок молоді.

З середини 1920-х рр. почали звучати обґрунтовані рекомендації щодо необхідності врахувати при спортивних заняттях особливості жіночого організму, а питанню зв'язку фізкультури з анатомічними та психофізичних відмінностями жінок почали приділятися більше уваги [16, с. 4]. Тут було подано деякі слушні пропозиції: «Массовые формы работы, сумма таких физических упражнений, которые приспособлены к особенностям женского организма и ее общественному положению, ритмика и пластика, содействующие физическому воспитанию ее, – вот что способно двинуть дело вперед» [5, с. 2]. При цьому, контроль за фізичним станом здоров'я фізкультурників обох статей переважно покладався на них самих – самоконтроль, до якого їх постійно закликали, адже можливості надання їм належної медичної підтримки були вкрай обмеженими. Тому радянські спортивні ідеологи та організатори в справі покращення здоров'я населення мусили покладатися на

[***] Видання мало назви: з 1922 – «Вісник фізичної культури», з 1931- «Фізкультурник України», з 1935 р. – «Спорт»; з квітня 1929 р. виходили паралельно у двох варіантах – українською та російською мовами

природні чинники та пробудження самосвідомості мас задля їх усвідомлення: «ибо лучший друг свободного пролетария это **солнце**, **воздух** и **вода**» (виділено в оригіналі – К.К.) [4, с. 2].

Проте далеко не всі журналісти і спортивні чиновники, які активно виступали в тогочасній пресі, приділяли достатньо уваги жінкам. Одним з домінуючих поглядів на спорт в 1920-х роках було його сприйняття як виключно силової підготовки в поєднанні з військовими тренуваннями. Звичайно, що в такій системі уявлень лишалося небагато місця для пластичних видів спорту, які могли б привабити жінок, а «надмір» художніх елементів у гімнастиці чи фігурному катанні піддавався критиці як прояви «буржуазності».

Водночас поняття «жіночий спорт» майже не вживалося, адже вважалося, що лише окремі силові види спорту на кшталт боксу чи деяких важковагових вправ були неприйнятні для жінок. Тут навіть палкі прибічники «рівності» не могли ігнорувати відмінностей між фізичними можливостями жінок та чоловіків. Так, наприклад, двох молодих жінок було критикували за заняття боксом попри застереження, що цей спорт є неприйнятним для жіночого здоров'я. З іншого боку, дискусія велася не лише з ґендерних особливостей спорту, але й стосовно «робітничого» та «буржуазного» спорту, останній з яких був неприйнятним радянській людині. До таких в Українській РСР певний час належав бокс. Окремі запеклі дискусії точилися на початку 1920-х навколо футболу і особливо його суспільного резонансу – «футболоманії».

Так, спортивний кореспондент констатував наприкіці 1920-х: «Правда, некоторые виды физических упражнений вряд ли будут когда-либо усвоены женщиной. Мы не увидим женщин-борцов, гиревиков, боксеров. Женщина твердо решила не играть в футбол. Но таких изъятий относительно очень мало» [2, с. 7]. І справді, прикладом є, такий в наш час майже виключно «чоловічий» спорт, як хокей, що здобув популярності серед радянських жінок в 1920-ті рр.

Менш активна участь жінок у фізкультурно-спортивному русі мала й інші об'єктивні причини, такі, як нестача спортивного спорядження, яке в більшості призначалося для чоловіків. «Женщины не бегают с барьерами – основная причина – отсутствие у нас низких барьеров, женщина не прыгает с шестом – у нас мало подходящих по весу для женщин шестов и т.д.» [7, с. 4]. Серед інших чинників, які стримували спортивні інтереси жіноцтва, була незначна кількість жінок-інструкторів, що могли б краще зрозуміти та підтримати його інтереси. Приміром, у 1925 р. серед 34 випускників Всеукраїнських 6-місячних курсів інструкторів фізичної культури було лише 4 жінки [15, с. 71].

Таким чином, попри окремі успіхи, вже наприкінці 1920-х рр. було зрозуміло, що спроби масового залучення жінок до фізкультурних занять можуть залишитися декларацією про наміри, «невыполненными в жизни, потому что некому их выполнять» [17, с. 6]. Надалі це побоювання підтвердилося.

Важливу роль у створенні образу фізкультурниці відігравали візуальні зображення успішних спортсменок у пресі. При цьому певним домінуючим образом 1920-х є, в переважній більшості, жінки міцної, атлетичної будови тіла – гарні працівниці та, при потребі – захисниці революційних ідеалів. Такий образ, відповідно до «класового підходу», змальовував узагальнені типи жінок пролетарського та селянського походження. У той час як зображення атлетів-чоловіків віддавало належне їх добрій фізичній формі як результату тренувань, стосовно жінок перевага надавалася їхній природній міцній будові. Таким чином, під «жіночою красою», в рамках спортивного дискурсу, розумілися передовсім фізичне здоров'я та міць. Така перевага «маскулінізації» жіночих образів частково базувалася на попередній історії спорту: абсолютне домінування чоловіків у ньому в минулі часи призводило до асоціативного сприйняття чоловічої потуги як запоруки успіху. Тож «маскулінізація» жінок виглядала як гарантія їх спортивних досягнень. Така «дефемінізація жіночого тіла» [25, p. 90] мала в цей час відповідники у Західній Європі в юнацькому типі жінки *a la garçon*. Проте, якщо у той час, коли в західних країнах така дефемінізація надавала жінкам юнацьких рис у статурі, короткій стрижці та запозиченому з чоловічої моди костюмі, у Радянському Союзі популярний маскулінізований тип жінки був репрезентований образом комісарки (жінки чоловічого вигляду в уніформі), робітниці, а в спортивному дискурсі – фізкультурниці. Така зовнішня «маскулінізація» мала слугувати виразом ґендерої рівності, іронічно вираженій у відомому діалозі булгаківських героїв, коли на питання «Вы мужчина или женщина?» була надана відповідь: «Какая разница, товарищ?»

Також і спортивна форма мала не лише слугувати цілям тренування, а й стати зовнішнім виразом рівності статей, одним з проявів жіночої емансипації. Подібне,

ґендерно нейтральне спортивне вбрання чоловіків та жінок – шорти і майка – були проголошені раціональними, тоді як більш довгий та незручний одяг, який використовували жінки під час спортивних занять у недавньому минулому – наслідком «буржуазних упереджень». Отже, спортивний одяг був зовнішньою маніфестацією ґендерної рівності. «Не следует думать, что кринолин и трусики только перемена моды. Да. – от забинтованной ноги китаянки, от кринолина, от «ахов» и «охов» – большой скачок к хоккею. Наши Тани и Маши, которые «коньками звонко режут лед» – и не представляют себе, какой это скачек вперед! Это не только оздоровление, это психологический перелом, это – равенство полов» [19, с. 17]. Досягненню такої «рівності» сприяли не лише жіноча спортивна форма, подібна до чоловічої: тогочасні чоловіки-плавці нерідко використовували костюми для плавання, що нагадували цільні жіночі купальні костюми.

Кампанія із залучення жіночої молоді до спортивного руху інколи спричиняла конфлікти поколінь: відомі випадки, коли матері не дозволяли своїм дочкам брати участь у спортивних нарадах, одягненими в майки та шорти. Батькам могло здатися, що марширування юних дівчат у подібному вбранні головною площею, яка, як місце офіційних військових парадів та інших офіційних заходів міцно асоціювалася із маскулінністю, було нічим іншим, як приниженням.

На думку спортивних ідеологів того часу, спільні спортивні заняття представників двох статей мали слугувати врегулюванню ґендерних та сексуальних стосунків. Згідно статистики, особи, які займалися фізкультурою, розпочинали сексуальне життя в середньому на 1,5 роки пізніше за своїх «неспортивних» ровесників. Більше того, спільні спортивні практики мали змінити ставлення до жінки: «Уменьшается половая возбудимость также и вследствие привычки к обнаженному телу, получающейся при совместных занятиях юношей и девушек. Мужчина и женщина физкультурники привыкают смотреть друг на друга не как на предмет своих вожделений, а как на соратника и товарища по работе» [9, с. 4]. Отже, спорту приписувалася унікальна та виключна роль у врегулюванні сексуального життя особистості.

Передбачалося також, що учасники фізкультурного руху стануть першими, хто виробить у своєму середовищі товариське ставлення до жінок та подаватиме в цьому приклад іншим. У цьому процесі важливими були обидві складові – підвищення самооцінки жінок і зміна чоловічого ставлення до них, утвердження партнерських стосунків: «Там, где есть мяч и диск – там нет места для домостроя, для рабства» [19, с. 17].

Проте відстань між задекларованими цілями та їх подальшою реалізацією продовжувала залишатися значною. Впровадження нової моделі ґендерних стосунків далеко не завжди знаходило підтримку в самих спортивних колах, у яких жінки нерідко стикалися як з ігноруванням їхніх потреб, так і, ще частіше, традиційним ставленням до жінок та їх суспільних ролей.

Політико-економічні зміни кінця 1920-х – початку 1930-х рр. торкнулися усіх сфер життя та виявлялися також у істотних ідеологічних зрушеннях у перегляді суспільних установок, передовсім у ґендерній сфері.

Так, процес індустріалізації призвів до суттєвого зростання кількості промислових робітників, яке відбувалося, в значній мірі, за рахунок жінок, яким нерідко призначалися важкі та некваліфіковані види праці. Потреба держави в жіночих трудових ресурсах знайшла офіційний вираз у новому трудовому законодавстві 1931-1932 рр., яким значно зменшувалася кількість нежіночих професій. У сфері суспільного життя домінування громадських (фактично державних) інтересів над приватними ще більш посилилося, а особисті інтереси громадян ставали сферою державного контролю. Ставлення до жінок та тлумачення суспільної ролі жінки поверталося до традиційної моделі ґендерних стосунків, закріплених законами 1936 р., якими заборонявся аборт (офіційно – внаслідок численних прохань самих жінок) та ускладнювалася процедура розлучення. Завдяки цим заходам радянське керівництво намагалося вирішити демографічні проблеми, спричинені, зокрема, Голодомором, колективізацією і репресіями та забезпечити стабільне зростання населення – нових працівників та вояків.

Тому, починаючи з 1930-х рр., на протязі усієї подальшої історії СРСР, «справжньою» жінкою вважалася та, що поєднувала материнство з повною зайнятістю на роботі. Ця специфічна модель, означена в західній літературі як «подвійний тягар» (англ. «double burden») в офіційній радянській ідеології підносилася як вияв жіночого рівноправ'я. Відповідно були сформульовані в цей час задачі фізкультури для жінок (цікавим є порядок, тобто субординація соціальних ролей жінки): «Наша фізкультура повинна виховати жінку соціалістичної праці, жінку – бійця за

Радянський Союз, жінку – здорову матір» [8, с. 1].

Зміни кінця 1920-х рр. знаменували собою не лише введення планової економіки, але й закінчення ери «революційного романтизму» в ідеологічних дискусіях [26, p. 94] та переходу до панування жорстких ідеологічних установок. У спорті, як і в інших сферах життя, значну роль почало відігравати прагнення найвищих досягнень, а мілітаризація, властива спорту і раніше, набула домінантного характеру. Кульмінацією та символічним апофеозом політики тотального панування держави над суспільним життям громадян і демонстрацією її міці, єдності та обороноздатності стали чисельні святкові паради, які незмінно супроводжувалися масовими виступами фізкультурників, нерідко з міліарним ухилом.

У 1930-ті мілітаризація спорту, антиімперіалістична та антивоєнна істерія підвели фізкультуру до перетину тонкої межі між фізичною підготовкою та військовими тренуваннями, а ідея залучення мас, у т.ч. жіночих, до спортивних занять набували нового значення. Революційна ідеологема емансипації як такої перетворилася на прикриття державної потреби вербування нових трудових та військових кадрів. «Прагнучи надати відмінних навичок військової підготовки як чоловікам, так і жінкам, радянські журналісти повернули радянський дискурс у питанні ґендерної рівності в іншу, формально маскулінну сферу – військову підготовку цивільного населення» [24, p. 635]. Усе це підсилювалося сталінською антивоєнною істерією.

У цей час кампанія із «охоплення» молоді фізкультурним рухом набула свого апогею. Підсилені загальною пропагандистською кампанією, такі воєнізовані заняття, як стрільба та авіація, ставали все більш популярними й серед жінок. «Робітнице, вчися стріляти!», – закликали численні плакати. Більше того, такі «жіночі» якості, як відповідальність та терплячість виглядали цілком корисними в цій справі. Спортивні видання все більше рясніють фотографіями жінок, успішних у стрільбі з різних видів зброї від пістолета до кулемета. Вже один з ранніх посібників з навчання стрільбі стверджував: «Совершенно необходимо обучать стрельбе и разрешать вступать в кружок женщинам наравне с мужчинами. Обучение стрельбе юношей допустимо с 14 лет, девушек с 16 лет, а в отдельных случаях еще и раньше» [10, с. 31].

Фізкультурники, крім своїх безпосередніх завдань, отримували також нові соціальні функції: бути передовиками на виробництві, виконувати та перевиконувати п'ятирічні плани, в селах – агітувати за вступ у колгоспи, допомагати з сівбою та «битвою за врожай» [3, с. 3; 20, с. 16].

Коли молода дівчина Ліда Дзінаєва, перша жінка, яка опанувала складний механічний процес на станку на її годинниковому заводі, намагалася, як і чимало її попередників, уникнути цього завдання, майстер цеху зупинив її словами: «Какая же ты физкультурница, если начинаешь ныть?» та «Ты же физкультурница. Физкультурнице стыдно работать медленнее других». Після такого заохочення, Ліда та очолювана нею бригада стали ударниками виробництва [21, с. 4]. На фізкультурників покладалася також місія бути авангардом молоді. Нерідко організовані загони фізкультурників відряджалися на «битву за врожай» у знесилені колгоспним будівництвом, чи Голодомором, як в Україні, села. Таким чином радянська система, використовуючи пропагандистські гасла, насправді вміло спрямовувала ентузіазм та патріотизм молоді у власних цілях.

При цьому фізкультурний рух залишився переважно міським феноменом. Знесилені радянськими соціально-економічними перетвореннями селяни зберігали крім того більш консервативні традиційні цінності та стосунки. Це було однією з причин того, що сільський спорт, попри пропагандистські зусилля радянської влади, залишався у зародковій стадії. Для подолання цієї ситуації з середини 1930-х років починається кампанія по залученню спортивного руху до села. У цьому відношенні постаті окремих героїв селянського походження, такі як льотчиця Поліна Осипенко, були дуже важливими для радянської пропагандистської машини. Але попри всі докладені зусилля, фізкультурний рух у передвоєнному радянському суспільстві залишився переважно явищем, властивим великим та середнім містам. Коли восени 1929 р., ще до початку руйнівних перетворень на селі, відбулася перша селянська спартакіада на Харківщині, у ній серед 170 учасників було 50 жінок. Проте, судячи з наведених даних, ці учасники в більшості були мешканцями районних центрів, а кількість власне селян була значно меншою [15, с. 97].

Однією з найбільш престижних сфер жіночої спортивної активності в 1930-ті рр. стала авіація, на прикладі якої ми розглянемо зразки емансипації жінок у спортивній та професійній сферах. «Пілоти та офіцери були зразками для наслідування для радянської спортивної молоді. Радянські льотчики,

«сталінські соколи», як їх часто називали, посідали особливе місце у радянській символічній ієрархії» [24, p. 630]. Щоправда, піонеркам цієї справи доводилося долати упередження щодо ролі жінок у цій сфері та доводити свою здатність до неї. Одна з перших жінок-льотчиць початку 1930-х Валентина Гризодубова згадувала, як важко їй було навчатися в льотній школі Осоавіахіму: «Сказать откровенно, мне было очень нелегко в летной школе. Я училась в ту пору, когда не особенно верили в способности девушек, пришедших в авиацию. Каждую мою ошибку чрезмерно раздували»; в результаті чого вона вирішила заручитися підтримкою впливової особи, яка б могла повірити в її здібності та серйозність намірів, і лише звернення до наркома важкої промисловості Григорія (Серго) Орджонікідзе, якого їй вдалося переконати в тому, «что здоровая девушка может быть в полете равноценна мужчине», допомогло їй здійснити свій намір [13, с. 6]. Її колега Поліна Осипенко так само зустріла спротив, щойно висловила прагнення літати. Коли вона поділилася цими планами зі своїм «женихом, комсомольцем, парнем из нашого села», який сам був старшиною у школі льотчиків, його відповідь була недвозначною: «Не бабье это дело, и не выдумывай. Ненавижу женщин в брюках» [12, с. 122]. Попри зусилля офіційної пропаганди, подібні переконання щодо жінок у «чоловічих» професіях були досить сильними, особливо в провінції. Але серед жінок були й ті, хто приймав кинутий їм виклик. Так, вже вступивши до льотної школи, Поліна Осипенко зустрілася там з іншими жінками, які шукали себе в авіації, і опинилася у змішаній групі з дев'яти чоловіків та трьох жінок [12, с. 123].

Сексистське ставлення колег-чоловіків нерідко виявлялося також по відношенню до жінок, які займали керівні посади у спортивній чи військовій сферах: «Мы знаем, что очень часто мужчины смеются над женщинами-инструкторами, оказывают нетоварищеское отношение к женщинам, что является, конечно, совершенно недопустимым. Как следствие – отсюда мы наблюдаем, с одной стороны, слабое, медленное, с опаской проводимое выдвижение женщин, а с другой отказ самих женщин идти на физкультурную работу во избежание диких насмешек со стороны различного рода ханжей, головотяпов, а иногда и просто хулиганов», при тому, що «практика мест показала, что в подавляющем большинстве женщины великолепно справлялись со своей работой» [22, с. 1].

Ставши інструктором в льотній школі, Валентина Грізодубова й у цій якості зіткнуласа з подібними проявами, коли над її учнями підсміювалися: «Какие из вас выйдут пилоты? Учитесь-то у бабы!», – це в той час, коли її група закінчила школу без аварій та вважалася однією з кращих у школі [13, с. 6].

Наприкінці 1920-х кількість жінок-фізкультурниць лишалася незначною – жінки на спортивних святах складали приблизно 20 відсотків від учасників [5, с. 2]. Хоча протягом кількох наступних років ця цифра зростала, спорт високих результатів лишався справою значної меншості: станом на 1935 р. серед 2035000 спортсменів СРСР, тих, хто склав нормативи ГПО першого, базового рівня, жінки складали 350 000 осіб, тобто трохи більше 17 відсотків [6, с. 142].

У 1930-ті рр. узагальнений образ вправного спортсмена поступається місцем постатям персоналізованих героїв, які стають популярними всенародними улюбленцями. «Країна має знати своїх героїв» – це гасло, сформульоване Сталіним, стає основою нової спортивної політики. Проте попередній образ узагальненого радянського героя не зник, навпаки, він набув персоніфікованих індивідуальних рис. Роль національних символів відтепер мали відігравати визначні особистості. Завдяки пропаганді у відомих спортсменів з'являлися тисячі шанувальників і частково – послідовників. Цей «пантеон» не був надто великим, але й уже названі перші жінки-пілоти також належали до нього. Завдяки своїй ролі визнаних героїв, останні мали бути героями в усьому: для більшості з них членство в Комуністичній партії чи праця в державних інституціях (громадських на кінець 1930-х майже не лишилося) була практично невідворотною. Так, Поліна Осипенко очолювала жіночу раду (рос.: женсовет), у той час як Валентина Грізодубова була депутатом Верховної Ради СРСР. Держава виявляла цікавість й до особистісного життя героїв, яке теж мало виглядати бездоганно. Так, П. Осипенко, повідомляла про те, як її чоловік з недисциплінованого працівника та військового перетворився на передовика-«стахановця». Попри офіційно-радянський характер її висловлювань, зміст їх досить цікавий: «Конечно, его перевоспитала партия большевиков и замечательная морально-политическая атмосфера Красной Армии. Но то влияние, которое я оказывала на него изо дня в день, немало этому помогло» [12, с. 124].

Проте досягнення та статус цієї порівняно невеличкої групи офіційно визнаних героїв не міг серйозно допомогти

значній кількості жінок, які хотіли б наслідувати їх приклад. Вони мусили стикатися із сексистським ставленням своїх колег-чоловіків або страждати від результатів формального підходу до організації спортивних чи військових тренувань.

У 1930-ті рр. уявлення про жіночу красу повертаються до «класичних» канонів: «Спільнота радянських спортсменів порівнювалася із грецькими атлетами» [25, p. 61]. Прикладами такої «класичної» краси були численні «спортивні Венери» художників Олександра Дейнеки та, особливо, Олександра Самохвалова, прототипами яких, як правило, виступали реальні спортсмени: так, приміром, його «Дівчина з ядром» увічнює образ чемпіонки та рекордсменки СРСР харків'янки Зої Синицької. Використання канонів класичної грецької краси було важливою складовою героїчних образів радянських спортсменів та показу їх доброї фізичної підготовки. Спортивна сфера була єдиною у мистецтві 1930-х рр., яка дозволяла, за умов нових пуританських настанов радянської моралі, зображати оголені тіла: тут ця оголеність слугувала підкресленню досконалості людського тіла. Картини, що зображали радянських спортсменок, практично позбавлені еротичного забарвлення: це гімн природній красі здорових молодих тіл.

Навіть відомі спортсмени, такі як, перші жінки-герої Радянського Союзу льотчиці Поліна Осипенко, Валентина Грізодубова та Марина Раскова, попри значні професійні успіхи, відповідний заняттям зовнішній вигляд – уніформу, не відмовилися від звичних жіночих ролей. Усі вони були одружені, дві останні мали дітей. Більше того, представлений пресою образ Валентини Грізодубової цілком відповідав уособленням образу успішної радянської жінки – професіонала та дбайливої матері. Сама вона повідомляла журналісту: «Мой ребенок – огромная радость. После рождения «Соколика» я не прекращала своей летной работы, которую я так люблю. Только теперь я летаю чаще всего по ночам, когда мальчик мирно спит» [13, с. 6]. Той факт, що вона грала на фортепіано та слідкувала за своєю зовнішністю довершували її образ ідеальної радянської жінки. Звичайно, вона, як і деякі інші успішні жінки-спортсменки, які поєднували свої спортивно-військові заняття з материнством, так як, наприклад, парашутистка Муза Малиновська [14, с. 38-55], мусили перекласти частину обов'язків по догляду за дитиною на своїх матерів, а частково навіть на чоловіків. Проте такий тип жінки, «створив нетрадиційний розподіл праці в родині та створив простір для жінок, які, відправляючись на завдання, залишали б дітей на чоловіків, що в очікуванні лишалися вдома» [24, p. 646].

Наслідки політики та пропагандистської кампанії по залученню жінок до фізкультурно-спортивного руху в 1920–1930-х рр. важко оцінити однозначно. З одного боку, задекларована рівність статей дійсно відкривала жінкам певні можливості самореалізації в спорті й тому була певним проявом емансипації. Успіхи в цій царині надалі надавали деяким успішним спортсменкам пролетарського чи селянського походження також ширші можливості в навчанні чи кар'єрі. Повага до спортивних досягнень, властива радянському суспільству, забезпечувала успішним спортсменам подальший кар'єрний шлях, зокрема надавала певні преференції перед іншими в здобутті вищої освіти.

З іншого боку, радянська пропагандистська машина спрямовувала спортивні успіхи жінок у власних цілях. Ідея досягнення жінками рівноправ'я шляхом спортивних занять швидко втратила свій революційно-романтичний ореол та стала частиною загальнополітичної програми підготовки «солдатів» революції обох статей. В результаті жінкам пропонувалося лишатися в офіційно запропонованих вузьких рамках поведінки «радянської жінки» – образі, який будувався на протиставленні «буржуазним дамам» і почасти пропонував наслідувати чоловічі форми поведінки та зовнішності. Головним завданням такої політики було більш ефективне перетворення жінок на членів радянського колективу.

Значну роль в радянському політичному режимі відігравала політика мілітаризації, що особливо відчутно торкнулося спорту. Держава швидко зрозуміла потужність у цій справі жіночого контингенту. Риторика революційних перетворень у сфері статево-рольових стосунків і збільшення ролі жінок наповнилася іншим змістом: задекларована емансипація стала зручним прикриттям державних цілей із використання жіночого ресурсу. Проголошена рівність жінок з чоловіками на практиці означала бути «не гірше за чоловіка»; це в повній мірі стосувалося й спортивної політики.

Виклик, кинутий пропагандою, спонукав багатьох молодих жінок відповісти на нього та довести свої здібності собі та оточуючим. Частина жіночої молоді справді прагнула емансипації як її представляла офіційна пропаганда: у чітко визначених формах, у слід загальному напряму більш чи менш свідомо. У фізичній культурі як сфері

попереднього чоловічого домінування в попередні часи це наслідування «чоловічих стандартів» було найбільш відчутним, попри звичайну спробу адаптувати ці стандарти відповідно до фізичних можливостей жінок. Тому не дивно, що досягнення жінок у спорті нерідко порівнювалися з чоловічими: «…в лице лучших своих представительниц женский спорт уже далеко перегнал «середняцкий» мужской уровень» [2, с. 7]. Отже, емансипація в фізкультурних та спортивних досягненнях нерідко означала рівняння на чоловічі стандарти.

Поняття «фізкультурник» та «фізкультурниця» були також політизовані, наближаючись за своєю суспільною роллю до представників передової молоді. Подібно до комсомольців, інколи ці ролі поєднувалися: комсомол брав участь в організації фізкультурного руху, а його члени заохочувалися до спортивних практик; з іншого боку, передбачалося, що фізкультурники проходитимуть відповідні сходинки ідеологічного виховання. Спорт та фізкультура стали стратегічно важливими у підготовці до майбутньої війни проти імперіалістичних ворогів. Фізкультурникам ставилося завдання бути готовими до праці та оборони. Пропаганда відіграла у цьому процесі значну роль. Слід також пам'ятати про те, що спортивні клуби та товариства були для молоді одними з найбільш важливих місць спілкування та проведення вільного часу.

Жінкам справді надавалася можливість опанування деяких видів діяльності, які досі вважалися «чоловічими», однак запропонований їх перелік залишався незначним. Проте і у таких «чоловічих» професіях, як авіація, парашутизм, стрілецький спорт, жінки проявили себе успішно. Зусилля держави виявилися успішними: політика мілітаризації, патріотична пропаганда вкупі з романтизацією образів героїв далася взнаки в роки війни, протягом якої добровільна мобілізація привела на фронт понад 800 тис. молодих жінок [24, с. 652].

Відомо, що в цей час на Заході спорт так само вважався важливою складовою жіночої емансипації, яку визнавали й самі жінки. Так, одна з німецьких спортсменок у 1927 р. писала про значення спорту для особистісного розвитку жінки: «Ми вимагаємо, щоб для жінок у спорті не було жодних догм, лише свобода та індивідуальність. Ми вимагаємо для жінок можливості всебічної освіти та розвитку на благо людства. Ми прагнемо творення нового жіноцтва за принципом не окремої статі, а загальнолюдських» [23, с. 69]. Проте, якщо для німецької феміністки заняття спортом було результатом вільного вибору та власної ініціативи, то у Радянському Союзі він був ідеологічно детермінованим. Ставши важливим інструментом емансипації «згори», накинутим жінкам державною владою у певних формах, які дедалі звужувалися відповідно до потреб держави, виявом чого стала мілітаризація спорту. Якщо для західних феміністок заняття спортом були проявом свободи та індивідуальності жінки, то спорт радянських жінок передбачав зміцнення суспільних колективів і уніфікації особистих інтересів їх членів.

За таких умов участь у фізкультурному та спортивному русі могла бути справжньою емансипацією лише для тієї частини активного жіноцтва, чиї нахили та інтереси співпадали із запропонованими вузькоспеціальними сферами спортивних, а пізніше – технічних і воєнізованих занять. Також для тих у кого уявлення про самореалізацію відповідало можливості брати участь у цих заняттях нарівні з чоловіками, проте їх кількість не могла бути значною.

Література:

1. Буценко А. V-річчя радянської фізкультури на Україні. Х., 1928, 39 с.
2. В.Я. Достижения советских физкультурниц // Физкультура и спорт, 1929, № 10, с. 7.
3. Восьмое марта, Физкультура и спорт, 1931, № 7, с. 3.
4. Долженко. Октябрьская революция и физическое оздоровление рабочего класса // Вестник физической культуры, 1922, 7 ноября, с. 2-3.
5. Ещин Д. Вовлечем в физкультуру трудящуюся женщину // Физкультура и спорт, 1929, № 10, с. 2.
6. Женщины в СССР. Статистический сборник. М., 1937, 190 с.
7. Женщины, занимайтесь легкой атлетикой! // Физкультура и спорт, 1929, № 10, с. 4 .
8. За мільйони фізкультурниць // Фізкультурник України, 1932, № 5, с. 1.
9. Ивановский Б. Половая жизнь и физкультура // Физкультура и спорт, 1929, № 1.
10. Короновский В.Н., Тевяшов Е.Е. Основы стрелкового спорта в рабочих кружках. Л., 1926, 86 с.
11. Лапидус Д. Как строится физическое оздоровление трудящихся УССР // Вестник физичесой культуры, 1923, № 12, с. 1.
12. Летчик Полина Осипенко // Советские женщины /…стенограммы бесед с выдающимися женщинами нашей страны. /, М., 1938, 130 с.
13. Наумов В. Валентина Гризодубова // Физкультура и спорт, 1938, № 3, с. 6.
14. Никонова О. «Давайте прыгать, девушки!» или советский патриотизм в гендерном

измерении // Гендерные исследования, 2005, № 13, с. 38 – 55.

15. Олейник Н.А., Грот Ю.Н. История физкультуры и спорта на Харьковщине. (Люди, Годы, Факты, 1874-1950). Т. 1, Х.: ХДАФК, 2002, 376 с.

16. Пеллингер И. К вопросу о гинекологическом контроле (в порядке обсуждения) // Физкультура и спорт, 1929, № 10, с. 4.

17. Пеллингер И. Оздоровление физкультурниц // Физкультура и спорт, 1929, № 17-18, с. 6.

18. Радио на помощь физкультуре // Физкультура и спорт, 1929, № 6, с. 1.

19. Солоневич И. От кринолина… к хоккею // Физкультура и спорт, 1928, № 10, с. 17.

20. Фізкультурник – на більшовицьку сівбу // Фізкультурник України, 1932, № 6, с. 16.

21. Шеретюк Н. Первая в первой ударной // Физкультура и спорт, 1931, № 32 – 33, с. 5.

22. Шире вовлекайте физкультурниц // Физкультура и спорт, 1929, № 10, с. 1.

23. Annemarie Kopp. Emanzipation durch Sport (1927) // Frau und Sport, / G. Pfister (Hrg.), Frankfurt/Main: Fischer Taschebuch Verlag, 1980 s. 69 – 70.

24. Krylova, Anna. Stalinist identity from the viewpoint of gender. Rearing a generation of professionally violent woman-fighters in the 1930s Stalinist Russia // Gender and history, , Vol. 16, № 3, November 2004, s. 626-653.

25. Levent, Nina Sobol. Healthy spirit in a healthy body: representation of the sports body in Soviet art of the 1920s and 1930s. Frankfurt/Main: Lang 2004, 192 s.

26. Riordan, James: Sport in Soviet society. Some Aspects of the Development of Sport in the USSR // Stadion. Zeitschrift für Geschichte des Sports und der Körperkultur, 1976, II, p. 90-120.

Володимир Кравець

Ґендер у педагогічній парадигмі вузівської системи: виклики та відповіді

У статті проаналізовані шляхи формування гендерної чутливості у майбутніх педагогів через розробку та впровадження у навчальний процес вищої школи спецкурсів «Ґендерна педагогіка» та «Історія ґендерної педагогіки», показані перспективи діяльності кафедри гендерної освіти.

The article contains the information concerning the ways of gender sensitivity formation of the future teachers through the development the and implementation of optional courses "Gender Pedagogy" and "The History of Gender Pedagogy" in the educational process of higher school. The perspectives of the development Department of Gender Education are illustrated.

У XXI столітті процес утвердження й забезпечення рівноправності в незалежній Україні має національні та європейські особливості, оскільки в умовах глобалізації процеси рівноправності між жінкою та чоловіком дедалі зазнають європейських і світових впливів. Це, насамперед, вплив міжнародного жіночого руху, світової інтеграції людства в усіх сферах життя, його інтелектуалізації і гуманізації. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження проблеми і становлення суспільства гендерної рівності, що передбачає реформування системи вищої освіти і професійної підготовки, зокрема набуття майбутніми педагогами ґендерних знань, умінь та навичок, розширення їх ґендерного світогляду згідно стратегічних напрямків Болонської декларації та державної ґендерної політики (Закон України „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" (5. 09. 2005), наказ МОН України „Про впровадження принципів ґендерної рівності в освіту" (№ 839 від 10. 09. 2009).

Боротьба за соціальну рівність на початку XXI ст. полягає, окрім іншого, в тому, щоб можливості людини якомога менше визначалися фактором статі. Коли на законодавчому рівні ця проблема була вирішена, виявилось, що фактична нерівність за ознакою статі, проте, збереглась у всіх сферах життя. Як зазначає Ірина Грабовська, «сучасний поворот до ґендерної світоглядної парадигми, який розпочався в українській соціогуманітаристиці, ознаменував і на вітчизняних теренах кінець епохи ніцшеанських визначень людини-напівбога та відмирання ідеї андрогінності як основи філософської рефлексії. Все частіше підґрунтям рефлексивних пошуків стає визнання існування різних людських досвідів як суспільно значущих» [4, с. 44].

Ґендерні дослідження привели до розуміння того, що проблема нерівності набагато глибша, ніж це уявлялось; що вона впирається у відтворення нерівності можливостей. Була переосмислена роль культури, популярних стереотипів, упередженості науки у формуванні уявлень про жіноче й чоловіче, про мужність і жіночність та їх роль у творенні бар'єрів перед жінками й чоловіками. Ґендерні дослідження вивчають динаміку змін чоловічих і жіночих ролей у суспільстві й культурі, розробляють перспективну

стратегію досягнення фактичної рівності можливостей жінок і чоловіків.

Потужним засобом, за допомогою якого суспільство відтворює ґендер і соціальні стосунки, є система освіти. Аналіз педагогічної літератури зі статевого виховання свідчить, що вітчизняна школа ніколи не була «безстатевою», як часто говорили. Навпаки, школа через навчально-виховний процес і педагогічну взаємодію активно реалізувала статеворольову парадигму ґендерної соціалізації учнів. Саме школі, на думку багатьох феміністських дослідниць, належить заслуга проведення ідей про природну рольову обмеженість жінок, формування комплексів професійної неповноцінності і соціальної депривації дівчат. Підвищення освітнього рівня, розширення наукових знань населення як дорослого, так і дитячого – необхідна умова зрушень у розвитку гендерної свідомості чоловіків та жінок.

В умовах ґендерної педагогічної парадигми постало завдання нового прочитання та реконструкції минулого у стосунках статей, аналізу історії розвитку ґендерних, шлюбно-сімейних та сексуальних стосунків і, найголовніше, представлення педагогічної сторони цієї проблематики, а саме, розвитку інфраструктури ґендерних студій у вищій школі. Щодня збільшується кількість учених, які сприймають парадигму ґендерного підходу в педагогіці. Привабливим для них є те, що ґендерний підхід орієнтований на формування і створення рівних, незалежних від статевої ознаки можливостей самореалізації людини в різних сферах життєдіяльності, у виконанні статеворольових функцій чоловіка і жінки, подружніх партнерів, батька і матері, сексуальних партнерів. Однак ґендер у педагогіці поки що сприймається як наукова екзотика. А відсутність повноцінного ґендерного виховання і просвіти призводить до відхилень у формуванні особистості, ґендерної неадекватності, нещасних шлюбів, а іноді й до серйозних психічних дисфункцій. Починаючи з дитячого садка і до аспірантури, всі стосунки в навчально-виховних закладах відтворюють закладені в культурі уявлення про жінок, як підлеглих, залежних, таких, що не прагнуть до досягнень, а про чоловіків як домінуючих, незалежних і «успішних». Цей процес не є явною чи навмисною метою освіти і небагато хто з учителів усвідомлює, що він відбувається. Справа в тому, що окрім явно вираженого навчального плану, існує так званий *прихований навчальний план,* який зміцнює сексистські установки. Прихований навчальний план – це, по-перше, організація самого закладу, ґендерні стосунки на роботі, ґендерна стратифікація учительської професії. По-друге, сюди відноситься зміст предметів, а по-третє, стиль викладання. Ці три виміри невидимого навчального плану не просто відображають ґендерні стереотипи, але й підтримують ґендерну нерівність, віддаючи перевагу чоловічому і домінантному й недооцінюючи жіноче і нетипове. Важливими засобами формування ґендерної взаємодії є організація спільної діяльності вихованців різної статі і збагачення досвіду міжстатевого виховання (спільні трудові справи, заняття мистецтвом і спортом, громадська діяльність, робота в гуртках, клубах і секціях, турпоходи, екскурсії і культпоходи, військово-спортивні ігри, організація дозвілля, вечорів, танців, пошукова робота, організація взаємодопомоги, проведення різноманітних тренінгів тощо.

Сьогодні виділяють ряд напрямків роботи з дітьми з доповнення й розширення можливостей їх соціалізації, альтернативні суто ґендерному підходу: доповнення зон самореалізації дітей (наприклад, заохочення дівчат до занять спортом, а хлопчиків – до самообслуговування); організація досвіду рівноправного співробітництва хлопчиків і дівчаток у спільній діяльності; зняття традиційних культурних заборон на емоційне самовираження хлопчиків, заохочення їх до вираження почуттів; створення з дівчатками досвіду самозаохочення й підвищення самооцінки (наприклад, технологія щоденника з фіксуванням успіхів); створення умов для тренування міжстатевої чутливості (наприклад, через театралізацію, обмін ролями); залучення обох батьків (а не лише матерів) до виховання дітей. Таким чином, ґендерний підхід у педагогіці й освіті – це індивідуальний підхід до прояву дитиною своєї ідентичності. Цей підхід дає людині більшу свободу вибору і самореалізації, допомагає бути достатньо гнучкою і вміти використовувати різні можливості поведінки.

Тернопільський національний педагогічний університет має багаторічний досвід з впровадження ґендерної проблематики у вищу школу, розробки та апробації ґендерно-орієнтованих навчальних курсів «Ґендерна педагогіка», «Історія ґендерної педагогіки», «Ґендерна психологія», «Психологія сімейного життя», «Дошлюбна підготовка учнівської молоді» тощо для студентів різних спеціальностей.

Спільна діяльність з АПН України науково-дослідного Центру з ґендерних проблем молоді дала можливість визначити шляхи впровадження системного підходу до

проблеми ґендерної соціалізації молоді, інтегрування принципів гендерної рівності у психолого-педагогічні дисципліни вищої школи. Зокрема, у нашому активі - реалізація 4 держбюджетних тем: "Психолого-педагогічні основи підготовки майбутніх педагогів до статевого виховання дітей та юнацтва як передумови формування особистості сім'янина" (2001 - 2003); «Ґендерна соціалізація дитини» (2003 - 2005), «Ґендерна освіта та виховання: перспективи розвитку» (2006 - 2008) та «Ґендерні компетенції у освітньо-професійному зростанні студентської молоді» (2009 - 2011), низка міжнародних грантів. Проблеми соціостатевої стратифікації в історичній ретроспективі та ґендерної етнокультури українців були розкриті також в інтегрованому навчальному курсі «Ґендерна психологія та педагогіка» (розроблена програма у співавторстві з Т. В. Говорун та О. М. Кікінежді, стала переможцем Всеукраїнського конкурсу навчальних програм з ґендерної проблематики 2004 року (наказ МОН України № 428 від 28. 05. 2004 р.) [3].

Проведено ряд міжнародних та науково-практичних конференцій з ґендерної проблематики, IX Всеукраїнські педагогічні читання "Василь Сухомлинський і сучасність: Батьківська педагогіка", секція "Гендерні аспекти родинного виховання». Університет уже п'ять років поспіль є базовою організацією проведення Всеукраїнського конкурсу робіт студентів і молодих вчених з напрямку «Ґендерні дослідження» [2]. Проводяться крос-культурні дослідження з вивчення проблем ґендерного виховання у Німеччині, підготовки молоді до сімейного життя та усвідомленого батьківства у США, Великобританії та Польщі. Співробітники Центру сьогодні беруть активну участь у Програмі рівних можливостей та прав жінок в Україні (спільний проект ЄС, Шведського агентства з питань міжнародної співпраці та розвитку (Sida) та Програми розвитку ООН).

Ґендерна педагогіка – це сукупність підходів, спрямованих на те, щоб допомогти дітям різної статі відчути себе комфортно, успішно підготуватись до статево-рольової поведінки в сім'ї та суспільстві, це вивчення і конструювання основних аспектів ґендерної та сексуальної соціалізації [5]. Як показує наш досвід викладання у стінах вузу курсу з ґендерної історії, введення спеціальної історичної дисципліни сприяє вивченню студентами історичної ретроспективи ґендерних відносин [6; 7]. Курс включає в себе історію жінок, історію чоловіків, історію їх взаємин, проблему соціального конструювання статі і, головне, взаємозв'язок і вплив вищевказаних процесів на загальну картину історичного розвитку людства. При цьому ґендерна історія полягає не в простому описі чоловіків і жінок та їх основних характеристик, а в систематичному виявленні їх взаємозв'язку через постійне порівняння в рамках різних історичних ситуацій. Становлення і буття людини, яка завжди чоловік чи жінка, неможливі поза суспільством. Суспільство в усі часи, так чи інакше, спрямовувало формування особистості чоловіків і жінок у певне русло. Осмислення цих процесів в історичній ретроспективі важливе для розуміння сучасних і перспективних проблем ґендерного виховання.

Історія статей та їх взаємодії на різних етапах розвитку суспільства, проблема соціально-педагогічного конструювання статі, взаємозв'язок і вплив вищевказаних процесів на загальну картину історичного розвитку людства – все це є соціальним тлом становлення ґендерної педагогіки. Звичаї у сфері ґендерної соціалізації дітей, підлітків, що існували в ту чи іншу історичну епоху, розрізнялись у різних країнах, у різних верствах суспільства чи релігійних групах. Властиві кожній культурі стереотипи маскулінності і фемінінності впливали на статево-ролеве виховання, формування статевої ролі/ідентичності. Відмінності у характері соціалізації хлопчиків і дівчаток були суттєвими. Пізнання історії ґендерної педагогіки дає змогу виділити як найзагальніші, так і особливі риси кожної епохи, що стає джерелом роздумів про взаємодію статей, шлюбно-сімейні стосунки, сенс та мету сексу, уявити педагогічну складову цієї проблематики. Головна мета історії ґендерної педагогіки – показати, як люди різної статі взаємодіяли між собою, як впливали на своїх дітей, формуючи їх ґендерну ідентичність, реконструювати ґендерне минуле шляхом планомірного поєднання характерних для кожної епохи фактів. Серед завдань курсу з історії ґендерної педагогіки слід відзначити: показ історичної зумовленості ґендерних стереотипів; реконструювання традиційних культурних обмежень розвитку потенціалу особистості залежно від статі; вивчення соціально-історичних причин дискримінації за статевою ознакою в різних культурах; аналіз змісту та основних етапів становлення ґендерної ідентичності індивідів обох статей у різних історичних епохах; показ історичної ролі соціальних інституцій у ґендерній соціалізації дітей та підлітків; аналіз стану жіночої освіти та ґендерного виховання залежно від розвитку культури тієї чи іншої

історичної епохи; вивчення різних підходів до організації спільного та роздільного навчання дітей різної статі; виявлення закономірностей ґендерної соціалізації дітей та учнівської молоді у вітчизняній та зарубіжній школі; отримання достовірних наукових знань про закономірності розвитку ґендерно-педагогічних теорій; розкриття сутності підходів видатних вітчизняних і зарубіжних педагогів до проблем ґендерної соціалізації та статевого виховання дітей і підлітків; ознайомлення з сучасними формами ґендерного виховання через їх історичний родовід.

Реалізація мети і завдань ґендерної історії педагогіки здійснювалась за допомогою аналізу літературних пам'яток різних часів і різних народів: опису звичаїв і традицій, указів, заборон, опису всеможливих свят та ігор, фольклору, церковних вердиктів, наукових праць, художніх творів тощо. Крім цього, студенти набували уміння та навички з ґендерного аналізу творів образотворчого мистецтва, предметів побуту, засобів контрацепції. У своєму дослідженні історії ґендерної педагогіки ми спиралися на найновіші публікації, результати відомих і маловідомих антропологічних, історико-соціологічних, ґендерно-педагогічних досліджень з цієї проблематики.

Наш університет увійшов до п'яти вишів, у яких було підтримано створення кафедр з гендерних студій за сприяння Програми розвитку ООН в Україні (ПРООН) та Європейського Союзу [8]. Формування ґендерних компетенцій майбутніх вчителів та викладачів як ключових життєвих компетенцій згідно вимог Болонського процесу, розробка та реалізація ґендерно-освітніх технологій у практику вузу на основі «педагогічної матриці» української освіти та відповідно до нормативно-правових документів є засадничим у функціонуванні кафедри педагогіки та ґендерної рівності у вузі. Загальною метою діяльності даної кафедри є забезпечення впровадження питань ґендерного підходу у вищу освіту спільно з освітніми закладами регіонального представництва, організаціями громадянського суспільства (ОГС), а також бізнесовими структурами. Спільний проект Євросоюзу із Шведським агентством з питань міжнародної співпраці (Sida) та Програмою рівних можливостей та прав жінок в Україні (ПРООН), спрямований на розвиток інфраструктури центрів з ґендерної освіти молоді та створення кафедр ґендерних студій в академічних установах, надання їм експертної, інформаційної та технічної підтримки щодо формування гендерної чутливості у студентської молоді тощо. Інституціоналізація в системі підготовки майбутніх фахівців-педагогів передбачає інтегрований та комплексний підхід у діяльності двох підрозділів університету - кафедри педагогіки та науково-дослідного ґендерного Центру як інструментів ефективного впровадження ґендерних підходів в освіту України. Це дозволяє об'єднати зусилля науковців, викладачів вищих навчальних закладів, студентів з метою підвищення їх ґендерної свідомості. У зв'язку з цим планується подальший розвиток ґендерної педагогіки та психології як інноваційних гуманітарних дисциплін у просвітницькій роботі з ґендерної проблематики, організація ґендерного виховання на засадах егалітаризму як втілення ідеї рівних прав і можливостей статей, розширення мережі ґендерних лабораторій при дотичних кафедрах за рахунок впровадження мультидисциплінарного підходу (розробка ґендерних модулів до навчальних програм кафедр психології та педагогіки початкового навчання, практичної психології, історії, географії України, викладання іноземних мов, компаративістики, методики викладання природничих дисциплін, інформаційних технологій та ін.).

Маючи значний досвід у розвитку гендерного дискурсу у вищій школі (в університеті ґендерні дослідження розпочалися з 1999 року), ми розширили коло питань, яке вимагає своєї розробки і досліджень у зв'язку з декларуванням нового педагогічного напрямку, а саме: *„Суспільство, стать, ґендер"* (біологічне і соціальне у ґендерній соціалізації, наслідки ґендерної асиметрії для розвитку особистості дитини, конструювання технологій впливу соціуму на індивіда з метою формування певної моделі ґендерної ідентичності, сутність соціальних трансформацій у стосунках статей тощо); *„Ґендер і педагогіка"* (ґендерні аспекти історії школи і педагогіки; ґендерний потенціал навчально-виховного процесу, вікові аспекти ґендерної соціалізації, критика ґендерної тенденційності традиційної школи тощо); *„Проблеми впровадження ґендерного підходу в роботу школи і сім'ї"* (методологія і методика ґендерної освіти та виховання, шляхи впровадження ґендерної інновації в навчально-вихований процес освітніх установ і сім'ї тощо); *„Міжстатеві взаємини"* (еволюція ґендерної взаємодії, міжстатева дружба, кохання, сексуальні стосунки); *„Дошлюбна підготовка учнівської молоді"* (ґендерні проблеми сучасної сім'ї; сексуальна культура в сім'ї; ґендерні особливості подружніх

конфліктів, виконання батьківських ролей тощо); *„Ґендерний підхід у підготовці вчителів" (*виявлення і подолання ґендерних стереотипів учителів і студентів педвузів, методи і прийоми їх деконструкції і реконструкції).

Серед *завдань* кафедри педагогіки та гендерної рівності слід відзначити такі: 1. Розвиток ґендерних компетенцій педагога в контексті реалізації компетентнісної парадигми згідно вимог Болонського процесу, яка орієнтує майбутніх вчителів на впровадження у педагогічну практику ґендерно-чутливого підходу; 2. Подальша інтеграція ґендерного міждисциплінарного підходу у загальноосвітні заклади різного рівня; 3. Апробація ґендерно-освітніх технологій в дисциплінах гуманітарного циклу дошкільної, середньої, вищої та післядипломної освіти (проведення тренінгів, фокус-груп, семінарів, конференцій) з метою виявлення ефективних шляхів формування егалітарної свідомості молоді та зниження ґендерної стереотипізації вчительства; 4. Оперативне поширення серед майбутніх фахівців соціогуманітарної сфери наукової інформації шляхом випуску друкованої продукції (монографій, статей у фахових виданнях, аспірантських та магістерських, дипломних та курсових робіт, конкурсних робіт) тощо; 5. Проведення ґендерної експертизи навчально-виховних матеріалів та створення науково-методичних кейсів з метою організації взаємодії статей на принципах рівних прав та можливостей, формування ґендерної свідомості учнівської та студентської молоді; 6. Проведення кроскультурних досліджень з проблеми ґендеру у зарубіжних країнах та всебічне ознайомлення з їх кращими взірцями дозволить запровадити ґендерно-освітні технології у національну школу, що сприятиме формуванню ґендерної культури учнівської та студентської молоді в умовах глобалізації.

Діяльність кафедри педагогіки та ґендерної рівності передбачає експертну, технічну та методичну підтримку ґендерно-орієнтованого навчання, а також підготовку студентів, магістрів і аспірантів до дослідження ґендерних проблем у різних сферах суспільного життя; проведення аналітичних, соціальних та статистичних досліджень щодо стану ґендерної ситуації в Україні та її регіонах; забезпечення висвітлення результатів досліджень та заходів у засобах масової інформації для широкої громадськості.

Серед основних напрямків діяльності кафедри слід відзначити такі: ґендерний підхід в педагогічному процесі; аналіз впливу ґендерних стереотипів на педагогічну культуру вчителя; ґендерна ідеологія у вітчизняній гуманістичній педагогічній спадщині (В. Сухомлинський, А. Макаренко, К. Ушинський, Г. Ващенко, С. Русова та ін.); ознайомлення майбутніх вчителів із проблемами ґендерної соціалізації дітей та юнацтва та набуття ними навичок психолого-педагогічного супроводу особистості на різних вікових щаблях її розвитку; ґендерні аспекти підтримки і збереження здоров`я молоді в сучасних екосистемах; ґендерні особливості дошлюбної підготовки учнівської та студентської молоді; ґендерні перспективи лідерства; ґендерний підхід до формування у студентів лідерських якостей керівника в освіті (впровадження постійно діючої акції „Гендер мейнстрімінг"); молодіжна субкультура: ґендерний ракурс; розвиток інфраструктури Школи ґендерної рівності; ґендерні особливості батьківсько-дитячих стосунків; ґендерно-освітні технології: принципи, методичні аспекти та форми їх впровадження та ін. Співпраця із ґендерними Центрами та громадськими організаціями передбачає: розвиток ґендерних перспектив зеленого та сільського туризму (спільно з Управлінням з питань спорту, туризму, сім'ї та молоді ОДА); інтеграцію ґендерної компоненти у сферу малого та середнього бізнесу: перспективи консалтингу (спільно із кафедрою педагогіки та міжнародних відносин Тернопільського національного економічного університету); дослідження ґендерних аспектів нелегальної міграції та торгівлі людьми. Виявлення шляхів подолання насильства у родинах (спільно з ГО «Відродження нації» та Центром соціальних служб для сім'ї та молоді); активізацію діяльності студентського самоврядування університету із молодіжними громадськими організаціями щодо поєднання ґендерних новацій із духовно-релігійною спадщиною, етнотрадиціями, національною історією, етикою міжкультурної комунікації в регіональному представництві (проведення етнокультурних фестивалів, КВК, фестивалів-конкурсів козацької та стрілецької пісні, фестивалів бойових мистецтв тощо); всебічне представлення громадськості проблеми „На шляху до суспільства ґендерної рівності" (підручники, посібники, монографії, статті, брошури, рекомендації); проведення виїзних семінарів, майстер-класів, гендерних тренінгів, конкурсів, конференцій та ін.; обмін досвідом з ґендерними центрами на теренах України та за її межами, участь у конференціях, конгресах, симпозіумах тощо.

Ефективність набуття студентами ґендерних компетенцій залежить не лише від їх готовності до адекватного виконання ґендерних ролей в суспільстві, а й від готовності проводити просвітницьку роботу у майбутній професійній діяльності. Тому розробка концептуальних засад формування ґендерної культури молоді, виявлення умов інтегрування ґендерно-чутливого підходу у зміст вищої школи є надзвичайно важливим завданням в контексті сучасної педагогічної парадигми та подальшого розвитку вітчизняної ґендерології на шляху побудови в Україні паритетної демократії.

Література:

1. Вища освіта України і Болонський процес. Навч. пос./За ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2004. - 384 с.

2. Ґендерні проблеми в умовах глобалізації: українські реалії та перспективи/ за наук. ред. проф. В.П. Кравця. - Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 19 березня 2010 р. – Тернопіль : ТНПУ, 2010. – 160 с.

3. Говорун Т. В., Кравець В. П., Кікінежді О. М. Гендерна психологія та педагогіка. Навчальна програма // Хрестоматія навчальних програм з проблем гендерного розвитку. – К.: ПЦ «Фоліант», 2004. – С. 9–43.

4. Грабовська І. Ґендерна рівність як проблема конституціоналізму доби української революції 1917-1921 рр.// Безпека життєдіяльності. – №9. - 2006. – С. 44 – 47.

5. Кравець В.П. Гендерна педагогіка: Навч. пос. – Тернопіль: Джура, 2003. - 416 с.

6. Кравець В.П. Історія гендерної педагогіки: Навч. пос. - Тернопіль: Джура, 2005. - 440 с.

7. Кравець В.П. Історія гендерної педагогіки. Навч. програма. – Тернопіль: ТНПУ, 2008. - 46 с.

8. Україна-Євросоюз у деталях. Ґендерна рівність і права дітей. – № 2(5), червень, 2010 р.

Література:

Тетяна Купцова

Концепт фемінінності в творчості Володимира Винниченка в контексті дослідження проблем гендерної рівності

Розглянуто особливість фемінінності в українському суспільстві в творах Володимира Винниченка крізь призму гендерного аналізу.

The consept of femininity in the Ukrainian society in the light of gender analisys in works of Volodymyr Vinnichenko is considered in the article.

Розглядаючи особливість духовної культури українського суспільства крізь призму гендерного аналізу неможливо не згадати про культурний добуток та спадщину Володимира Винниченка. Увага митця до проблеми сексуальності засвідчує зв'язок поглядів українського письменника з ідеями З.Фройда та К.І. Юнга. Зображуючи боротьбу свідомого й позасвідомого, «Я» і «Воно» у душі людини, К.І. Юнг показав, що справа не тільки в культурних артефактах, а в чомусь більш глибокому - сексуальних архетипах, які не залежать від культури.

К.І. Юнг пише, що архетипи, оскільки вони є частиною архітектоніки несвідомого, проявляються скрізь, як би вони не придушувались: псіхея шукає баланс в протилежностях. Отже, прояв одного сексуального архетипу десь в свідомості приведе до неочікуваної маніфестації протилежного де-завгодно [7, с. 17-29]. За Юнгом, баланс – це питання компенсації несвідомого за рахунок змісту свідомого. Таким чином, чоловіче несвідоме включає образ-архетип жіночого «Anima»- жіночу частину чоловічої особистості, в той час як жіноче несвідоме включає образ – архетип чоловічого – «Animus». За К.І. Юнгом, Аніма та Анімус є архаїчними формами тих психічних явищ, котрі в своїй сукупності і цілісності нерідко називаються душею. Образи Аніми й Анімусу живуть і функціонують в філогенетичному глибинному шарі несвідомого.

Як відомо, в теоретичних працях про походження культури З. Фройд ясно показує, що психоаналітична концепція несвідомого – це концепція передачі і успадкування законів соціалізації і культури. Підсвідомість людини включає всі уявлення людства про особисту історію. І серед цих уявлень про устрій життя першочергове бачення нашої сексуальної ідентичності, наша завжди недосконала «маскулінність» або «фемінінність» [6, с. 321-491]. Зображуючи цю боротьбу свідомого і несвідомого, В.Винниченко висновує, що причиною прояву неврозів у його героїв є втрата рівноваги, дисгармонії внутрішніх сил, неузгодженість сексуального бажання і моральних обмежень. Вихід – узгодження, внутрішня і зовнішня гармонія. Дослідники стверджують, що В.Винниченко став першим українським письменником, який широко ввів в українську літературу еротику.

Одна із центральних тем його творів – любов в своїй духовній та фізичній іпостасях. Він прикував увагу читача до психології еросу, стосунків між статями, родини, кохання, народження дітей.

Увага письменника зосереджена на характеристиці жінок. Винниченко змалював «нову» жінку, активну, самодостатню, наділену психологічною силою, яка намагається вийти за межі свого статевого призначення і здобути духовну свободу.

Так, в повісті «На той бік», він змальовує молоду дівчину Ольгу Чорнявську, в характеристиці якої явно домінує архетипічний образ Анімусу. Ольга чарівно-вродлива, молода, з синіми «тепло грайливими очима, в елегантному костюмі, в лакованих черевичках, в модному англійському капелюсі з чорним пером, що тримала себе в тих пекельних умовах сміливо, впевнено, незалежно. Вона прийшла на базарну площу, щоб знайти візника, який би перевіз її на той бік несподіваного фронту [1, с. 6]. Доктор Михайло Петрович Верходуб, «найінтелігентніший лікар», «наш філософ», вродливий спокусник був впевнений, що дівчина - звичайна пташка з «розколошканого панського» гнізда. «Але дивна дівчина відповідала на його запитання неозначеними жартами, наївними посмішками, контрзапитаннями, з яких доктор так нічого про неї і не довідався» [1, с. 7].

Справжній Анімус Ольги проявляється, коли солдати знімають і кидають вивіску на українській мові з крамниці, з нею щось сталося: «… в лиці не було вже ні ніжної, дитячої задуми, ні лукавої, рідної ласкавости землячки; воно наче вмент висохло, збіглось, загострилось; синє, обрамлене темними віями око колюче, скляним блиском устромилась наперед і не відповідало на рух доктора. І блиск цей був зовсім не той самий, що вчора, тільки сухий, гострий, холодний" [1, с. 60].

Ольга – ідейна патріотка своєї України. Цій тендітній молодій дівчині довірили завдання добратися до штабу південної дієвої Червоної армії і вбити її командувача Машкова. Доктор намагається переконати дівчину, що в такій самопожертві немає сенсу. На що вона твердо відповідає:

«- Ви українець?

- Так, я – малорос, або, як тепер модно говорити, українець.

Панна Ольга жорстко посміхнулась.

- Коли ви малорос, то не знаю чи ви мене зрозумієте. Ви бачили, як ті мерзотники скидали українську вивіску в калюжу?» [1, с. 70].

Філософський фаталізм доктора виявився безсилим проти волі і характеру цієї дівчини: «… сила ненависти була в цієї жінки не ненавистю одної людини. Іменно точка перехрещення сил цілого народу, що віками сидів у ямі» [1, с. 11].

Професор Григорій Костюк, дослідник творчості В.Винниченка, слушно відмічає: «Він десь в глибині підсвідомого збагнув, що відтепер піде з цією фанатичною Шарльоттою Корде із Кривих Гарбузів на найбільшу небезпеку. Бо вона збудила в ньому ті сили, що обставинами життя були, здавалось, навіки приспані» [1, с. 11]. Анімус Ольги проявляється в її свідомості, твердій волі в своїх намірах і вчинках: «… це не звичайний в українській культурі образ сентиментально-солодковатої красуні, а здорова, з ясним розумом, повна палахного життя і не штучної, а вродчиної праці українська дівчина» [1, с. 14]. Їй притаманні риси високої політичної і національної свідомості, безумовної відданості народу, батьківщині: « глибока, політично і філософські солідна аргументація української національної нації в дискусії з доктором про історичні точки перехрещення» [1, с. 14].

Вона готова віддати життя в боротьбі з ворогами, їй вдається переконати та запалити патріотичне почуття в душі скептика та індивідуаліста, далекого від політичних та партійних пристрастей своїх сучасників Михайла Петровича Верходуба, прихильника філософа Епікура. Образ Ольги – глибокий, людський: вона вірна і незрадлива в коханні своєму нареченому. Доктор – архетипний образ Блудного сина, який повертається до свого народу і батьківщини.

Жіночу тілесність як андрогінну, тобто в психологічному плані «жіночу» й «чоловічу» водночас, а відтак – самодостатню та впевнену, змальовано в оповіданні Винниченка «Баришенька» і, недаремно, Людмила Таран і мистецтвознавець Ольга Лагутенко включили це коротеньке оповідання в свою роботу « Тіло чи особистість?» Наскільки жіноча «дохтурша» настільки ж «по-чоловічому» фізично сильна, з вольовим характером, мовлячи патріархальними стереотипами. Л.Таран слушно зауважує: «Самодостатність жінки як особистості існує всупереч патріархальним настановам суспільства, що програмує її як беззахисну, безпомічну істоту» [5, с. 9]. І ця самодостатність повсякчас підкреслюється Володимиром Винниченком. Баби спочатку здивувались при виді лікарші: «…це не дохтурка, а якась собі панночка, молоденька, гарненька: зовсім дівчина! Білява, рум'яна, на голові легесенький, у квіточках капелюх, біленьке, як з павутиння, платтячко на ній, -

тільки до танців» [5, с. 170-171]. Але, коли вона бачить, що через неправильну поведінку жінок можна втратити і породіллю Явдоху, і дитину, в ній з'являється та невидима та рушійна сила Анімусу, завдяки якій вона врятовує дві душі: «Лікарка, побачивши це, широко розплющує очі, на мент кам'яніє, потім раптом все лице її спалахує вогнем, вона, кидається на стіну бабів і, розмахнувшись, зо всеї сили б'є по лиці одну бабу, потім другу, третю, розпихає, хапа за руки місильниць і одпихає з такою люттю, що тітка Катря заточується й трохи не пада.

- Геть звідси, чортові душі! – кричить вона, і губи її помітно для всіх дрижать.

- Вона знов кидається на юрбу і б'є кого попало. Баби, ошелешені й злякані, сунуть до дверей, товпляться й, як вівці, викочують в сіні й надвір.

- Я вас під суд усіх оддам, я вас в тюрмі погною за це! Геть звідси, щоб ні одної мені тут не було! Геть, геть усі!

- Е, ця баришенька неплоха собі вдалася!

Молода, молода, а ручка така, що аж зашарілись щоки тих, яким попало від ляпасу» [5, с. 172].

Михайло Слабошпицький відмітив, що Винниченко активно заперечує «орнаментальну епітетоманію», він цілком заглиблений у «діалектику душі» героїні [2, с. 13]. Це прослідковується в «Красі і силі». Змальовуючи Мотрю, він звертає увагу на її внутрішній світ, духовність: «Ілько, пильно слідкуючи за нею, задивився на красу її, що тепер іще якось виразніше виявлялась на сірому тлі стіни, - на ту красу, що не б'є в вічі, що на перший погляд ледве примітна, а тільки в неї вдивившись можна впиться й очима, й серцем, всею істотою. То була краса, що виховується тільки на Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було в неї ні «губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто», ні «підборіддя, як горішок», ні «щок, як повна рожа», і сама вона не «вилискувалась, як маківка на городі». Чорна, без лиску, товста коса; невисокий, трохи випнутий лоб; ніс тонкий, рівний, з живими ніздрями; свіжі, наче дитячі губи, що якось мило загинались на кінцях, легка смага на матових, наче мармурових щоках і великі, надзвичайно великі, з довгими віями, темно-сірі очі, з яких здавалось дивлячись наче лилося якесь тихе, м'яке ласкаве світло, - то була й уся краса цієї дівчини» [5, с. 23]. Мотря ніяк не може віддати перевагу ні «гарному та здоровому, але нерішучому і слабовольному Ільку, ні впевненому у собі, розумному, але зовні непривабливому Андрію. Вона не може вибрати між «красою» та «силою». В цій внутрішній боротьбі вирішальну роль відіграє така притаманна українській жінці риса – готовність до самопожертви, готовність піти на всі труднощі життя заради коханого. Мотря робить свій вибір після того, як Андрія засуджують, і іде з ним у заслання. І.Франко, даючи рецензію на оповідання В.Винниченка «Краса і сила» писав: «Раптом виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом як саме життя, всуміш, українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості» [5, с. 9].

Вражає своєю енергією і юнацьким запалом Зіна: «…ця дівчина щоранку влітала до мене в кімнату, нашвидку струсювала мою руку, бризкала в усі кутки сміхом та словами, хапала мене за рукав і з такою хапливістю витягала на вулицю ніби в тому будинку починалася пожежа» [3, с. 475]. Її лукаві «різнокольорові» очі говорили про її веселу добру вдачу: « Якби це на іншу, то вона б розсердилась, надула губи, ну почала б хоч холодним, байдужим тоном виясняти мені, що я в цих справах суджу, як міщанін і вузький формаліст; а вона того нічого. Пильно, з легким тріпотінням губ від сміху мовчки подивилась в моє серйозне лице, потім несповідано схопила його в свої маленькі долоні, провела ними од вух по щоках і, нахиливши свої губи під самий ніс мені, дзвінко-радісно засміялась» [3, с. 479].

Але через деякий час побачимо Зіну зовсім з другого боку. Опинившись на мітингу робітників і послухавши їхні промови з трибуни, вона знайшла в собі сили і хоробрості виступити, вступаючи в «бій» з чоловіками, та критикуючи їх: « - Та-ак? – здивувалась. – Так висилайте ж сюди ваших дітей та жінок, чого ж ви прийшли сюди?! Може ж, вони здобудуть собі таке життя, щоб не мерти з голоду! Вам чого треба тут?! Геть звідси, ідіть мийте горшки, хай приходять ваші діти та жінки!» [3, с. 485]. В цій дівчині з лукавими та веселими очима знайшлася наснага та внутрішня сила, рішучість, щоб закликати робітників на страйк: « В манежі зірвалась ціла буря. Справжня буря. Але я бачив, що вона йшла не з слів її, а з очей. Мені можуть не повірити, але то так. З її очей із того, що ховалось за очима. Воно з очей сідало на слова й на крилах їх перелітало в уха й очі маси, і маса вже горіла, маса вже забула себе, вже сміялась з того, що не зможе ніби перемогти. Вони не зможуть перемогти?!" [3, с. 486].

Той самий вчинок, але при різних обставинах може бути «моральним» і «неморальним». Єдина запорука правильного – це внутрішня чесність. Так в п'єсі «Біла пантера, чорний ведмідь» автор також зображує сильну жінку на тлі слабкого, пасивного, нервового чоловіка – художника. Рита стомлена від неуваги, байдужості чоловіка та хвороби маленького сина. Вона намагається достукатись до серця егоїста Корнія, благаючи продати картину і вивести малого Лесика в Італію або гори. Мати розуміє, що залишаючись тут, дитина приречена на смерть. Відчай доводить її до «продажі себе»: «Всякій проститутці сім'я гидка…Тебе душить сім'я? Тобі дорогше полотно і Сніжинка? Так? Ти думаєш, що я буду твій «очаг» берегти? На, маєш, я тобі тепер покажу! Слухай, от я тобі заявляю: ти не хочеш піддержувати сім'ю, і я не хочу. Ти живеш для себе, і я буду. Хай Лесик помирає, мені все одно. Я не можу сидіти над ним і дивитись на те, як він гине. Я буду теж жить. Поки ти не згодишся продати картини, ти мене не побачиш в сім'ї» [4, с. 390].

Винниченко змальовує жінку сильну, духовну, в розумінні якої стосунки в сім'ї стоять на першому плані: «…І з чим ти зостанешся? Ти будеш порожній, бо життя тільки в цьому, це єсть найлюдське…Життя, Нію, не в красі, краса в житті, в любові, ось в цьому» [1, с. 411]. Навіть, помираючи, вона знаходить в собі сили простити Корнія і промовляє:

«Тепер ми знайдемо нову форму, ми будемо вільні, щасливі, ми сім'ю для мистецтва збудуємо» [1, с. 457].

Людмила Таран зауважує, що Володимир Винниченко контроверсійно змальовує материнство. Дійсно, з одного боку він десакралізує ідеалізоване «святе материнство», з другого, письменник начебто залишає за жінкою право вибору, але в дуже специфічний спосіб. «Винниченкові жінки-матері чи вагітні часто змальовані некрасивими, іноді навіть потворними (оповідання «Баришенька»). «Текст рясніє натуралістичними зображеннями пологових мук жінки, якій на свій лад намагаються допомогти забобонені літні жінки. Жіноча тілесність змальована тут зсунутою в бік загостреної (просто відразливої) фізичної непривабливості, що постає такою саме через дітородну функцію. Насильству баб-повитух – їхній дрімучості й забобонності – протиставлено «цивілізаційній» підхід «баришеньки-дохтурки», акушерки. Її втручання в ситуацію – також насильство, хоч і вимушене. Відтак зображено інший бік «сакральної» програми продовження роду…» [5, с. 14].

Кохання, потяг людей одне до одного, непереможний потяг плоті, проблема статі, переосмислення та перебудова статевих ролей, репрезентація «нової» жінки, активної, психологічно сильної, яка намагається вийти за межі статевого призначення і бути духовно вільною – ось результати духовних експериментів в психологічній лабораторії Володимира Винниченка. Він примушує по-новому подивитись на місце жінки в суспільстві. Він одним із перших намагається подолати стереотип ставлення чоловіків до соціального статусу жінки – ій, « слабкій статі», не личить бути мужньою, сильною, витривалою, ініціативною та активною.

І не можна не погодитись з Г.Костюком, що прикметною рисою В.Винниченка є «гостра, завжди актуальна, хвилююча суспільство соціальна ідея: незвичайна…постановка проблеми моралі, родинних стосунків…; проблеми сексу, кохання, законного і незаконного шлюбу, батька і дітей, одне слово – безжальний показ…людини в усій її духовній і психологічній складності, божеського і диявольського, людського і тваринного в ній».

Література:

1. Винниченко В. «На той бік». Повість. - Нью Йорк, 1972.
2. Винниченко В. «Уміркований» та «щирий». Повість та оповідання. - К: «Молодь»,1992.
3. Винниченко В. «Краса і сила». Повість і оповідання. - К: «Дніпро», 1989.
4. Винниченко В. Оповідання. - К: Наукова думка, 1999.
5. Таран Л., Лагутенко О. «Тіло чи особистість?» Жіноча тілесність у вибраній малій українській прозі та графіці кінця XIX – початку XX століття. - К: «Грані-Т», 2007.
6. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательности. Страх. Тотем и табу. - М, 1972.
7. Юнг К.Г. «Структура психики и процесс индивидуализации». – М, 1996.

Надя Мария Лобнер

Воспитание в целях сексуальной эксплуатации: тема-табу в гендерных исследованиях

Досліджується значення фактора фізичної та психічної цілісності в дитинстві як особливо важливого для здорового сексуального розвитку особистості. Авторка аналізує, що відбувається, якщо через бідність, соціально-економічні проблеми та емоційні упущення тіло дітей та підлітків перетворюється на товар з метою сексуальної експлуатації.

The physical and psychological integrity during childhood is very important for a healthy sexual development. What happens, when in the case of poverty, socio-economic problems and emotional neglect the child's body becomes a product? Is it possible, that the education in Ukrainian orphanages lays the foundation for a career in sex industry?

1. Введение

В последние месяцы среди австрийской общественности очень актуальными стали такие темы, как насильственная проституция, торговля людьми и новые сервисные услуги, в которые также входит сексуальная эксплуатация. В настоящее время СМИ сообщают прежде всего о состоянии мизантропии в отношении к работающим в сфере оказания интимных услуг и двойственной морали общества относительно этой темы. Приведу два примера:

занимающихся проституцией, оказывается давление, их заставляют заниматься сексом без предохранения.

2. Всё чаще в борделях предлагается секс по специальному тарифу с фиксированной ценой. Это означает, что клиент за однократный взнос с фиксированной ценой может иметь столько секса и столько женщин сколько он пожелает.

Сексуальные услуги такого рода прежде всего оказывают люди, которых насильственно принуждают к занятию проституцией. Согласно сообщениям средств массовой информации, которые ссылаются на сведения полиции, большая часть людей, принуждаемых к проституции, из восточной Европы. Это, прежде всего, молодые женщины, которые приезжают как студентки, как Au-pair, сезонные работницы, а также в рамках фиктивного брака. Прибыв в Шенгенское пространство, они попадают в сферу проституции насильственным путём. Едва ли принимается во внимание взаимосвязь с законами, политическими и экономическими рамочными условиями Австрии и странами Восточной Европы, которые предоставляют среду наполовину легальной и нелегальной работы, а также среду для сексуальной эксплуатации [1, 2, 3, 4].

Данная статья берёт на себя задачу выяснения понятия различного рода сексуальных услуг и суммирует результаты сбора информации из научной литературы и эмпирических полевых исследований в области проблем бедности молодёжи в Украине. На этом основании становятся ясными условия, которые способствуют сексульной эксплуатации подростков в трудных жизненных ситуациях. Автор постарается, не морализируя, дать чёткое определение этим отношениям.

2. Термины

Внутри интимной коммуникации различают четыре основных типа, каждый из которых создают собственные формы отношений: романтичную, гедонистическую, матримониальную и проституционную интимную систему отношений. Проституционная интимная система отношений даёт возможность абсолютно незнакомому человеку с помощью денежной системы кратковременное удовлетворение сексуальных потребностей. Секс-туризм и проституция понимаются, как проститутивная система интимных отношений. Пространства, в которых расположена проститутивная система интимных отношений, являются субкультурами общества с определёнными символами и кодом, которые не имеют значения или остаются незамеченными, если в них не вращаться. От проститутивной системы интимных отношений взрослых разграничивают детскую порнографию и проституцию детей.

2.1. Секс- туризм

Речь идёт о секс-туризме, когда путешествующие туристы едут целенаправленно в отпуск в то туристическое место, где ожидают возможность установления сексуального контакта и сексуальных приключений. Соответствующие контакты происходят не между туристами, а с людьми, проживающими там (местными). Тема секс-туризм в немецкоговорящем пространстве приобрела широкую известность в обществе во взаимосвязи с проституцией детей и СПИДом. Так, как в 70-ые и 80-ые годы протестовали, прежде всего,

женские и церковные организации, то долгое время дебаты велись с феминисткой точки зрения и всё внимание было сфокусированно на мужчинах как секстуристах. В связи с этим среди широкой общественности существует искажённое представление, которое представляет мужчин в неблагоприятном свете, причиной которого являются СМИ.

В действительности секс-туризм практикуется как мужчинами так и женщинами. Общеизвестной темой является женский секс-туризм в зимний сезон, идущий из северной Европы в Австрию (прежде всего австрийские инструкторы по лыжному спорту являются желанным объектом женского пола) и женский туризм из Европы в центральную Америку, страны Африки и южную Европу. В связи с этим Ryan/Hall [5] приводят исследования Карибских островов, Замбии и Греции. Проявления и формы женского секс-туризма понимаются по-разному. Независимо от того о ком идёт речь: о гетеросексуалах, гомосексуалистах женского пола, туристках или педофилах - все они имеют следующую общую характеристику: 1) ожидание сексуальных приключений в желаемом месте путешествия; 2) в большинстве случаев не имеет значения к какой национальности принадлежит объект желаний, однако предпочтение отдаётся сексуальным партнёрам других этнических групп; 3) в том или ином случае происходит своего рода обмен услугами, которые могут носить финансовый, эмоциональный или иной характер [9].

2.2. Проституция

Под проститутивными понимаются исключительно те интимные системы, в которых осуществляются сексуальные интеракции между участниками за денежную плату, её договорённость, организацию и управление, ориентированную только на денежную основу. Возможны также другие интимные системы, в которых есть наличие проститутивных элементов, определённый смысл и действия, но они не соответствуют прототипу первоначального определения проституции [10]. Проституцию формулируют как нейтральные экономические отношения. По правилам выбор клиента не принадлежит людям, занимающимся проституцией.

2.2.1. Проституция, ориентированная на туризм.

Понятие проституции, ориентированной на туризм, сложно охватить, так как здесь могут возникнуть некоторые различия. Всё начинается со свободного выбора клиентов и оплаты в зависимости от благосклонности клиентов. Таким образом, оплата сексуальных услуг принимает более или менее характер подарка или вознаграждения. Вследствие чего женщины, занимающиеся проституцией, зарабатывают определённую сумму, в несколько раз превышающую установленную цену, симулируя чувства для удовлетворения желаний клиента или для того, чтобы установить границу между собственным образом „Я" и проституцией как своего рода защиту. Не только женщины вовлечны в секс-бизнес туризма и далеко не все находятся в тяжёлых материальных условиях, для того, чтобы с помощью проституции обеспечить себе средства на существование. Из-за дефицита возможности получения работы в туристических странах и соотношения сил и власти в мировой экономике, туризм и проституция, ориентированная на туризм, всегда являются выражением структурного насилия и посягательством на достоинство человека [11].

2.2.2. Сексуальное рабство

Сексуальное рабство - это форма торговли людьми и нарушение параграфа 23 "Всеобщаей декларация прав человека". Протокол о предупреждении и пресечении торговли людьми, особенно женщинами и детьми ("UN Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children" - так называемый "Palermo Protokoll") и наказании за нее, дополняющий Конвенцию Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности, принятый резолюцией 55/25 Генеральной Ассамблеи от 15 ноября 2000 года и, являющийся одним из трёх протоколов [12]. Насильственная проституция является одной из форм сексуального рабства. По предположительным подсчётам жертвами транснациональной организованной преступности являются 80% женщин и девушек. Половина из них - несовершеннолетние [13]. По словам Европейского парламента, торговля женщинами и детьми является одной из быстро распостраняющихся форм организованной преступности в рамках Европейского союза.

2.2.3. Сексуальное рабство детей в контексте секс- туризма.

Сексуальная эксплуатация детей и подростков является нелегальной, однако туристическая инфраструктура используется в сфере детской проституции и порнографии. Так, как туристы-педофилы перевозят детей для секс-туризма, используя выгодные цены на билеты на самолёт и на предлагаемые дешёвые места отдыха, всемирные Туристические организации, между тем,

призывают к ответственности в туристической отрасли в борьбе против сексуальной эксплуатации детей. По официальным данным жертвами секс-туризма и организованной проституции ежегодно становятся 1 миллион детей. Уже в 1998 году было установлено, что некоторые страны восточной Европы приступили к привлечению секс-туристов и экспортированию детей для проституции в другие страны [11].

3. Воспитание в целях сексуальной эксплуатации? Подростки в затруднительных жизненных ситуациях.

В полевых исследованиях в одном из негосударственных восточно-украинских детских домов с начала октября 2006 до конца марта 2007 года были найдены признаки манипуляции детьми и подростками, однако не подкрепленные прямыми доказательствами. Но они могут быть проинтерпретированы как предпосылка воспитания детей в целях сексуальной эксплуатации. Возникает вопрос, являются ли только рамочные условия, способствующие развитию подростков в этом направлении, или каждый из воспитателей целенаправленно подготавливает подростков к этому? На основе имеющихся данных на этот вопрос ответить нельзя.

* Один из подростков, выросший в упомянутом негосударственном детском доме и тренированный в акробатической группе, был приглашён вместе с другими подростками на выступление в одном из отелей Ливана. Он рассказывает о том, что у него там есть друзья (интервью F строчки 699-710 и запись в полевом дневнике 12. 3. 2007). В Интервью он говорил о том, что иногда выступал как танцор в ночном клубе в целях дополнительного заработка (интервью F строчки 83-104, 269-271 и протокол включенного наблюдения от 31. 12. 2006). Наблюдалось, что в детском доме усиленно ведётся обучение танцам (танцу живота и джазовому танцу), к которым, прежде всего, были привлечены обитательницы женского пола.

*Танцевальные выступления в красных облегающих костюмах из латекса с явно выраженными эротическими признаками и воспроизведение с танцевальными эротическими сценами с атмосферой казино не были продемонстрированы в присутствии полевого исследователя, а были показаны на CD тремя жительницами детского дома с соответствующими фотографиями от 28. 12. 2006, в свою очередь скопированные полевым исследователем. (Протокол включенного наблюдения от 9. 1. 2007). Помещения, в которых были сделаны фотографии, были разрушены через год 1.01.2008 вследствие пожара, причина пожара не установлена.

* В период наблюдения детям демострировали как минимум 1 раз фильм или мультфильм с порнографическими сценами (Протокол включенного наблюдения от 3. 11. 2006 и запись в полевом дневнике 3. 11. 2006).

* Как можно охарактеризовать желание приехать в Австрию проживающих в детском доме детей и подростков? После кратковременного пребывания в Австрии по приглашению через австрийскую организацию по оказанию помощи, дети мечтают о вторичном посещении этой страны, которое им постоянно обещали, но так и не организовали. (Протокол включенного наблюдения от 11. 12. 2006). Для многих проживающих в детском доме подростков сезонная работа в Австрии кажется привлекательной. Например, 18летний парень просил исследовательницу о содействии в поиске работы в одном из австрийских отелей. (Протокол включенного наблюдения от 30. 12. 2006). Речь идёт о том же самом подростке, который танцевал в ночном клубе и побывал в Ливане. В интервью он отметил, что полностью поддерживает руководство детского дома. (Интервью F строчки 414 - 430).

* Усыновление и удочерение также является темой, волнующей подростков. Многие из их родственников думают, что только путём усыновления или удочерения в западные страны этих детей ожидает позитивное будущее; также саму исследовательницу просила одна пожилая женщина усыновить или удочерить детей из детского дома. Подход и действия украинских органов власти к процессу удочерения или усыновления для большинства детей и подростков непонятен. Руководитель организации, ответственной за детский дом, говорил в интервью, что слышал о нерегулярности поступления денежных платежей, касающейся усыновления или удочерения за границу, в центр усыновления и удочерения и в компетентные государственные органы. [Интервью а, строчки 676-683]. Несмотря на выраженное им недоверие, количество подавших заявление, имеющих статус социальных сирот, проживающих в детском доме резко возросло. Также были сняты видеоклипы с детьми, которые представляются и просят об усыновлении и удочерении. Руководитель ответственного за детский дом общества объяснил, что инициатива таких рекламных роликов исходит от компетентного

министерства. (Протокол включенного исследователя от 17. 03. 2007).

4. Заключение

Механизмы эксплуатации детей и подростков не будут ограничиваться ни сексуальностью, ни полом. Все мыслимые действия человека, касающиеся эксплуатации ресурсов другого человека: рабочая сила, доноры органов, объект желаний или престижа, осуществимое желание иметь детей - всё это расценивается как эксплуатация человека. Каждая форма эксплуатации обусловлена тяжёлыми жизненными условиями людей и это бедственное положение, связанное со страхами, исходящими от них, является основой для зависимых отношений, которыми могут злоупотреблять. Каждый из детей и подростков, исследованных в украинском интернате, находится в тяжелейших условиях, тяжёлой жизненной ситуации и зависимости. Они абсолютно не обеспечены как в социально-экономическом, так и эмоциональном плане. Пережитые ими пренебрежение и равнодушие являются следствием нужды. Однако распределение и воспитание в интернате являются недостаточными мерами и действиями для защиты детей и подростков от эксплуатации. Стремление детей и подростков к прочным, надёжным отношениям делает их предрасположенными к предлагаемым отношениям от тех людей, которые их, в конечном счете, эксплуатируют и склоняют к неформальным трудовым отношениям, как например: нелегальная трудовая деятельность или работа танцором/танцовщицей. Под ключевой категорией "аффективная бедность" в моей диссертации была комплексно исследована проблема эмоциональной ограниченности детей, имеющих статус социальных сирот [14]. Насколько реалистична оценка того, что дети и подростки, выросшие в интернате, воспитываются в целях предоставления интимных услуг? Пример из этой истории показывает, что такая возможность существует. Theweleit [Тевелайт] в своей книге "Мужские фантазии" рассказывает о том, что в Вильгельмской Германий под прикрытием усыновления и удочерения существовала большая торговля детьми пролетариата, которых усыновляли и удочеряли приёмные родители, а затем этих детей отдавали в бордели. Theweleit [Тевелайт] понимает детскую проституцию, как угнетение мужчинами господствующего класса женщин и детей низшего класса. Кроме того в это патриархальное угнетение вписан так называемый кодекс поведения общества и один из действующих (порой по религиозным принципам) методов воспитания целомудрия, ответственного за двойную мораль и за создание ненасытного желания как длительного состояния. В таких системах юноши также являются секс-символом для мужчин [15].

Как относиться к тому факту, что детям показывают сцены из порнографических фильмов? Феминистка-теоретик MacKinnon в контексте порнографии и темы бедности пишет, что порнография создаётся на условиях базового неравенства принадлежности к полу „…с преобладающим количеством бедных, отчаявшихся, бездомных женщин, занимающихся проституцией, склонённых или принужденных к любой незаконной сексуальной деятельности в детском возрасте. Индустрия использует эти условия для собственной прибыли и даёт повод эти условия сохранять" [16].

Порноактриса Ona Zee [Она Зее] в одном из цитированных интервью Друсиллой Корнелли, рассказывает о том, что главным стимулом работы в порноиндустрии являются деньги. Эти деньги представляют экономическую реальность, но могут также, в случае с порноактрисами, павшими жертвами склонения или принуждения к любой незаконной сексуальной деятельности в детском возврасте, иметь символическую психоаналитическую функцию. Речь идёт о том, чтобы возвратиться в то место и ещё раз пережить эту психическую травму. Возобновлённое воспроизведение означает повторение первого склонения или принуждения к сексуальным действиям. Или это может быть один из способов возмещения, в котором у ребёнка когда-то жестоко и насильственно отняли детство, за что возможна только денежная компенсация. Drucilla Cornell [Друсилла Корнелл], написавшая очерк о порнографии, квалифицирует работающих в порноиндустрии, представляя их жертвами буржуазной надменности. Порнография не должна расцениваться по тому, как она нарушает нормы общества, а квалифицироваться по тому показателю, как эти нормы применяют к женщинам. Речь идёт о концентрации на освобождении женских фантазий. Истинное содержание порнографии станет ясным, если мы попробуем выяснить наши фантазии на подсознательном уровне и роль полов. По словам Cornell проблематичным является не то, какие чувства порнография вызывает у потребителей, а несправедливость, которую порнография причиняет путём

навязываемого потребления. Вынужденный просмотр порнографии представляет психическое и физическое вмешательство в целостность человека [17].

Путём постоянного столкновения с порнографией и презентации собственного тела для детей и подростков может возникнуть опасность искажённого представления о сексуальности, которая не имеет ничего общего с любовью и нежностью и не ассоциируется с интимностью, а напротив, выставляется на всеобщее обозрение. Так, как выступление, как танцор/танцовщица в детском доме получает признание и „вознаграждение", не исключено то, что презентация собственного тела станет нормой, как только подростки будут работать по профессии. Аналогично, как у Drucilla Cornell, можно, подводя итоги, аргументировать, что речь идёт не о нарушении норм общества, а о том, какой вред причиняется детям и подросткам путём навязываемого потребления порнографии и навязываемой или натренированной самопрезентации на выступлениях, или, используя деткое желание быть усыновлённым или удочерённым, вмешиваться в их псичическую и физическую целостность. Даже если не происходит нарушениие прав человека с этической точки зрения в таком случае происходит оскорбление достоинства человека по социально-этическим причинам и репрессивным структурам воспитания, результатом чего является потеря у детей и подростков контроля над собственным телом.

Литература:

1. Enigl, Marianne/Meinhart, Edith/Zцchling, Christa (2010). Schlampige Verhдltnisse. profil-Report ьber Prostitution in Цsterreich. In: profil, 12. 6. 2010 http://www.profil.at/articles/1023/560/270720/schlampige-verhaeltnisse-prostitution-oesterreich

2. dpa (2010). Polizei zerschldgt Menschenhдndler-Ring. In: Zeit online, 7. 3. 2010. http://www.zeit.de/gesellschaft/2010-03/menschenhaendler-ring-rumaenien-festgenommen

3. dpa (2010). Immer mehr Verfahren wegen Zwangsprostitution. In: Zeit online, 21. 5. 2010. http://www.zeit.de/newsticker/2010/5/21/iptc-hfk-20100521-58-24914374xml

4. Schlieben, Michael (2009). Moderne Sklaven in Deutschland. In: Zeit online, 14. 7. 2009. http://www.zeit.de/online/2009/29/menschenhandel-sklaven

5. Ryan, Chris/Hall, Michael C. (2001). Sex Tourism. Marginal people and liminalities. London: Routledge.

6. Albuquerque, de, K. (1998). Sex, beach boys and female tourists in the Caribbean. Sexuality and Culture 2: 87 - 111.

7. Yamba, B. (1988). Swedish women and the Gambia, in T. Selwyn (ed.), Conference on the Anthropology of Tourism. London: Froebel College.

8. Wickens, E. (1994). Consumption of the authentic: the hedonistic tourist in Greece, in A.V. Seaton, C.L. Jenkins, R.C. Wood, P.U.C. Dieke, M.M. Bennett, L.R. MacLellan and R. Smith (eds). Tourism: The State of the Art, Chichester: Wiley, pp. 818 - 825.

9. Pokorny, Ursula/Worseg, Angelika (2003). Fremdenverkehr: Verkehren sie fremd? Sextourismus in Europa. Unverцffentlichte Seminararbeit, Salzburg.

10. Ahlemeyer, Heinrich W. (2002). Geldgesteuerte Intimkommunikation. Zur Mikrosoziologie heterosexueller Prostitution. GieЯen: Psychosozial Verlag.

11. Suchanek, Norbert (2001). Die dunklen Seiten des globalisierten Tourismus. In: Aus Politik und Zeitgeschichte. B. 47/2001. Berlin: Bundeszentrale fьr politische Bildung.

12. UN Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nationas Convention Against Transnationale Organized Crime. http://www.unodc.org/unodc/en/crime_cicp_convention.html)

13. Kostanyan, Arpine/Kostanyan Ani (2009). The Problem of Trafficking and Unemployment. In: Hamilton, Christopher et al. (Hg.), Facing Tragedies. Perspectives on Social Ethics, Vol. 2. Wien-Berlin: LIT Verlag. 233 - 244.

14. Lobner, Nadja (2008). Wirklich arm sind die anderen. Partizipative Armutsforschung mit Jugendlichen. Eine interdisziplindre, empirische Studie auf politikwissenschaftlicher Basis. Dissertation, Salzburg. 151 und 270 ff.

15. Theweleit, Klaus (2000). Mдnnerphantasien 1 + 2. Mьnchen-Zьrich: Pieper. 172 und 389.

16. MacKinnon, Catharine (1994). Nur Worte. Frankfurt/Main: Suhrkamp. 22 f.

17. Cornell, Drucilla (1995). Die Versuchung der Pornographie. Frankfurt/Main: Suhrkamp. 32, 43 und 61 f.

Людмила Лушпай

Буллінг як соціально-педегогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії)

У статті проаналізовано явище буллінгу з соціально-педагогічної точки зору. Доводиться, що діючі в суспільстві гендерні стереотипи спричиняють виникнення цієї проблеми. Заходи, спрямовані на викорінення цього явища, є важливим напрямком виховання гендерної культури молодого покоління.

Problem of bullying is analysed from socio-pedagogical perspective. The author proves that bullying is caused by the existing gender stereotypes. Anti-bullying strategies are of great importance in forming gender culture of a young generation.

Проведений нами аналіз британської педагогічної літератури показав, що багато досліджень британських колег присвячено проблемі буллінгу у молодшій і старшій середній школі (Н. Данкансон, П. Махоні, П. Рандолл, Дж. Салісбері та ін.). Назва "буллінг" походить від англійського слова 'bully', яке означає хуліган, забіяка, людина, яка використовує свою силу і владу, щоб налякати, або заподіяти шкоду слабшим людям. Слово буллінг (bullying) означає агресивну поведінку однієї людини відносно іншої людини з метою заподіяти їй моральну або фізичну шкоду, принизити її і в такий спосіб утвердити свою владу.

Явище буллінгу досить часто зустрічається і в дорослих трудових колективах, проте ця поведінка бере свій початок у молодшому підлітковому віці, коли одним з основних агентів гендерної соціалізації є школа. Буллінг є явищем розповсюдженим і серед хлопців, і серед дівчат, хоча частіше до такої поведінки вдаються хлопці. Буллінг є явищем інтернаціональним і досліджується вченими багатьох країн: Америки, Великої Британії, Канади, Норвегії, Фінляндії та інших. Як зазначає відомий російський науковець І.Кон, за останні 20 років «буллінг» став міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, який означає складну сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем [1, с. 15].

У науковій літературі, присвяченій питанням буллінгу, представлено багато визначень цього явища. Х. Лейманн визначає буллінг як «соціальну взаємодію, через яку одна людина (іноді декілька) зазнають нападів іншої людини (іноді декількох, але, як правило не більше чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає у жертви стан безпорадності і виключення з групи» [3, с.10].

Л. Кішлі вважає, що основною характеристикою буллінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи. Дослідниця зазначає, що буллінг – це агресивна поведінка, яка спрямована на приниження почуттів, вираження негативних емоцій і принизливих оцінок щодо іншої людини. При цьому буллінг не є порушенням закону, адже в карному кодексі, як правило, немає закону, згідно якого така поведінка карається.

Дослідниця класифікує сім ознак буллінгу:

1. Емоційне приниження включає вербальні і невербальні способи вираження. Вербальні способи – це негативно забарвлені висловлювання, використання підвищеного тону, крик, звинувачення у помилках, приниження здобутків і досягнень людини. Невербальні способи – зневажливий погляд, мовчазне засудження, образливі жести тощо.
2. Продовження емоційно образливої і принизливої поведінки впродовж тривалого періоду. Жертви буллінгу визнають, що навіть, якщо неприйняття і несхвалення висловлюється у відносно м’якій формі, але впродовж тривалого періоду, виникає відчуття загнаності і відсутності виходу.
3. Непривітна і недовірлива поведінка також класифікується як буллінг.
4. Втручання у приватне життя людини.
5. Якщо наслідком агресивного, негативного ставлення до людини є погіршення психологічного і фізичного стану цієї людини, то така поведінка визначається як буллінг.
6. Якщо агресор має намір завдати шкоду іншій людині, або дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмуючи події, ця поведінка є буллінгом.
7. Агресор займає вище становище ніж його жертва і відповідно дозволяє собі дії, що принижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині [3, с. 12 – 13].

Як зазначає П. Рандолл, є очевидним, що жодна дитина не народжується з якимось особливим геном буллінгу, який чекає на сприятливі обставини, щоб розпочати свою руйнівну дію. Більшість розуміє, що людина, яка поводить себе подібним способом є продуктом складних соціальних процесів, які через недосконале навчання і виховання, створюють антисоціальну особистість, схильну до агресивного маніпулювання іншими людьми, як правило, слабшими. До того часу, поки моделі соціалізації (у тому числі й гендерної) будуть недосконалими, невідповідними розвитку сучасного суспільства, будуть виховуватися люди, які ставатимуть ініціаторами буллінгу у школі, на робочому місці, в сім’ї [3, с. 73].

Британський науковець Н. Данкансон досліджував такий різновид буллінгу, як вживання образливих, сексуально забарвлених слів у спілкуванні учнів молодшої і старшої середньої школи. Вчений мав на меті з’ясувати, як впливає така

поведінка на формування гендерної ідентичності молодого покоління, які чинники сприяють виникненню такої поведінки.

Завданнями дослідження було:

- виявити глибинні причини агресивних проявів міжстатевого спілкування у середній школі;
- дослідити поведінкову репрезентацію досвіду учнів у процесі шкільного навчання і виховання;
- з'ясувати особливості підліткового періоду, які визначають міжстатеве спілкування у молодшій і старшій середній школі;
- визначити вплив гендерної соціалізації і гендерного виховання підлітків на формування міжстатевих взаємин у середній школі.

У дослідженні брали участь 4 середні школи, які були розташовані на одній географічній території – у графстві Мідленд (центральна Англія) але презентували 2 різні за культурними характеристиками громади. Це були загальноосвітні середні школи, де спільно навчалися дівчата і хлопці; кількість учнів у кожній школі дорівнювала від 850 до 1100 учнів; учні цих шкіл належали до різних етнічних груп у різних пропорціях; всі школи були розташовані в місті; більшість дітей належали до сімей робітничого класу.

Впродовж семи років Н. Данкансон проводив своє дослідження - перед ним пройшло три покоління школярів. При цьому дослідник зазначає, що його вразила всюдисущність гендеру: гендерна складова була присутня у всіх ситуаціях і сферах шкільного життя.

Вчений зауважує, що світ взаємин підлітків – це дуже закрита сфера. Часто вчителі, батьки, науковці не мають доступу до неї. Проте, ця закрита, замкнена, приватна сфера існує у найбільш яскравих, сильних, напружених соціальних формах у межах організованої, впорядкованої і бюрократизованої інституції, якою є середня школа [2; 5].

Міжособистісні конфлікти між дівчатами і хлопцями у середній школі з використанням сексуально забарвленої образливої лексики відбуваються майже щодня. Чіткі гендерні відмінності простежувалися и цих конфліктах між учнями обох статей. Хлопчики 11-13 років (учні молодшої середньої школи) зазнавали образ як від однолітків-дівчат, так і від однолітків-хлопців.

Подібного ставлення зазнавали хлопці, які належали до двох груп. Перша група – хлопці, які не мали авторитету в групі однолітків (і дівчат, і хлопців), зазнавали ситуацій соціальної ізоляції, хоча далеко не завжди мали низькі показники у навчанні. Часто про таких дітей схвально відгукувалися вчителі, але це не сприяло підвищенню їх статусу серед однолітків. Певно, м'якість і делікатність були основними рисами їх характеру, що не створювало бажаного образу маскулінності.

Друга група – це занадто агресивні хлопці, з погано розвиненими комунікативними навичками і, як правило, низькою академічною успішністю. Хоча, деяких дівчаток і приваблює їх агресивність і імпульсивність, такі хлопці теж часто зазнають принизливого поводження з використанням образливої сексуально забарвленої лексики, оскільки легко втрачають контроль над своєю поведінкою, і в такий спосіб дозволяють своїм кривдникам відчути свою перевагу і підвищити свій статус в групі.

У підлітковому віці надзвичайно важливо мати авторитет у групі однолітків, здобути серед них повагу і авторитет. Для формування соціальної ідентичності дівчинки чи хлопчика це є необхідним. Часто діти у цьому віці порушують дисципліну на уроках, зухвало поводяться з учителями тільки для того, щоб завоювати повагу однокласників. Проте, завоювання авторитету і поваги серед вчителів не вважається серед молодших підлітків значним здобутком, цьому не надається значення і це не викликає повагу.

Хлопчики надають великого значення своїй належності до групи, до більшості, особливо у молодшому підлітковому віці. У них існує потреба належати до авторитетної серед однолітків групи. В цьому віці ще не існує потреби проявити свою індивідуальність, виділитися з групи. Індивідуальність означає егоїстичність, порушення правил поведінки і впевненість у своїй незвичайності і особливості.

Дівчатка і хлопчики молодшого підліткового віку не люблять, коли їх виділяють з групи вчителі – хвалять, або засуджують. Якщо їх поведінка не схвалюється вчителями, діти часто використовують слово «нормально», намагаючись класифікувати її як прийнятну.

Маскулінність хлопчиків молодшого шкільного віку проявляється і формується через членство в групі, де діють правила змагальності і цінується досягнення успіху. Щоб бути мужнім, треба мати велику твердість характеру і непохитну віру у свої сили, тобто бути дуже самовпевненим. Як бачимо, ці якості є обов'язковими для такого соціального конструкту як маскулінність, причому у домінантній формі.

Ставлення хлопчиків молодшого підліткового віку до дівчаток ще не містить у собі еротичного компонента. Дівчатка сприймаються як такі, що відволікають від суто хлопчачих справ, і хлопчики цієї вікової групи ще не здатні будувати романтичні взаємини з ними. виконуючи їх бажання. Хлопці молодшого підліткового віку майже ніколи не сприймають дівчат-однолітків як друзів, або рівноцінних партнерів. Вони можуть вживати грубі слова (товста корова, непотріб тощо) з метою образити дівчинку, хоча ударити її вважається неприйнятним і поганим вчинком. В той же час, не зважаючи на ці обставини, серед хлопців вважається прийнятним і позитивним шукати прихильності дівчаток.

Агресивні прояви міжстатевого спілкування учнів середніх шкіл пов'язані з найбільш розповсюдженою моделлю гендерної соціалізації молодого покоління, основною ознакою якої є глибоко вкорінені у свідомість і діючі гендерні стереотипи. Ці гендерні стереотипи, які відтворюють маскулінність і фемінінність як біполярні конструкти, що знаходяться у постійному протистоянні, прямо впливають на поведінку молодого покоління, зокрема учнів молодшої і старшої середньої школи.

У поведінці учнів середньої школи гендерні стереотипи сприяють виникненню і формуванню такого негативно явища як буллінг, одним з різновидів якого є агресивна вербальна поведінка з уживанням сексуальної негативно забарвленої лексики. Основною діяльністю підлітків є спілкування. Спілкування з однолітками є визначальним для формування соціальної ідентичності молодої людини, зокрема її гендерної складової. Саме у цьому віці формуються майбутні гендерні ролі, які визначають подальший шлях людини у всіх сферах суспільного буття [2; 3; 5].

Дослідник наголошує, що ті моделі гендерної соціалізації, які є загальноприйнятими в суспільстві, і які базуються на розповсюджених гендерних стереотипах, уявленнях яким має бути «справжній чоловік», або «справжня жінка», суттєво впливають на формування соціальної ідентичності молодого покоління. Гендер, або гендерна складова, при цьому є обов'язковим компонентом соціальної ідентичності.

Те, що педагоги у більшості випадків ігнорують подібні конфлікти і не знають як поводитися їм самим у подібних ситуаціях свідчить про їх непідготовленість до гендерного виховання молодого покоління, а також про низький рівень гендерної культури суспільства взагалі. Отже, як бачимо, загальноприйняті в суспільстві атрибути "справжнього чоловіка" впливають на формування відчуття власної соціальної значущості і на побудування гармонійних взаємин між статями, обмежуючи діапазон соціальних і психологічних ролей, формування і розвиток необхідних в житті особистісних якостей (здатність до побудови гармонійних, довірливих взаємин, емпатії тощо).

Таким чином, виходить, що культура суспільства, невід'ємною складовою якої є гендер, впливає на підліткову субкультуру, на її формування і розвиток. Підлітки дорослішають, вступають у доросле життя, стаючи повноправними членами дорослого суспільства і, маючи часто болісний і травмуючий досвід спілкування в контексті підліткової субкультури, який впливає на формування і розвиток гендерної культури суспільства. Виходить замкнене коло, розірвати яке може правильне, спрямоване на пом'якшення гендерних стереотипів, гендерне виховання у середній школі.

Буллінг у середній школі потребує не тільки реакції педагогів і адміністрації школи, а й грамотно розроблених, ефективних стратегій, спрямованих на попередження і вирішення подібних ситуацій. Н. Данкансон, П. Рандолл, Дж. Салісбері зазначають, що впродовж тривалого періоду загальноприйнята серед педагогів думка щодо подібних ситуацій полягала в тому, що образи, конфлікти і травля завжди були присутні у дитячих колективах, що, як правило, діти легко забувають подібні конфліктні ситуації.

Дж. Салісбері доводить, що до буллінгу частіше вдаються хлопці. Багато вчителів вважають таку поведінку прийнятною для хлопців, аргументуючи своє ставлення стереотипним поясненням «хлопці завжди будуть хлопцями», а отже на генетичному рівні мають схильність до проявів агресії. Сумним наслідком такого ставлення до буллінгу з боку педагогів є також ставлення самих учнів до насильницької і образливої поведінки. Багато дівчат і хлопців вважають таку поведінку нормою. [5, с. 2].

П. Рандолл, Н. Данкансон у своїх працях підкреслюють, що у дівчат і хлопців, які стають жертвами буллінгу, знижується самооцінка, в деяких випадках погіршується пам'ять, знижується академічна успішність. До того ж страждають також члени їх сімей (батьки, сестри, брати), які бачать пригнічений стан жертви і не знають як допомогти, бо часто дитина не зізнається у справжній причині свого важкого психологічного стану.

Ми поділяємо думку переважної більшості британських дослідників, що причини розповсюдженості буллінгу соціальні. Роль чоловіка як годувальника сім'ї, який забезпечує матеріальний добробут, має непохитну владу і незаперечний авторитет у родині, відходить у минуле. Проте у культурі сучасного суспільства (практично у всіх сферах) діють застарілі норми маскулінності - стати чоловіком можна через утвердження своєї влади. Альтернативні шляхи і способи ще дуже нечіткі й неоформлені. Отже, буллінг залишається загальноприйнятим шляхом набуття чоловічості.

Не тільки багато педагогів приймають буллінг як норму, але й суспільство поблажливо ставиться до цього ганебного явища. У трудових колективах дорослих людей буллінг є розповсюдженою практикою. Таке ставлення до буллінгу заважає створювати і розробляти ефективні стратегії, спрямовані на викорінення цього явища.

Викорінення цього явища є завданням надзвичайно складним, оскілки потребує зміни моделі взаємин між жінками і чоловіками на сучасному етапі розвитку суспільства. Середня школа є важливою інституцією суспільства, яка покликана зробити значний внесок у вирішення цього надзвичайно складного завдання.

Дж. Салісбері наголошує, що нам всім, а педагогам середніх шкіл особливо, необхідно пам'ятати і постійно нагадувати собі, що такі традиційні чоловічі характеристики як сила, спрямованіст до влади і можливість контролювати не є вродженими. Ці риси є переважно соціальними конструктами, які були створені культурою, ідеологією суспільства у процесі історичного розвитку. Таким чином, ця створена, або умовна маскулінність перестає бути незмінною, даною від природи, а стає тимчасовим, змінним конструктом. І головне таким конструктом, який вчителі, батьки і учні можуть змінити за допомогою власних активних зусиль. Таким чином, на шкільних педагогів покладається завдання гендерного виховання хлопців, яке відповідає сучасним реаліям. Однією з головних цілей гендерного виховання молодого покоління є викорінення буллінгу у міжстатевих відносинах.

Наукові дослідження буллінгу привернули увагу педагогічної спільноти і Міністерства освіти Великої Британії до проблеми гендерної соціалізації і гендерного виховання учнів середніх шкіл, а також до необхідності виховання у молодого покоління гендерної культури. У 2006 році Міністерство освіти Великої Британії розробило рекомендації і стратегії, спрямовані на запобігання і викорінення буллінгу у середніх школах – "Safe to Learn: Anti-bullying Work at School" [4].

У цьому документі наголошується, що буллінг – це неприпустиме явище в школі і кожен, хто працює у сфері шкільної освіти, є відповідальним за створення такої шкільної культури, де буллінгу немає місця. Згідно частини 2 Закону про освіту і інспектування 2006 року директори середніх шкіл повинні визначати критерії поведінки учнів у школі, які включають винагороди, санкції і стратегії управління поведінкою учнів. Директор і педагоги мають право застосовувати дисциплінарні заходи, якщо випадки буллінгу мають місце і поза школою, наприклад, кібербуллінг. Анти-буллінгова складова – має стати важливим напрямком загальної політики школи.

Міністерство освіти рекомендує прийняти кожній школі важливий документ – Устав щодо буллінгу – "Bullying – A Charter for Action". Цей документ має містити чітко розроблені критерії самооцінки для учнів, за допомогою яких можна визначити своє відношення до буллінгу - чи схильна конкретна людина бути ініціатором ситуацій буллінгу, чи жертвою, чи має правильну позицію щодо подібної поведінки.

Необхідно залучити до роботи з буллінгом не тільки педагогів, а й батьків, громаду, самих учнів, представників органів управління освітою, церкву, поліцію. Директорам шкіл рекомендовано призначити педагога або психолога зі штату школи (Behaviour and Attendance Consultant), який був би відповідальним за вирішення питань, пов'язаних з буллінгом, і в обов'язки якого входило би спостереження за поведінкою учнів, консультування і надання необхідної допомоги.

Школам рекомендовано регулярно проводити моніторинг ситуацій спілкування учнів на предмет виявлення буллінгу. Це допоможе визначити ефективні заходи, спрямовані на викорінення такої поведінки. Цілі впровадження антибуллінгових шкільних заходів наступні:

- попередити, або зупинити шкідливу поведінку, яка спрямована на заподіяння шкоди іншому;
- реагувати на випадки буллінгу свідомо, адекватно (педагогам і психологам потрібно застосовувати професійні знання і уважне ставлення до кожної дитини);
- захищати учнів, які стають жертвами буллінгу, допомагати їм у подоланні негативних наслідків буллінгу;
- застосовувати дисциплінарні покарання до учнів, які ініціюють буллінг і

допомагати їм зробити правильні висновки щодо неприпустимості подібної поведінки і власної відповідальності за свої дії.

Велика увага приділяється превентивним заходам, а саме:

- ефективному управлінню школою, коли чітко робиться акцент на неприпустимості буллінгу;
- використанню навчальних можливостей з метою попередження буллінгу (необхідно включати питання, пов'язані з буллінгом у навчальні програми з таких предметів як, наприклад, "Personal, Social and Health Education", який присвячений основам психології, соціального життя і здоровому способу життя, Citizenship classes – права і обов'язки громадянина);
- організації соціальних заходів, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямованих на підвищення обізнаності учнів щодо питань, пов'язаних з буллінгом і попередження його випадків (наприклад, антибуллінговий тиждень – Anti-bullying Week, конференції, присвячені зазначеній проблематиці).

Таким чином, ефективна робота з буллінгом, як важливий напрямок виховання гендерної культури молодого покоління, можлива за умови утвердження його у державній освітній політиці. Необхідно готувати педагогів до роботи з буллінгом у середній загальноосвітній школі, а також обов'язково залучати психологічні служби, батьків, органи управління освітою, членів громади, церкву, правоохоронні служби.

Література:

1. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? / И.С. Кон // Семья и школа. – 2006. - № 11. – с. 15-17.
2. Dankanson N. Sexual Bullying: Gender Conflict and Pupil Culture in Secondary Schools / N. Dancanson. – Routledge, 1999. – 177 p. Режим доступу: http:/site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10071157
3. Randall P. Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims / P. Randall. – Florence, KY, USA: Brunner-Routledge, 2001. Режим доступу: http:/site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591
4. Safe to Learn: Embedding Anti-Bullying Work in Schools / Department for Children, Schools and Families guidamce. – 2008. Режим доступу: www.teachernet.gov.uk/wholeschool/behavoiur/tacklingbullying/racistbullying
5. Salisbury J. Challenging Macho Values: Ways of Working with Boys in Secondary Schools / J. Salisbury. – Routledge Falmer, 1999. – 338p. Режим доступу: ttp:/site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=100957668.

Олександр Михайлюк

Зміни в соціальному становищі жінки-селянки Наддніпрянської України в умовах модернізаційних перетворень кінця XIX – початку XX ст.

Розглядаються зміни в соціальному становищі та еволюція соціальної поведінки жінки-селянки в умовах модернізації кінця XIX – початку XX ст. Показана неоднозначність і суперечливість впливу модернізаційних процесів на становище жінки в селянському соціумі.

Alterations in social position of peasant womanand her social conduct in the conditions of modernization of the endof 19th century – to the beginning of 20th century are examine. An ambiguousness and contradiction of influence of modernization processes on position of woman in peasant society is showed.

Соціальна історія належить до пріоритетних напрямків вітчизняної історіографії. Селянська проблематика є традиційно популярною в історичній науці. На загальному фоні досить добре розробленої багатьма поколіннями вчених селянознавчої проблематики, питання становища жінки в українському селі, її соціального статусу та соціальної поведінки залишаються малодослідженими. До останнього часу практично були відсутні спеціальні роботи, в яких би піддавалася аналізу еволюція жіночої поведінки як важливої складової громадського розвитку.

Соціальні процеси в кін. XIX – на поч. XX ст. визначалися особливостями модернізації, які переживала Російська імперія та її українські губернії. Зміни, викликані модернізаційними процесами, позначилися на соціальному становищі та поведінці жінок-селянок.

Інтерес до жіночої тематики проявився в перші пореформені десятиліття, в період лібералізації громадського життя Росії. До цього часу належать перші спроби знайти вирішення жіночого питання, поставленого вже в перші десятиліття XIX століття. Одночасно стали з'являтися і наукові публікації, автори яких аналізували місце жіночого питання в системі сучасних їм юридичних знань, в педагогіці, публіцистиці і, взагалі, в суспільних поглядах сучасності. Особливий вклад в «жіночу тематику», в першу чергу при дослідженні життєдіяльності

селянки, внесли етнографи другої половини XIX ст. (П.Єфименко, О.Єфименко, В.Лазовський, О.Левицький, Я.Лудмер, М.Костомаров, В.Охримович, М.Сумцов, П.Чубинський та ін.). Увага тогочасного народознавства до вивчення сім'ї, громадського побуту, звичаєвого права зумовила появу низки розвідок, в яких висвітлено окремі сторони повсякденного побуту жінки, особливості її поведінки та вдачі, функцій та становища в сім'ї тощо. Дослідники акцентували увагу на скрутному і безправному становищі селянки. Ця точка зору стала домінуючою. Витоки незавидної жіночої долі в Росії вбачили в «затвердженні патріархальних начал», впливі православ'я, поширенні візантійської літератури тощо.

В 1990-ті рр. робляться спроби «осмислити» жінку в історії. Нова історична субдисципліна - історія жінок - переносить увагу дослідника на новий об'єкт - жінку, і на новий предмет досліджень - жіночий досвід, жіночі соціальні практики, жіноче буття, жіночі сфери і канали впливу, і на глобальніші теми, такі як система владних ієрархій в суспільстві і в сім'ї [див. 47].

У роки незалежності України зріс інтерес до вивчення жіноцтва. Тут варто назвати праці О.Кісь, О.Маланчук-Рибак, О.Оніщенко, Р.Чмелик, колективну монографію «Жінка в історії та сьогодні» та ін.

Дослідження статусу жінок у різних культурних середовищах виявили помітну закономірність: чоловіки та їх досвід повсюдно мають вищий суспільний престиж, тоді як жінки перебувають у підлеглому становищі. Практично всюди чоловік асоціюється з самою культурою, прогресом, суспільством і цивілізацією, натомість універсальною є тенденція «біологізувати» жінку, зводячи її покликання до природнього відтворення. Вивчення механізмів розмежування приватної та громадської сфер, форм закріплення їх відповідно за жінками та чоловіками, шляхів подальшого їх протиставлення та ієрархізації привело дослідників до залучення категорії патріархату (Н.Чодоров, С.Волбі, М.Делі та ін.), яку визначено як систему чоловічого контролю і порядку, що забезпечує домінування чоловіків на всіх рівнях та підпорядкування їм жіночих інтересів.

Гендерна методологія в історії дозволяє виявити незвичне в звичному (чоловічу дискримінацію і підпорядкування в патріархатному суспільстві), дозволяє зрозуміти конструювання ієрархій як взаємодію, а не односпрямований процес [8, с. 305].

Селянська культура цілісна, її не варто штучно розділяти на «чоловічу» й «жіночу». Жінки займали в ній своє визначене місце. Поведінка жінок здебільшого визначалася психологією та світосприйняттям того прошарку, до якого вони належали. Жінки в цілому поділяли з чоловіками погляди та переконання, властиві даній соціальній групі, та керувалися ними у своїй повсякденній діяльності. Соціальна поведінка жінки-селянки змінювалася в залежності від трансформацій селянської культури в цілому в умовах модернізаційних перетворень.

За словами А.Г.Вишневського, селянин у Росії жив наче в самій глибині соціальної матрьошки: сім'я, община, всі інші поверхи [10, с. 19]. «Особа прикручена до сім'ї, сім'я до громади, а громада затиснута в кулак земського начальника», – писав К.Качоровський [14, с.53]. Світ села був замкнутий і самодостатній. Селянам була притаманна психологічна замкнненість у межах своєї громади, двору та членів власної родини. Як правило, в селі проходило все життя жінки. Коло спілкування відрізнялося стабільністю. Безумовно, кожна з селянок займала свою певну нішу в сільському соціумі. Проте існували такі характеристики, які були типовими для усієї жіночої частини села. Специфіка положення жінки в селянському середовищі багато в чому була зумовлена її гендерною ідентифікацією.

Традиційно жінки не несли відповідальності перед громадою, не брали участі в мирському сході. Б.М.Миронов так сформулював один з принципів громадського життя: «Жінки не мають ніяких грошових і натуральних зобов'язань перед громадою і державою, та зате не мають і ніяких прав, зокрема не беруть участь в громадському управлінні і не мають долі в громадській власності і права на земельний наділ» [21, с. 453]. Однак громада надавала допомогу вдовам, солдаткам, сиротам. Жінки могли транслювати свою думку громаді. Вони робили це через своїх чоловіків. На сході домогосподар представляв позицію усієї своєї сім'ї (у тому числі і жіночої її половини) з того або іншого питання.

Поняття «сім'я», «двір», «сімейство», «господарство» стосовно досліджуваного періоду були тотожними. Переважали два типи сімей: складна (переважно батьківська) і мала або нуклеарна сім'я. Селянський двір був основним соціальним і виробничим осередком, на ньому трималися всі господарські зв'язки в селі. Він же служив основою побутової моралі селян. Селянський двір діяв як згуртований елемент соціальної організації із розподілом праці, влади і

престижу за традиційними сімейними встановленнями. Двір був основою виробництва, споживання, відносин власності, соціалізації і громадських зв'язків, моральної підтримки і взаємодопомоги. Родина протягом століть була найбільш міцною і консервативною ланкою суспільства. Саме в сімейному побуті, у порядку повсякденного життя, що консервувався і закріплювався звичаєм, зберігалася і передавалася із покоління в покоління та соціальна спадковість, що у житті будь-якої соціальної групи грає не меншу роль, ніж біологічна – тобто культура. Сімейно-шлюбні відносини знаходилися в полі зору всього сільського суспільства і залежали від суспільної думки. Більшою чи меншою мірою всі власне сімейні сторони життя селян контролювалися общиною [2, с. 204].

Тільки одружені могли бути правомочними на зібраннях, мали можливість одержати в наділ землі, завести самостійне господарство, для нормального існування якого необхідні і чоловічі, і жіночі руки. З цієї причини на селі аж до початку XX ст. зберігався високий рівень шлюбності. Одруження було, крім того, моральним обов'язком кожного. Такі погляди підтримувалися і церквою. У регулюванні сімейних відносин головну роль відігравав не закон, а звичаї. Селянські родини відзначалися своєю традиційністю, мінімальною схильністю до змін.

Селянське суспільство - суспільство патріархальне, в якому стосунки засновані на пануванні і підпорядкуванні. Вторинний статус жінки відтворюється патріархальним порядком. Сутність внутрішньо сімейної ієрархії визначалася покірливим підпорядкуванням молодших членів сім'ї старшим, дружин - чоловікам, дітей батькам. «Бо батьки були – як закон. Як сказав батько – це вже ніхто не обговорює. Вели порядок і в сім'ї, і в хазяйстві» [23, с. 106].

Приниженість, безправність, затурканість жінки-селянки стали свого роду стереотипом як для зовнішніх спостерігачів того часу, так і для сучасних дослідників. Для цього є свої підстави. Виконання приписуваних суспільством ролей в традиційних суспільствах завжди створює умови для нерівності можливостей: чоловік отримує переваги в публічній сфері, а жінка - витісняється в сферу домашнього життя, яка була і вважається менш престижною і значущою. У народній свідомості жінка постає як не зовсім самостійна, вона потребує опіки, контролю та керівництва зі сторони чоловіка і підлегла йому.

З точки зору закріплення стереотипів поведінки жінок можливості вибору моделі поведінки були обмежені. Життя жінки складалось із кількох вікових етапів, кожен з яких визначав не лише певний соціальний статус, але й впливовість у сім'ї та громаді. Жінка почергово здобувала базові соціально-вікові статуси *дівчинки, дівчини, жінки та баби* і поступово проходила шлях від об'єкта соціалізації до агента соціалізації, від об'єкта ритуальних дій до їх виконавця, від особи, поведінка якої перебувала під постійним соціальним контролем до особи, що має повноваження морального цензора поведінки оточуючих. Лише успішне виконання низки соціальних ролей, властивих кожному статусу (зокрема, *дружини, матері, господині*) забезпечувало жінці визнання її соціально-повноцінною особою, а відхилення від усталених взірців спричиняло відповідні соціальні санкції та зарахування до особливої соціальної категорії (*вдова, покритка* тощо). Заміжжя було тією засадничою передумовою, яка визначала долю жінки. Лише заміжня жінка (молодиця) могла реалізувати свою гендерну програму й досягти визнання як соціально-повноцінна особа. Установка на ранній шлюб залишалась головним смислоутворюючим та цілепокладаючим чинником поведінки дівчини, становила її життєву стратегію. У шлюбному виборі дівчина посідала, як правило, очікувально-пасивну, об’єктну позицію, оскільки зазвичай ініціатива одруження належала парубкові.

Патріархальні традиції вимагали безумовного підпорядкування дружини чоловікові. Ця залежність склалася історично і була обумовлена причинами релігійного, соціального і економічного порядку. Характер аграрного виробництва, громадський устрій і подушне обкладення фактично виключали самостійне значення жінки. Об’єктивно селянське буття не припускало рівноправ’я статей, відводило жінці другорядну, підлеглу роль.

Жінка часто зазнавала насильства з боку чоловіка. З точки зору норм звичаєвого права побої дружини не вважалися злочином на відміну від офіційного права. Рукоприкладство в селі було мало не нормою сімейних стосунків. Громадська думка села в таких ситуаціях звичайно була на боці чоловіка. Сусіди, не кажучи вже про сторонніх людей, в сімейні сварки не втручалися. Варто також зазначити своєрідне ставлення до насильства, притаманне селянському суспільству. Воно було звичною складовою повсякденного життя і сприймалося як щось природне. Бійки, різного роду сварки, розбірки, навіть між найближчими родичами, жорстокі самосуди, в яких часто брали участь і жінки, були розповсюдженими явищами

сільського побуту [див. напр. 19; 36; 33; 32; 4; 5; 7; 3; 13; 27; 38; 45 та ін.].

Однак деякі факти свідчать про досить високу соціальну активність та вплив жінки в селянському суспільстві. До того ж жінки мали достатньо можливостей непрямого, підспудного впливу на чоловіків. Нерідко траплялось і так, що жінка всупереч звичаєвому праву була реальним головою родини, відіграючи в ній першорядну роль. Недаремно казали: «Чоловік за один кут хату тримає, а жінка – за три». Варто додати, що становище жінки в українських селах традиційно було кращим, ніж у Великоросії, жінка усвідомлювала своє особисте достоїнство і користувалася більшим впливом у сім'ї [41, с. 350].

Статус жінки сформувався завдяки селянській сімейній економіці. Шлюб для селян був потрібний з господарської точки зору. Серед головних критеріїв оцінки дівчини як потенційної дружини першорядне місце посідали її господарські навички, стан здоров'я, родовід. При виборі нареченої увагу в першу чергу звертали на її фізичні якості, а вже потім на усе інше. Виняткове значення мала позиція батьків молодих, які при обранні подружньої пари своєму синові чи дочці керувались, як правило, господарсько-майновими міркуваннями.

У селянській родині існував статевовіковий розподіл праці, за яким чоловіки, жінки, старі та підлітки мали свої обов'язки. Уся господарська діяльність двору традиційно підрозділялася на «чоловічу» і «жіночу» роботи. Нормальне функціонування двору могло здійснюватися лише за умови сімейного розподілу праці. «У хазяйновитого селянина, – писав свящ. І. Хохановський, – майже не існує іншого погляду на себе і на своїх близьких, як на робочу силу, господарську цінність, а не як на особистість. Основна мірка для людини – це успіх чи неуспіх в роботі. На цьому культі праці ґрунтується селянська етика» [42, с. 140].

Жінці часом доводилося виконувати чоловічі роботи через об'єктивну необхідність. У випадках, коли чоловік знаходився на заробітках, перебував на військовій службі або був мобілізований на війну усі господарські роботи виконувалися жінкою. В умовах зростання малоземелля, розширення товарно-грошових відносин дорослі селяни-чоловіки часто були змушені вдаватися до заробітків, а вели домашнє господарство і обробляли землю жінки, старі, підлітки [28, с.166]. Така емансипація у виробничому процесі була явищем вимушеним і супроводжувалася зростанням громадської активності жінок-селянок. Під впливом руйнування засад традиційного суспільства в 60-90-і рр. XIX ст. відбувалися зміни у взаєминах селянки і общини. У ряді випадків жінки, як правило, вдови отримували право користування земельним наділом. На рубежі XIX-XX ст. стали фіксуватися випадки, коли жінки брали участь в сході. Це були вдови, дружини при тривалій відсутності чоловіків.

Б.М.Миронов відмічав, що до кінця XIX ст., з одного боку, в селянському середовищі «поблажливе ставлення до жінок все ще переважало», але з іншого - «в цілому можна говорити про підвищення ролі жінок в громадському житті, що само по собі було великою соціальною новацією» [21, с. 477].

О.М.Енгельгардт писав, що «вся сила в бабах», що «народ нині «слабкий», а бабам воля дана велика, тому-де, що цариця малахфест бабам видала, щоб їх не сікти. Таким чином усе, говорять, від баб, усі поділи від баб, увесь бунт від баб: баби тепер в селі сильні». Ніхто так ревниво не охороняє своїх прав, як баби. А для начальства баби в селі язва. Чоловіки набагато більш терпляче переносять і деспотизм хазяїна, і деспотизм сільського миру, і деспотизм волосного, і затії начальства: станового, урядника тощо. А вже баби - ні, якщо справа торкнеться їх особистих бабських інтересів [45, с.175, 272]. Досить високу активність проявляли жінки під час селянських заворушень, іноді будучи їх ініціаторами. У погромах маєтків брали участь всі жителі села, включаючи жінок і дітей.

Жінки брали активну участь у підтримці та відтворенні існуючого порядку. Будучи об'єктом примусу та насильства з боку суспільства та членів сім'ї, вона часто сприймала це як належне та репродукувала його, переносячи на інших, культивувала цю «традицію» у підростаючого покоління. «Дійсно, скільки і я міг помітити, у баб індивідуалізм розвинений ще більше, ніж у мужиків, баби більш егоїстичні, ще менш здатні до загальної справи - якщо це справа не загальна лайка проти кого-небудь, - менш гуманні, більш безсердечні», - свідчить О.М.Енгельгардт [45, с. 361].

При тому, що жінки були більш консервативні, менш освічені, мали менше досвіду спілкування з зовнішнім світом, поведінка жінок певним чином сприяла поширенню товарно-грошових відносин на селі. За свідченням О.М.Єнгельгардта, у жінок набагато більше ініціативи, ніж у чоловіків. Вони швидше беруться за всяку нову справу, якщо тільки це справа їм особисто вигідна. «Баба завжди ласа і жадібна до грошей, вона завжди дорожить грошима, завжди прагне їх заробити. … Баби якось жадібніші в грошах,

дріб'язково жадібніші, без жодного розрахунку на майбутнє, аби тільки зараз дістати більше грошей» [45, с. 181].

Патріархальна сім'я як явище традиційного суспільства в умовах модернізації зазнала значних змін. В результаті розвитку товарно-грошових відносин на селі, ослаблення патріархальних засад сільського побуту, зростання селянського індивідуалізму відбувався процес дроблення селянських дворів, чисельного зростання малих сімей, які і стали на початок XX ст. головною формою сімейної організації Розпад патріархальної сім'ї оцінюється більшістю істориків як закономірний наслідок розвитку товарно-грошових відносин у селі. Численні автори зазначають, що дроблення наділів вело до збідніння селян. «Поки не ділилися і жили великими сім'ями – землі було достатньо і хліба вдосталь. Зараз майже кожен наділ розділений на частини, від чого багато вже з весни починають купувати хліб» [43, Арк. 13 зв.]. Цей процес продовжувався з початку 1880-х до кінця 1920-х рр. і призвів до того, що патріархальна сім'я поступилася місцем сім'ї нуклеарній. У контексті поставленої проблеми ці зміни в житті села носили принциповий характер. До розпаду селянського двору вели сімейні негаразди, чвари тощо. Розділи йшли переважно від жінок. Вони часто супроводжувалися сварками, бійками, судовими позовами. «Війни на межі» взагалі притаманні селянській психології і побуту і відбувалися навіть між найближчими родичами. Земельні переділи, майнові суперечки між родичами, сусідами, жителями сусідніх сіл іноді набували характеру справжніх «локальних війн», в яких часто брало участь чи не все населення села разом з жінками й дітьми.

Реформа Столипіна, посіявши і роздуваючи ворожнечу між селянством, водночас вносила напругу в родинні взаємини. Подвірне землеволодіння з колективної власності родини було перейменоване на індивідуальне. Родинне майно передавалося в розпорядження глави сім'ї. «Раніше всі ці сімейні сварки і роздори вдавалося покінчити миром, оскільки земля, яка не продавалася, всіх утримувала разом. Тепер же, чуть що – землю продали, а сімейні діти повинні йти собі світ за очі», – писав сучасник [16. с. 345]. Таким чином, столипінська реформа, розколовши общину, вносила також усобицю у внутрішньо сімейні взаємини, у стосунки між батьками й дітьми.

Сама община розвивалась суперечливо, в ній наростали різного роду протиріччя, общинний уклад дедалі більше руйнувався. Руйнація общинних засад, сільської солідарності, зростання індивідуалізму призводило до погіршення становища сиріт, вдів, солдаток, котрими опікувалася громада. Так, в період першої світової війни були випадки, коли солдатки зазнавали кривд та утисків з боку односельчан і навіть родичів [8, Арк. 81-81 зв.; 34; 39 та ін.].

Перехідні процеси руйнують, деструктурують попередню жорстко відлагоджену систему регуляції поведінки індивіда, взаємовідносин індивіду і соціуму, що породжує в цей перехідний період гігантську стихію нестабільності, тотального соціального дисбалансу. Будь-які кардинальні реформи ведуть до руйнації традиційного укладу життя, отже, руйнують і соціально-психологічні стереотипи, без яких суспільство існувати не може. Традиційні стандарти мислення, поведінки, людських взаємовідносин втрачають в очах селян свою безумовність, абсолютність, незаперечність. Відбувається, використовуючи термінологію М.М. Бахтіна, карнавалізація свідомості – період, коли відбувається поширення і засвоєння нових уявлень і нових смислів.

Численні матеріали вказують на трансформацію масової свідомості й тенденції ментальних зрушень, які були проявом кризи традиційної системи цінностей селянства під впливом модернізації. Елементи нового у свідомості сполучалися як з видозміненими, так і з ізоморфними соціальній архаїці формами традиційного менталітету. При цьому зберігається стійкість архетипів селянської ментальності, тому нові тенденції були не здатні зруйнувати традиціоналістські парадигми свідомості, існували паралельно й у взаємодії з ними.

Стають помітні зрушення в селянських поглядах, особливо молодого покоління. Ці зміни виражалися в не настільки суворій набожності, у меншому схилянні перед традиціями і владою, у більшому занепокоєнні й у меншій прихильності не тільки до землі, але і до самого життя. З появою шкіл, розвитком залізничного сполучення життя селян стає менше замкнутим. Все це сприяло виникненню нового покоління селян, що не знало кріпосництва, більш освіченого, більш відкритого, більш незалежного і «фрондуючого». Те, що ще вчора було винятком, ставало явищем повсякденного життя села.

Під впливом цих явищ змінюється ставлення до жінок, зазнають змін стереотипи традиційної поведінки жінок. Численні джерела свідчать про зростання конфліктів та сварок у сім'ях, неповаги до батьків тощо. «В останні часи серед наших селян і в їх родинах все більше й більше розвиваються сварки й безладдя. Воно то

скоріше нищить наше господарство. Доходить діло до бійки а часом й до вбивства», – зазначав дописувач журналу «Хлібороб» [7]. В цьому проявилася криза традиційних суспільних відносин і, зокрема, сімейних відносин як їх основи.

На початку XX ст. зазначається сплеск хуліганства. Хуліганство сприймалося сучасниками як таке, що виникло раптово й у масовій формі. Цей вид злочинності, уперше зафіксований у містах, набув поширення також і в сільській місцевості. До хуліганства найбільш схильною була молодь. Хуліганство, яке охопило головним чином молодих чоловіків, окрім всього іншого, мало виражений характер сексуальної агресії. Хуліганство, зокрема, виражалося в лихослів'ї, образах жінок і дівчат, сексуальних домаганнях, «хватании за стыдливые места и обнажении таковых» тощо [див. 6; 26; 44 та ін.].

Падає рівень моральності і серед жінок та дівчат. Зростають нарікання на вечорниці та досвітки з їхніми нескромними піснями, танцями і часто нецнотливими взаєминами юнаків та дівчат [див. напр. 1; 25, с. 1577-1579 та ін.]. На заробітках в Південних губерніях, в панських економіях молодь – хлопці й дівчата жили без всякого нагляду, що призводило до розпусти [17, с. 963-964]. «Устої сільських жінок і дівчат до неймовірності прості: гроші, яка-небудь хустка, при відомих обставинах, аби тільки ніхто не знав, аби шито-крито, роблять усі», - писав О.М. Енгельгардт [45, с. 274].

Молодь першою відчула на собі вплив соціальних змін, що торкнулися села. Вона мала ряд «переваг» порівняно зі старшим поколінням – більше шансів одержати якусь освіту, можливостей піти у місто, на заробітки. Вона повстала проти влади родини і добропорядного суспільства, всіляко виражала своє невдоволення традиційним укладом життя – порушуючи суспільний порядок, глумлячись над владою, богохульствуючи тощо [46, с.69]. Сучасники зазначали, що сільська молодь, яка виросла «в епоху політичної розрухи», побувала на відхожих промислах і «вкусила виворіт міської культури», не мала стійкого світогляду. «Нестримувані велінням релігійно-морального обов'язку, – писав у 1913 р. київський свящ. Ф.Павловський, – сільські хлопці віддаються іноді невтримному розгулу, що супроводжується через неминучій у цих випадках випивці, проявами того, що прийнято називати хуліганством. Найбільш засмучує в цьому відношенні, це ... згубна «воля» від моральних обов'язків, яка поєднується з нездійсненними вимогами та запитами» [30, с. 129-1130]. Свящ. М.Галкін писав: «Розгульною і безшабашною робиться молодь. Кожен день дає все нові й нові докази самого дикого і нічим нестримуваного хуліганства» [12, с. 605]. Пияцтво, хуліганство, франтівство молоді сприймалося як демонстративний виклик традиціям і звичаям старшого покоління.

Існують численні свідчення швидкого морального розкладання широких мас у цей період. Руйнувався патріархальний побут села, який освячувався релігійними, общинними та сімейними традиціями. Наслідком цього, як писала, наприклад, газета «Подолия» в 1913 р., було пияцтво, хуліганство, розпуста, шлюбна зрада, вбивства [цит. за 11]. Падала моральність серед молоді, зростала кількість позашлюбних дітей [18, с. 963-964]. Сільський сход с. Савинок Сосницького повіту Чернігівської губ. констатував зростання хуліганства серед молоді, буйства, сварок в сім'ях, продажі землі за безцінок і зубожіння внаслідок пияцтва тощо [31, Арк. 25 зв.]. «Соціальні умови життя і вікова непроглядна народна пітьма створила те явище, котре вірніше за все визначити як здичавіння села. Моральність села падає з жахливою швидкістю, селянське населення або передчасно мре, або вироджується», – писав в 1913 р. свящ. М.Галкін [12, с. 605]. В 1917 р. свящ. В.Нікольський писав про «розвал села, який виражається в занепаді віри, розвитку хуліганства, повальної втечі до міста і т.п.» [22]. Була підірвана культура поведінки, порушений етичний образ людини, процес десоціалізації наростав.

Вказані явища на той час ще не стали загальними, але проявили себе як визначаюча тенденція. Головною причиною подібних явищ була саме модернізація, котра руйнувала традицію, проникнення капіталістичних відносин у село, формування індивідуалістичної моралі, яка набувала спотворених форм. В 1910 р. Ленін писав в зв'язку зі смертю Л.М. Толстого: «Його безперестанне викриття капіталізму передає весь жах патріархального селянства, на яке став насуватися новий, невидимий, незрозумілий ворог, що йде звідкись з міста чи звідкись з закордону, що руйнує всі «підвалини» сільського побуту, що несе з собою небачене розорення, убогість, голодну смерть, здичавіння, проституцію, сифіліс – усі нещастя «епохи первісного нагромадження», загострені в сто разів перенесенням на російський ґрунт найновітніших прийомів, вироблених паном Купоном» [19, с. 21]. «Знищить традицію, і ви позбавите соціальний організм його захисного покриву і приречете його на повільний неминучий процес умирання», – писав Б. Маліновський [цит. за 40].

Таким чином, вбачається дещо штучним поділ цілісної селянської культури на «чоловічу» й «жіночу». Жінки займали в ній своє визначене місце і, не зважаючи на свою «вторинну», «підлеглу» роль, брали важливу участь у підтримці та відтворенні існуючого порядку. Традиційний патріархальний устрій, хоча й вимагав підпорядкування та обмежував свободу, надавав жінці (як і іншим) визначеного статусу та соціального захисту. В умовах модернізації соціальна активність жінок зростала. Жінки певною мірою сприяли поширенню модернізаційних процесів на селі. Та, з іншого боку, модернізаційні перетворення, руйнація традиційного устрою, падіння підтримуваної традицією моральності призводила до погіршення життя всього селянства, до змін у ставленні до жінки та в становищі самих жінок.

Література:

1. А.Б., свящ. На святках / свящ. А.Б. // Всероссийский церковно-общественный вестник. – Пг., 1917. – 3 янв.
2. Александров В. А. Сельская община в России (XVII – начало XIX вв.) / В.А.Александров. – М.: Наука, 1976. – 322 с.
3. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века) / В.Б.Безгин. – М.-Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2004. – 304 с. //www.tstu.ru/pdf/eleclib/2004/istoria/bezgin.pdf
4. Богун А. Пора братися за розум / А.Богун // Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1908. – № 22. – С.37-38.
5. Борисенок С. Самосуд над карними злочинцями в 1917 році / С.Борисенок // Праці комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії наук / за ред. О.О.Малиновського. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1928. – Вип. 3. – С.113-234.
6. Бугайский Я. Хулиганство, как социально-патологическое явление / Я.Бугайский. – М.; Л.: Молодая гвардия , 1927. – 100 с.
7. Бутенко. Селянське життя / Бутенко // Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1908. – № 20. – С.34-35.
8. Введение в гендерные исследования: учебн. пособие / под ред. И.А.Жеребкиной - Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. - Ч. I - 708 с.
9. Ведомости о количестве засеянной земли. Списки военнообязанных и сведения о распределении земли между населением. 12 марта 1917 – 26 июня 1918 // Державний архів Дніпропетровської області. - Ф. 630. Катошинское сельское управление с. Катошино Анастасьевской волости Екатеринославского уезда и губернии. - Оп. 1. - Спр. 14. - 96 арк.
10. Вишневский А. «Серп и рубль». Консервативная модернизация в СССР / А.Вишневский. – М.: ОГИ, 1998. – 432 с.
11. Власюк І.М. Селянство Правобережної України в період проведення столипінської реформи: зміни в орієнтирах та побуті // Проблеми історії України XIX - початку XX століть. Зб. наукових праць відділу історії України XIX - початку XX ст. Інституту історії НАН України. - К.: Інститут історії України НАН України, 2000. - Вип. I. - С.152-158.
12. Галкин М., свящ. К чему нас обязывает текущий момент / М.Галкин, свящ. // Приходской священник. – 1913. – Апрель. – С.599-612.
13. Дровозюк С. Селянський самосуд 1917-1930-х рр. XX ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С.Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003.– Вип 10. – С.70-83.
14. Качоровский К. Народное право / К.Качоровский. – М.: Молодая Россия, 1906. – 256 с.
15. Кісь О.Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX-початку XX століття: гендерні аспекти: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України; Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича. - Л., 2002. - 20 с.
16. Коба Г.Л. Новое в хлеборобской жизни / Г.Л.Коба // Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 8. – С.344-346.
17. Коваленко Г., свящ. Рождество-Богородичная церковь м. Варвы, Лохвицкого уезда / свящ. Г.Коваленко // Полтавские епархиальные ведомости. – 1900. – № 23. – 10 авг. – Ч. неоф. – С.955-965.
18. Коваленко Г., свящ. Рождество-Богородичная церковь м.Варвы, Лохвицкого уезда / свящ. Г.Коваленко // Полтавские епархиальные ведомости. – 1900. – № 23. – 10 авг. – Ч. неоф. – С.955-965.
19. Ленин В.И. Л.Н.Толстой / В.И.Ленин //Полн. собр. соч. – Т. 20. – С.19-24.
20. Месячные ведомости о проишествиях по губернии. 1912 // Державний архів Харківської області. - Ф. 3. Канцелярія Харківського губернатора, Харків. - Оп. 285. - Спр. 207. – 654 арк.
21. Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII - начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. - СПб.: «Дмитрий Буланин», 1999. - Т. 1. - 548 с.
22. Никольский В., свящ. Реформа прихода / В.Никольский, свящ. // Колокол. Ежедневная политическая, общественная и церковная газета. – 1917. – 31 янв.
23. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років. - К.: Центр досліджень усної історії та культури РОДОВІД, 1999. - 559 с.
24. О взыскании с крестьян с. Хмельницы Иосифа и Александры Макаренко за самовольное присвоение сена и урожая с поля жены призванного в армию Анастасии Герасименко. 17 авг. 1916 – 29 сент. 1916 // Державний архів Чернігівської області. - Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора. - Оп. 1. - Спр. 13478. – 6 арк.
25. О праздничных днях // Церковный вестник, издаваемый при С.Петербургской духовной академии. – 1902. – № 50 (12 дек.). – С.1577 – 1579.

26. Об изнасиловании дочери крестьянина д. Сидалаевки Городнянского уезда Гайдука – Вассы Гайдуковой группой парней той же деревни. 20 сент. 1913 – 15 янв. 1914 // Державний архів Чернігівської області. - Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора. - Оп. 1. - Спр. 13397. – 5 арк.

27. Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочинных отчетов) // Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – № 21. – Ч. неоф. – С.474-478.

28. Огановский Н.П. Закономерность аграрной эволюции (Выдержки из трехтомного исследования) / Н.П.Огановский. – М.: «Задруга», 1917. – 172 с.

29. Оніщенко О.В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. - К., 2008. – 21 с.

30. Павловский Ф., свящ. По вопросу о народных нравах в современной деревне / Ф.Павловский, свящ. // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 44. – Часть неоф. – С.1128-1130.

31. Переписка с управляющим акцизных сборов, прошения отдельных лиц и приговора сельских обществ об открытии и закрытии питейных учреждений. 4 марта 1914 – 14 марта 1914 // Державний архів Чернігівської області. - Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора. - Оп. 1. - Спр. 13441. – 34 арк.

32. По жалобе крестьянина с. Пушкарей Степана Мандрыки на брата своего Якова за ослушание сельского старосты произведенный у него разбой и отнятие наследственной избы. 7 июля 1913 – авг. 1913 // Державний архів Чернігівської області. - Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора. - Оп. 1. - Спр. 13399. – 3 арк.

33. По жалобе крестьянина с. Реутинцы Кролевецкого уезда Павла Лозовика на сына своего за разорение его и оскорбления. 29 дек. 1913 – 14 февр. 1914 // Державний архів Чернігівської області. - Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора. - Оп. 1. - Спр. 13396. – 8 арк.

34. По жалобе крестьянки с. Рудни Остерского уезда Леоненко на крестьянина Карпенко и жену его о недопущении к пользованию общим колодцем. 2 нояб. 1915 – 10 марта 1917 // Державний архів Чернігівської області. - Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора. - Оп. 1. - Спр. 13459. – 6 арк.

35. По иску жительницы с. Мякотино Тупичевской волости Матрены Кубобко на свекра своего Петра Кукубока за присвоение земли, выданную им сыну в пользование до ухода его в армию. 17 июля 1916 – 30 нояб. 1916 // Державний архів Чернігівської області. - Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора. – Оп. 1. - Спр. 13511. 10 арк.

36. Рапорты уездных исправников о расследованных ими уголовных делах, о разных происшествиях, политической благонадежности и друг. 25 янв. 1908 – 16 дек. 1913 // Державний архів Чернігівської області. - Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора. - Оп. 1. - Спр. 13244. – 23 арк.

37. Рибак О. Історіографія та історіософія українських жіночих студій // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Т. CCXXXIII. – Львів,1997. – С. 119.

38. Село Пинчуки, Васильківського повіту // Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 7 січня. – № 2.

39. Селянин. Положение женщины в обиходе хлеборобской жизни / Селянин // Хлебороб. Сельсько-хозяйственный двухнедельный журнал. – Х., 1914. – № 7. – С.296-299.

40. Токарев А.С. История зарубежной этнографии: учеб. пособие / А.С.Токарев. – М.: Высш. школа, 1978.—352 с.

41. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 7. – 609 с.

42. Хохановский И. Народное миросозерцание в религиозно-моральном и социальном отношениях / И.Хохановский // Руководство для сельских пастырей. Журнал, издаваемый при Киевской Духовной Семинарии. – 1912. – Т. 3. – № 41 (7 окт.). – С.132-144.

43. Церковно-приходская летопись Преподобно-Парасковской церкви с. Синюток, Заславского уезда, Волынской губернии. 1891 // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). - Ф. 2205. Волынское церковное археологическое общество. - Оп. 1. - Спр. 18. – 18 арк.

44. Циркуляр Земского отдела Министерства внутренних дел, протоколы заседаний губернского присутствия об усилении ответственности за преступные действия. 28 июня – 7 сент. 1913 // Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 681. Екатеринославское губернское присутствие – Оп. 1. – Спр. 4. – 52 арк.

45. Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем, 1872-1887 / А.Н.Энгельгардт. – М.: Мысль, 1987. – 639 с.

46. Энгельштейн Л. Ключи счастья: Секс и поиски путей обновления России на рубеже XIX и XX веков / Л.Энгельштейн. – М.: ТЭРРА, 1996. – 572 с.

47. Юкина И. Новая история женщин России / И.Юкина // Библиография по истории женского движения и феминизма (1850-е –1920-е годы). – СПБ: Алетейя, 2003.

Зоя Мітяй

Ґендерна проблематика у сучасній жіночій прозі

У статті розглядаються особливості сучасної жіночої прози, передумови виникнення сучасних ґендерних студій, з'ясовано новизну тематики жіночої прози на матеріалі творів Оксани Забужко,, Галини Гордасевич, Світлани Йовенко, Тетяни Зарівної, Євгенії Кононенко та висвітлено нову концепцію особистості жінки.

This article discusses the features of the modern women's prose, the prerequisites of modern gender studies, and noticed the novelty of the subject of women's prose works on the material by Oksana Zabuzhko, Galyna Hordasevych, Svitlana Yovenko, Eugenia Kononenko and outlines a new concept of individual women.

Останнім часом усе більшу увагу в Україні привертають ґендерні студії. Це питання належить до тих глобальних протиріч, які визначають як життя окремо взятої людини, так і суспільства загалом.

Актуальність дослідження полягає у тому, що в сучасній українській літературі особливу увагу звернено на жінку. Упродовж століть письменники демонстрували суто чоловічий погляд на світ, намагаючись у своїх творах зобразити психологію представниць прекрасної статі, але далеко не завжди могли зробити це повноцінно, різнобічно, органічно. Потреба створення власної, фемінної моделі творчості, прагнення проявити свою інакшість, зігравши на різниці між жіночим та чоловічим світами, досягла апогею саме в наш час. Тому сьогодні назріла необхідність системного, багатоаспектного вивчення цієї проблеми в українській літературі. Й тому потужно заявляє сьогодні про себе жіночий голос, проголошуючи фемінізацію людської культури, з якої віками викреслювалися жіночі цінності. Жінки повертаються до історії, політики, мистецтва, літератури. Фемінізм як вияв жіночої самосвідомості прагне змінити обличчя суспільства, голосно заявляючи про проблеми стосунків між статями, дискримінації жінки в патріархальному світі як про одні з найважливіших у сучасному суспільстві. Фемінізм призводить до зміни соціокультурної парадигми. "Важко уявити собі сьогодні таку гуманітарну дисципліну, яка б не підлягала перегляду у світлі сучасної концепції ґендерних відношень", – зазначає А.Усманова [12, с. 45].

В українському письменстві сьогодення зазвучав виразний "жіночий голос", представлений, зокрема, в творах Г. Гордасевич, Л. Демської, І. Жиленко, Т. Зарівної, О. Забужко, М. Ільницької, С. Йовенко, Є. Кононенко, С. Майданської, М. Матіос, Г. Пагутяк, Г. Тарасюк, Л. Тарнашинської, Н. Тубальцевої та інших. Н. Зборовська стверджує: "Замість чоловічого (традиційного) уявлення про жінку оформляється власне уявлення жінки про саму себе, про своє призначення, що цілком закономірно вступає у суперечність із міфами патріархальної культури" [8, с.28].

Активне художнє освоєння ґендерної проблематики й закономірно призводить до формування нового типу особистості жінки, проявленого в художньому образі „нової героїні" жіночої прози – жінки, представниці інтелектуальної, мистецької еліти, яка усвідомлює драматизм свого буття в патріархальному світі, вбачає у творчості шлях до вивільнення з-під влади соціальних стереотипів і традиційних жіночих ролей, обстоює в добу розпаду і зневіри одвічні цінності: любов, толерантність, мудрість.

Теоретичною основою дослідження слугували праці В. Агеєвої, Н. Білоус, Т. Гундорової, Х. Ільчук, М. Ласло, С. Павличко, Я. Поліщук, М. Рудницької, М. Теплінського Л. Таран, Т. Гундорової, Н. Чухим, С. Філоненко, Н. Зборовської, С. Павличко, М. Богачевської-Хом'як, Р. Лавріненко, О. Луценко, О. Кісь та ін.

Дослідження має на меті, насамперед, проаналізувати процеси, які вплинули на появу жіночого письменства, а також охарактеризувати новий тип героїні в українській літературі.

Образ матері був одним із провідних в українській класичній літературі, але у сучасній жіночій прозі тема материнства дещо втратила свої позиції. Письменниці звертаються до теми абортів, які здебільшого пов'язують із чорнобильською катастрофою, саме це стало особливою рисою української жіночої літератури – материнство стає неможливим у добу катастроф – про що йдеться в повісті „Жінка в зоні" Світлана Йовенко. Письменниця говорить про світ, у якому всім керують чоловіки, геніальні винахідники, чудові спеціалісти. Саме вони будують атомну станцію і захоплюються своїм творінням. Жінкам при цьому відведено лише другорядну роль – берегині домашнього затишку. Ось що говорить з цього приводу авторка вустами журналістки Інни, яка живе у цій „чоловічій зоні": *„А може, Зона – це чоловіча планета, де вона справді чужа і*

мова її тут не потрібна, незрозуміла? Вона має існувати безмовно, безпретензійно: для прикрашання інтер'єру, як необхідність для гармонізації чоловічого побуту. Чистити картоплю, піднімаючись удосвіта, готувати їм і годувати їх, мити посуд, бинтувати рани, робити аналізи, забезпечувати чистий одяг, друкувати й розсилати ділові папери, відати телефонним і поштовим зв'язком… А щоб мати голос і піднімати його нарівні з ними?" [9, с. 38]. Але після катастрофи розклад сил змінюється – чоловік Інни втрачає будь яку надію на щасливе майбутнє, тоді, коли їй вистачає духу ще й підтримувати Олеся, бути йому опорою в його зневірі. Серед жахливої реальності вона мріє про народження дитини. Інна попри свою тілесну слабкість, незахищеність і тендітність, виявляється морально набагато стійкішою за свого чоловіка, але її життя як і життя тисячі інших жінок приречене. Чи може жінка реалізувати свою місію на землі – нести нове життя у світ, – якщо не створено сприятливих умов для цього?

Характерною для героїнь сучасної жіночої прози є професійна діяльність, яка виступає не просто засобом самореалізації, але й нескінченним процесом віднайдення власного місця у світі. У цій же повісті журналістка Інна протягом відрядження до Чорнобильської зони намагається осягнути нову роль жінки в світі. Письменниця наголошує на тому, що її героїня, виконуючи професійне завдання – збирання матеріалу для статей про аварію – розуміє його глобально – як розплутування брехні, що затьмарює правду про причини й наслідки трагедії, але через відчуття особистої причетності до народного лиха. Це підкреслено метафоричним образом, наявним в авторській характеристиці героїні: *Чорнобиль жив у її крові й висотував душу. Він ніколи не став би для неї одноденною темою, гендлярським засобом заробити дивіденди* [9, с. 51].

У цілому, наділення героїні жіночої прози незвичайною професією, показ її фахового становлення дозволяє не тільки виявити нетиповість зображеної жіночої натури, але і її прагнення до самореалізації у творчій діяльності, що дає вихід жіночій трансценденції.

У сучасній жіночій прозі відбувається також спроба переосмислити стосунки матері та дітей, особливо матері та доньки, зачіпається проблема жіночої тілесності. Так, у творі „Любе дзеркальце, скажи…" Г. Гордасевич дочка не сприймає себе, свою зовнішність, оскільки мати постійно наголошує на потворності її тіла: *„Що торкається мене, то з найменшого дитинства я від рідної мами дізналася, що в мене ноги, наче в поліського злодія (на думку мами, в поліського злодія чомусь мали бути особливо великі ступні), зуби, як лопати, ніс, як цибулина, очі косі, як у дурнуватої Катьки (була така в нашому селі), а коси, як мишачі хвости. Найбільшою мукою було для мене йти кудись поруч з мамою. Якщо я, як мені здавалося, гордовито зводила голову, щоб бути схожою на царівну, то відразу чула: „Ти куди носа задерла, він у тебе і так кирпатий"* [3, с. 5]. Таким чином, із дівчини виростає закомплексована жінка, яка боїться поглянути на своє відображення у дзеркалі: *„...Я намагалася не дивитися на себе в дзеркало, та й тепер ніби дивлюся, коли підфарбовую губи, а разом з тим ніби не бачу себе"* [3, с. 5]. Дивно сприймати такі стосунки матері-доньки, особливо беручи до уваги те, що саме мати передавала доньці традиційну модель жіночого життя у патріархальному суспільстві. Постає питання, якою ж матір'ю, дружиною може стати дівчина, котра уже змалку відчуває свою неповноцінність, соромиться себе, принижена рідною матір'ю. „Радянська мати" намагається й дочку виховати з почуттям презирства до свого тіла.

Єдиною сферою, де жінка могла реалізувати себе була родина, але в сучасній прозі письменниці руйнують і цю твердиню. Переосмисленню підлягають ґендерні стереотипи, зокрема ті, що пов'язані з сім'єю, шлюбом, із взаєминами матері і дітей. Таке руйнування родини насамперед пов'язане з емансипаційними прагненнями жінки, указується на неможливість збереження патріархальної родини в абсурдному апокаліптичному світі. Сучасна українська жіноча проза критично осмислює міф про одруження як „вінець" жіночої долі, адже раніше вважалось, що щасливий шлюб – це запорука хорошого майбутнього жінки. Софія Філоненко вказує на те, що у літературі найбільш уживаним є мотив „бунту проти матері", як хранительки родового начала, через заперечення цінностей, які вона прагне прищепити дочці (типова тема для феміністичної літератури, антитетичний варіант конфлікту „батьки й діти", властивого прозі, написаній чоловіками)" [13]. Тема родинного життя змальовується у творах О. Забужко, Т. Зарівної, С. Майданської, Є. Кононенко. Так, у творах Євгенії Кононенко щасливе життя жінки розпочинається лише тоді, коли вона кидає чоловіка і намагається самостійно влаштувати своє майбутнє. Характерним є те, що воно після шлюбу складається набагато вдаліше, ніж із

чоловіком. Так трапляється з Веронікою Раєвською, героїнею роману „Зрада": лише після розлучення з Дмитром відбувається самоутвердження Вероніки у виборі улюбленої справи, налагодженні побуту, поїздці до Америки (Америка тут трактується як один із символічних знаків свободи).

Сучасні героїні задіяні й у сфері мистецтва. Зокрема, основні риси характеру героїні роману Тетяни Зарівної „Каміння, що росте крізь нас" реставраторки Слави розкривається через головний конфлікт твору. В основі сюжету лежить мотив, типовий для детективних романів: викрадення – пошук – знахідка, але у творі він набуває філософського звучання: сюжет „полювання" за мистецькою реліквією (портретом князя XIII століття) дозволяє письменниці відтворити духовну хворобу суспільства (загальну продажність) і протиставити їй цілісну й шляхетну натуру Слави. Авторка роману використовує контраст у зображенні ставлення до пам'ятки героїні і можновладців та їхніх посіпак: якщо для останніх портрет князя є предметом торгу чи засобом тішити марнославство, то реставраторка – єдина, хто дивиться на реліквію як на мистецьку цінність, не співмірну з матеріальними благами. Усвідомлення героїнею завдання справжньої праці реставратора розгорнуто через метафоричний образ: ...*тією мозаїкою проклав стежечку у безвість, у прірву, що має назву час, і на тій стежечці, на тій вузькій кладочці затримався хтось один одненький, якийсь загублений у віках маляр, який мав щастя віднайтися, і він тримається за твою руку, і ти фізично відчуваєш його доторк і готова за нього у ту саму прірву* [7, с. 40]. Авторка показує глибоку людяність героїні роману в ставленні до мистецьких витворів та їх авторів, властиве їй почуття відповідальності й обов'язку перед вічністю за їх порятунок від безвісті. Для героїні роману знайти портрет – справа честі, хоча цей пошук становить небезпеку для її життя. Письменниця наголошує, що професійне завдання переростає для героїні в глибоко особистісне, що передається через вираження психологічного стану героїні, означуваного емоційними тропами: *відсутність поїдженої часом парсуни, котра стала частинкою її життя, частинкою, вага якої зростала із кожним днем, витісняючи усі думки, не даючи спокою*... [7, с. 111]; *за князем плакала, як за живою людиною, вголос і безутішно* [7, с. 21]. Відтворенню такого ставлення реставраторки до мистецької пам'ятки підпорядковується друга сюжетна лінія роману: життя князя, зображеного на портреті, і талановитих художників Ілиї-Миці і Зірки. Введення цієї лінії художньо мотивовано: Слава, звідчаєна знайти портрет, прагне якомога більше дізнатися про самого князя, ставлячи собі нову мету: *Відреставруй хоч час, коли нема картини* [7, с. 111]. Історія князя, його родини і художників постає такою, якою вона „оживає" у свідомості героїні роману, в ній відлунюють проблеми, порушені вже ближчими до нас у часі подіями, зображеними у творі: „людина і влада, людина і Бог, людина і творчість, матеріальне і духовне, – зрештою, сама душа, яка може полюбити ворога" [7, с. 4]. В „історичній" сюжетній лінії роману герої „сучасної" лінії отримують двійників: „римуються" образи Слави і Зірки, кадебіста Омеляна Курінного і князя.

Таким чином, бачимо, що патріархальний світ у сучасній жіночій прозі представлений як такий, що нищить особистість жінки, її єство, у якому закладені прагнення щасливого материнства, рівності в коханні і повноцінного родинного життя. Проте ці прагнення не можуть бути втіленні у життя, оскільки не створено сприятливих умов для їхньої реалізації, тому разом із феміністичним пафосом у жіночій прозі звучить критика на адресу фемінізму, письменниці розчаровані в його ідеалах та можливостях.

У сучасній жіночій прозі представлена нова концепція особистості жінки, яка визначена Софією Філоненко як „концепція жінки з „роздвоєним", „роздертим" єством: бажання бути вільною, незалежною, справді емансипованою часто суперечить глибинному потягу до родинності і материнства" [13]. Жінка прагне бути хорошою матір'ю, дружиною, але поряд із тим бажає бути незалежною, самодостатньою особистістю, намагається реалізувати себе в різних сферах, а це призводить до того, що вона не може повністю реалізувати себе ні у першому, ні в другому випадку. Важко також не погодитись із Л. Таран, яка визначає новий тип героїні жіночої прози як „універсальну гуманітарну особистість". Така „особистість „вбирає" в себе скарби людської культури, вона відкрита до діалогу з нею і водночас сама творить нові культурні цінності, прагнучи реалізувати себе в якомога ширшій сфері художньої та інтелектуальної діяльності". Ця концепція особистості жінки розкрита в романах і повістях О. Забужко, С. Йовенко, С. Майданської, Г. Гордасевич, Є. Кононенко – це тип „нової героїні", наділеної гострим критичним розумом, освіченої, творчої жінки, емансипованої за

духом, яка постійно перебуває у пошуку відповідей на свої запитання.

Як бачимо, кінець XX століття ознаменувався порушенням ґендерних проблем сучасною жіночою прозою, а це є необхідною частиною феміністичного проекту, що призведе до переосмислення традиційних уявлень про жіночу роль у сучасному світі.

Література:

1. Агеєва В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму / Віра Агеєва. – К. : Факт, 2003. – 320 с.
2. Вулф В. Власний простір / В. Вулф. – К. : Альтернативи, 1999. – 112 с.
3. Гордасевич Г. Любе дзеркальце, скажи... Словесний автопортрет / Галина Гордасевич // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – № 108. – С. 3–21.
4. Грабовська І. Чи довго ще квилити "чайці-небозі", або Знов про жіночність України // Сучасність. – 2000. – №5. – С.99-114.
5. Жеребкіна І. Філософія фемінізму як напрямок постструктуралістської філософії // Філософська думка. – 1998. – №2. – С.98-119.
6. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу : [роман] / Оксана Забужко. – К. : Згода, 1996. – 142 с.
7. Зарівна Т. Каміння, що росте крізь нас: Роман // Березіль. – 1999. – №9 – 10. – С.14 – 116.
8. Зборовська Н. Перемога плоті // Критика. – 1998. – №10. – С.28-29.
9. Йовенко С. Жінка у зоні : [повість] / Світлана Йовенко // Вітчизна. – 1996. – № 3 – 4. – С. 5–68.
10. Йовенко С. Кілька зауважень до бібліографії чорнобильської теми. Про інерцію колишніх курйозів і небажані пошуки ворога. Слово автора до читачів поеми "Вибух" та повісті "Жінка у зоні" // Вітчизна. – 1996. – №3-4. – С.68-70.
11. Кононенко Є. Зрада / Євгенія Кононенко // Березіль. – 2002. – № 3 – 4. – С. 35 – 164.
12. Усманова А. Беззащитная Венера. Размышления о феминистской критике истории и теории искусства // Arche. – 1999. – №3. – С. 45-48.
13. Філоненко С. Ґендерна проблематика і нова концепція особистості жінки в сучасній українській жіночій прозі [Електронний ресурс] / Софія Філоненко. – Режим доступу : http: // www.bdpu.org/philological faculty/.../s.../gender1.doc.

Валентин Молодиченко

Особливості соціальних уявлень молоді щодо сімейно-шлюбних відносин: гендерний аналіз

В статті представлені матеріали соціологічного опитування дошлюбних уявлень молоді щодо гендерно-рольових позицій в сімейному житті як майбутньої моделі подружніх відносин.

The article deals with the materials of sociological interview, revealing the pre-marital opinions of youth about gender-role positions in family life as a future model of marital relations.

Інтерес суспільства та науковців до інституту сім'ї та шлюбу не втрачає актуальності і пов'язано це з тим, що сім'я є основою людської життєдіяльності, а стабільність суспільства і ієрархія його внутрішніх зв'язків залежить від сім'ї. Дослідження ролі сім'ї в умовах сучасного українського суспільства обумовлена, з одного боку, кризою сім'ї, на яку звертають увагу демографи, соціологи, педагоги, а з іншого – недостатньо чітким уявленням щодо того, яким чином трансформується інститут сім'ї під впливом сучасних перетворень.

Загальновизнано, що в останні десятиліття в суспільстві підвищується роль активної особистості, тобто мова йде про вплив на стабільність сім'ї суб'єктивного чинника, обумовленого рівнем свідомості, ступенем підготовленості молоді до шлюбу і сімейного життя.

На думку деяких вчених (Т.А. Демидової, В.П. Кравця, В.Г. Постового, Л. Амджадін), на сьогодні у суспільній свідомості відбувається зміна розуміння сімейних стосунків та ставлення до сімейного життя. За даними сучасних опитувань, в країні спостерігається тенденція збільшення кризових сімей, нестабільності молодих шлюбів. Соціальним неблагополуччям можна вважати те, що в усіх регіонах України, у її містах та селах, спостерігається зростання кількості неповних сімей з неповнолітніми дітьми. При цьому, лише третина сімейних пар вважають себе щасливими. [2; 3; 5; 1].

Відомо, що кількість розлучень вражаюча і щороку зростає. Якщо у 60-х роках на 10-ть шлюбів припадало 1-не розлучення, у 70-х – 2, у 80-х – 3, у 90-х – 5, і сьогодні ця тенденція зберігається. У великих містах на 2 шлюби припадає одне розлучення, про це свідчать дані досліджень А.М. Швець [6], Т.А. Демидової [2], В.П. Кравця [3]. У столиці України розпадається 7 з 10-ти створених сімей.

Фактично ж розлучень більше ніж вказує статистика, бо деякі сім'ї не реєструють шлюб у державних органах, а проживають у цивільному шлюбі. Соціологи вважають благополучною лише кожну четверту сім'ю.

Тому, до об'єктивних факторів актуалізації соціальних аспектів формування відповідального ставлення до сімейного життя у молоді, вважаємо необхідним віднести видозміну сучасної сім'ї і ускладнення стосунків у ній внаслідок соціально-економічних та культурних змін, які відбуваються в останні десятиліття. Нами виділено наступні найбільш притаманні тенденції розвитку особливостей сучасних сімейно-шлюбних відносин: зростання кількості самотніх людей, цивільних шлюбів, збільшення кількості розлучень, конфліктів, непорозумінь. Показовим є майже повна відсутність знань у молоді про сімейне життя. Все це актуалізувало проблему підготовки молоді до створення власної сім'ї, як основної ланки розвитку майбутнього суспільства. Дослідник проблем сімейного життя В.П. Кравець вважає, що 75% шлюбів розпадаються саме через непідготовленість молоді до сімейного життя, не остання роль в цьому належить формуванню соціальних уявлень молоді щодо подружніх стосунків. [3, с. 146].

Свого часу К.Г. Юнг наголошував на тому, що „уявлення, яке складається в людини про світ, є образом того, що вона називає світом. Саме на цей образ, виходячи з його особливостей, людина орієнтується в своїй адаптації" [6, с. 86]. Так само свідомо або несвідомо створюються і певні уявлення та установки про сімейне життя, образ майбутнього чоловіка/дружини. І якщо ці уявлення виявляться занадто ідеалістичними, вони можуть бути значною перешкодою на шляху розуміння один одного.

Вперше поняття «соціальні уявлення» було застосовано С.Московічі, який вважає їх послідовним рядом понять, висловлень і пояснень, які виникають у повсякденному житті у процесі міжособистісного спілкування. Соціальні уявлення розглядаються як складна багаторівнева система дій, ідей і цінностей, що, по-перше, встановлює порядок, дозволяє індивідам орієнтуватися в матеріальному та соціальному світах та впливати на них; по-друге, забезпечує членам співтовариства можливість спілкування, є їхнім кодом для соціальних обмінів, найменувань і класифікацій різних аспектів життя, індивідуальної і групової історії. [4]. Розвиваючи теорію С.Московічі, Д. Жоделе вважає соціальні уявлення «формою пізнання соціальної дійсності». На її думку, категорія «соціальне уявлення» означає специфічну форму пізнання, а саме знання здорового глузду, зміст, функції й відтворення якого є соціально обумовленим. У більш широкому плані соціальні уявлення – це властивості повсякденного практичного мислення, спрямовані на освоєння й осмислення соціального, матеріального й ідеального оточення. [4].

У сучасній психології вивченням поняття "уявлення" займались такі вчені як Б. Величковський, Г. Келлі, Ф. Хейдер, Х. Хекхаузен, Х. Хоффман. Дослідження з проблеми "уявлення про сімейне життя" представлені в роботах В. Петренка, А. Чернова, О. Шмельова. Над вивченням та розв'язанням проблем у наявних сім'ях працювали Е. Арутюнян, А. Бодальов, В. Дружинін, Е. Ейдеміллер, Є. Лічко, В. Сатір, В. Столін, В. Юстицький.

Проблема підготовки молоді до сімейного життя досліджувалась у роботах І.С. Волги, Т.В. Говорун, І.С. Голода, В.П. Горелика, І.В. Гребенникова, З.Г.Кисарчук, В.П. Ключникова, С.В. Ковальова, С.Д. Лаптенка, А.Г. Харчєва. В них висвітлювались проблеми сучасної сім'ї, питання про формування сімейно-шлюбних відносин, типології функцій сім'ї. Разом з цим, спеціальних досліджень, які б торкалися вивчення особливостей процесу формування уявлень про майбутню сім'ю, не виявлено, тоді як ця проблема є важливою складовою підготовки молодого покоління до сімейного життя. Особливо гострого значення ця проблема набуває сьогодні в зв'язку з нівелюванням багатьох цінностей і пошуком молоддю нових ідеалів, потребою в удосконаленні системи підготовки молоді до створення сім'ї та недостатньою розробкою в психолого-педагогічній літературі цієї проблеми.

З метою виявлення соціальних уявлень молоді щодо оптимального вибору форми сімейно-шлюбних стосунків, розподілу ролей в сім`ї нами було проведено соціологічне опитування молодих людей віком до 25 років, які не перебувають у сімейно-шлюбних відносинах. Вибіркову сукупність склали 502 респондента, серед яких 272 жінки та 250 чоловіків.

Аналіз відповідей виявив, що 66,7% чоловіків та 90,9% жінок не погоджуються з твердженням про те, що шлюб - це застарілий спосіб організації сім'ї. Головним же мотивом створення сім'ї для молодих людей є можливість жити з коханою людиною, так вважають більшість чоловіків - 77,8% і жінок - 90,1%. Проте, 41% чоловіків і 23% жінок зводять почуття любові до

фізичного потягу, а 26% чоловіків і 21% жінок - до простої звички. Відомий вітчизняний вчений А.Г. Харчев вважає, що у шлюбі подружжя одразу стикається з труднощами пристосування один до одного і до нових умов існування, а потім і до обставин, які сприяють згасанню цього почуття. Все більш важливою основою шлюбу стає духовна близькість, тобто спільність інтересів, спільне культурне життя подружжя, яке спирається на глибокі почуття [8, с. 101].

На характер міжособистісних відносин у сім'ї безпосередньо впливає розподіл домашніх обов'язків, так вважають 35,5% чоловіків та 45,4% жінок. Витрати часу членами родини на організацію побуту - 28,7% чоловіків та 36,6% жінок, розподіл сімейних доходів і система лідерства в економічних взаєминах - 15,6% чоловіків та 14,8% жінок. Сімейний гаманець повинен бути в руках дружини - 22,2% чоловіків та 45,5% жінок, а 77,8% чоловіків та 54,5% жінок вважають, що бюджет повинен бути спільним. Отже, молоді люди здебільшого зорієнтовані на рівноправність у розподілі господарсько-економічних відносин.

Аналіз даних щодо розподілу лідерства в майбутній сім'ї дозволив вичленувати психологічний вимір взаємин "влади - підкорення". Більша частина чоловіків 77,8% вважає, що лідером у родині повинен бути чоловік. У жінок не настільки однозначний розподіл лідерства: 45,5% в майбутньому орієнтуються на традиційний уклад сім'ї, де лідером є чоловік, 18,2% - жінка і тільки 36,4% обирають егалітарні відносини.

Дослідження уявлень щодо якості ідеального сім'янина показує, що молоді люди дещо по-різному розуміють ці поняття, що може привести до формування неадекватних очікувань щодо майбутнього партнера.

Так, 77,8% чоловіків та 72,7% жінок вважають, що матеріально забезпечувати сім`ю повинен чоловік, 66,7% чоловіків та 63,6% жінок висловлюють думку про те, що жінка ж повинна виконувати роль матері і головним її призначенням, в першу чергу, є виховання дітей. Як бачимо, більшість сімейних ролей чоловіка і жінки в уявленнях молодих людей співпадають. Вони не схильні різко розділяти обов'язки чоловіка і жінки в родині.

66,7% чоловіків та 90,0% жінок очікують від шлюбу взаєморозуміння та підтримки і тільки 22,2% чоловіків і 10,0% жінок бажають підвищити свій матеріальний рівень.

Зазначимо, що існує декілька типів шлюбу. Раніше переважав патріархальний тип, тобто домінуючим був чоловік. Сьогодні, здавалося б сімейні стосунки зазнали багато змін, але наше дослідження показало, що 55,6% чоловіків і 36,4% жінок вважають, що саме цей тип шлюбу є найкращим. І тільки 33,3% чоловіків та 45,5% жінок готові визнати, що найкращим типом для стосунків та створення сім`ї є рівні права чоловіка та жінки.

Отже, свідомість молодих людей переважно залишається орієнтованою на зберігання патріархального типу сімей з завищеними очікуваннями від чоловіка, хоча і демонструє готовність сприймати гендерно-рольовий розподіл низки обов'язків в сім'ї на паритетних засадах.

На егалітарний тип сімейно-подружніх відносин в більшості орієнтовані жінки, ніж чоловіки, що пояснюється тенденцією фемінізації, яка є досить поширеною в масовій свідомості.

Хоча 62,5% чоловіків та 72,7% жінок вважають офіційний шлюб кращим видом подружніх відносин тому, що з`являється відповідальність перед іншим членом сім`ї, все ж таки найпоширенішим видом подружніх відносин в сучасному суспільстві серед молоді є цивільний шлюб. Таку тенденцію респонденти пояснюють наступними причинами: небажання брати відповідальність за сім'ю - 11,1% чоловіки та 40,0% жінок, такий вид стосунків є зручним для 44,4% чоловіків та 30,0% жінок.

Стилі реагування особистості в конфліктних ситуаціях виявляють різні рівні поведінки - дівчата більше орієнтовані на компроміс, а юнаки на конфлікт. Так, у випадку подружньої зради тільки 33,3% чоловіків і 45,5% жінок вважають, що треба зберегти сім'ю будь-якими засобами.

Таким чином, інститут сім`ї як стійка соціальна структура суспільства зберігає високу значимість у масовій свідомості молоді, проте зміст уявлень про майбутню сім'ю характеризується неповнотою і неоднозначністю, а наявна педагогічна система школи недостатньо формує оптимальний рівень уявлень юнаків та дівчат про майбутню сім'ю та вимагає перегляду і розробки нових форм роботи в цьому напрямку.

Найпоширеніші в суспільстві гендерні стереотипи свідчать про те, що сучасні гендерні відношення знаходяться в стані певної трансформації, обумовленої розвитком політичної і соціально-економічної ситуації в країні, тому суперечливі тенденції, що спостерігаються в інституті сім'ї, вимагають додаткового вивчення їх як феномену перехідного періоду [1, с. 69].

Отже, на соціальні уявлення молоді щодо сімейно-шлюбних відносин впливають зміни характеру як внутрішніх, так і зовнішніх зв'язків сім'ї. Молодь не завжди усвідомлює, які риси характеру найсуттєвіші для щасливого шлюбу, простежується невідповідність між знаннями про мету шлюбу та реальними цілями, до яких прагнуть в ньому; між морально витриманими та романтичними висловлюваннями про подружні стосунки; за яким принципом найдоцільніше обирати шлюбного партнера, що найбільше заважає шлюбним почуттям і стосункам, які психологічні риси слід виховувати в собі для гармонійного подружнього спілкування, як вирішувати конфліктні ситуації, попереджати і регулювати конфлікти. Кожна молода людина, яка вступає у шлюб повинна бути готова до сімейного життя, саме тому повинна пройти серйозну підготовку, метою якої є гендерне виховання з точки зору створення умов для формування егалітарної свідомості, вільної від гендерних стереотипів і відповідальної за свої міжособистісні взаємини в сім'ї.

Вочевидь, що завищені вимоги до майбутнього сімейного життя у поєднанні з недостатнім уявленням про можливі майбутні труднощі та невміння їх долати у конкретних життєвих ситуаціях відіграють не останню роль серед факторів, що дестабілізують сім'ю. А тенденція до абсолютизації романтичної чи прагматичної особливостей шлюбу ще раз демонструє недостатню підготовленість молодих людей до організації взаємодії у реальних умовах.

Література:

1. Амджадин Л. Трансформационные изменения института семьи и брачных отношений в украинском обществе: гендерный анализ //Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. - №3. – С.60-69.
2. Демидова Т.А. Особенности формирования представлений о будущей семье у старшеклассников: Дис. канд. психол. наук, 19.00.07/ Національний педагогічний університет ім. Драгоманова – К., 2003. - 272 с.
3. Кравець В.П. Психологія сімейного життя. В 2т. - Тернопіль, 1995.- Т.2- 396 с.
4. Московичи С. Машина, творящая богов. – Доступно на www.koob.ru/moskovichi_s/ - 16k.
5. Постовий В.Г. Сучасна сім'я і її педагогіка / Ін-т системних досліджень освіти АПН України. Ін-т педагогіки. – К.: Освіта, 1994. – 64с.
6. Юнг К. Психологические типы. – Москва: "Прогресс - Универс", 1995. – 268.
7. Швец А. М. Мотивация вступления в брак и ее влияние на кризис будущей семьи: [Результаты исследований] / А. М. Швец, Е. А. Могилевкин, Е. Ю. Каргаполова // Вопр. психологии. – 2006. - № 2. – С. 88-97.
8. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР.- М.: Мысль, 1979.- 367с.

Олександр Мостяєв

Гомофобія як психологічна і соціальна проблема

У статті систематизовано психологічні та ідеологічні причини гомофобії, показано негативні соціальні наслідки цього явища, систематизовано основні форми дискримінації гомосексуалів, відзначено високий рівень гомофобії в Україні.

The author classifies psychological and ideological causes of homophobia, reveals negative social consequences of this phenomenon, classifies the main forms of discrimination of homosexuals, notes the high level of homophobia in Ukraine.

Сучасна Україна декларує своє бажання приєднатися до Європейського Союзу. Однією з вимог вступу до нього є обов'язкове дотримання прав ЛҐБТ[4],[57]. Воно виходить перш за все з того, що в ЄС визнана пріоритетність дотримання прав людини та демократії, а «права людини – це світський, а не церковний принцип, тому вони повинні перш за все співвідноситись з законом, а не з релігійними приписами якої б то не було віри» [9].

Хоча Україна першою з колишніх республік СРСР відмінила у 1991 р. кримінальне переслідування ґеїв, рівень гомофобії у країні залишається досить високим навіть у порівнянні із колишніми соціалістичними країнами Європи та республіками Балтії. Не в останню чергу це зумовлено майже повною відсутністю ґендерної освіти та курсів, присвячених проблемам толерантності[5] та людської сексуальності. А останнім часом в українському суспільстві розгортається антигомосексуальна істерія, буквально цькування гомосексуалів з боку ряду

[4] ЛҐБТ – абревіатура, утворена від перших літер слів – лесбійки, ґеї, бісексуали, трансґендерні індивіди.

[5] У 2008 р. запропоновано, але фактично так і не введено у школах курс толерантності.

суспільних організацій, партійних та релігійних діячів.

У той же час у демократичних і розвинених країнах світу визнано, що гомосексуальність є частиною особистості, гомосексуальна орієнтація не може бути змінена, біологами, соціологами, сексологами та етнологами доведено, що вона є різновидом норми, нехай і менш поширеним, ніж гетеросексуальність, і що вона не створює ніяких загроз для суспільства, що гомосексуали є серед населення кожної країни у певному невеликому відсотку – за різними опитуваннями від 1–2% до 5–6% [22; 51].

Як і в інших країнах, в Україні є ґеї та лесбійки. Їхня чисельність за різними соціологічними даними оцінюється від 420 тис. до 1,2 млн. осіб, тобто від 0,9 до 2,6% українців [5]. Також з середини 90-х рр. в Україні розвивається ЛҐБТ-рух [7], існує ряд періодичних видань, нічних клубів, інтернет-ресурсів для ЛҐБТ тощо.

Одне з визначень гомофобії (від давньогрецьк. ὁμός – той же, однаковий та φόβος – страх, боязливість) – стійке негативне ставлення та ірраціональні страхи, пов'язані з ґеями та / або лесбійками і їхнім способом життя [51]. Поняття охоплює не тільки комплекс негативних поглядів і почуттів стосовно гомосексуальності та людей, які виявляють себе або сприймаються як гомосексуальні, але і активні дії, часто агресивного або насильницького характеру, що призводять до дискримінації та порушення прав людини.

Межу між звичайним негативним ставленням до гомосексуальності та гомофобією провести досить складно. Як правило, гомофобія супроводжується негативними емоціями, у той час як негативне ставлення обмежується лише декларуванням якоїсь позиції. Будь-яка активна боротьба з проявами гомосексуальності є гомофобією. Тому гомофобія може бути спрямована не тільки проти ЛҐБТ-осіб, але і їхніх друзів, симпатиків, суспільних діячів, що захищають їхні права, митців, що популяризують способи самовираження ЛҐБТ, науковців та викладачів, що поширюють об'єктивну і неупереджену інформацію про ЛҐБТ, а, крім того, проти осіб, які з тих чи інших причин здаються схожими на гомосексуалів.

Для визначення звичайного негативного ставлення використовується поняття «гомонегативізм», під яким розуміється суто інтелектуальне неприйняття гомосексуальності. Так, судження, засновані на оцінці моральності гомосексуальної і бісексуальної поведінки, а також дії на підставі уявлень, уподобань, закону, соціальної прийнятності або інших інтелектуальних причин є гомонегативізмом. Однак, коли у ході безпосереднього особистого спілкування з особами гомосексуальної орієнтації або соціальної діяльності присутні фобічні прояви виразних емоцій страху, тривоги або відрази (які можуть включати або не включати когнітивний компонент), має місце гомофобія [47]. Більша частина негативних стереотипів та поглядів на гомосексуальність сформована культурними чинниками, тому запропоновано також термін «антигомосексуальні забобони».

Причини гомофобії. Психологи та представники гуманітарних наук, переважно у західних країнах, досить активно досліджують феномен гомофобії в усіх його проявах [44]. Серед джерел формування відзначаються соціопсихологічні, ґендерні та інші соціокультурні чинники.

Підліткова гомофобія. Для підлітків характерна клановість та нетерпимість до нетипових, несхожих однолітків. Вона спричиняє досить агресивне неприйняття гомосексуальності. Підліткові групи пронизані гомофобною атмосферою. Часто для їхніх членів участь у «полюванні» на ґеїв стає чимось на зразок ритуалу дорослішання, засобом підвищити авторитет у групі і подолати власну латентну (неусвідомлену) гомо сексуальність [17]. Це особливо характерно для пострадянських суспільств, в яких досить поширені авторитарні й асоціальні підліткові групи і значний вплив на їх виховання має кримінальна субкультура. Під її впливом презирство до гомосексуалів стає нормою та інструментом самоствердження підлітків. Ненависть до «гоміків» – засіб підтримки їхньої солідарності, вона їм допомагає утвердитися у власній проблематичній маскулінності. Страх перед гомосексуальністю психологічно травмує також і гетеросексуальних підлітків, особливо тих, що мають привабливу або м'яку зовнішність [14].

Інтерналізована гомофобія розвивається переважно у гомосексуалів і є наслідком того, що вони виховуються в суспільстві, де нормою вважається гетеросексуальність, а гомосексуальність та інші нерепродуктивні форми активності, розглядаються як відхилення від норми. У такому випадку гомофобія – функція сексуальної тривожності, вираз прихованого страху перед власними гомосексуальними бажаннями [15].

Відкриті гомосексуали, а також іміджі жіночного чоловіка або юнака у латентного

гомосексуала можуть викликати неусвідомлені естетичні та еротичні відчуття, які вступають у конфлікт із інтеріорізованими культурними нормами, віруваннями та світоглядом, витісняються у підсвідоме і часто сублімуються у формі гомофобної агресії. При цьому, по суті, розвивається ґендерно-рольовий конфлікт, який призводить до обмеження ніжності у відносинах між чоловіками, змушує індивіда сприймати прояви любові чи еротики у чоловічих відносинах як загрозу або дискомфорт, спричиняє постійну заангажованість проти гомосексуалів [54].

Інтерналізована гомофобія також може розвиватися у гомосексуалів і бісексуалів, які бояться або відчувають відразу до гомосексуальності, оскільки не хочуть визнати гомосексуальність у собі та виключають для себе гомосексуальну поведінку (*егодистонічна гомофобія*, або внутрішнє стигматування [42]. Одні з них пригнічують власні гомосексуальні бажання та прагнення (латентні гомосексуали), інші ж цього не роблять, але можуть зазнавати різні негативні емоції – комплекс провини, тривогу, докори сумління і т. п.

Інтерналізована гомофобія може мати різні негативні наслідки для психічного здоров'я індивіда – вона може супроводжуватись зниженням самооцінки, невротизацією, розвитком різних психологічних комплексів, депресією і навіть суїцидальними намірами або спробами [25].

Маскувальна гомофобія. Інколи гомо- або бісексуальна особистість всіляко приховує свої потреби від суспільства, а публічно засуджує гомосексуальність. Така гомофобія є засобом «відвернути від себе можливі підозри у наявності гомосексуальних схильностей». Наявність такого джерела гомофобії підтверджено як експериментальними дослідженнями [34], так і фактами публічного викриття окремих політичних та релігійних діячів.

Чинниками виникнення такої гомофобії є подвійна мораль, лицемірство та конформізм, а також фінансові та політичні інтереси. При цьому доволі часто такі затяті гомофоби таємно практикують гомосексуальну поведінку та ретельно приховують її. Своєрідним засобом подолання такого лицемірства інколи стає публічне викриття відомих політиків та релігійних діячів. З нещодавніх подібних прецедентів – випадок з американським членом республіканської партії та затятим противником ґей-руху, членом сенату штату Каліфорнія Роєм Ашберном [1] та членом правління американської Національної асоціації з дослідження та терапії гомосексуальності, ярим гомофобом Джорджем Рекерсом [29].

Гомофобія для гетеросексуальних державних та суспільних діячів також може бути зручним засобом: публічно наголошуючи на аморальності гомосексуальності, вони часто маскують власну аморальність. Крім того, гомофобія, як і інші соціальні страхи та форми групової ненависті, часто загострюється у моменти соціальних криз, коли потрібен зримий ворог чи цап-відбувайло [28]. Під приводом боротьби за моральну чистоту політичні діячі стимулюють масові страхи та забобони і, посилюючи боротьбу з їхнім джерелом – гомосексуалами, відвертають увагу від інших соціальних та економічних проблем.

Гомофобія як прояв гегемонної маскулінності. Гомофобія тісно пов'язана з сексизмом, ґендерним і сексуальним шовінізмом. Головна соціальна функція такої гомофобії – підтримка непорушності системи ґендерної стратифікації, заснованої на чоловічий гегемонії та пануванні.

Поширена у модерний час культурна система переконань і установок щодо маскулінності та чоловічих ролей спонукає людину всіляко уникати проявів гомосексуальності. Гомофобія виступає як засіб підкреслення маскулінності, а гомосексуальні стосунки розглядаються як неналежне, заборонене, жіночне. Така гомофобія дещо схожа на підліткову, однак мотивується не стільки груповою солідарністю та юнацьким самоствердженням, скільки зрілими уявленнями та стереотипами маскулінності серед дорослих чоловіків. Певним підтвердженням теорії гегемонної маскулінності є статева диференційованість гомофобії – агресивність та ворожість щодо «жіночних» чоловіків з боку чоловіків у більшості суспільств проявляється значно сильніше, ніж серед жінок до маскулінних жінок. І взагалі, за даними психологів, гомофобів серед жінок значно менше, ніж серед чоловіків [3].

Гегемонна гомофобія спрямована на встановлення відносин залежності та підпорядкування, демонстрацію та закріплення статусних відмінностей. Цьому сприяє культ агресивної маскулінності та гетеросексизм, активно насаджуваний ЗМІ та поп-культурою. Вона найбільше виявляє себе у замкнених чоловічих спільнотах (тюрма, армія і т. ін.). З іншого боку, таким спільнотам може бути притаманна значна гомосексуальна активність. Проте табу на гомосексуальну поведінку серед рівних призводить до того, що ініціатором

гомосексуального акту завжди стає ієрархічно вищий, «справжній» чоловік, статевий акт як правило не супроводжується ласками, партнер-акцептор розглядається як нижча істота, яку як правило зневажають. Такий одностатевий секс насправді виступає інструментом демонстрації сили, влади, визначає становище в ієрархії [18]. Такі відносини пояснюються ототожненням «пасивного» з «жіночим», а жіноча роль «пов'язана з усім тим, що злодійська і бандитська романтика повністю відкидає як щось негідне справжнього чоловіка» [13].

Компенсаторна гомофобія. Цей різновид гомофобії може розвиватися у жінок різного віку. Вона формується як емоційна компенсація дефіциту в особистому житті жінки задоволеності від власних сексуальних стосунків. Її чинниками можуть стати як особистий досвід відмови гомосексуалів від вступу у сексуальні зносини, так і відсутність емоційних та еротичних співпереживань жінки із власним чоловіком. Крім того, вона може розвиватись у т. зв. «старих дів» [10].

Ідеологія гомофобії. Гомофобія властива деяким традиціоналістам та релігійним фанатикам. Перші віддають беззаперечну первинність традиційним уявленням про сім'ю та мораль і виходять з того, що «у минулому» про гомосексуальність відкрито не говорилося. Якщо засудження гомосексуальності тільки декларується, то це – різновид гомонегативізму. Однак, якщо при цьому ображається людська гідність гомосексуалів, а тим більше – здійснюються певні гомофобні дії, то гомонегативізм переходить у гомофобію.

Виразно антисексуальні релігії, такі як юдаїзм і християнство, більш нетерпимі до гомосексуалів, ніж інші. Значній кількості релігійних фанатиків – прихильників цих релігій – з тих або інших причин біблійні заповіді про заборону сексу між чоловіками більш важливі, ніж всі інші. Тому боротьба із гомосексуалами стає для них однією із форм релігійної активності.

Нетерпимість щодо гомосексуалів з'явилася не сама по собі, а як наслідок боротьби у давні часи християнства за свій вплив на політику та суспільство з іншими релігійними течіями, в яких гомосексуальна поведінка розглядалася або як різновид нормальної сексуальної поведінки, або ж навіть як релігійно освячена діяльність [13]. Пізніше вона стійко посилювалась у часи гонінь на єретиків, була використана як одне з обґрунтувань знищення ордену тамплієрів [8]. Після розгрому ордену звинувачення у гомосексуальності стало чи не головною зброєю в арсеналі хрестових походів та інквізиції.

Сучасна ідеологія гомофобії часто використовує релігійне обґрунтування, проте ігнорує реальні факти, вона супроводжується невіглаством щодо дійсної поширеності та психологічних особливостей гомосексуалів і ґрунтується переважно на вірі.

Проте, серед сучасних християн не існує єдиної думки з приводу гомосексуальності, дослідниками виокремлено шість оцінок, які переходять від найбільш консервативних до ліберальних поглядів, від засудження до повного визнання рівності сексуальних орієнтацій [43]. А розвиток квір-теології [56] є свідченням того, що однозначне стигматування гомосексуальності є більшою мірою результатом праці перекладачів та інтерпретаторів Біблії, ніж результатом прямого розуміння християнського вчення.

Найбільш консервативні християни та релігійні фундаменталісти не визнають існування у природі розмаїття сексуальних орієнтацій, вважаючи гомосексуальність гріховним вибором людини [63]. Інші ж, як, наприклад, це тлумачиться у католицтві, визнають гомосексуальні схильності природною властивістю, з якою, однак, людина повинна боротися і, якщо не може побудувати гетеросексуальні стосунки у шлюбі, то – дотримуватися повного целібату. Християни з такими поглядами вважають, що гріховними є тільки гомосексуальні акти, але не гомосексуальні потяги [46].

Відношення до засудження церквою гомосексуальності не може бути однозначним. З одного боку, згідно принципу свободи совісті та переконань, якщо гомосексуальність засуджується на підставах тлумачення релігійного вчення, то така точка зору має право на існування. Такі погляди слід розглядати як доктринально обумовлений гомонегативізм. З іншого боку, коли церква домагається ідеологічної монополії на суспільну мораль, це суперечить світському принципу побудови держави, а релігійне обґрунтування у світській державі не може стати підставою для суспільного засудження гомосексуальності. Також слід звернути увагу, що навіть у сфері церковного життя інколи важко визначити межу між звичайним засудженням та мовою ворожнечі, між доктринальним гомонегативізмом та приниженням честі і гідності, між бажанням уберегти вірних від гріха та закликами до дискримінації гомосексуалів.

Правова база такого розмежування серед членів Ради Європи (до якої входить і Україна) тільки розробляється. Проте, Парламентською асамблеєю Ради Європи

однозначно засуджується мова ворожнечі – ті з промов, які пропонують «узаконити дискримінацію чи розпалити ненависть, засновану на нетерпимості» щодо ЛҐБТ, і зазначено, що «межа між розпалюванням ненависті та злочином і свободою вираження думок повинна бути визначена відповідно до прецедентного права Європейського суду з прав людини» [35].

Як однозначно гомофобні можна оцінити лише ті побудовані на релігійних аргументах промови, які підбурюють до насильства або упередженого ставлення до осіб гомосексуальної орієнтації. Заклик гомосексуалів до покаяння не може вважатися мовою ворожнечі, однак коли релігійні діячі під виглядом боротьби з пропагандою «гріховного способу життя» намагаються заборонити поширення будь-якої позитивної інформації про ЛҐБТ або ж закликають до насильства та зриву публічних заходів, погрожують розправою ЛҐБТ-активістам і правозахисникам, тим більше коли ці настанови виконуються клерикальними організаціями, це однозначно слід розцінювати як дискримінацію та гомофобію [17].

М. Фуко розглянув гомосексуальність та відношення до неї у контексті загальної історії сексуальності, дискурсу влади та сексуальної політики.

Сучасне розуміння гомосексуальності як певної сексуальної орієнтації, за М. Фуко, є не науковою істиною, а продуктом певної епохи і властивої цій епосі картини світу (епістеми). Як випливає із його теорії, стигмативний дискурс з приводу гомосексуальності був одним із проникаючих струменів (la pénétration des courants) влади у статеву поведінку суспільства з метою її упорядкування та контролю за нею. У XVIII ст. поширився погляд на націю як на народонаселення – робочу силу (трудовий ресурс), продуцента багатств, що перебуває у рівновазі між демографічним зростанням і ресурсами, які є. Продовженням розвитку таких поглядів стала «канонізація» у 30-ті рр. XIX ст. буржуазної сім'ї як інструменту політичного контролю та економічного регулювання та подальше поширення цього ідеалу на нижчі верстви.

Такий підхід зумовив нав'язування владою націям раціонального, на погляди того часу, диспозитиву сексуальності: еталонними було проголошено гетеросексуальні стосунки, які легітимувалися включно їхньою репродуктивною функцією. Спочатку засобом формування такого диспозитиву було право з його «грою законного та незаконного, переступом закону і покаранням» (звідси – юридичне стигматування гомосексуальності). Характеризуючи таку сексуальну політику як «біо-владу», М. Фуко вказував, що вона була необхідним елементом капіталізму, зростання якого «могло бути забезпечене лише ціною контрольованого включення людських тіл в апарат виробництва і через підгонку феноменів народонаселення до економічних процесів». Таким чином, спочатку це була спроба спрямувати сексуальну енергію у суто репродуктивному напрямку, і звідси – спробою поневолення владою індивідуальних тіл.

У XVIII ст. однак було визнано, що сім'я все ж є осередком афектів, почуттів і любові, і з кін. XVIII – XIX ст. до інструментів такої влади додалися медичний, психіатричний, педагогічний та сімейний контроль (звідси – психіатричне стигматування гомосексуальності, вагомим засобом якої є міф про відсутність у гомосексуалів почуттів і любові). Проте, класифікація та контроль за периферійними способами сексуальної поведінки (одностатевим сексом, підлітковим онанізмом, безвагінальним сексом в усіх формах і т. п.) фактично призвели до «імплантації перверсій», себто до відособлення, посилення та зміцнення периферійних сексуальностей, просотування ними різних форм поведінки [32].

У ряді досліджень такий диспозитив влади, її наміри та цілі отримали назву «гетеросексизм» (синоніми – гетероцентризм, гетеросексуалізм), які, рівно як і расизм та дискримінація жінок, домагаються підкорення одних іншим. Тобто, безумовна гетеросексуальність є не природною та одвічною властивістю, а нав'язаним націям інститутом певної епохи [49; 50].

Біо-влада генералізувала індивідуальні джерела гомонегативізму та гомофобії – ґендерні, соціопсихологічні та соціокультурні, а також раціональний негативізм та ірраціональну ненависть до окремих груп, котрі ніби то становлять загрозу репродуктивним зусиллям нації. Одним із варіантів розвитку такої біо-влади став дискурс «тематики крові»: буржуазія підхопила та переформулювала середньовічний ідеал чистоти дворянства, яка визначалась давністю родословної та гідністю подружніх союзів, і транспонувала його на всю націю. Влада також генералізувала інші індивідуальні комплекси – ксенофобію, антисемітизм, расизм, сексизм. Крім того, вона генералізувала й індивідуальні комплекси влади, від здійснення якої суб'єкт отримує насолоду і задоволення.

Унаслідок гегемонії такої біо-влади у тоталітарних та авторитарних суспільствах, часто поєднаної із напіввійськовим дисциплінуванням нації, в ім'я біологічної та історичної постійності, «захисту суспільства та раси» стали виправдовуватись різні форми державного расизму, ксенофобія, гомофобія і т. п.

Найбільшим виразом і водночас переломним етапом розвитку такої біо-влади стали Друга світова війна та Голокост, спрямований проти євреїв, Свідків Єгови, гомосексуалів, інвалідів і циган.

З точки зору тоталітарної свідомості (а наше суспільство ще недалеко відійшло від тоталітаризму), гомосексуал небезпечний вже тим, що він – інакомислячий, дисидент, який відрізняється від інших, тому його треба репресувати. І досі найбільш кровожерливі, нелюдські режими, що нехтують правами людини, вводили і вводять гомофобію у ранг державної політики. Проте, якщо психологічні та сексистські форми гомофобії нічим не маскуються, то підтримувана державою гомофобія [61] прикривається ідеологічним обґрунтуванням [10]:

• турботою про чистоту нації;

• захистом нації від виродження;

• турботою про традиційні, перш за все, сімейні, цінності;

• турботою про суспільну мораль;

• турботою про підвищення рівня народжуваності;

• прагненням до викорінювання злочинів на гомосексуальному ґрунті;

• впровадженням у суспільство настанов певної релігії (що, зокрема, характерно для сучасних ісламського та православного фундаменталізмів).

У той же час гомофобія, як підтримувана державою, так і окремими політичними силами, переслідує суто політичні цілі:

• гомофобія використовується як елемент політичної «гри» та засіб поширення політичного впливу;

• з її допомогою намагаються узаконити порушення недоторканності приватного життя з боку держави;

• вона може бути засобом розправи з потенційною або дійсною опозицією, політичними опонентами або іншими неугодними владі;

• вона виступала і виступає як один із засобів масових репресій у тоталітарних режимах (виразний приклад радянської історії – введення у 1934 р. кримінального переслідування за гомосексуальність та наслідки цього для суспільства).

Гомофобія є обов'язковим атрибутом деяких політичних течій, переважно неототалітарного та консервативного напрямів. Агресивне відношення до гомосексуалів проявляють ку-клукс-клан та американські, російські і чимало інших течій неонацистів (але не всі).

Соціальна шкода від гомофобії. Оскільки ЛҐБТ – об'єктивно існуюча соціальна група, що існувала й існує в усіх суспільствах, гомофобія приносить шкоду насамперед представникам сексуальних меншин. Але так само вона, як погоджується більшість дослідників, приносить шкоду усьому суспільству загалом, оскільки створює обстановку нетерпимості, взаємної підозри та знущання.

Шкода для життя і здоров'я гомосексуалів. Найбільш очевидними є наслідки для представників ЛҐБТ.

У гомосексуалів унаслідок гомофобної обстановки збільшується у порівнянні із гетеросексуалами кількість симптомів, які зазвичай пов'язані з негативними емоціями, депресією, тривожними та стресовими розладами. Так, у доповіді американської федеральної цільової групи з самогубств серед молоді зазначено, що молоді ґеї та лесбійки мають більш високий ризик самогубств, і що це є провідною причиною смерті серед молодих людей, які вважають себе частиною сексуальних меншин. Вони також більш схильні до саморуйнування, як то зловживання алкоголем і наркотиками [51]. Гомофобна обстановка у суспільстві утруднює можливість мати близькі, інтимні стосунки з особами своєї статі і, як правило, обмежує спілкування ЛҐБТ зі значною частиною населення, а також обмежує відвертість та щирість у сімейних відносинах. Також вона утруднює утворення постійних одностатевих пар та сприяє безладному та безособовому сексу [45]. Крім того, гомофобна обстановка у суспільстві гальмує злагоджені й ефективні дії уряду та суспільства у відповідь на пандемію СНІДу [23].

Криміногенні наслідки гомофобії. Гомофобія у поєднанні з відсутністю об'єктивних знань щодо гомосексуальності та гомосексуальної субкультури, є серйозною перешкодою для розкриття злочинів, здійснених гомосексуалами або проти них. Крім того, відсутність відповідних знань сприяє протиправним діям з боку правоохоронних органів щодо гомосексуалів, призводить до упередженості і пред'явлення помилкових звинувачень.

Часто гомофобія стає стимулом та обґрунтуванням вибору об'єктів протиправних дій. Зазвичай насильницькі злочини

здійснюються особами із низьким соціально-економічним статусом, підлітками та юнаками, особливо із неблагополучних районів міст та сіл, особами, пов'язаними із кримінальним світом, представниками окремих субкультур (скинхеди, ультранаціоналісти, релігійні фанатики), особами із садистськими схильностями, і навіть міліцією. Серед таких злочинів найбільш поширені два типи [10]:

Гомофобія з хуліганством і спричиненням шкоди здоров'ю. Хуліганський мотив гомофобії заснований на інстинктах агресії і самоствердження. Гомофобія з хуліганськими мотивами особливо поширена серед примітивних, архаїчно бісексуальних кримінальників, що будують свої ієрархічні відносини на гомосексуальному насильстві.

Гомофобія з розбійними нападами чи грабунком. Тут переважає розбійний мотив. Він зустрічається нерідко серед груп так званого «ремонту» – молодіжних угруповань, що здійснюють напади на відвідувачів «плешок». Зовнішнім мотивом вважається боротьба зі «збоченцями», але основний і очевидний – грабіж та розбій.

На додаток до цього поширена у суспільстві гомофобія сприяє здійсненню інших злочинів, як то *шантаж* та *здирництво*. Так, особа може бути шантажована мафіозними угрупованнями або окремими злочинцями з метою отримати політичні, економічні або інші переваги, або ж просто отримати велику грошову суму. Головним аргументом злочинців при цьому виступає розголошення сексуальної орієнтації шантажованих осіб.

Ще один варіант злочинної діяльності у суспільстві, де поширена гомофобія, – *наклеп* стосовно гетеросексуалів, що займають ті чи інші високі посади, щодо нібито їхньої гомосексуальності. Це може призвести до непередбачуваних юридичних, політичних та економічних наслідків. Так, подібні наклепи у радянські часи часто використовувались для репресій [16], а зараз вони можуть слугувати засобом дискредитації політиків або усунення економічних конкурентів.

Проте найбільше занепокоєння викликають серйозні злочини, здійснені на ґрунті гомофобії безпосередньо – зґвалтування (чоловіками – лесбійок, гомосексуальних, або на вигляд андроґіних чи жіночних чоловіків), а також вбивства на ґрунті патологічної ненависті. Зокрема, вбивства ґеїв часто характеризуються крайньою жорстокістю: супроводжуються тортурами, різаниною, нанесенням каліцтв, а також побиттям і демонстрацією наміру буквально «стерти з обличчя Землі» людину через її сексуальну орієнтацію [40]. На думку Г. Дерягіна, це вказує на те, що у цих випадках гомофобія є проявом психічного розладу [10].

Негативні соціально-психологічні наслідки гомофобії. Гомофобія створює у суспільстві негативну атмосферу, що має стресогенний вплив на частину суспільства, і не тільки на ЛҐБТ. Гомофобні фільтри більшості людей створюють жорсткі схеми ґендерної поведінки та іміджу, які перешкоджають самовиразу та творчості індивідів. Вони часто використовуються для стигматизації та конфліктів і, у деяких випадках, спрямовані проти людей, які сприймаються або визначаються іншими як ґеї, лесбійки, бісексуали, але які, насправді, є гетеросексуалами [45].

Найбільш негативний вплив гомофобна обстановка у суспільстві має на молоде покоління. Так, навіть підлітки та юнаки, яких не приваблюють інші чоловіки, відчувають страх перед тим, щоб виглядати або поводитись як ґей. Гомофобія – поширений мотив знущання та образ у школі та інших дитячих та підліткових закладах [58].

Ще більше соціально-психологічного негативу отримують ЛҐБТ. Вони постійно змушені приховувати свою орієнтацію від оточення, інколи навіть від близьких друзів, а також від родичів. У разі ж її розкриття їм загрожує публічне приниження та насильство з боку однолітків, упритул до побиття та каліцтв. У сім'ї розкриття також може мати наслідком як мінімум тиск та спроби «вилікувати», але може мати місце і фізичне насильство, а у деяких випадках навіть відмова батьків від дитини.

Але й у більш зрілому віці гомосексуали часто підлягають агресії, образам честі і гідності, побиттю. Часто гомофобія є приводом для знущань і навіть побиття з боку поліції (міліції), гомофобія є одним із провідних мотивів дідівщини в армії, а також знущань, приниження, побиття та зґвалтувань у тюрмах. Розкриття гомосексуального статусу особи може призводити до послаблення або розриву сімейних і дружніх зв'язків, і якщо не до звільнення, то до прохолодного або упередженого відношення на роботі [14; 55].

Негативні економічні наслідки гомофобії. Американські і європейські корпорації визнають, що гомофобія шкідлива для бізнесу. По-перше, ґеї та лесбійки складають невелику, але все ж вагому частину споживачів, на яких має бути спрямований ринок, зокрема у сфері реклами та специфічного споживання. По-друге, ґеї та лесбійки не можуть оптимально

функціонувати на роботі, коли вони постійно стурбовані з приводу ставлення та гомофобної поведінки своїх колег. Тому деякі фірми навіть почали пропонувати семінари для своїх співробітників з метою зменшення гомофобних поглядів [51].

Вплив гомофобії на культуру. Сучасні суспільства у більшості характеризуються високим культурним плюралізмом, кожна культура являє собою різноманіття форм, образів, способів дискурсу і т. п. У більшості культур існує гомосексуальна субкультура, яка є носієм провідних форм макрокультури, однак має й інтернаціонально специфічні риси. Гомофобна обстановка у суспільстві може вплинути на статус гомосексуальної субкультури:

• репресивний – приховування її від суспільства, витиснення її у резервацію;

• толерантний – суспільство терпить її, але не визнає;

• громадянський – суспільство визнає її як легітимну частину національної макрокультури.

В останніх двох випадках ЛҐБТ-спільнота отримує можливість інституюватись у вигляді суспільних організацій, товариств, клубів і т. п. Останні виконують ряд позитивних суспільних функцій, завдяки їхній діяльності стає доступним вільне спілкування, пошук партнера, спільне дозвілля, обмін інформацією і т. п. У розвинених громадянських суспільствах стають можливими взаємодопомога та взаємопідтримка, активна і відкрита суспільна громадська діяльність, захист прав, проведення ґей-парадів [51].

Гомофобна обстановка підтримує у суспільстві страх перед різноманіттям, обмежує можливості самореалізації, сприяє налаштуванню суспільної думки проти культурного плюралізму. Гомофобія підриває загальні принципи гуманізму, створює подвійні стандарти у його реалізації – його принципи застосовуються вибірково. Це також сприяє розвитку інших форм нетерпимості, як то ксенофобія, расизм, сексизм. Певною мірою гомофобна обстановка у суспільстві впливає і на розвиток науки, утруднює проведення національних ґей-студій та спеціальних опитувань, сприяє штучному обмеженню сфер наукових досліджень та вільному поширенню інформації про ЛҐБТ. У результаті способи самовиразу гомосексуалів, їхні соціальні моделі, теоретичні ідеї, соціальні і духовні погляди і діяльність, вклад у мистецтво, релігію, в інші аспекти життя залишаються недоступними для гетеросексуальної більшості суспільства. У кінцевому підсумку це гальмує розгортання внутрішнього розмаїття культури, призводить до її однобічного розвитку [45].

Гомофобія як національна проблема. Хоч і менш очевидним, але більш всезагальним є негативний ефект гомофобії для нації як цілого – насамперед тому, що у ній створюється штучно сегрегована неповноправна соціальна група. У формуванні сучасних націй одним із важливих напрямків модернізації була ліквідація станових привілеїв, а також ґендерної нерівноправності. Ліквідація цих видів нерівноправності була пов'язана із зростанням перш за все правової однорідності суспільства та ліквідацією панування у суспільстві спочатку аристократичної меншості, потім чоловіків – приблизно половини нації над іншою половиною. Як теоретичне узагальнення процесу соціального об'єднання виникло вчення про права людини як основу правосуб'єктності нації та рівності всіх її громадян перед законом [6]. Природним її етапом стало прагнення ліквідувати будь-які форми нерівності і дискримінації, і у XX ст. вже йдеться про дотримання прав меншостей – расових, національних, класових, релігійних, мовних, сексуальних [33]. У випадку ж дискримінації жінок та сексуальних меншин процес національного об'єднання набуває особливого загострення – адже дискримінуються природні, об'єктивно існуючі частини нації.

Однією з важливих складових сучасних розвинених західних суспільств є принцип толерантності, завдяки якому нації здатні інтегрувати різноманітні меншини та вступати з ними у конструктивний взаємообмін, при цьому поширюючи на них провідні загальнонаціональні цінності. Однак, у ході взаємодії ці цінності самі зазнають трансформації, оскільки вони піддаються певному впливу меншин, і нації, на підставі принципу толерантності, визнають допустиму соціальну специфічність даної меншини – це, зрозуміло, відбувається лише тоді, коли суспільству або окремим його представникам не причиняється якогось вагомого збитку. Наприклад, терористичні або мафіозні клани не можуть бути легітимізовані як частина нації.

Щодо сексуальних меншин доведено, що вони не причиняють жодного об'єктивного збитку суспільству [51]. З іншого боку, саме гомофобія як неприязне ставлення до представників сексуальних меншин часто призводить до збитків – образ, насильства, гетеросексизму, але найбільша шкода від неї – інституйована гомофобія.

Під інституйованою гомофобією розуміється закріплення у законодавстві держави кримінального переслідування за гомосексуальні стосунки, юридичних та інших законодавчих форм дискримінації за ознакою гомосексуальної орієнтації.

Крім того, збитки приносять неінституйовані форми гомофобії, які можуть спричинюватись державними посадовими особами, політиками та пересічними громадянами. Вони виражаються у двох найбільш поширених формах:

– мові ворожнечі (hate speech) – промовах, які принижують гідність окремої людини або соціальних груп на підставі сексуальної орієнтації [41];

– гомофобних діях, спрямованих як проти ЛҐБТ-осіб, так і проти гетеросексуалів, що схожі на представників ЛҐБТ або підтримують ЛҐБТ, зокрема захищають їхні права.

Варіантами мови ворожнечі також є проголошення гомосексуальності патологією, збоченням, хворобою, протиприродним явищем і т. п., що можуть робити окремі науковці, релігійні фанатики та діячі церкви.

Гомофобні дії – це пряме або непряме насильство та переслідування, спричинене ворожістю до уявної або дійсної гомосексуальної орієнтації та ґендерної ідентичності їх об'єктів.

Інституйована та неінституйована гомофобія сприяє тому, що відволікає увагу нації від дійсно важливих питань, з якими вона стикається, відвертає енергію суспільства від більш конструктивних починань, а також сприяє дискримінації частини нації.

Дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації. Сучасна теорія прав людини передбачає, що у суспільстві мають бути гарантовані права всіх меншин, включаючи і сексуальні. Вагомою частиною громадянського суспільства є рух за права сексуальних і ґендерних меншин, які борються за толерантне відношення до гомосексуальності, а також за прийняття законодавчих заходів, котрі гарантували б їм рівноправ'я в усіх сферах суспільного життя, і які стимулюють зміну відношення до гомосексуалів з боку суспільства у напрямку більшої терпимості.

У сучасному розвиненому суспільстві відношення до гомосексуалів варіює у достатньо широких межах – від безумовного прийняття до категоричного неприйняття, причому спостерігається очевидний рух у бік більшого прийняття гомосексуальності як варіанту норми [51]. Проте, у суспільстві, де традиційно поширені гомофобні установки, вчення та теорії, поки що поширені і факти дискримінації.

З іншого боку, у наш час у багатьох країнах світу розвивається рух за права сексуальних та ґендерних меншин, спрямований проти дискримінації їх у суспільстві. Представники цього руху формулюють свої вимоги на основі загальних принципів прав людини та чітко визначають форми дискримінації гомосексуалів у суспільстві. При цьому вони визнають, що не існує якихось особливих прав гомосексуалів, всі форми дискримінації щодо них – невиконання звичайних загальних прав людини [26]. Нижче перераховано найбільш поширені у світі способи дискримінації ЛҐБТ, список складений автором за різними джерелами [4; 6; 10; 17; 23; 26; 27; 30; 35; 45; 51; 55; 57]:

Щодо особистості:

• кримінальне переслідування за ненасильницький одностатевий акт, яке карається штрафами, примусовим «лікуванням», позбавленням волі, кастрацією і навіть смертним вироком;

• використання мови ворожнечі щодо ЛҐБТ – публічне розпалювання ненависті за ознакою сексуальної орієнтації, а також публічні заяви, що принижують честь і гідність представників ЛҐБТ, які здійснюються будь ким, у тому числі державними посадовими особами;

• недотримання права на свободу совісті (зокрема, відлучення від церкви через сексуальну орієнтацію, позбавлення права на причащання, вільне відвідування релігійних служб тощо);

• заборона на свободу виразу думок та на інші форми самовираження представників ЛҐБТ, якщо вони презентують негетеросексуальну ідентичність, і якщо аналогічні форми та способи самовираження дозволені для гетеросексуалів;

• ігнорування або недотримання стосовно представників ЛҐБТ державними органами, зокрема правоохоронними, а також неурядовими організаціями та окремими громадянами інших прав особистості – недоторканості особи, її житла, власності та приватного життя на підставі сексуальної орієнтації;

Політичні:

• заборона або протидія створенню об'єднань ЛҐБТ або організацій, що захищають їхні права;

• обмеження свободи зібрань та демонстрацій, якщо вони здійснюються за принципом організації індивідів негетеросексуальної орієнтації або спрямовані на захист їхніх прав;

• обмеження або заборона для негетеросексуалів права на участь в управлінні справами держави та рівного з гетеросексуалами доступу до державної служби;

• обмеження або заборона поширення публічної інформації, що об'єктивно інформує про ЛҐБТ або захищає їхні права;

Соціально-економічні:

• відмова у наймі житла, прийомі на роботу та видачі банківських кредитів на підставі сексуальної орієнтації;

• офіційна або неофіційна заборона ЛҐБТ працювати за окремими професіями, як то служба в армії, зайняття релігійних посад, праця у медичних галузях, сфері виховання та освіти тощо;

• невідповідна платня за роботу та утруднення кар'єрного зростання;

• обмеження або позбавлення права на соціальне забезпечення;

• обмеження здійснення права на охорону здоров'я та медичну допомогу;

• законодавче закріплення вищого, ніж у випадку гетеросексуальних зносин, віку згоди;

• позбавлення ЛҐБТ прав батьківства чи материнства;

• заборона на укладання одностатевих шлюбів або прирівняних до них громадянських союзів;

• заборона всиновлювати та удочеряти дітей як одностатевим парам, так і різностатевим, якщо як мінімум один з членів сім'ї практикує гомосексуальні стосунки;

Культурні:

• обмеження права освіти або виключення з навчальних закладів на підставі сексуальної орієнтації або ґендерної ідентичності;

• перешкоджання поширенню наукових ідей або об'єктивної інформації про ЛҐБТ;

• обмеження свободи літературної, наукової та інших видів творчості, якщо вони пов'язані із вивченням або самовиразом ЛҐБТ;

• обмеження або заборона на демонстрування телепередач, фільмів, книжок, проведення мистецьких та фотовиставок, інших культурних заходів, які здійснюють позитивне висвітлення гомосексуалів;

• віднесення публічної демонстрації будь-яких проявів ЛҐБТ (поцілунки, інші способи виразу естетичних, еротичних та сексуальних почуттів) до порнографії, якщо аналогічні публічні демонстрації гетеросексуальної поведінки такими не вважаються.

У коло домагань руху за права ЛҐБТ, зокрема, входить не тільки заклик до скасування правових та релігійних форм дискримінації, але і вимога юридичного захисту від дискримінації та покарання тих форм гомофобії, які наносять фізичну або моральну шкоду конкретно негетеросексуалам [39]. Адже якщо у правових документах чітко не вказати сексуальну орієнтацію та ґендерну ідентичність як підставу для заборони дискримінації, залишається можливість для двозначного або довільного тлумачення законів відповідно до суб'єктивних переконань та упередженості.

Внаслідок зусиль ґей-організацій, правників та політиків, психологів та сексологів у західних країнах було прийнято чимало законів, що враховують зазначені пункти та урівнюють права осіб гомосексуальної орієнтації з гетеросексуалами. Також у ряді країн було прийнято закони, що карають злочини, здійснені на ґрунті ненависті проти гомосексуалів – на початок вересня 2010 р. вони прийняті у вісімнадцяти країнах Європи, серед яких не тільки найбільш розвинені країни Західної Європи, але і колишні радянські та соціалістичні республіки, як то Хорватія, Румунія, Естонія та Литва [52], а у ПАР права гомосексуалів гарантовано у конституції [60].

Проте, у світі існує ряд країн, в яких за добровільні одностатеві стосунки застосовуються штрафи або позбавлення волі, подекуди понад 10 років і навіть пожиттєво. У цьому списку – частина країн ісламського світу (на території СНД – Туркменія та Узбекистан), країни з ідеологічно заангажованими режимами (у тому числі тоталітарні, як КНДР), а також колишні англійські та португальські колонії, які успадкували елементи старого кримінального кодексу метрополій. У ряді країн – Мавританії, Судані, Сомалі, Ємені, Саудівській Аравії, Ірані, Афганістані застосовується смертна кара. Також вона локально застосовується у північних (мусульманських) регіонах Нігерії [62], а за одним із джерел – у Чечні (Російська Федерація) [64].

Дотримання прав ЛҐБТ як необхідна умова європейської інтеграції. У Декларації Європейського Парламенту, яка була прийнята у 1998 р., було зазначено, що парламент «не дасть своєї згоди на вступ до [ЄС] будь-якої країни, яка своїми законами або здійснюваною політикою порушує людські права лесбійок і ґеїв» [57].

У Лісабонській угоді, що замінює конституцію ЄС, яка вступила у силу 1 грудня 2009 року, у ст. 5b зазначено, що «При

визначенні та здійсненні своєї політики та діяльності Союз має прагнути боротися з дискримінацією за ознакою статі, раси чи етнічного походження, релігії або переконань, інвалідності, віку або сексуальної орієнтації» [53].

Відсутність дискримінації ЛҐБТ – необхідна умова членства у Раді Європи. Це, зокрема, регулюється Резолюцією № 1728 [35] та Рекомендацією № 1915 [36], обидві які – під назвою «Дискримінація на підставі сексуальної орієнтації та ґендерної ідентичності» – були прийняті на пленарному засіданні ПАРЄ 29 квітня 2010 р., в якому брала участь і українська делегація.

Зокрема, у цих резолюціях країн-учасниць Ради Європи закликано до того, щоб забезпечити право ЛҐБТ на свободу самовираження, засуджено мову ворожнечі, зокрема з боку офіційних осіб, визнано недопустимими публічні дискримінаційні заяви стосовно ЛҐБТ, зобов'язано прийняти та впровадити національне антидискримінаційне законодавство, яким було б гарантовано захист громадян від порушення їхніх прав на підставі сексуальної орієнтації та ґендерної ідентичності.

Держави-члени Ради Європи повинні також забезпечити ефективні юридичні механізми захисту прав ЛҐБТ. Особливо важливим визнано впровадження освітніх програм з розвитку шанобливого ставлення до ЛҐБТ в органах державної влади, судовій системі, збройних силах, медичних установах, навчальних закладах, спортивних федераціях.

Рекомендовано також забезпечити законне визнання одностатевих партнерств «у разі, якщо національне законодавство розглядає таке визнання». Держави покликані мотивувати взаємоповажний діалог щодо ЛҐБТ між правозахисниками і релігійними організаціями (частина з останніх, як відомо, виступала категорично проти прийняття на рівні ПАРЄ жодних рішень щодо гомосексуалів). Сучасна Україна є членом Ради Європи і декларує своє бажання приєднатися до Європейського Союзу, отже має виконувати згадані вимоги.

З 2005 року 17 травня у США, Канаді, Європі та низці інших країн світу відмічається Міжнародний день протидії гомофобії [48]. В Україні ЛҐБТ-активісти, правозахисники та прихильники рівних прав відмічають його з 2007 р. різноманітними акціями [2], хоча дедалі більше стикаються із протидією щодо їх відкритого влаштування.

Гомофобія в Україні та проблеми її подолання. Моральний занепад українського суспільства, спричинений пануванням більшовизму, зумовив зростання руху за моральне відродження у країні. Однак, в основу такого відродження досить часто покладається у першу чергу християнська мораль, яка помилково вважається єдиним джерелом моралі для нашого суспільства. Проте така позиція суперечить основоположним принципам як демократії, так і прецедентного права Європейського суду з прав людини. Негативним побічним ефектом такого підходу стала популяризація консервативної християнської оцінки гомосексуальності як гріха та протиприродного явища.

Це, у свою чергу, призвело до поширення у суспільстві морального осуду та стигматування ЛҐБТ-осіб, обґрунтування цим гомофобної політики та дискримінаційних заходів з боку держави та окремих державних діячів, а також до розвитку антигомосексуального руху. Ситуація загострюється антигомосексуальною інформаційною політикою, здійснюваною більшістю ЗМІ, частиною працівників освіти та культури. Через це рівень толерантності щодо гомосексуалів, перш за все чоловіків, з часів проголошення незалежності змінився мало, про що свідчать статистичні дані. У 1991 та в 2006 роках Київський міжнародний інститут соціології провів заміри рівня толерантності до чоловіків з гомосексуальною орієнтацією, використавши запитання «Якою мірою Ви згодні чи не згодні з судженням "Суспільство має ставитися до гомосексуалістів як до всіх інших людей"». Дані представлено у таблиці.

Відповіді на запитання «Якою мірою Ви згодні чи не згодні з судженням "Суспільство має ставитися до гомосексуалістів як до всіх інших людей"» у 1991 та 2006 рр. (%)

	1991	**2006**	**Різниця**
повністю не згодні	27,6	19,5	8,1
радше не згодні, аніж згодні	7,3	9,0	-1,7
і згодні, і не згодні	8,9	16,3	-7,4
радше згодні, аніж не згодні	7,1	13,5	-6,4
повністю згодні	26,6	19,9	6,7
важко сказати	22,6	21,9	0,7
УСЬОГО	100,0	100,0	

Дані КМІС свідчать про те, що за 15 років, які минули від 1991 року, в Україні дещо зменшилась частка населення, яке тією чи іншою мірою не згодне з тим, що суспільство має ставитися до гомосексуалів як до всіх інших людей (з 34,9% до 28,5%). При цьому не змінилася частка прихильників рівного ставлення (33,7% та 33,3%) та зросла частка тих, хто дає посередню оцінку

– «і згодні, і не згодні» (з 8,9% до 16,3%) [11].

Однак, результати опитувань, проведені в Україні на замовлення ЛҐБТ-організації «Наш світ» у березні 2002 та березні 2007 рр., демонструють помітне зростання гомофобії. У відповідь на питання: «На Вашу думку, мешканці України, що мають гомосексуальну орієнтацію, повинні мати такі ж самі права, що й інші громадяни нашої країни?» відповіді розділилися наступним чином.

Відповіді на запитання «На Вашу думку, мешканці України, що мають гомосексуальну орієнтацію, повинні мати такі ж самі права, що й інші громадяни нашої країни?» у 2002 та 2007 рр. (%)

	2002	**2007**	**Різниця**
Так, усі повинні мати однакові права	42,5	34,1	8,4
Ні, повинні бути деякі обмеження	33,8	46,7	-13,0
Важко відповісти	23,7	19,2	4,5

З таблиці видно, що збільшився відсоток людей, які виступають проти надання гомосексуалам однакових із гетеросексуалами прав та поменшало людей, які виступають за рівноправність. Обидва опитування виявляють й інші загальнонаціональні закономірності:

• жінки виявляють меншу гомофобність, ніж чоловіки;

• чим освіченішими є респонденти, тим толерантніше вони ставляться до людей з іншою сексуальною орієнтацією;

• молодші за віком люди толерантніші від старших, за винятком хлопців-підлітків;

• міські жителі толерантніші за сільських;

• найбільш терпимо до ґеїв і лесбійок ставляться жителі Києва і АР Крим, менш толерантно – жителі сходу країни, а найбільш гомофобні – західні і центральні регіони України [31].

Українські ЛҐБТ-організації проводять систематичний моніторинг стосовно дотримання прав людини щодо ЛҐБТ і регулярно публікують звіти. У 2008–2009 рр. ними було зафіксовано понад 50 випадків дискримінації та гомофобної агресії, які здійснювалися як щодо ЛҐБТ-осіб, так і щодо гетеросексуалів; 20 випадків порушень було зафіксовано при взаємодії гомосексуалів із правоохоронними органами, причому у 5-ти – здійснено фізичне насильство, серед інших порушень – збір та розголошення конфіденційної інформації, упередженість, психологічний тиск, погрози, шантаж, здирництво, відмова у захисті прав; 5 випадків трудової дискримінації через сексуальну орієнтацію. У країні порушуються свобода отримання та поширення інформації, яку обмежують Національна комісія із захисту суспільної моралі та Закон «Про захист суспільної моралі» (6 випадків). Також було зафіксовано 3 випадки, коли влада перешкодила гомосексуалам скористатися правом свободи мирних зібрань або не забезпечила належну безпеку під час його реалізації. Окрім того, мали місце 15 випадків, умотивованих гомофобією та ненавистю до представників сексуальних меншин, серед яких не тільки образи та погрози, але і застосування мови ворожнечі, нанесення матеріальних збитків і також фізичне насильство (8 випадків) [30]. Проте, очевидно, справжня кількість таких випадків на порядок вища.

Серед найбільш відомих фактів гомофобної агресії за останні роки слід відзначити зрив презентації фільму «Бруно» у приватному кінотеатрі, спроби погрому на презентації антології квір-поезії у Львові та Києві, спалення арт-галереї Павла Гудимова у Києві, де напередодні того відбувалася дискусія про гомосексуальність [27].

Про зростання системної гомофобії в Україні свідчить достатньо висока чисельність гомофобних мітингів і демонстрацій, у той час як жодного легального ґей-параду або запланованого мітингу на захист сексуальних меншин проведено так і не було.

Як і в інших країнах світу, в Україні із зростанням ЛҐБТ-руху зростає антигомосексуальний рух. У ньому беруть участь переважно клерикальні утворення або пов’язані із ними клерикальні організації. Його провідником є утворена в 2003 р. організація «Любов проти гомосексуалізму» (ЛПГ), лідером якої є Руслан Кухарчук.

Вже сама назва організації ображає людську гідність гомосексуалів, які здатні любити так само, як і гетеросексуали [37; 38; 59]. Як свідчить аналіз програмних документів, доктринальні положення ЛПГ

засновані частково на застарілих стереотипах, частково на маніпулюванні та підміні понять. Організація виступає проти «пропаганди гомосексуалізму» і гомосексуальності загалом. Його ідеологи вважають гомосексуальність гріховною, аморальною та збоченням, вважають її набутою, відмовляють гомосексуалам у наявності почуття любові, стверджують, що вони ненавидять сім'ю, та твердять, що гомосексуальності можна позбавитись. У свою чергу, любов вони пов'язують тільки із відносинами чоловіка та жінки. Подив визиває конструкт «гомодиктатура», під яким очевидно розуміється не тільки захист прав ЛҐБТ, але і будь-яке поширення об'єктивної інформації про гомосексуальність. Стверджується, що гомофобія є різновидом «інакомислення», яке ніби то хочуть подавити ЛҐБТ і встановити у країні тоталітарний режим. Проте, прихильники ЛПГ самі відкидають принцип толерантності, притаманний розвиненим демократичним суспільствам, виступають за покарання тих осіб, які захищають гомосексуалів та їхні права. Під виглядом захисту фундаментальних прав людини на свободу віровизнання, слова та сім'ю вони пропагують порушення цих самих прав щодо гомосексуалів [19].

Серед заходів, які проводить ця організація, – звернення до державних органів з метою посилення дискримінації представників ЛҐБТ, різноманітні пропагандистські карнавали та маніфестації, спрямовані проти них та на захист сім'ї, моральності, протидію виродженню нації, яке, вважають, розпочнеться, якщо бодай якісь права людини щодо гомосексуалів будуть дотримуватись.

Серед інших діячів антигомосексуального руху слід відзначити клерикальні організації Комітет зі збереження християнської спадщини та громадську організацію «Покров Богородиці». Зокрема, вони влаштували у Львові 11 квітня 2010 р. парад і мітинг, спрямовані на пропаганду гомофобії. Вони вимагали від Президента прийняти законодавчі акти, спрямовані на дискримінацію гомосексуалів України: заборонити поширення інформації про гомосексуальність, заборонити реєстрацію одностатевих партнерств, впровадити закон про заборону переслідування за гомофобію і закон про заборону усиновлення дітей гомосексуалами [20].

Серед політичних партій України жодна досі не заявляла про те, що буде боротися з дискримінацією гомосексуалів. Навпаки, більшість політиків зайняли виключно гомофобну позицію. Причому в Україні, на відміну від європейських країн, гомофобні позиції займають навіть ліві партії, зокрема соціалісти та комуністи.

Особливо характерна гомофобія для ультраправих українських націоналістів. Так, Олег Тягнибок, голова Всеукраїнського об'єднання «Свобода», публічно виступає за впровадження кримінального переслідування за добровільні одностатеві стосунки між дорослими чоловіками [24].

Загалом українцям бракує інформації про людей із гомосексуальною орієнтацією. У переважної більшості громадян залишається упереджене стереотипне сприйняття сексуальних меншин. Вони судять про ґеїв та лесбійок по епатажних образах виконавців з шоу-бізнесу, персонажах популярних фільмів чи по характерній поведінці фемінізованих гомосексуалів. Значно менше людей знає звичайних ґеїв і лесбійок – рідних, сусідів, колег по роботі, оскільки переважна більшість їх приховує свою орієнтацію. Українські правозахисники називають серед основних причин високого рівня гомофобії в Україні брак інформації, систематичні кризи в економіці, домінування патріархального укладу та традиційної або новонадбаної релігійності, потурання з боку держави антигомосексуальному рухові [31]. Байдужими залишаються ті суспільні інститути, які в Європі розглядаються як головні гравці у здійсненні заходів, спрямованих на подолання дискримінації ЛҐБТ, – навчальні заклади (школи та університети), сім'ї, ЗМІ та національні уряди [21]. Також для успішного подолання гомофобії практично не залучено ліберальних представників традиційних українських релігійних конфесій та зовсім не залучено міжнародних представників тих ліберальних конфесій, які визнають права ЛҐБТ. Серед інших важливих заходів могли б бути розробка інформаційно-освітніх матеріалів про ЛҐБТ, поглиблення наукових, перш за все ґендерних, соціологічних та історичних досліджень, пов'язаних з проблемами гомосексуальності в Україні, зростання поширення об'єктивної і неупередженої інформації про ЛҐБТ.

Складність подолання гомофобії як системної стратегії різноманітних сил в Україні наштовхується перш за все на те, що будь-яке об'єктивне інформування щодо гомосексуальності церквою та представниками антигомосексуального руху, об'єктивне представлення ЛҐБТ та їхнього життя, а тим більше – самовираження розглядаються як «пропаганда гомосексуалізму». Це пов'язано зокрема із відсутністю юридичного визначення терміну

«пропаганда», а також із розпливчастістю визначення поняття «порнографія». Так, у ст. 1 Закону України «Про захист суспільної моралі» до ознак порнографії віднесені «самоцільна, спеціальна демонстрація геніталій, антиетичних сцен статевого акту, сексуальних збочень, зарисовок з натури, які не відповідають моральним критеріям» [12]. Однак, тлумачення понять «самоцільність», «антиетичні сцени», «моральні критерії» і навіть «сексуальні збочення» не визначено цим чи іншими правовими документами і їх тлумачення цілком залежить від совісті та намірів інтерпретаторів.

Бракує також волі і бажання політиків сприяти зменшенню дискримінації ЛҐБТ, і не тільки через власні переконання, а і тому, що політики заграють із громадськістю, більшість якої, у свою чергу, не розуміє серйозність проблеми дискримінації щодо ЛҐБТ або ж негативно ставиться до них. Проте, держава та лідери нації мають йти попереду, формувати ставлення, відповідне до декларованих цілей демократії та євроінтеграції.

Слід зазначити, що незалежно від того, яке в людини походження гомосексуальності, життя у неї одне, і від суспільства залежить, чи проживе його вона гідно, як цілісна особистість із повним прийняттям власного Я, чи під пресом гомофобії, з внутрішньою роздвоєністю, відторгненням частини себе, у стані стресу та депресії.

Література:

1. Американского борца с геями арестовали при выходе из гей-клуба. – Режим доступу: http://korrespondent.net/strange/1054261.

2. Анти-гомофобный митинг в Киеве. – Режим доступу:

http://gayua.com/gay/070521_antihomophobic_parade.html.

3. Бадентер Э. Мужская сущность. – М., 1995.

4. Бейлькин М. Медицинские и социальные проблемы однополого влечения. – Режим доступу: http://www.zipsites.ru/psy/psylib/info.php?p=999.

5. В Украине насчитывается до 1,2 млн. геев и лесбиянок. – Режим доступу: http://glavred.info/archive/2006/06/01/174135-19.html

6. Введение в права человека. – Режим доступу: http:// www.hri.ru / docs / ?content=doc&id=411.

7. Взлёты и падение // Один из нас. – 1995. – № 0. – С. 3.

8. Гомофобия. – Режим доступу: http://www.neuronet.ru / bibliot / b003 / sx04060x.html.

9. Декларация о вере, Церкви и правах человека. – Режим доступу: http://www.inoy.at.ua/news/2010-01-22-310.

10. Дерягин Г. Б. Гомосексуализм. Бисексуальность / Курс лекций. – Режим доступу: http://rainbowspectrum.wordpress.com/2010/05/07/гомосексуализм-бисексуальность-нау/.

11. Думки і погляди населення України напередодні референдуму щодо незалежності та через 15 років. Прес-реліз. – Режим доступу: http: // www.kiis.com.ua/.

12. Закон України «Про захист суспільної моралі» . – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1296-15.

13. Клейн Л. С. Другая любовь: природа человека и гомосексуальность. – СПб., 2000. – Режим доступу: http://1001.ru/books/I+I/kleyn.

14. Кон И. С. Гомофобия как форма ксенофобии. – Режим доступу: http://sexology.narod.ru/info167.html.

15. Кон И. С. Лунный свет на заре. Лики и маски однополой любви. – М., 1998. – Режим доступу: http: // www.pseudology.org / Kon / LunnySvetNaZare2 / index.htm. 16. Кон И. С. Любовь небесного цвета. – Режим доступу: http: // www.lib.ru/PSIHO/KON/blove.txt.

17. Кон И. С. Социологические заметки о гомофобии и способах ее преодоления. – Режим доступу: http://sexology.narod.ru/info154.html.

18. Куприянова И. С. Уголовная субкультура как социальная детерминанта гомосексуального поведения мужчин в пенитенциарных учреждениях // Социальные, медицинские, психологические аспекты профилактики ИППП/ВИЧ/СПИДа в пенитенциарных учреждениях. Межрег. науч.-практ. конф., Саратов, 28 февраля 2002 г. Избр. материалы. – Саратов, 2002. – С. 30–33.

19. Любовь против гомосексуализма. Манифест. – Режим доступу: http://love-contra.org/index.php/about/manifesto/.

20. Львовские религиозные гомофобы привели на гетеро-парад малолетних детей. – Режим доступу: http://www.inoy.at.ua/news/2010-04-16-360.

21. Марценюк Т. Страх розмаїття: національні властивості толерантности і гомофобії // Критика. – 2009. – № 11–12 (145–146). – С. 10–13. – Режим доступу: http://krytyka.com/cms/front_content.php?idart=171.

22. Мастерс У., Джонсон В., Колодни Р. Основы сексологии. – М., 1998.

23. Мондимор Ф. М. Гомосексуальность: Естественная история / Пер. с англ. – Екатеринбург, 2002. – Режим доступу: http://psyworld.in.ua/load/72-1-0-155.

24. Позиция кандидатов в Президенты по геям. – Режим доступу: http://www.inoy.at.ua/news/pozicija_kandidatov_v_prezidenty_po_gejam/2010-01-15-304.

25. Понятие «гомофобия» в психологии. – Режим доступу: http://lgbtsodeistvie.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=63:-lr-&catid=48:2009-06-24-22-06-39&Itemid=76.

26. Права секс-меньшинств. – Режим доступу: http:// queerspirituality.wordpress.com / знания-сила / права /.

27. Правоохранители vs гомосексуалы: процесс пошёл. – Режим доступу: http: // www.inoy.at.ua / news / pravookhraniteli_vs_gomoseksualy_process_poshjol / 2009-10-05-274.

28. Свядощ А. М. Женская сексопатология. – СПб., 1998. – Режим доступу: http://obuk.ru/medicine/1720-a.-m.-svjadoshh-zhenskaja.html.

29. СМИ: В США активист организации, критикующей геев, был уличен в связи с мальчиком по вызову. – Режим доступу: http://korrespondent.net/strange/1073892.

30. Соблюдение прав человека в отношении ЛГБТ в Украине в 2008-2009гг. - Режим доступу: http: // www.helsinki.org.ua / ru / index.php?id =1274793484.

31. Українські гомосексуали і суспільство: взаємне проникнення. – Режим доступу: http://www.gay.org.ua/publication/index-u.htm.

32. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Пер. с франц. – М., 1996.

33. A Minority Report. – Режим доступу: http://www.humanrights-geneva.info/spip.php?article1357.

34. Adams H. E., Wright L., Lohr B. A. Is homophobia associated with homosexual arousal? // Journal of abnormal psychology. – 1996. – Aug. – Vol. 105, No 3. – P. 440–445. – Режим доступу: https: // www.psychologytoday.com / files / u47 / Henry_et_al.pdf.

35. Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity: Resolution 1728 (2010). – Режим доступу: http: // assembly.coe.int / Mainf. asp ? link = / Documents / AdoptedText / ta10 / ERES1728.htm.

36. Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity: Recommendation 1915 (2010). – Режим доступу: http: // assembly.coe.int / Mainf.asp?link= / Documents / AdoptedText / ta10 / ERES1728.htm.

37. Equal level of commitment and relationship satisfaction found among gay and heterosexual couples. – Режим доступу: http: // www.eurekalert.org / pub_releases / 2008-01 /apa-elo011708.php.

38. Expectations of romantic relationships: A comparison between homosexual and heterosexual men with regard to Baxter's criteria. – Режим доступу: http: // findarticles.com / p / articles / mi_qa3852 / is_199901 / ai_n8845504 / pg_7 / ?tag=content;col1.

39. Fone B. R. S. Homophobia: a history. – New York, 2000.

40. Garnets I., Herek G., Levy B. Violence and victimisation of lesbians and gay men: mental health consequences // Hate Crimes: Confronting Violence Against Lesbians and Gay Men / ed. by G. M. Herek and K. T. Berrill. – London, 1992.

41. Hate Speech. – Режим доступу: http: // dictionary.reference.com / browse / hate+speech/.

42. Herek G. M., Cogan J. C., Gillis J. R., Glunt E. K. Correlates of Internalized Homophobia in a Community Sample of Lesbians and Gay Men. – Journal Gay and Lesbian Medical Association. – 1998. – Vol. 2. – No 1. – P. 17–26. – Режим доступу: http: // psychology.ucdavis.edu / rainbow / html / JGLMApre.pdf

43. Holben L. R. What Christians Think about Homosexuality: Six Representative Viewpoints. – North Richland Hills, Texas, 1999.

44. Homophobia // http://en.wikipedia.org/wiki/Homophobia#cite_note-Webster-0. 45. Homophobia Hurts Everyone. – Режим доступу: http: // www.skeptictank.org / homohurt.htm.

46. Homosexuality and Hope. – Режим доступу: http: // www.cathmed.org / publications / homosexualityarticle.htm.

47. Hudson W. W., Ricketts W. A. A strategy for the measurement of homophobia // Journal of Homosexuality. – 1980. – Vol. 5. – P. 356–371.

48. International Day Against Homophobia Set For 17 May. – Режим доступу: http://bent.com/news/international_day_against_homophobia_set_for_17_may.php. 49. Jeffreys Sh. Anticlimax: a feminist perspective on the sexual revolution. – New York, 1991.

50. Katz J. N. The Invention of Heterosexuality // Socialist Review. – 1990. – 20 (1). – P. 7–34.

51. Kelly G. F. Sexuality Today: The Human Perspective / Updated 7th ed. – Boston, 2004.

52. Map of homophobic and transfobic hate crime/speech - hate map. – Режим доступу: http: // www.ilga-europe.org / content / download / 16551 / 107045 / version / 3 / file / hate+map.pdf.

53. Official Journal of the European Union C 306, 17.12.2007 - European Union. – Режим доступу: http: // bookshop.europa.eu/is-bin / INTERSHOP.enfinity / WFS / EU-Bookshop-Site / en_GB /-/ EUR / ViewPublication-Start?PublicationKey = FXAC07306. 54. Pleck J. H. The gender role strain paradigm: An update // A new psychology of men / R.F. Levant & W.S. Pol-lack (Eds.). – New York, 1995.

55. Plummer D. Homophobia and health: Unjust, anti-social, harmful and endemic // Health Care Analysis. – 1995. – Vol. 3, No 2. – P. 150–156. – Режим доступу: http://www.springerlink.com/content/7x65461m8u631177/.

56. Queer Theology: Rethinking the Western Body / G. Loughlin (Ed.). – Malden, Massachusetts, 2007. – Режим доступу: http: // depositfiles.com / ru / files / 70w9xhwhy. 57. Resolution on equal rights for gays and lesbians in the EC. – Режим доступу: http: // www.europarl.europa.eu / pv2 / pv2?PRG=CALDOC&TPV=DEF&FILE=980917&TXTLST=7&POS=1&SDOCTA=10&Type_Doc=RESOL&LANGUE=EN.

58. Safety in Our Schools Strategies for Responding to Homophobia. – Режим доступу: http://www.glhv.org.au/node/311.

59. Seidman S., Meeks C, Traschen F. Beyond the closet? The changing social meaning of homosexuality in the United States // Sexualities. – 1999. – No 2 (1). – P. 9–34.

60. South Africa to have gay weddings. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/2/hi/4487756.stm.

61. State-sponsored Homophobia. 2008. – Режим доступу: www.gaylawnet.com/ezine/crime/ILGA_2008.pdf.

62. Template: World homosexuality laws map. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Template:World_homosexuality_laws_map.

63. The Assemblies of God and Homosexuality. – Режим доступу: http://www.religioustolerance.org/hom_aog.htm.

64. The State of the World Atlas / D. Smith, Eight Ed. – London, 2008.

Микола Окса

Національні ґендерні цінності як основи виховання студенток

Стаття присвячена проблемі використання національних гендерних цінностей у вихованні студенток. Особистісна самоактуалізація жінки, зокрем, продуктивна професійна діяльність, можлива за умови збереження та втілення нею в життя її істинно ремінних ознак і цінностей.

This article is devoted to the problem of introducing national gender values in female students education. Woman's personal self-actualization especially effective professional activity, is possible in case of Keeping and implantation of her feminine characteristics and valuts.

Національне відродження та подальший розвиток духовної культури українського народу зумовили те, що з кожним роком все більше представниць так званої «слабкої статі» займають ключові посади керівників на підприємстві, в закладах культури й освіти тощо. Водночас треба констатувати, що й сьогодні статево-рольові пережитки значно ускладнюють професійне та особисте життя багатьох жінок. Однак слід нагадати, що в предків сучасних українців жінка традиційно займала гідне місце в громаді. У світлі цього корисно проаналізувати ґендерні уявлення староукраїнського суспільства про роль жінки як його представниці, а також визначити педагогічні можливості щодо використання національних цінностей українського народу в процесі виховання сучасних студенток вищих навчальних закладів.

Аналіз літератури свідчить, що гендерна проблематика посідає центральне місце в наукових працях багатьох учених: Т.Бендас, Ш.Берн, Є.Ільїна, І.Жеребкіної, Д.Колесова, І.Кона, М.Семченко, В.Симонова, А.Хрипкової та інших. У контексті нашого дослідження особливий інтерес представляють також наукові праці, в яких автори (Т.Говорун, В.Кравець, В.Павленко, С.Таллін та ін.) висвітлюють стародавні уявлення українського народу, в яких відображалося ставлення до жінки як члена громади.

Історичний аналіз стану жінки в староукраїнському суспільстві свідчить, що в ті часи до неї ставилися з великою повагою і вона мала набагато більше прав, ніж у більшості інших народів. Це, насамперед, підтверджують основні нормативи статево-рольової поведінки в староукраїнців, котрі відображені в українському фольклорі, мистецтві, побутовій звичаєвості. Вони суворо регламентували поведінку представників різної статі в шлюбно-сімейних стосунках і суспільному житті, забезпечуючи при цому соціальні права жінки. Дихотомічність функцій чоловіків та жінок не супроводжувалася дискримінацією жіночої статі та не була далекою від патріархальної моделі міжстатевих взаємин. Так, із літературних джерел відомо, що на староукраїнських землях не тільки юнаки, але й дівчата мали право на спадщину. Причому тут відбувався рівномірний розподіл батьківського майна між усіма дітьми, включаючи й дочок. Зокрема, у відомій пам'ятці культури часів Київської Русі «Правді руській» зазначається, що мати мала право передати власне майно тому сину, який краще піклується про неї, або доньці, яка її годує.

У наш час відбувається переосмислення багатьох аспектів людського життя, зокрема відмінностей статі щодо самореалізації особистості. Більшість людей орієнтацію на сім'ю та на творчість проявляють у напрямку активності та продуктивності особистості в цих сферах життєдіяльності. Тобто, якщо серед ціннісних орієнтацій людини домінує креативність, то і в житті вона здатна проявити більшу творчу активність і продуктивність. У таких людей вільний час присвячується творчим інтересам. Людина влаштовує своє життя залежно від тих цінностей, на які вона орієнтується. Це проявляється і в тих людей, котрі спрямовані більшою мірою на роботу, і в тих, котрі налаштовані на пізнання або на сім'ю [1].

На сучасному етапі розвитку суспільної свідомості жінка має право приймати багато рішень самостійно. Сьогодні вона спроможна

робити кар'єру нарівні з чоловіками, управляти підприємством, займатися політикою, присвячувати себе науці, забезпечувати сім'ю.

На початку XX століття проблема жіночого призначення привертала увагу й учених-біологів. Так, І.І. Мечников уважав, що прогресивний розвиток жінки здійснюється на шкоду її здатності до розмноження, виховання дітей, подібно до того, як посилена діяльність робочих бджіл, мурах і термітів є в подальшому наслідком їх безпліддя. На думку вченого доказом цього були Сполучені Штати. Адже жінки-янки з давніх пір турбуються про власний розвиток і досягли в цьому напрямі великих успіхів, проте це зашкодило здатності до розмноження й сімейного життя [3]. Судження вченого є актуальними й на початку третього тисячоліття.

Але вибір життєвого шляху є особистим рішенням кожної людини, він детермінується тими цінностями й установами, які домінували в тому оточенні, у якому виховувалася особистість. Сучасна система освіти характеризується тим, що більшістю педагогів є жінки, і тому необхідно, щоб вони були гармонійними й психологічно здоровими особистостями. Важливо, щоб у них був стан душевного благополуччя, який передбачає відсутність хворобливих психічних проявів, адекватність регуляції поведінки в умовах навколишньої дійсності, спілкування, діяльності.

Правильний вибір життєвих цілей – вирішальна умова психологічного здоров'я особистості. За допомогою процесів отримання та переробки інформації людина відображає внутрішній світ і власні стани. Відповідно, адекватне відображення психікою зовнішнього та внутрішнього світу є необхідною умовою адаптування людини до навколишнього середовища. Будь-які патологічні зміни психіки супроводжуються порушенням пізнавальної та емоційної інформації між особистістю й середовищем.

Таким чином, успішна організація життєдіяльності жінки та її психологічне здоров'я передбачають забезпечення оптимальних за змістом і обсягом інформаційних потоків. Уміння розшифрувати свій психічний стан і вплинути на нього, знання своїх сильних і слабких характерологічних особливостей, уміння адекватно оцінити рівень своїх фізичних і психічних можливостей – це все ознаки психологічно здорової особистості. Людина повинна вміти керувати своїм психічним здоров'ям, адже психологічне здоров'я учня або студента значною мірою детерміноване особистістю викладача та системою взаємовідношень між ними.[5].

Французькі психологи виділили три основні фази в житті жінки: соціалізація, накопичення інтелектуального та професійного досвіду; народження та виховання дітей; самоактуалізація, реалізація особистісного потенціалу.

Проте сьогодні можна констатувати той факт, що друга фаза, а саме: народження та виховання дітей - нерідко свідомо або несвідомо відторгається жінкою. Часто реалізація материнства відкладається на невизначений термін, оскільки самоактуалізація та реалізація особистісного потенціалу для жінки є вагомішою. Сучасні тенденції в соціумі представляють привабливою жінку з проявами маскулінності. Чоловічі риси характеру проявляються в професії, у сімейних стосунках, у спілкуванні. Прагнення домінувати, контролювати, бути діловою жінкою стає причиною для витіснення істинно фемінних ознак. Проте ще К.Г. Юнг уважав, що різниця між жінкою і чоловіком полягає в тому, що чоловік прагне досконалості, а жінка цілісності. У цьому і є помилка багатьох жінок: переймаючи на себе чоловічі функції, вони підсвідомо наслідують їхні прагнення. А природа жінки вимагає цілісності, рівномірного для її особистості поєднання фемінності й маскулінності.

Прихильники психоаналізу вважають, що суспільство повинно зробити сучасну жінку більш маскулінною, тобто дати їй можливість пізнати своє істинне Я. Певною мірою жінка завжди була в контакті зі своїм Я, але архетипу завжди потрібне нове пізнання. Жінка повинна по-новому відчути свою істинну природу, але не ідентифікуючи себе повністю зі своїми чоловічими рисами, а лише використовуючи легку маскулінність для того, щоб знову усвідомити свої фемінні характеристики. У протилежному разі це негативно впливає не лише на неї як на особистість, а й на культуру загалом. Адже саме ремінне начало набувало особливого значення в епохи культурних змін. Жодна культура не здатна до духовного відродження без материнської першооснови: для культури це навіть важливіше, ніж для окремої людини.

Необхідно зазначити, що для багатьох професій жінки народження нею дитини може сприяти удосконаленню її професійних якостей і навичок, що продуктивно відобразиться на особистісному рості жінки та її самоактуалізації. Зокрема, це сфера науково-педагогічної діяльності, де продуктивне материнство позитивно впливає на взаємодію жінки-викладача зі студентською та учнівською аудиторіями.

Коли ми говоримо про продуктивне материнство, то погоджуємося з думкою Е. Фромма щодо продуктивної любові, котра містить кілька складових: турботу, відповідальність, повагу і знання [4].

У материнській любові стосунки між двома партнерами є рівноправними, оскільки дитина безпорадна й залежить від матері. Щоб розвиватися, вона повинна ставати все більш незалежною, доки потреба в матері не зникне взагалі. Таким чином, взаємостосунки «матир - дитина» парадоксальні й деякої мірою трагічні. Вони потребують великої любові з боку матері, але саме ця любов повинна допомогти дитині відділитися від матері та стати повністю незалежною. Матері легко любити свою дитину до початку процесу віддалення, але багатьом не вдається одночасно любити дитину й дозволити їй стати повністю самостійною. Це свідчить про ірраціональну любов матері до дитини, що вказує на наявність глибинно-психологічних проблем у самої жінки, заручником яких стає її власна дитина.

Проте продуктивне, або раціональне, материнство аналізує та розвиває в жінки такі якості, як турботу (оскільки вона активно бере участь у розвитку й становленні щасливої людини), відповідальність (тобто мати відповідає за потреби дитини, котрі остання не може виразити), повагу (коли мати сприймає свою дитину об'єктивно, не переносячи на неї свої страхи й бажання). Продуктивна любов включає в себе також знання того, що дитина – окрема особистість, буде мати власні інтереси, власну сім'ю, власне життя. Прихильники психоаналізу виділяють такі материнські риси, як прояв уваги та співчуття; магічний авторитет фемінності; мудрість і душевне піднесення, що поширюється за межі формальної логіки; будь-який корисний інстинкт або імпульс; все, що називається добротою; все, що дає турботу та підтримку, сприяє розвитку й творчості.

На думку А. Менегетті, найважливішим у житті для жінки є її особистісний ріст. Але він можливий лише за умови звільнення жінки від внутрішніх перешкод. Наприклад, глибинна залежність дочки від матері заважає першій втілити свій потенціал, реалізувати свої можливості та пізнати себе відповідно до проекту життя. Жінка завжди сприймалася як продовжувачка роду, мати сімейства. Сьогодні вона не в змозі усвідомити своє духовне домінування побачити в собі особистість, розум. Жінка й досі ставить на перше місце гру в материнство й шлюбні стосунки.

Завести сім'ю, дітей, на думку А.Менегетті, завжди мило й приємно, але це не є абсолютною, первинною цінністю. Першість завжди належить абсолюту, тобто втіленню історії душі у світі, що дає можливість творити [4]. Але, на нашу думку, жінка, яка здатна до усвідомленого народження дитини, уже є творцем, адже творення породжує творення.

Реалізація материнства є найважливішим актом творення в людському житті. У цьому процесі людина трансцендує, долаючи межі власних можливостей, піднімається над пасивністю й випадковістю свого існування. Проте творення актуалізує цілеспрямованість та свободу, активність і турботу, адже людина зазвичай любить те, що створює [4].

На жаль, у сучасній Україні, коли дуже часто сумарна зарплата членів родини ледь дотягує до прожиткового мінімуму, багато дівчат заради зміни свого матеріального стану на краще готові пожертвувати важливими життєвими принципами та переконаннями. Проблема виховання в сучасних студенток почуття власної гідності, провідних морально-ціннісниих якостей, які повинні поєднуватися з високим професіоналізмом, набуває сьогодні особливої актуальності.

У цьому плані значний виховний ефект має ознайомлення дівчат із традиційними для української культури ґендерними цінностями і, у тому числі провідними для жінки особистісними якостями, доведення того факту, що в минулому староукраїнські жінки поважали себе й готові були боротися за своє кохання та щастя, яке вони вбачали не в купі грошей. Як свідчить наш досвід педагогічної роботи у ВНЗ, залучення студенток до пізнання ґендерних цінностей національної культури може ефективно відбуватися шляхом використання різних педагогічних засобів: ознайомлення дівчат із конкретними історичними документами, художніми творами тощо, в яких висвітлюється висока соціальна роль жінки в староукраїнському суспільстві; вивчення національних традицій і обрядів, творів народного мистецтва (пісень, казок, прислів'їв тощо), присвячених жінці як члену громади; організація дискусій із метою визначення традиційних для української жінки чеснот, обговорення шляхів їх формування та самовиховання в сучасних студенток як необхідної передумови для успішної особистісної самореалізації.

Таким чином, аналіз існуючої практики становлення жінки в сучасних умовах свідчить про необхідність формування у дівчат рис особистості, які допомагали б їм

адаптуватися до умов сьогодення. У цьому процесі важливу роль може відіграти ґендерна культура.

Література:

1. Андреева Т.В. Психология современной семьи. Монография – Апб.: Речь. 2005. – 435 с.
2. Менегетти А. Женщина третього тысячелетия / А.Менегетти. пер. с итальянского Славянской ассоциации ОНтопсихологии. Изд.2-е. – М.: ННБФ «Онтопсихология» . – 256 с.
3. Мечников И.И. 40 лет искания рационального мировоззрения. – М., 1913.
4. Фромм Э. Искусство любить / Э.Фромм. пер. с англ.; под. ред.. Д.А.Леонтьева. 2-е изд. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. – 224 с.
5. Чекалина А.А. Гендерная психология: Учебное пособие. – М.: «Ось-89», 2006. – 256 с.

Людмила Петришина

Ґендерна освіта у вищій школі: до проблеми впровадження і викладання

У статті розглянуті проблеми введення гендерних знань у навчальний процес у вищій школі.

The problems of introduction of gender knowledge to the educational process of high school are established in the article.

Одним з головних завдань системи освіти є сприяння становленню в Україні громадянського суспільства – суспільства рівних можливостей, політичних та економічних свобод. Саме освіта виступає важливим чинником і водночас гарантом індивідуального розвитку особистості, формує інтелектуальний і духовний потенціал країни з урахуванням її перспективних цінностей. Основні напрями вдосконалення освіти в умовах сучасних суспільно-політичних та культурних змін визначено Національною доктриною розвитку освіти України у XXI ст., законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», Державними національними програмами «Освіта (Україна – XXI ст.)», «Вчитель» та іншими. Серед пріоритетних напрямів удосконалення вищої освіти визначено забезпечення її відповідності сучасним вимогам і умовам розвитку суспільства, що, у свою чергу, вимагає пошуку нових форм і засобів навчання, оновлення структури та змісту навчання, розробки нових стратегій, введення в освітню сферу ґендерного компонента. Важливим кроком у вирішенні цих завдань є включення у навчальний процес ґендерної освіти як важливого складника соціалізації особистості.

Проблема досягнення рівності статей розглядається сьогодні як основа демократичного розвитку суспільства, гуманістичного змісту його політичної організації. Питання ґендерної рівності, формування ґендерної політики та її реалізації в життєдіяльності суспільства і, зокрема, в освітній сфері знайшли висвітлення в дослідженнях Т. Василевської, В. Гошовської, І. Грабовської, Н. Грицяк, Л. Кобелянської, О. Кулачек, К. Шевченко, Л. Смоляр та інших.

Упровадження ґендерної освіти у вищій школі є одним із важливих складників підготовки висококваліфікованих та конкурентноздатних фахівців в умовах демократизації українського суспільства та його загальноєвропейської спрямованості. Проте належного місця в навчальному процесі вищої школи ґендерна освіта ще не знайшла. Проблеми впровадження такого показника сучасного цивілізованого мислення студентів потребують дослідження й узгодження з міжнародними стандартами, подолання ґендерних стереотипів щодо ролі жінки й чоловіка в суспільстві. Особливо це стосується жіночої молоді.

Від активної позиції жіноцтва, соціального самовідчуття, світогляду, ставлення до державних і громадських справ значною мірою залежить стабілізація політичного, соціально-економічного розвитку, забезпечення миру та злагоди в суспільстві. Сьогодні жінки все більше прагнуть брати активну участь у суспільно-громадському житті і в державній політиці. Цьому великою мірою сприяло проголошення в Україні одним із найважливіших принципів державної політики досягнення паритетного становища жінок і чоловіків шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок та чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України.

Чинне законодавство, починаючи зі ст. 24 Конституції України, гарантує жінкам рівноправність у всіх сферах діяльності: у громадсько-політичній і культурній роботі, у здобутті освіти та професійній підготовці, у праці та винагороді за неї. Державою передбачені спеціальні заходи щодо охорони праці та здоров’я жінок, встановлення

пенсійних пільг; створення умов для гармонійного поєднання праці з материнством [1]. Відповідні статті Кодексу про шлюб та сім'ю, Кодексу законів про працю України, Кримінального, Цивільного процесуального, Житлового кодексів, законів «Про зайнятість населення» та інших законодавчих актів, положення яких відповідають міжнародній Конвенції «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», становлять підґрунтя для досягнення ґендерної рівноваги у суспільстві на засадах реалізації політики рівних прав і можливостей всіх громадян.

Ще у квітні 2003 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову «Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003 – 2015 роки», яка акцентує увагу на необхідності сприяння рівноправній участі жінок у процесі прийняття рішень на всіх рівнях, включення ґендерних аспектів до національних програм і стратегій. Свідченням нагальної необхідності широкого вивчення ґендерної проблематики стали матеріали парламентських слухань Верховної Ради України «Становище жінок в Україні: реалії та перспективи» (9 червня 2004 р.) і «Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження ґендерного насильства», «Рівні права та рівні можливості в Україні: реалії та перспективи» (21 листопада 2006 р.).

Важливою віхою на шляху розбудови демократичного суспільства, подолання ґендерної нерівності в Україні став Закон України 2005 р. «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», який набув чинності з 1 січня 2006 р. [2]. Закон відповідно до чинної Конституції України закріпив положення щодо забезпечення навчальними закладами рівних умов для дівчат і юнаків під час вступу до ВНЗ, оцінки знань, надання грантів, позик студентам; підготовку та видання підручників, навчальних посібників, вільних від стереотипних уявлень про роль жінки та чоловіка; виховання культури ґендерної рівності, рівного розподілу професійних і сімейних обов'язків. Для центрального органу виконавчої влади з питань освіти і науки Закон України визначив завдання щодо забезпечення проведення експертизи навчальних програм, підручників і навчальних посібників для навчальних закладів з метою з'ясування їх відповідності принципу забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків. Було проголошено про обов'язкове включення до навчальних програм вищих навчальних закладів, курсів перепідготовки кадрів для викладання дисциплін щодо питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків, та факультативне вивчення правових засад ґендерної рівності на основі гармонізації національного і міжнародного законодавства [2].

Як бачимо, в плані законодавчого забезпечення ґендерної рівності Україна не поступається світовій спільноті. На державному рівні були прийняті також відповідні постанови Кабінету Міністрів, які декларують принцип ґендерної рівності, пропонують його впровадження в усі сфери громадського життя через систему навчання та виховання, і в першу чергу - через освіту. З урахуванням результатів наукових досліджень, проведення ґендерних слухань у Верховній Раді була розроблена Державна програма з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 р., що сприяла зростанню актуальності ґендерної освіти на всіх рівнях навчання й особливо у вищій школі [3]. На початку вересня 2007 р. при Кабінеті Міністрів України було створено Міжвідомчу раду з питань сімейної, ґендерної політики, демографії та протидії торгівлі людьми. У міністерствах та відомствах запрацювали ґендерні робочі групи, покликані сприяти адаптації стандартної методології до застосування в конкретних сферах діяльності кожного ключового міністерства. Передбачалася також участь ґендерних експертів у підготовці проектів ґендерної політики для різних сфер діяльності.

Міністерство освіти і науки з метою виконання Державної програми з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві розробило низку заходів, серед яких важливе місце належить Наказу Міністерства освіти і науки № 839 2009 р. та діям щодо впровадження принципів паритетної демократії в освіту. План заходів МОН передбачає введення курсів з ґендерної рівності у вищих навчальних закладах; розширення мережі та активізацію діяльності освітніх і дослідницьких ґендерних центрів, лабораторій; здійснення анкетування для вивчення доцільності впровадження ґендерного компонента у зміст вищої освіти та узагальнення його результатів; створення банку даних методичного забезпечення ґендерних курсів; організацію проведення ґендерного аналізу кадрового забезпечення вищих навчальних закладів за галузями знань; дослідження теоретико-методологічних аспектів механізмів формування ґендерної політики шляхом

залучення до цієї роботи наукових підрозділів вищих навчальних закладів; запровадження тренінгових програм для педагогічних працівників системи освіти з питань ґендерної рівності; створення мережі національних тренерів з питань упровадження ґендерних підходів в освіту; забезпечення обговорення питань ґендерної рівності при проведенні заходів для лідерів студентського самоврядування; участь у розробленні для різних верств населення інформаційно-просвітницьких програм з подолання ґендерних стереотипів і формування ґендерної культури в українському суспільстві.

Проте задекларовані завдання щодо досягнення ґендерної рівності залишаються далекими від реального життя. Дотепер фактично відсутній реальний дієвий механізм забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у всіх без винятку сферах, у тому числі в галузі освіти та науки. Між законодавчим забезпеченням рівноправності та реальністю існують значні розбіжності. Так звана скляна стеля для жінок залишається непорушною. Дискримінація за ознакою статі спостерігається в усіх сферах життя українського суспільства. В органах законодавчої влади жінки становлять 8,5 відсотків, у великому промисловому бізнесі жінки обіймають лише два відсотки посад, серед власників середнього та малого бізнесу – 20 відсотків. Заробітна плата жінок майже на третину менша, ніж чоловіків, безробітних жінок значно більше, ніж безробітних чоловіків, пенсія жінок, за прогнозом, через 20-30 років становитиме в середньому 40-45 відсотків пенсії чоловіків. Жінка працює фактично на 4-6 годин більше, ніж чоловік. Праця в домашньому господарстві не враховується як продуктивна. Разом з тим, у країні дуже загострилися проблеми чоловіків. Чоловіче безробіття зростає швидшими темпами, ніж жіноче. Тривалість життя чоловіків на 10-12 років менша від тривалості життя жінок, що несприятливо впливає на суспільство [3]. Стресові ситуації складніше переносити чоловікам, про що свідчить смертність чоловічого населення у віці 28-46 років (перевищує жіночу в 4 рази).

Крім того, слід відмітити значний вплив ґендерних стереотипів та упереджень, живучість риторики щодо «берегині домашнього вогнища», що гальмують формування ґендерної культури як складника системи демократичних цінностей нашого суспільства. Навіть такий неповний перелік проблем свідчить про необхідність наукового обґрунтування комплексу заходів для розв'язання ґендерних проблем, упровадження на всіх рівнях ґендерної освіти. Цього вимагає виконання Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», досягнення цілей світового розвитку, проголошених Декларацією тисячоліття ООН, серед яких одна з основних – досягнення рівності жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності [4].

Останнім часом ґендерна освіта набуває все більшої актуальності. Цьому сприяють наукові дослідження, що опираються на нову методологічну базу та концептуальний апарат й сконцентровані категорією «ґендер». Ґендерні дослідження започатковані наприкінці 60-х — початку 70-х років XX ст., коли вчені-гуманітарії низки цивілізованих країн дійшли висновку про те, що стать може бути одним з інструментів соціальної детермінації [5, с. 45]. Згодом ґендер як один із базових вимірів соціальної структури суспільства став застосовуватися поряд із такими соціально-демографічними та культурними характеристиками, як клас, етнос, вік та інші. Формування ґендерної свідомості на рівні особистості підтримує її соціально-рольовий статус, визначає соціальні можливості в освіті, професійній діяльності, суспільному виробництві.

Нова постановка питання щодо поняття статі виявилася пріоритетною в переосмисленні наукових підходів у гуманітарних науках, серед яких першими були соціологія, демографія, юриспруденція, педагогіка, лінгвістика, психологія, які в буквальному розумінні «виявили» стать, зацікавилися нею й тим, як вона може впливати на життя індивіда та особистості. Згодом, у 1970-х рр., ґендерні проблеми постали в центрі уваги істориків.

Формуванню ґендерної історії на Заході сприяв цілий ряд соціальних факторів, провідним серед яких був молодіжний рух, у тому числі й так звана «студентська революція» та «друга хвиля» фемінізму. Наприкінці 1970-х – початку 1980-х років розпочалися ґендерні дослідження як міждисциплінарний напрям гуманітарних знань – gender studies. Їх появу спричинив значною мірою процес «академізації фемінізму» та активізації теоретичного пошуку представників «жіночої історії». Науковці прагнули вийти за межі вже сформованого описового підходу, що відновлював історичну наявність жінок. Водночас це був прояв несприйняття аналітичних моделей неомарксистського трактування, запропонованого феміністськими теоретиками середини 1970-х років для дослідження альтернативного життєпису та досвіду жінок різних соціальних

груп. Ґендерна історія започаткувалась як складник нових за змістом і методологією вивчення ґендерних студій, теоретична основа яких була закладена в знаменитій роботі Джоан Скотт «Ґендер: корисна категорія історичного аналізу» (1986). У цій праці було визначено чотири групи соціально-історичних підсистем, які доречно було б піддавати «ґендерній експертизі»: 1) комплекс символів і образів, що характеризують чоловіка та жінку в культурі; 2) комплекс норм – релігійних, педагогічних, наукових, правових, політичних; 3) соціальні відносини та інститути, які формують ці норми; 4) проблеми, пов'язані із суб'єктивним сприйняттям та самоідентифікацією особистості [6].

Термін «ґендер» як визначення соціальних проявів статевої приналежності в радянській науці фактично не вживався. У вітчизняній науковій літературі цей термін набув популярності з другої половини 90-х років XX ст. Тоді ж і були започатковані в Україні ґендерні дослідження як науковий напрям гуманітарних і соціальних дисциплін. Все більшої актуальності ґендерні студії набувають в історичній науці.

Питання емансипації жінки, зміни її статусу, участі в суспільних рухах, ролі в державотворчих процесах тією чи іншою мірою досліджувалися в контексті історії України з другої половини XIX ст. Праці з «жіночої» проблематики зробили помітний внесок в історичні знання, сприяли становленню сучасних жіночих і ґендерних досліджень. Проте ці напрацювання дотепер залишаються поза навчальним процесом, а нові підручники, навчальні посібники, методичні розробки продовжують висвітлювати здебільшого суто «чоловічу» історію.

Застосування ґендерного підходу в методиці викладання навчальних дисциплін, особливо гуманітарного циклу, сприяє формуванню нового світобачення та світосприйняття, оригінальність якого визначається особливостями, зумовленими глобалізацією сучасного життя. Ґендерний підхід передбачає вивчення традицій і норм, які визначають місце та роль чоловіків і жінок в українському суспільстві, вилучення із системи освіти ґендерних стереотипів та упереджень. Нагальною необхідністю на сьогодні є включення ґендерних аспектів до державних програм розвитку освіти як пріоритетних; уведення у вищих навчальних закладах спеціальних предметів і спецкурсів з ґендерної проблематики з урахуванням специфіки підготовки фахівців; подання ґендерно збалансованої інформації в підручниках та освітніх програмах; розробка відповідних навчальних програм, методичних посібників, підручників для різних типів навчальних закладів; сприяння розвитку освіти без ґендерної упередженості, включення питань з ґендерної обізнаності та чутливості в навчальний і виховний процес до всіх ланок системи освіти.

В Одеському державному економічному університеті викладається курс «Ґендерознавство», спрямований на те, щоб ознайомити студентів з основними поняттями, науковими підходами та напрямами ґендерної теорії; паритетної політики, сформувати розуміння її важливості як організаційного принципу; дати знання щодо основних наукових підходів, концептуалізації інформації з ґендерних питань; показати можливості застосування ґендерної теорії та методології для досягнення цілей сталого економічного розвитку України. Викладання курсу передбачає оволодіння студентами знаннями з проблем: ґендер в історії світової та вітчизняної суспільно-політичної думки; формування ґендерної політики; інституційні механізми забезпечення ґендерної рівності в Україні; становлення та розвиток жіночого руху як ідеології та практики суспільних змін; ґендерна рівність як важливий чинник забезпечення сталого економічного розвитку; ґендерна політика у соціальній сфері українського суспільства; ґендерні особливості сучасної сім'ї; ґендерний підхід – важливий чинник демократизації освіти та науки.

Ґендерознавство визначається як система знань про соціальний статус жінок і чоловіків, їхні стосунки в процесі самоорганізації власного життя та самоуправління. Курс сприяє виробленню адекватної ґендерної стратегії і тактики; поширенню ґендерних знань і визначенню основних напрямів підвищення ґендерної культури. Студенти з великим зацікавленням ставляться до проблем формування у суспільстві рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в всіх сферах життєдіяльності суспільства, особливо політики, економіки, соціальних відносин. Ґендерознавство вивчають із захопленням, творчо підходять до дослідження дискусійних проблем.

Проте слід ураховувати, що в системі освіти ґендерні нововведення не завжди сприймаються однозначно. Зневажливе ставлення до ґендерної проблематики та її досліджень, що проводяться завдяки професіоналізму та ентузіазмові жінок-учених, на жаль, залишається болючою проблемою. Міждисциплінарний характер ґендерних досліджень зумовлює їх залежність

від теоретичних засад та методологічних стандартів, прийнятих у тій чи іншій сфері. Годі й сподіватися, що найближчим часом ґендерознавчі дисципліни стануть нормативними. Вітчизняні університети неохоче йдуть на створення наукових ґендерних центрів, які б стали дослідницькими базами розвитку цього напряму в сучасній науці.

На сучасному етапі розвитку освіти, оновлення її змісту й технологій навчання важливо вчасно усвідомити нагальну потребу в узагальненні ґендерних знань, їх важливу роль у гармонійному розвитку особистості, демократизації суспільства.

Література:

1. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 141.

2. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005 року // Відомості Верховної Ради України – № 2866-IV.

3. Державна програма з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1834; Концепція Державної програми з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві на 2006-2010 роки // Офіційний вісник України. – 2006. – №27. – С.109–111.

4. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй. Схвалена резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 р. //Ґендерні аспекти державної служби: Монографія /М. Пірен, Н. Грицяк, Т. Василевська, О. Іваницька; За заг. ред. Б. Кравченка. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 245 – 252.

5. Пушкарёва Н. Ґендерная теория и историческое знание / Наталья Пушкарёва. – СПб. : Алетейя ; АНО «Женский проект СПб», 2007. – 496 с.

6. Scott J. Gender: a Useful Category of Historical Analysis // American Historical Review. – № 5. – V. 91. – 1986. – P. 1053–1075.

Ольга Плахотнік

Шкільні "гендерні уроки" як дзеркало української ґендерної політики

Метою статті є соціально-філософський аналіз власне ідеї "ґендерних уроків", її методологічного обґрунтування та практичного втілення в українських закладах середньої освіти. Отримані результати співвідносяться авторкою із загальними тенденціями української ґендерної політики. У висновку авторка наполягає, що численні недоліки в процесі впровадження практики "ґендерних уроків" є системним відображенням недосконалості української державної ґендерної політики.

This article is aimed to social-philosophical analysis of school "gender lessons" idea, its methodological ground and the process of its practical implication in Ukrainian schools. The results of analysis have been correlated with common tendencies of Ukrainian state gender policy. The article concludes that the limitations of the "gender lessons" practices reflect the system weakness of Ukrainian state gender policy at all.

У вересні 2007 року Програма рівних можливостей ПРООН у співробітництві з Міністерством освіти і науки та Міністерством сім'ї, молоді і спорту оприлюднила нову ініціативу: провести Урок ґендерної грамотності для школярів усіх рівнів середньої освіти. Мета уроку – «зробити внесок в утвердження в середовищі учнівської молоді та серед дорослих світогляду, позбавленого ґендерних стереотипів, спрямований на подальшу демократизацію навчально-виховного процесу» [14]. І далі: «наскрізною педагогічною ідеєю Уроку є забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в демократичному українському суспільстві» [14].

ПРООН не лише запропонувало цю ідею, але й підтримало її методично: були розроблені й надруковані спеціальні ілюстровані посібники для школярів, а також методичні вказівки для вчителів щодо проведення Уроку гендерної грамотності (останні викладено у вільному доступі на веб-сайті Міністерства освіти і науки). Державна програма з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року [5], а також Наказ МОН № 836 від 10 вересня 2009 р. [8] містять положення про те, щоб проводити Уроки ґендерної грамотності (далі в цій статті – «гендерні уроки») щорічно.

Незважаючи на те, що на момент написання цього тексту ґендерні уроки повинні були проводитися вже три роки поспіль, нам не вдалося знайти детальних звітів або спроб аналітичного осмислення цієї практики. Тому можна цілком погодитися із зауваженнями Т.О. Дороніної, що «про проведення цих уроків звітувалися, але що це

були за уроки? Хто їх проводив? Чи достатньо повно та правильно самі вчителі розуміються на гендерних проблемах? Чи не можуть призвести ці „благі наміри" до протилежного результату – замість корекції та подолання до ще більш міцного укорінення стереотипів та хибних уявлень?» [6, с.62]. Отже, метою цієї статті є соціально-філософський аналіз ідеї ґендерних уроків та її втілення в українських закладах середньої освіти; співвіднесення отриманих результатів із загальними тенденціями української ґендерної політики.

Почати слід з детального розгляду власне концепції, викладеної в методичних вказівках для вчителів щодо проведення Уроку ґендерної грамотності [7] (далі – Методичні вказівки). Вступна частина цього документа містить розлоге обгрунтування необхідності ґендерних перетворень в Україні в контексті спрямованості української політики до європейських цінностей демократії та справедливості. Тим самим стверджується, що в основу української ґендерної політики покладено концепт ґендерного мейнстрімінгу. Проте варто зазначити, що останній є й залишається наскрізь проблематичним із філософсько-методологічнго погляду зору.

Власне, еволюція терміна «ґендер» в західній соціальній теорії закономірно наближається до того, щоб відійти від традиційної статевої дихотомії чоловічого/ жіночого з метою позначення феномена статевої плюральності в сучасній структурі ґендерних ідентичностей. Проте гендерний мейнстрімінг має на меті дещо протилежне до ґендерної теорії: якщо остання прагне до проблематизації (аж до повної деконструкції) категорії статі (а згодом – в трансгендерній теорії – і ґендеру) як такої, то ґендерний мейнстрімінг, навпаки, жорстко закріплює ці категорії, зводячи їх до біологічної статі й фіксованого ґендерного суб'єкта в есенціалістському розумінні поняття ґендеру. Саме тому концепт і політика ґендерного мейнстрімінгу стали об'єктом обґрунтованої критики з боку ґендерних/ феміністських теоретиків [12, 17, 18], адже така політика призводить до посилення гегемонного протистояння «чоловік» - «жінка», в той час як відмінності між іншими групами населення фактично нівелюються.

Отже, вже вступна частина Методичних вказівок може бути піддана певній критиці із суто методологічного погляду – як, власне, й українська гендерна політика загалом [11].

Щодо питань методики, то в Методичних вказівках зазначається, що «проведення Уроку ґендерної грамотності потребує, з одного боку, достатньої поінформованості педагогів, котрі їх проводитимуть, а з іншого - оптимальної методичної побудови заняття, опори на практичний життєвий досвід школярів різних вікових груп, опанований ними навчальний матеріал, урахування вікових особливостей учнів тощо» [7]. Наведене зауваження є слушним, проте наявний стан речей щодо ґендерної компетентності вчителів становить проблему, про яку йдеться далі.

У методичних вказівках рекомендується «до підготовки та проведення Уроку ґендерної грамотності доцільно залучити регіональні центри ґендерної рівності, педагогів-випускників міжнародних програм обмінів з ґендерних питань, представників органів державної влади та самоврядування, представників батьківської громадськості, дослідників, науковців, представників громадських організацій, які мають відповідний досвід тощо». [7]. Абсолютно погоджуючись із цією ідеєю, доводиться лише пожалкувати, що до сьогодні залишається невідомою міра участі перерахованих категорій експертів у проведенні ґендерних уроків. У реальній продуктивності такого шляху, як запрошення «гостьових експертів», ми з колегами мали можливість переконатися на власному досвіді [9].

Наступний фрагмент Методичних вказівок містить напрочуд влучне й справедливе побажання: «Вкрай важливо, щоб Урок ґендерної грамотності не став разовим заходом, а органічно вписався в систему навчально-виховної діяльності педагогічного колективу чи, щонайменше, поклав початок новим стосункам між учнями, учнями та вчителями, поміж вчителями та батьками на засадах ґендерної толерантності». [7].

Ось тут знову час подумати про сучасні реалії не лише щодо ґендерної компетентності вчителів, але й соціальної архітектури школи як освітнього закладу. Чи здатний такий урок принести реальний ефект в умовах «освітньої машини», в котрій домінує статево-рольовий підхід і котра щодня репродукує ґендерні стереотипи й патріархальні системи влад?

Тут доречно згадати ідеї М. Фуко, який показав, що в модерну епоху шкільний простір функціонує як механізм навчання й водночас нагляду, покарання або заохочення. Саме шкільний клас, за Фуко, є прикладом дисциплінування індивідуалізованих тіл через припис їх до певних місць (в ряди і за партами): за допомогою цього учні класифікуються і включаються до систем владних відносин [16]. Тому шкільний простір, наскрізь пронизаний

дисциплінарними відносинами, є дуже резистентним до критичних чи деконструктивних ідей – а ідея ґендерної рівності, поза сумнівом, є саме такою.

Аналізуючи далі Методичні вказівки, мусимо сказати, що розділ «Базова інформація для вчителя», на жаль, написаний занадто складно й заплутано. Орієнтуючися на нього, пересічний учитель навряд чи зможе розібратися в хитросплетіннях ґендерної теорії, а отже, навіть добросовісно організувавши гендерний урок, буде спиратися на власний досвід і власне (переважно буденне) розуміння ґендерної проблематики. Три ключові поняття, запропоновані Методичними вказівками («ґендер», «ґендерна рівність» та «ґендерна рівноправність»), й подальший екскурс в історію проблеми прав жінок явно переводять розмову в площину специфічного юридичного дискурсу, що вочевидь здатний заплутати й налякати не лише учнів, але й учителів. У той же час переважна опора на законодавчі аспекти проблеми не дозволяє вчителям «побачити» сексизм у повсякденному житті – а отже, показати його учням.

Крім того, цей розділ містить низку відверто біодетерміністських («поняття *ґендер*, на відміну від *статі*, яка визначається фізіологією людини, визначає відмінності в поведінці жінок і чоловіків» [7]), а також методологічно хибних (застарілих) положень (наприклад, «поняття „ґендер" вживається як щодо жінок, так і щодо чоловіків» [7]).

Але найголовнішою вадою Методичних рекомендацій є те, що опис психолого-педагогічних аспектів проведення ґендерного уроку ґрунтується на методологічній мішанині статево рольового й гендерного підходів. Це очевидно для фахівця, проте рядовий учитель, скоріше за все, прочитає в цьому розділі те, що відповідає його/її вже усталеному світоглядові. Дуже ймовірно, що прочитаються (й потім репродукуються) саме статево рольові установки – як звичні, зрозумілі й усталені в культурі та суспільній свідомості.

Отже, наведений аналіз рекомендацій до проведення Уроку ґендерної грамотності в загальноосвітніх навчальних закладах показує, що цей документ є дуже недосконалим у теоретико-методологічному аспекті. Чи вплинула ця обставина на практичний результат?

Як уже зазначалося, детальних звітів про проведені гендерні уроки у відкритому доступі знайти важко. Але й поодинокі винятки є досить красномовними, оскільки свідчать про надвичайну методологічну аморфність проведених заходів. Так, наприклад, на веб-сайті однієї з харківських шкіл читаємо: «29 вересня в усіх класах школи пройшли уроки ґендерної грамотності, на яких за допомогою рольових ігор, дебатів, дискусій, створення колажів проходило формування *правильної гендерної взаємодії*» [13] (курсив наш). Очевидно, що за методологічно контроверсійним словосполученням «правильна ґендерна взаємодія» може критися найширший діапазон світоглядних позицій – отже, що саме формувалося на ґендерних уроках, ми не знаємо.

Інший приклад: 10 вересня 2007 року урок ґендерної грамотності в середній загальноосвітній школі №78 м. Києва був проведений Міністром України у справах сім'ї, молоді та спорту. Ось які слова міністра наводить газета «Молодіжна правда»: «Молодь, озброєна сучасними знаннями, яка по-новому дивиться на світ, зможе довести ґендерні перетворення до *логічного завершення*» [15] (курсив наш). Який стан суспільства має на увазі державний службовець, говорячи про «логічне завершення ґендерних перетворень»? Як розуміє це пан міністр – і як розуміють його вчителі й учні?..

Доводячи методологічну хибність наведеного твердження, можемо навести цитату з нещодавної монографії «Мейнстрімінгуючи політику: ґендеровані практики та феміністська теорія»: «Для того, щоб підвищити цю ефективність [ґендерного мейнстрімінгу], ми вважаємо, що моделі ГМ мають інкорпорувати бачення ґендеру радше як дієслова, а не як іменника (*a view of gender as a verb rather than as a noun*), тобто змістити фокус зі статичної категорії ґендеру на процеси ґендерування. Ми аргументуємо, що такий зсув дає змогу 1) інкорпорувати феміністську онтологію тілесності; 2) акцентувати розуміння гендеру як незакінчуваного процесу: з точки зору тих, хто розроблює і впроваджує ґендерну політику, цей процес є завжди неповним і частковим» [18, с. 90].

Як же проводили ґендерні уроки насправді? Боюся, про це ми можемо дізнатися лише опосередковано. Наприклад, за словами викладачки одного з обласних науково-методичних інститутів безперервної освіти, ситуація з проведенням ґендерних уроків така: «листи про проведення уроків ґендерної грамотності й методичні вказівки прийшли в РВНО. Чи отримали їх учителі — невідомо: усе залежить від того, як працює бюрократична машина по передачі цих матеріалів у школи» [1]. І далі: «як правило, такий урок проводиться дуже приблизно;

інший варіант — згідно з методичними вказівками [Міністерства], але й там учитель все одно виходить із власного досвіду; третій варіант — взагалі не проводять. Скажуть, що проводили, можуть провести конкурс малюнків, наприклад... що-небудь таке. Тобто відписка і все…» [1].

Дещо точніші дані щодо факту проведення й реальної ефективності ґендерних уроків можна отримати через опитування школярів (або студентів – як учорашніх школярів). За даними дослідження ГІАЦ «Крона» 2009 року, лише 1% всіх респондентів (студентів 1-5 курсів) брали участь у такому шкільному уроці. Це були лише першокурсники/ ці (що природно, бо лише вони встигли «застати» перший Урок ґендерної рівності в 2007 році), проте лише 5% з опитаних студентів і студенток першого курсу (тобто вчорашніх школярів) згадали про Урок ґендерної рівності [3, с. 38]. Навіть беручи до уваги «коротку пам'ять» першокурників щодо шкільного досвіду, наведений показник є аж надто невтішним для оцінки ефективності ґендерних уроків.

Інший бік цієї ж проблеми полягає в тому, що проведення ґендерних уроків покладене переважно на шкільних учителів: отже, вони повинні мати достатній рівень знань про сутність ґендерної політики й бути ґендерно-чутливими. Ґендерна чутливість передбачає спеціальну рефлексію вчителя — її /його здатність усвідомлювати, яким чином зміст навчання, а також використані форми й методи викладання впливають на формування систем нерівностей, зокрема ґендерних нерівностей у нашому суспільстві. Водночас ґендерна чутливість є здатністю розпізнавати й протистояти проявам сексизму в навчальному процесі. Згідно з Б. Реардон, ґендерна чутливість або «ґендерна справедливість» ("gender justice") складається із: (1) ґендерної компетентності й (2) здатності до конструктивного реагування на випадки й прояви ґендерної дискримінації [19].

Останніми роками в Україні була проведена низка досліджень ґендерної компетентності й чутливості вчителів. Так, за результатами дослідження О. Кисельової та Н. Мусієнко, вчителі часто переконані, що ґендерна політика в освіті означає акцентування статевих відмінностей учнів у навчальному процесі («дівчаток навчати як дівчаток, хлопчиків – як хлопчиків») [2, с. 108].

Схожі дані наводить Т.О. Дороніна: «Спілкування з учителями на курсах підвищення кваліфікації доводить, що вони дуже далекі від самого сприйняття ґендерної тематики, а чимала частка викладачів відзначається патріархальною свідомістю, що властиве українському суспільству. Найчастіше вчителі схильні пояснювати маргінальне становище жінок культурною традицією, яка на рівні побутової свідомості все ще сприймається як „норма", а всі спроби його виправлення (чи коригування) викликають роздратування, нерозуміння та розглядаються як замах на сформовану систему статевих взаємин і, насамперед, на традиційний статус сім'ї» [6, с. 62].

Дослідження ґендерної компетентності вчителів соціогуманітарних дисциплін середньої та старшої школи, проведене мною та С. Губіною [10], засвідчило: поширеність та стійкість ґендерних стереотипів та упереджень серед учителів є досить високою. Майже половина опитаних учителів упевнені, що «дівчат треба готувати передусім до ролі матері й господині, а хлопців – до професій, здатних забезпечити сім'ю матеріально», і що «стать дитини визначає, про що з ним/ нею говорити, що радити, що дарувати, й т.п.». Більше ніж третина вчителів поділяють думку, що «основне призначення жінки – бути гарною дружиною та матір'ю» [10, с. 68-70]. Очевидно, що наведені установки не сприяють розвитку ґендерної чутливості вчителя, а навпаки, призводять до (подекуди неусвідомлених) сексистських висловлювань і практик щодо школярів та інших людей.

Це саме дослідження показало, що 30% опитаних учителів не бачать ніякої дискримінації за ознакою статі в сучасному українському суспільстві; майже половина опитаних (46%) ніколи не чули про Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків» [10, с. 71].

Але найцікавішим в контексті цієї статті є питання щодо Уроків ґендерної грамотності, яке ставилося в пропонованому дослідженні. Важливо, що нашими респондентами були вчителі історії і права, англійської, української, російської мови, української та зарубіжної літератури: соціогуманітарна спеціалізація вчителів є найсприятливішою передумовою для того, щоб саме їм доручити проведення ґендерних уроків. На жаль, лише 15% з числа опитаних учителів самі проводили гендерні уроки.

У той же час більше ніж третина (36%) вчителів зазначили, що вперше чують про такі уроки! Дещо менше (27%) опитаних учителів засвідчили, що чули дещо про ґендерні уроки, але не певні, що проводилися такі уроки в їхній школі [10, с. 73].

Наведені показники є, на нашу думку, кричущими, адже опитування проходило у вересні – жовтні 2009 року, коли ґендерні

уроки в українських школах уже мали пройти двічі, а то й тричі (в 2007, 2008 та 2009 рр.). Це може свідчити про те, що ґендерні уроки могли реально не проводитися, а звіти – фальсифікуватися; або про те, що навіть у разі проведення такі уроки не стали предметом широкого обговорення в педагогічному колективі.

Отже, очевидно, що дотепер проведення ґендерних уроків в українських школах є переважно симулятивним – з причин, що вже проаналізовані вище. Залишається питання: яким же чином співвідноситься описана практика проведення ґендерних уроків з основним руслом української ґендерної політики взагалі?

Так, Т.О. Дороніна в уже згадуваній роботі пише, що ми «можемо констатувати існування суттєвого розриву між державним баченням злободенності проблеми для суспільства та практикою впровадження ґендерної освіти в навчальних закладах» [6, с.63]. Спробуємо зараз довести дещо інше: в симуляції ґендерних уроків, як у дзеркалі, відбивається наскрізно симулятивна українська ґендерна політика.

Незважаючи на те, що державна ґендерна політика в Україні набуває нині все більшого прискорення, все ще бракує серйозних аналітичних досліджень її перебігу. Але ті поодинокі спроби аналізу, що все ж зосереджені на вказаній проблемі, одностайні в критиці як планування, так і процесів імплементації ґендерної політики як на державному рівні, так і в регіонах.

Так, аналізуючи звіти щодо стану виконання Державної програми з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві на 2007 – 2010 рр., науковці Державного інституту розвитку сім'ї та молоді вважають, що міністерства виконання Державної програми ще не розпочали.

Заходи, які ними ініціюються, мають ситуативний, разовий характер, зорієнтовані скоріше на необхідність прозвітувати, аніж на послідовне впровадження ґендерної політики в діяльність галузей» [4, с. 47].

І далі: «Діяльність у цьому напрямі ще не розпочалася в повній мірі. Реалізація положень Державної програми має несистематичний та непослідовний характер» [4, с. 47].

Характерно, що процитоване дослідження зауважує також методологічні помилки та неоднозначності в потрактуванні ґендерної політики: «Чи не найдетальніше і найчастіше згадувані у звітах культурно-мистецькі заходи насправді пов'язані з досить обмеженим колом ролей жінки - красуня, мати, берегиня сімейного вогнища - тобто із сімейним приватним життям і не торкаються професійної, громадської, політичної, творчої самореалізації жінки. Зовсім відсутні заходи, які б висвітлювали той же спектр чоловічих ролей у публічних та приватних сферах суспільства. Загалом ґендерна проблематика суб'єктами виконання Державної програми сприймається як винятково "жіноча", а також переважно пов'язана із традиційними сферами жіночої опіки: сімейні стосунки, репродуктивне здоров'я, виховання дітей, домашні клопоти та ужиткове мистецтво, тілесна краса» [4, с. 48-49].

Таким чином, зазначена вище низька ефективність і (подекуди) симулятивність ґендерних уроків в українських середніх школах не є випадковістю: це системно пов'язане з усе ще малоефективною, методично непослідовною й перформативною українською ґендерною політикою.

Література:

1. Бодруг-Лунгу В., Кузнецова М., Плахотник О., Щурко Т. Дискурсы пола и гендера в постсоветском школьном образовании// Международный исследовательский проект при грантовой поддержке CASE (2009). – В печати.

2. Гендерна освіта в Україні: досягнення, прогалини і виклики: Аналітична доповідь. – К.: СПД Лозинська, 2008.

3. Гендерна рівність очима студентства: Аналітична доповідь (Укл. Гуслякова Л., Даниленко І., Плахотнік О., Сухомлин М.) - Харків: Райдер, 2009.

4. Гусак Н. Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві: хто повинен її виконувати? // Магістеріум. - 2008. - Вип. 32: Соціальна робота і охорона здоров'я. - С. 44-49.

5. Державна програма з утвердження ґендерної рівності в Україні на період до 2010 року / Офіційний вісник України, 2007. – №1. – 91с.

6. Дороніна Т. О. Упровадження гендерного компонента до освітнього стандарту вищої школи // Вісник Черкаського університету, Серія Педагогіка. – 2009. - №147. - С. 61-66.

7. Методичні рекомендації до проведення Уроку ґендерної грамотності у загальноосвітніх навчальних закладах // http://www.mon.gov.ua/education/average/new_pr/metod_rek_1.rtf

8. Наказ МОН № 836 від 10 вересня 2009 року «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту» // www.mon.gov.ua/newstmp/2009_1/16_09/nakaz_mon_839.doc

9. Плахотник О., Маєрчик М. Відкриття й уроки «гендерного уроку» // Я. – 2010. - №2 (24). – С. 20-23.

10. Плахотник О., Губина С. К вопросу о гендерных установках и гендерной компетентности учителей // Сборник материалов конференции

«Гендерні перетворення в Україні: осмислюючи стратегію і тактику» (15-16 жовтня, Харків). – С. 66-75.

11. Плахотнік О. Філософсько-методологічні парадокси української гендерної політики // Інтелект. Особистість. Цивілізація. – Випуск 8. – Донецьк: ДонНУЕТ, 2010. – У друку.

12. Приходько О.О. Становлення гендерного суб'єкту на перетині дискурсів масової культури і політики (на прикладі Німеччини). – Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук. – ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Харків, 2010. – Розділ 2.2.

13. Урок гендерної грамотності // http://school33.edu.kh.ua/novini_shkoli/page-number/8

14. Урок гендерної грамотності в загальноосвітніх навчальних закладах // Офіційний сайт Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту. http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article;jsessionid=69FCB97FF6B60CA381DBCD54847DD282?art_id=80632&cat_id=90768

15. Урок гендерної грамотності провели в одній зі шкіл Києва // Молодіжна правда, 10 вересня 2007 року http://kiev.mpravda.com/288.html.

16. Foucault, M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New. York: Pantheon Books, 1975.

17. Hankivsky, O. 2005. 'Gender vs. diversity mainstreaming: A preliminary examination of the role and transformative potential of feminist theory', Canadian Journal of Political Science 38 (4): 977-1001.

18. Mainstreaming politics: Gendering practices and feminist theory (Carol Bacc hi & Joan Eveline). - Adelaida Press, 2010.

19. Reardon B. "Gender Justice as a Goal of Peace," Education. SangSaeng, no.7 (June 30, 2003).

Віктор Сіткар

Ґендер і спорт: теоретичні основи, експериментальні дослідження

Аналізуються гендерні особливості спортивної діяльності жінок та чоловіків.

In the article the gender peculiarities of men and women's sport acitivity are analyzed.

Постановка проблеми. Гендер як комплекс соціально сконструйованих психологічних відмінностей чоловіків і жінок отримує різну інтерпретацію в залежності від методології дослідження. Згідно суб'єктивно-вчинковому підходу досягнення рівності статей в психологічному полі може бути особливо продуктивним перш за все, виходом за межі стереотипізованих, усталених ролей, особистісним викликом нормативному тиску соціального середовища [10].

Сьогодні існує не так багато наукових досліджень, які б розглядали гендерні та особистісні особливості чоловіків і жінок, які займаються спортом. Взагалі ці дослідження мають деякі недоліки, зокрема, це маленька вибірка, яка взята, як правило, з якогось одного району. У більшої частини таких робіт, на найвищому рівні спортивної діяльності не було виявлено помітних відмінностей в особистісних особливостях спортсменок у порівнянні з чоловіками-спортсменами.

Теоретичне значення даного дослідження полягає у тому, що одержані дані розкривають гендерні особливості мотивації досягнення успіху в спорті у студентів–спортсменів факультету фізичного виховання в юнацькому віці, збагачують знання про гендерну природу мотивації в спорті. Крім того, мотивація, виконуючи функцію психологічного механізму, детермінує спрямованість та поведінку спортсмена тепер та визначає поведінку в найближчому чи віддаленому майбутньому.

Практичне значення статті полягає у тому, що одержані дані допоможуть експериментально уточнити та поповнити банк даних про особливості мотивації досягнення успіху в студентів-спортсменів різних видів спорту та виявити їх відмінності в залежності від статі. Крім того, виявлені особливості мотивації вказують, яку спрямованість обирають спортсмени, займаючись різними видами спорту.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми На другому міжнародному конгресі зі спортивної психології у Вашингтоні професор Ікегамі ознайомив науковців з результатами одного найбільш фундаментального дослідження, яке було присвячене вивченню впливів тривалих та систематичних занять спортом на зміни особистості. Свою вибірку з 1500 спортсменів він розподілив на різні групи в залежності від стажу занять: 1-2 роки, 3-4 роки, 5-6 років, 7-8 років та 9-10 років. Результати статистичного аналізу, одержаного матеріалу показали, що із збільшенням спортивного стажу досліджувані ставали активнішими, агресивнішими, безтурботними, проявляли меншу тривожність та схильність до депресії та фрустрації, менше прагнули до лідерства при спілкуванні з іншими і рідше проявляли почуття власної неповноцінності. На думку Ікегамі, заняття спортом не впливали на загальну зміну емоційної стійкості.

За даними Петерсон, спортсменка високого рівня майстерності проявляє деяку відчуженість, стриманість у спілкуванні,

холоднокровність; рівень її інтелекту дещо вищий від жінки, яка не займається спортом. Виявилось, що спортсменки серйозніші і менш схильні до вільного вираження своїх почуттів. В цілому виявилося, що спортсменки – представниці індивідуальних видів спорту були більш схильні до домінування, до ризику, більш чутливими, інтровертованими, рішучими і самостійними у порівнянні із спортсменками, які займаються командними видами. Узагальнений портрет спортсменки в командному виді спорту включав такі риси, як врівноваженість, практичність, надійність та інтерес до поточних подій. Крім того, в командних видах спорту, як було встановлено в дослідженні, жінки не так часто дотримуються своїх дивацтв або примх і більш спокусливі в життєвих справах, ніж представниці індивідуальних видів спорту [6].

У дослідженнях двох американських спортивних психологів – Огілві з Каліфорнії та Брента Рашелла з Індіани також не було виявлено достовірних відмінностей в рисах особистості між спортсменками та спортсменами. Проте Огілві встановив, що плавчині були більш підозрілими і залежними від групи, ніж плавці, і в чоловіків виявився вищим від жінок рівень розвитку вольових якостей [6].

Результати досліджень, проведених у США та Європі, вказують на те, що у спортсменок високого рівня майстерності в цілому майже подібні риси особистості, проте особистісні профілі і поєднання окремих рис у них відрізняються від аналогічних характеристик не спортсменок.

Огілві зазначає, що у студенток, які спеціалізуються у фізичному вихованні, виявлено прагнення до домінування, агресивність та відносну самостійність. Кейн, порівнюючи особистісні профілі жінок-учителів фізичного виховання і спортсменок – членів Олімпійської команди Великобританії, виявив в обох групах екстраверсію, добросердність та життєрадісність, але низький рівень емоційної стійкості та високу тривожність. Результати цих досліджень підтверджують те, що при зовні демонстрованій життєрадісності та безтурботності спортсменки та вчительки фізичного виховання характеризуються підвищеною тривожністю порівняно з нормами, які існують для 16-факторного тесту Кеттелла [6, 77].

Чим жорсткіші і підвищені вимоги ставить конкретний вид спортивної діяльності до учасників, тим сильніше будуть виражені різні відмінності між спортсменками та не спортсменками.

Як приклад можна розглянути дослідження Евелін Берд, яка вивчала особистісні особливості 44 канадських хокеїсток, виявила, що вони схильні експериментувати, виходити за межі умовностей та існуючих соціальних норм, а в деяких випадках проявляти навіть недисциплінованість. Поряд з високою самостійністю спортсменки також могли правильно реагувати на звинувачення та критику на свою адресу і здебільшого трималися в тіні. Крім того, за своїми особистісними особливостями вони в цілому були досить керованими і прислуховувались до зауважень та вимог, які ставились до них в процесі тренування. Цікаво, що для цієї групи спортсменок було нехарактерним прагнення до схвалення з боку інших, і вони не відчували страху або побоювань одержати травму.

Для жінок велике значення мають дані, які вказують на соціальне визнання їх як спортсменок та права займатися обраним видом спорту. Був період, коли в деяких країнах участь жінок в змаганнях з деяких традиційно чоловічих видів спорту засуджувалась і навіть заборонялось. Жінки, які займались спортом в цих умовах, як правило, відчувають тривогу та побоювання з причини можливої несприятливої реакції з боку навколишніх та втрати свого соціального статусу [6, 77-78].

І хоч на міжнародних змаганнях іноді трапляються чоловікоподібні спортсменки, все ж таки є значна частина даних, які вказують на те, що заняття спортом не сприяють формуванню та розвитку у жінок якихось негативних якостей. Так в дослідженні Т. Мелрамфі було встановлено, що тільки у 3-х із 170 опитаних спортсменок близькі знайомі негативно ставились до їх спортивних захоплень, тоді як більша частина досліджуваних, навпаки, зазначили, що підтримка з боку друзів та людей, на думку яких вони зважають, має важливу роль в їх активних заняттях спортом. Огілві також на підставі проведених ним досліджень прийшов до висновку про те, що заняття спортом не викликають появи у жінок якихось небажаних або негативних особистісних рис, які робили б шкоду їх соціальному статусу або жіночності.

Існують лише поверхневі та фрагментарні дані про зміни моральних якостей під впливом занять спортом. Але і те нечисленне, що відомо, може викликати сум у прихильників спорту. Кістлер (1957) та Річардсон (1962), досліджуючи ціннісні орієнтації студентів університету, виявили, що у спортсменів ставлення до таких понять, як спортивна честь, шляхетність, були менш

сприятливими, ніж у неспортсменів. Можна, мабуть, передбачати, що існуюча практика відбору спортсменів у великі університети, а іноді й поблажливе до них ставлення призводять до формування певного ставлення до спорту, яке часто не співпадає і навіть суперечить загальноприйнятим уявленням про морально-етичні цінності, які ніби є характерними для спорту (про необхідність вести відкриту та чесну спортивну боротьбу, з повагою ставитись до суперника тощо). Проведені дослідження вказували, що не було виявлено суттєвих відмінностей між особистісними особливостями спортсменів та спортсменок високого рівня майстерності, які займались індивідуальними та командними видами спорту, хоча у перших більш вираженою є самостійність, незалежність і вони є менш тривожні [6, 76].

Стосовно вольових якостей можна спираємося на дані досліджень М. Скрябіна. В них наголошується, що починаючи з 11-12 років серед осіб чоловічої статі сміливих більше, ніж серед осіб жіночої статі. Це знайшло підтверджено і в дослідженнях І. Петяйкіна, який виявив, що серед тих, хто займається спортивною гімнастикою, несміливих у два рази більше серед осіб жіночої статі, ніж чоловічої. Останній із названих авторів виявив, що, починаючи з 14 років, у осіб жіночої статі при виконанні небезпечної з їх точки зору вправи меншою є і рішучість. Це підтверджує розповсюджену думку, що жінки менше схильні до ризику ніж чоловіки [5, 98].

Стосовно такої вольової якості, як терплячість, статевих відмінностей не виявлено. В той же час деякі дані вказують на те, що жінки більш наполегливі та вперті, але проявляють менше самовладання [5, 98].

Аналіз теоретичних джерел щодо ґендерних особливостей спортивної кар'єри у чоловіків та жінок дозволяє стверджувати, що для жінок характерними є більш ранній початок, кульмінація та фініш спортивної кар'єри порівняно з чоловіками, якщо ті та інші займаються одним і тим же видом спорту. Проте, при цьому чоловіки є більш активні в пошукові своєї спортивної спеціалізації. Хлопчики, як правило, самі вибирають вид спорту, самі приходять до тренера або просять батьків відвести їх в ту чи іншу спортивну секцію. Дівчатка більш пасивні і більше покладаються на рішення батьків або запрошення тренера. Звідси хлопчики вже мають уявлення про вибраний вид спорту (хоч і досить нечітке), а дівчатка формують це уявлення часто тільки під час перших занять. Незважаючи на це, хлопчики в три рази частіше, ніж дівчатка, обманюються у своїх очікуваннях. Не дивно, що спортивна кар'єра у чоловіків часто пов'язана з двома і більше видами спорту. Жінки постійні у своїх спортивних пристрастях.

Хлопчики довше дивляться на свої спортивні заняття як на гру, розваги. Вони пізніше починають ставити перед собою спортивні цілі. Дівчатка раніше починають ставитися до спорту як до серйозного заняття і сприймати тренування як працю, намагаються досягти конкретної спортивної мети. Проте таке прагнення зберігається у чоловіків аж до завершення спортивної кар'єри, а в жінок на фініші кар'єри значно понижується.

Спортсменки на початковому етапі та етапі поглибленого тренування відчувають більший страх та хвилювання перед змаганнями, мають більш скромні домагання, ніж спортсмени-чоловіки, з вираженою мотивацією на уникнення невдачі. Чоловіки частіше налаштовані на успіх, перемогу, у них більше бажання прославитися, стати відомими. Для них більш значущими є реакція вболівальників та преси. У них частіше виникає «зіркова хвороба». В той же час вони більше стурбовані недостатнім рівнем розвитку бійцівських якостей та сили волі.

Для жінок стосунки з тренером є важливішими, ніж для чоловіків, вони більше мають потребу в емоційній підтримці. Але при цьому вони ж частіше вказують і на гіпер опіку з боку тренера на етапі кульмінації спортивної кар'єри. Частіше у них виникають і конфлікти з тренерами.

Жінки частіше скаржаться на заздрість та недоброзичливе ставлення до себе подруг по команді, рідше бувають задоволені соціально-психологічним кліматом в групі чи команді; їм частіше вдається поєднувати заняття спортом з навчанням та своїми захопленнями. Чоловіки з більш вираженим прагненням до успіху вводять для себе більш жорсткі обмеження.

Жінки більш позитивно сприймають заключний етап спортивної кар'єри. У чоловіків він пов'язаний з негативними емоціями, бо залишити спорт їх змушують травми, зростання конкуренції, в той же час вони хочуть використати свій шанс і залишитись у великому спорті. [5, 253-254].

Інформації про особливості жінок, які займаються тренерською діяльністю, практично немає. Так, Ніл звертає увагу на те, що якості, які потрібні жінкам-тренерам, аналогічні тим, які є бажаними і для чоловіків, тобто вони повинні добре управляти людьми,

бути емоційно стійкими, мати хороший кругозір у своєму виді спорту.

Лой у своєму дослідженні виявив у жінок-тренерів такі ж особистісні характеристики, що і в чоловіків. Вони проявляли твердість характеру та достатній рівень інтелектуального розвитку. Проте, за винятком результатів цих досліджень, існує досить мало даних, в яких би за допомогою психологічних тестів розглядались особистісні особливості жінок-тренерів [6 92].

Проаналізовано та досліджено ґендерні особливості мотивації досягнення успіху у студентів-спортсменів та спортсменів-ліцеїстів.

В дослідженні брали участь 35 студентів факультету фізичного виховання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серед них: 29 юнаків, що становить 82,65% від числа студентів і 6 юнок – 17, 35%, та 22 учні одинадцятого спортивного класу (16 хлопців, що становить 72,64% від числа ліцеїстів та 6 дівчат – 27,3%) педагогічного ліцею при Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка. Всього 57 обстежуваних: 45 юнаків (78,75%) та 12 юнок (21,25% від загальної кількості обстежуваних), (табл.1).

Таблиця 1

Кількісні показники обстежуваних

№ з/п Вид спорту		**Юнаки (кількість)**		**Юнки (кількість)**	
		Студенти	**Ліцеїсти**	**Студентки**	**Ліцеїстки**
1.	Футбол	16	-	-	-
2.	Спорт. ігри	6	-	-	1
3.	Л / атлетика	2	4	5	2
4.	Боротьба	3	4	-	1 (карате)
5.	Туризм	1	-	-	-
6.	Н / теніс	1	-	-	-
7.	Штанга	-	-	1	-
8.	Плавання	-	1	-	-
9.	Веслування	-	3	-	-
10.	Біатлон	-	4	-	1+ 1 (могул)
Усього		29	16	6	6

В таблиці 2 наведено дані середніх показників у представників різних видів спорту. Відповідно порівняльний аналіз цих даних показує, що загальний середній показник у всіх студентів-*спортсменів* становить: за мотив досягнення успіху 4,41 бала, а за мотив уникнення невдачі 7,27 бала. Відповідно, ці показники у жінок-*спортсменок* є трохи вищими (на 0,25 бала та 1,06 бала) від загальних показників всієї вибірки обстежуваних спортсменів. Середні дані показників мотиву досягнення успіху у юнаків є на 0,25 бала нижчими від загального середнього показника всієї вибірки обстежуваних, а показники мотиву уникнення невдачі також є на 1,06 бала меншими від загального показника всієї вибірки обстежуваних.

Таблиця 2

Середньоарифметичні показники мотивів поведінки у студентів ТНПУ

№ з/п Вид спорту		**Юнаки**		**Юнаки**	
		Мотив досягнення успіху	**Мотив уникнення невдачі**	**Мотив досягнення успіху**	**Мотив уникнення невдачі**
1.	Футбол	4,05	6,12	-	-
2.	Спорт. ігри	4,66	7,66	-	-
3.	Л / атлетика	5,5	6,0	4,2	8, 0
4.	Боротьба	4,66	4,33	-	-
5.	Туризм	4,0	8,0	-	-
6.	Н / теніс	2,0	6,0		
7.	Штанга	-	-	7,0	10,0
Заг. середнє		4,16 =1,5	6,21 =1,57	5,6=2,47	9,0= 1,76

В учнів педагогічного ліцею (11-й спортивний клас) діапазон показників мотиву досягнення успіху коливається від 1 до 7 балів, а за мотив уникнення невдачі від 3 до 9 балів, що відповідає рівням вираження мотиву від низького до високого за мотив досягнення успіху та від низького до дуже високого за мотив уникнення невдачі. У дівчат ці показники відповідно становлять: *мотив досягнення успіху* від 1 до 7 балів, що відповідає рівням від низького до високого (показники аналогічні з показниками хлопців), а *мотив уникнення невдачі* - від 2 до 9 балів, що характеризується діапазоном від низького до дуже високе вираження мотиву. Отже між ліцеїстами-спортсменами і ліцеїстами-спортсменками виявлено відмінність лише за мотив уникнення невдачі.

В учнів педагогічного ліцею, аналізуючи середньоарифметичні показники за видами спорту, виявлено, що у представників класичної боротьби та зимових видів спорту (біатлон, лижні гонки) ці дані є дещо вищими від загального показника, відповідно на 0,4 у борців і 0,9 бала у лижників та біатлоністів за мотив досягнення успіху. У дівчат вони на 0,35 бала є нижчими від загального середнього показника всіх ліцеїстів.

За мотив уникнення невдачі, у хлопців ці показники є знову ж є вищими у спортсменів-борців відповідно на 0,64 бала та представників легкої атлетики – на 0,41 бала, тобто це представники індивідуальних видів спорту, єдиноборств. У дівчат цей показник є вищим від загального середнього показника усіх спортсменів ліцеїстів на 0,41 бала.

Висновки. Практичне значення поданих у роботі даних важко переоцінити. Знаючи загальні тенденції зміни потреб у спортсменів у тому чи іншому виді спорту значно легше підвищувати ефективність тренувального і змагального процесів. Крім того теоретичний аналіз та результати проведеного дослідження дозволили зробити узагальнені висновки:

1. Не знаючи гендерних особливостей мотиваційної сфери особистості спортсмена, важко цілеспрямовано готувати його до досягнення вищого результату. Тому проблема мотивації спортивної діяльності є тим резервом, завдяки якому можна зробити якісний скачок в справі підготовки спортсменів.

2. Відмінності в мотивації досягнення успіху і мотивації уникнення невдач в психології вперше ввів американський психолог А. Аткінсон. Спостерігаючи за поведінкою учасників спортивних змагань, можна наяву переконатись в дії цих двох типів мотивації – досягненні успіху та уникненні невдачі, на прикладах тактико-технічних дій спортсменів, які застосовують то атакуючі, то захисні прийоми боротьби з суперниками заради перемоги в змаганнях. В єдиноборствах, наприклад, прийнято класифікувати учасників змагань за стилем їх змагальної діяльності на: 1) спортсменів атакуючого стилю; 2) спортсменів захисного стилю; 3) спортсменів змішаного стилю. У футболі і в хокеї, наприклад гравці поділяються на нападаючих, захисників, півзахисників, а воротар команди, за суттю своєї ігрової ролі, керується мотивацією уникнення невдачі – головне не пропустити м'яч у свої ворота.

3. Результати дослідження мотивів поведінки у 57 обстежуваних: 35 студентів факультету фізичного виховання ТНПУ імені Володимира Гнатюка (29 юнаків і 6 юнок), та 22 учнів одинадцятого спортивного класу (16 хлопців та 6 дівчат) педагогічного ліцею при ТНПУ ім. В. Гнатюка, стверджують, що у студентів спортсменів діапазон показників мотиву досягнення успіху коливається від 2 до 9 балів, а за мотив уникнення невдачі від 3 до 10 балів, що відповідає рівням вираження мотиву від низького до дуже високого в обох мотивах. У дівчат ці показники відповідно становлять: мотив досягнення успіху від 3 до 7 балів, що відповідає рівням від низького до дуже високого, а мотив уникнення невдачі - від 7 до 10 балів, що характеризується як високе та дуже високе вираження мотиву. Отже між студентами-спортсменами і студентками-спортсменками виявлено відмінність лише за мотив уникнення невдачі.

4. Виявлено диференціацію показників за мотиви поведінки і в представників різних видів спорту. У юнаків загальний середній показник *мотиву досягнення успіху* є дещо меншим, ніж середні показники спортсменів, які займаються легкою атлетикою, вільною боротьбою та ігровими видами спорту. У дівчат показники за цей мотив лише у представниці важкої атлетики є на 1,4 бала більшим, ніж загальний середній показник усіх дівчат-спортсменок. Це, мабуть, пов'язано з високим рівнем майстерності даної спортсменки, який відповідає званню «майстер спорту».

Загальний середній показник за *мотив уникнення невдачі* у юнаків є більшим від середнього показника у представників вільної боротьби, настільного тенісу, легкоатлетів та футболістів. Мабуть, це викликано специфікою видів спорту. Відповідно найбільший показник за цей мотив є у

спортсменів-туристів та спортсменів ігрових видів спорту. У дівчат, цей показник у представниці важкої атлетики теж, як і за мотив досягнення успіху, є вищим на 1 бал від загального середнього показника всієї вибірки дівчат-спортсменок.

5. Виявлено відмінності у показниках мотивів поведінки у студентів-спортсменів та учнів ліцею (спортивний клас) за мотив досягнення успіху та мотив уникнення невдачі. У студентів вони вищі на 0,6 бала за мотив досягнення успіху та на 1,18 бала за мотив уникнення невдачі. Проте загальні середні дані у студентів-спортсменів (юнаки) за мотив досягнення успіху є на 0,34 бала нижчими від загальних середніх даних в учнів ліцею, де він становить 4,5 бала, і відповідає середньому рівню вираження вказаного вище мотиву.

У студенток-спортсменок ці показники за обома мотивами є вищими порівняно з дівчатами, які навчаються в педагогічному ліцеї. Мотив досягнення успіху як в одних, так і інших за ступенем вираження є середнім. Проте за мотив уникнення невдач у студенток виявлено високе вираження мотиву, а в ліцеїсток - лише середнє. Мабуть, тут все ж має місце досвід спортсменок, який у представниць педагогічного університету є значно кращий, ніж в юних спортсменок з педагогічного ліцею.

6. Аналіз стану сучасної теорії і практики спорту показує, що одними з найбільш важливих питань в їхньому розвитку є: подальше пізнання особливостей мотивації спортсменів в різних видах спорту, формування мотивації досягнення вищого результату в спорті, індивідуалізація підготовки спортсменів з урахуванням їхньої мотивації, гендерних особливостей. Розвиток цих напрямків в науково-практичному плані забезпечить нашому спорту значну, стійку перевагу перед основними зарубіжними суперниками.

При правильному сприйнятті описаних в роботі ідей і при подальшому їх розвитку спортивна діяльність в цілому і наука про спорт зокрема зроблять якісний крок вперед. Поповнить свій банк даних також ґендерна психологія та психологія спорту.

Література:

1. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія. Навч. пос.- К: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 308 с.
2. Занюк С. Психология мотивации. – К.: Эльга-Н; Ника-Центр, 2001. – 352 с. – (Серия „Новейшая психология”; Вып. 7).
3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб.: Питер, 2004. – 509 с.: ил. – (Серия „Мастера психологии”).
4. Ильина Н.Л. Динамика мотивации на протяжении спортивной карьеры: Автореф. дис. ... канд. – СПб., 1998.
5. Ильин Е.П. Психология спорта. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
6. Кретти Б. Дж. Психология в современном спорте. – М., ФиС, 1978. – 224 с.
7. Пилоян Р.А. Мотивация спортивной деятельности. – М., 1984. – 104 с.
8. Роберт С. Уэйнберг, Дениэл Гоулд. – Основы психологии спорта и физической культуры. М.: Олимпийская литература, 1998.
9. Сурков Е.Н. Мотивация. Психология спорта в терминах, понятиях, междисциплинарных связях: Словарь-справочник / Под ред. В.У. Угеевца. – СПб.: СПбГАФК им. П.Ф. Лесгафта, 1996. – С. 175.
10. Формування гендерної культури молоді: проблеми та перспективи //Матеріали науково-практичної конференції. – м. Тернопіль, 1-2 лютого 2006 р. – Тернопіль-2006. - 40 с.

Юлія Стребкова

Альтернативи фемінізму в освітньому просторі або про закономірність соціальної кризи в Україні

На основі гендерного анализу соціальних процесів робляться висновки про закономірності небезпечних наслідків ґендерної диференціації в освіті і підміни наукових підходів релігійною ідеологією у вирішені соціальних проблем.

On the basis of гендерного analysis of social processes, drawn conclusion about conformity to law of hazard effects of гендерной differentiation in education and substitution of scientific approaches religious ideology in the decision of social problems.

Аналіз кризових соціальних процесів не може бути об'єктивним, якщо оминає поняття соціальної справедливості у сфері освіти та міжґендерної взаємодії. Фемінізм нерозривно пов'язаний з теоретичними та практичними аспектами справедливості. Саме роботи феміністичних авторів актуалізували питання соціальної справедливості стосовно різних за статтю та ґендером людей. Елізабет Кіс у своїй роботі із символічною назвою “Справедливість” стверджує, що дійшовши

згоди стосовно несправедливості ґендерної ієрархії, більшість дослідниць "пропонують вкрай різні аналізи причин та характерних ознак такої ієрархії" [1, с. 578]. У передмові до згаданої роботи авторка зазначає, що "теорії справедливості демонстрували тенденцію до того, щоб узаконити підлегле становище жінок, або ж просто не помічати його" [1, с. 577]. На нашу думку, такі підходи не охоплюють теорій, які формували, обґрунтовували, виправдовували, та забезпечували відтворення ґендерно детермінованих соціальних нерівностей. Форми суспільної свідомості: наука, релігія, мистецтво, мораль відображають не лише сукупність заведених у суспільстві норм, цінностей, ідеалів, вірувань, переконань, знань, настроїв, устремлінь, сподівань тощо, а й відповідають типу ґендерної системи суспільства – невід'ємній компоненті суспільного буття. К. Міллет зазначає, що "сексуальна політика домагається згоди через "соціалізацію" обох статей в єдину патріархальну державу, враховуючи характер, роль і соціальний статус [4, с. 53]. Саме тому ґендерна компонента освітньо-виховного впливу є важливою для суспільного розвитку. Потребу у нових теоретичних доробках "науково і практично спаяних ідеологією прав людини" зазначають і фахівці у сфері державної безпеки [4, с. 86]. В Україні традиційно оминаються дослідження ґендерної компоненти у сфері національної безпеки. На нашу думку, ігнорування ґендерних чинників у підходах до доктрини інформаційної безпеки становить значну внутрішню загрозу для України.

У освітньому просторі українські дослідниці фіксують значну поширеність ґендерних стереотипів стосовно жіночих та чоловічих ролей. Разом з тим, серед педагогів точиться гостра дискусія стосовно "ґендерної толерантності" та "ґендерної чутливості" і "нечутливості аж до ґендерної сліпоти" та їх застосування у підходах до освіти і виховання. Акцент на певному вподобанні, не є лише "пріоритетом теоретичної елегантності" [1, с. 578], він пов'язаний з переконанням у абсолютній правоті та цілковитій недоцільності іншого підходу. На нашу думку, ці процеси є взаємопов'язаними і відображають сучасні тенденції розвитку українського суспільства. Оскільки діалектика формування загальнолюдських цінностей передбачає шлях від ґендерної просвіти населення до ґендерної освіти у вищій школі. На сьогодні можна виділити дві стратегії ґендерної політики: ґендерно нейтральну та ґендерно орієнтовану, реалізація яких у свою чергу сфокусована на перерозподілі або визнанні прав та потреб. Ґендерно нейтральна політика покликана зруйнувати соціальну ґендерну ієрархію шляхом зменшення соціальних нерівностей [1, с. 578]. Потужна сексистська пропаганда розмальовує у масовій свідомості "страшні перспективи безстатевого суспільства". Сам по собі цей супротив свідчить про дієвість ґендерно нейтрального підходу. Разом з тим, не слід розглядати набуття ґендерної політики в Україні значними та сталими. Вітчизняні фахівці з проблеми безпеки зазначають, що незворотність є «фірмовою» ознакою процесу професіоналізації влади і соціалізації притаманної їй сили [4, с. 84]. На нашу думку, саме хиткість досягнень ґендерної рівності в Україні свідчить про назрівання кризи влади. О. Іващенко з сумом констатує, що на вітчизняних теренах критика фемінізму часто набуває значно більшого розголосу ніж власне сам фемінізм [1, с. 12]. Зазначимо, що за обмеженістю в Україні теоретичних розробок фемінізму закономірно слідує негація соціального досвіду та здобутків ґендерного мейнстримінгу. Серед науковців наполегливо поширюється інформація про "недоліки" ґендерно нейтральної політики у вигляді еклектично підібраних фактів та псевдо статистичних даних. Проведення масових статистичних досліджень для встановлення об'єктивних соціальних закономірностей, яке призведе до викриття антигуманності спотворених патріархатом стратегій, неможливе "з причин дефіциту фінансування". Дефіциту, який, до речі, також має ґендерну складову. Статистичні дослідження певних соціальних феноменів без з'ясування причин цих явищ не лише не дають уявлення про реальний перебіг подій, а й унеможливлюють оцінку наслідків. Отже, лише інтерпретація результатів створює ілюзію причинно-наслідкових зв'язків. Замикаючи коло, патріархальна ідеологія результати та похибки бездарної політики покриває хибною обумовленість результатів дослідження. Розкриття механізмів формування хибних причинно-наслідкових зв'язків, на нашу думку, не призведе до "автоматичного розірвання цього кола", оскільки у сучасному міфологізованому світогляді мирно уживаються загальне зниження інтелектуального рівня та абсолютна довіра до всього ірраціонального. О. Лазаренко та В. Барков застерігають, що "деінтелектуалізація політики, за суттю, тотожна її дегуманізації, десоціалізації з усіма відомими з історії наслідками для людини, суспільства, держави" [4, с. 79]. На основі інтуїтивних уявлень про статеву диференціацію відбувається проекція

поведінки тварин на соціальні процеси, складна соціальна взаємодія редукується до опозиції чоловічого та жіночого призначення, яким виправдовується ґендерна ієрархія. Отже, ґендерна диференціація є звичною у патріархальному світогляді, тому заснована на ній соціальна політика (зокрема ґендерна) видається привабливою та дієвою. Оскільки, як зазначалось вище, реальні та міфічні недоліки ґендерно нейтральної політики широко висвітлюються, розглянемо докладніше небезпеки ґендерно орієнтованої політики.

З метою подолати негативні тенденції, які намітилися в українському суспільстві, розглядаються зміни до Закону України "Про пенсійне забезпечення". Передбачається поступове вирівнювання пенсійного віку для чоловіків та жінок. Якщо за основний мотив взяти ґендерно нейтральний підхід, то зміни мають сприйматися як логічна фіксація справедливого та рівного ставлення до всіх пенсіонерів, незалежно від статі і усунення дискримінації стосовно чоловіків пенсійного віку. Але за умови збереження патріархальної ідеології, ґендерно нейтральний принцип соціальної справедливості не може бути визначальним. Різний пенсійний вік підтримував патріархат як систему, і відтворював та закріплював ґендерну нерівність. У масовій свідомості жорстко закріплена нормальність ґендерної стратифікації. Різниця у пенсійному віці була паліативною мірою ґендерно орієнтованої політики. Незважаючи на те, що ефект від таких заходів є незначним (жінки втрачали п’ять років найбільш продуктивного у фінансовому плані трудового стажу), створювалась ілюзія турботи про жінок. Без усвідомлення необхідності подолання дискримінації за статевою ознакою зміни сприймаються як несправедливе погіршення стану жінок і будуть посилювати соціальну напругу. Якщо наріжним каменем необхідності зазначених змін поставити зменшення демографічного тиску на працездатне населення, то виникає враження справжньої ґендерної нейтральності. Насправді ж це враження оманливе, оскільки у сучасному українському соціумі існує жорстка ґендерна ієрархія, закріплена у ґендерній системі суспільства та ідеології, що підтримує патріархат. Відповідно до сексистської ідеології перогатива розвитку людини у професійній діяльності та публічній сфері належить виключно чоловікам. Жінки замикаються у сімейно-побутовій сфері. Разом з тим в Україні серед осіб працездатного віку жінки складають понад 50%. Елімінуючи жінок зі сфери виробництва, патріархат робить непосильним тягар працюючого чоловіка. Працюючи як мінімум за трьох, чоловіки помирають раніше ніж можуть скористатися “перевагами” годувальника сім'ї. Усвідомлення безпросвітності свого існування та сумних перспектив спонукає чоловіків середнього віку до безглуздих вчинків. Виникає так звана “криза середнього віку” та феномен “дружин другого покоління”. Не усвідомлюючи причинно-наслідкових зв'язків свого стану та залежності від ґендерної системи, чоловіки намагаються знайти втіху у своєму становищі, ще більше скорочуючи свій вік. Оскільки саме такі чоловіки становлять переважну більшість власників великого бізнесу, політичних еліт, рухів та лідерів, деструктивні процеси набувають ознак всезагальності і посилюють соціально-економічну нестабільність в країні. Патріархальна заангажованість все негативніше впливає на чоловіків, які не можуть покинути систему гноблення і відтворюють її навіть ціною власного життя.

Погоджуючись щодо використання принципів безпеки для прогресу людини і гідних умов її соціального буття згідно із загальними принципами гуманізму та демократії [4, с. 85], зазначимо, що компроміс між патріархатом та подальшим розвитком людства неможливий. Існують непоборні протиріччя між антигуманною сутністю патріархальної ідеології та принципами соціальної справедливості. З причин того, що патріархальний устрій є непродуктивним та не відповідає сучасному рівню розвитку суспільства, виникає необхідність стримувати дослідження, які викривають безперспективність підкореності жінок. Ідеологічні механізми дозволяють вперто не вбачати кореляції між значним представництвом жінок у вищих ешелонах влади та рівнем життя. Стимулюючи жінок під ідеологічним тиском терпіти сімейне насилля та народжувати дітей у малозабезпечених дисфункційних сім'ях, релігійні діячі фанатично виступають проти будь-яких репродуктивних прав людини, пов’язаних із вибором жінок. Прикриваючись моральними цінностями, духовенство водночас нацьковує суспільство на матерів-одиначок зрілого віку, які є перспективною репродуктивною соціальною групою. Азійські політики затято наводять переваги ісламодетермінованого становища жінок та саме традиційним розподілом соціальних ролей обумовлюють економічне зростання арабських країн, вперто не помічаючи нафтового чинника. Поєднання банального расизму та ксенофобії змушує створювати страшилки “вимирання Європи” та заселення китайцями Росії. Оскільки на

основі хибних кореляцій неможливо зробити правильні висновки, неможливо сформувати вектор стратегічного розвитку України як у галузі освіти, так і у сфері міжґендерної взаємодії. Сама взаємодія набуває потворних форм. Повна неспроможність прогнозувати соціальні зміни не лише у часовому, а й у змістовному сенсі вже є свідченням деструкції соціально-гуманітарного напрямку науки та неефективності соціальної політики. Адже, за умови збереження наукових підходів отримують якщо не планові, то хоча б передбачувані, очікувані та прогнозовані результати. На нашу думку, ґендерна теорія дозволяє прогнозувати та передбачувати соціальні зміни, а ґендерний аналіз є відповідною методологією досліджень. Розглянемо докладніше ґендерні реалії сучасного освітнього простору та дослідимо перспективи розвитку українського суспільства, виходячи з основ ґендерного аналізу освіти.

Аналізуючи дитячу літературу, українські педагоги і психологи (Т. Говорун, С. Вихор, О. Кікінежді, О. Кізь, Т. Голованова, та ін.) дійшли висновку про значну ґендерну асиметрію у вихованні юнаків та дівчат. Спонукаючи майбутніх чоловіків до домінування та даючи їм право контролювати "належну" поведінку у подруг та жінок, маємо бути готовими до закономірного збільшення випадків сімейного насилля та поширення кримінальної субкультури. Останнім часом серед молоді романтизується та легітимізується кримінальний фольклор. Кримінальна субкультура поступово виходить за межі девіантності шляхом асиміляції з домінуючою культурою у масовій свідомості. Наслідком цих процесів буде закономірне збільшення загальної агресивності, соціальної напруженості і відчуття незахищеності серед населення країни. Оскільки у масовій свідомості формується припустимість та певна толерантність щодо невиконання законів, зокрема, "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" та "Про попередження насильства в сім'ї", слід очікувати і подальшого зростання важких кримінальних злочинів та жорстокості серед жінок, які будуть змушені чинити опір безкарним утискам.

Соціальний тиск поряд з подорожчанням контрацептивів та відсутністю ідеологічно неспотвореної інформації про планування родини призводить до зростання неочікуваних вагітностей, які, відповідно, закінчуються перериванням небажаних вагітностей. За результатами обстеження репродуктивного здоров'я жінок у 1999 р. близько 54% вагітностей були незапланованими, з них 38% виявились небажаними. Пологами, закономірно, завершились лише 5% небажаних вагітностей [7], [3]. Проводячи паралель між ґендерно нейтральним поняттям відповідального батьківства, описаний феномен можна назвати ґендерно детермінованою "несвідомою вагітністю". Ігноруючи право вибору людини у сфері репродукції, можна легко перейти від стратегії «жорсткого материнства» (досліджувала Н. Михайлова) до повної заборони абортів. Досвід радянських часів показав, що у цьому разі репродуктивне здоров'я значно погіршується. Сучасне ігнорування такого досвіду може призвести до незворотної втрати репродуктивного потенціалу.

Безапеляційна політика збільшення народжуваності будь-якою ціною за умови збереження патріархальної ідеології та елімінації жінок зі сфери прийняття рішень приведе до змін у системі вищої освіти. А саме під виглядом ґендерно орієнтованої політики до навчально-виховного процесу замість дисциплін, що мають нести науково обґрунтовану інформацію, буде входити так звана програма формування сімейних цінностей. Зауважимо, що відтепер в Україні формувати сімейні цінності будуть не медики, ґендерологи, педагоги чи представники інших галузей соціально-гуманітарної науки, а православні релігійні діячі і духовенство: нещодавно Верховна Рада України ухвалила як закон Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 рік. співробітництва держави, згідно з якою, саме релігійним організаціям належить роль спільника держави у пропагуванні сімейних цінностей та здорового способу життя [2]. Такі зміни суперечать задекларованому світському характеру освіти в Україні та законодавству, яке гарантує свободу світогляду та можливість не сповідувати жодної релігії. Щоб прикрити антагонізм між науковим підходом та сукупністю ідеологічних концептів певної конфесії, 15 травня 2010 року наказом №273 ВАКУ богослов'я в Україні було визнано науковою дисципліною. Богослов'я було внесено до переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора філософських наук. Слід очікувати подальшого зменшення годин педнавантаження на власне філософію та скорочення працівників кафедр філософії, оскільки "богословські потреби" певний час будуть забезпечуватись у церквах, а не храмах науки. Відтак релігійно-соціальне міфотворення зможе завуальовувати

"незручні" результати свого існування. Наприклад, не бажаючи помічати закономірне збільшення абортів у разі "несвідомої вагітності", патріархальна ідеологія через проникнення релігії до освітньо-виховного процесу намагається стерти межу між зародком, плодом і дитиною, вагітною і матір'ю та абортом і вбивством. Відповідно наслідком такої підміни понять буде збільшення вбивств новонароджених немовлят. Статистичні дані свідчать: "небажані вагітності в 92,2% випадків закінчуються абортом" [6, с. 54]. Надалі слід прогнозувати, що значна частина цих вагітностей закінчиться інфантицидом. Такі наслідки звісно є не бажаними, проте цілком закономірними.

Створюючи атмосферу "вагітності як дару", а не як закономірного наслідку статевого акту, релігійні діячі спонукають молодь не замислюватися над обов'язковим зв'язком між сексуальним життям та можливим батьківством. Відповідно, якщо вагітність є рідкісним і надзвичайним явищем не з причин крайньої дистрофії сучасних дівчат та порушень у системі харчування молоді, то планування родини витісняється у сферу необтяженої моральністю комерційної репродукції та потойбічного впливу. Зважаючи на недосяжність для молоді цін на послуги репродуктивної медицини та "дієвість" чудесних релігійних маніпуляцій, можна прогнозувати подальше зниження народжуваності та збільшення віку породіль перших пологів.

Нещодавно поряд із плакатами, символікою та іншою візуальною агітацією, яка спонукає залишати небажану вагітність, у навчальних корпусах ВНЗ поширилися наліпки з написом про гріховність дошлюбних сексуальних стосунків. Оскільки вагітність є даром – винагородою, то, відповідно, хвороби, що передаються статевим шляхом, є покаранням за цей гріх. Замість лікування слід розкаюватись, звертаючись до "лікарів людських душ – православних священників, а використовувати запобіжні засоби за цією викривленою логікою недоцільною. Замісні форми сексуальної активності вважаються ще більш давнім гріхом, а отже теж не схвалюються. Зважаючи, що більшість сучасної студентської молоді не планує брати шлюб протягом найближчих років, можна прогнозувати не лише поширення захворювань, що передаються статевим шляхом, а й значне збільшення кількості розладів та захворювань статевої сфери, пов'язане із повним утриманням у найбільш сексуально продуктивному молодому віці. Звісно, це ще більш знизить репродуктивний потенціал населення та спричинить значне поширення неадекватної та девіантної сексуальної поведінки.

Подвійні моральні стандарти у вихованні дівчаток та хлопчиків детермінують ризиковану поведінку останніх та феномен мачизму. Чоловіча ініціація досить часто відбувається шляхом долучення до кримінальної субкультури, вживання алкогольних напоїв, куріння та спонукання до агресивної сексуальної поведінки. У молоді формується думка про те, що романтичні стосунки і кохання є цінними та бажаними виключно для дівчат. Оскільки це не відповідає дійсності, зокрема, найчастіше ініціаторами розриву стосунків є саме жінки та дівчата, можна прогнозувати зростання кількості самогубств серед юнаків.

Прирікаючи освічену та розвинену дівчину на пожиттєву обслуговуючу працю і самозречення заради материнства, патріархальна ідеологія викликає серйозний внутрішній конфлікт. Нав'язана перспектива патріархального шлюбу може контрастувати із розвиненим духовним світом дівчини та потребою у розвитку. Відкидання феміністських альтернатив у сімейному житті (рівномірного розподілу сімейних та батьківських ролей, однакового ставлення до подружньої вірності, та ін.) і самореалізації загалом, робить життя нестерпним, а конфлікт - нерозв'язуваним. Прикро, але нав'язлива стереотипність жіночого призначення, спричиняючи штучну безвихідь, штовхає найбільш емоційно багату та творчо обдаровану молодь до вживання психотропних і наркотичних речовин та відходу у віртуальний світ.

Патріархальний ідеологічний тиск на студенток орієнтує їх на паразитарний спосіб життя та спонукає до пошуку забезпеченого старшого за віком чоловіка. Що, однозначно, призведе до поступового зникнення студентських сімей. Зростання різниці у віці подружжя, підсилене повною протилежністю чоловічого та жіночого світів, у свою чергу, зробить розлучення неминучим. Отже, зростання розлучень за таких обставин є цілком закономірним. Можна також із впевненістю прогнозувати подальше посилення залежності дружини та збільшення навантаження на годувальника сім'ї, яке неминуче буде призводити до спалахів сімейного насилля.

Серед найперспективніших галузей наук, за даними В. Троян та Н. Таран, до 90% працівників складають жінки. Обмеження вибору професій жінками сферою обслуговування призводить до відставання вітчизняної науки у сфері технологій.

Повернення жінок з наукового авангарду до ролі берегині сімейного вогнища може відкинути країну до буквальності ситуації: коли середньовічний спосіб мислення буде врешті відповідати середньовічному способу існування. Зазначимо, що ці невтішні прогнози здійснюються за умови неприйняття феміністичних альтернатив та насадження у масовій свідомості релігійних цінностей і антинаукових, близьких до середньовічних уявлень про жіноче призначення. У разі дотримання ґендерних підходів до стратегій розвитку та соціальних програм відбувається швидкий та закономірний соціально-економічний прогрес і поліпшення якості життя. Як приклад можна навести реформи у Китаї та Швеції.

Погоджуючись із фахівцями у сфері безпеки, що реальність можливого соціального вибуху, усвідомлення його терміну та керованості є чинником у виборі сценарію подальшого розвитку України [4], зазначимо, що саме міжґендерна взаємодія може стати каталізатором цих процесів. Визначаючи найбільш небезпечним для України чинником "зневагу до знань, науки, культури, непрестижність інтелектуальної праці взагалі", автори називають цей чинник духовним та відзначають зменшення ідеологічної інтервенції у людське буття з боку держави та її тотального контролю за різними суспільними сферами. На нашу думку, небезпечний духовний чинник – це релігійна деградація людського потенціалу України під маскою "духовного відродження". Деінтелектуалізація влади уможливлює залишати поза увагою держави потужний ідеологічний пресинг на нормативну систему чоловічого та жіночого. Зазначимо, також, що усуваючи науку з процесу формування стратегій вирішення соціальних проблем, влада наражається на небезпеку втратити контроль за впливом релігійних діячів. Відповідальність за закономірні наслідки ідеологічного втручання до державної політики у цьому випадку буде покладена саме на владні структури. Існує також небезпека, що ґендернодетерміновані суспільні деформації, які обов'язково виникнуть, будуть використані для змін у політичній системі України загалом. Такий перебіг подій неодноразово ставався у історії європейської цивілізації, щоразу відкидаючи країну на периферію суспільного прогресу.

Освіта та міжґендерна взаємодія є взаємопов'язані соціальні сили. Релігійна експансія яскраво проявляється у сфері міжґендерної взаємодії і гостро відчувається молоддю. Ґендернонейтральні освітні стратегії у поєднанні з науковими підходами до соціальних проблем є необхідною передумовою гармонійного розвитку людства загалом і запорукою прогресу всіх і кожного. На нашу думку, вітчизняна педагогіка найближчим часом постане розчленованою поміж наукою та релігією: вже зараз спостерігаємо розрив у вивченні між чинниками та сферами їх впливу і порушення паритетності світоглядної та методологічної складових у соціально-гуманітарній сфері. Бездумне руйнування наукового світогляду молоді та підміна наукових підходів релігійними догмами може призвести до закономірної, проте неконтрольованої соціальної непокори, яку не в змозі буде придушити релігія. Державно-церковна політика в Україні контрастує з глобальними процесами секуляризації та розвитком соціально-гуманітарного знання. Така невідповідність впливає на освіту, яка вже у недалекому майбутті не зможе формувати науковий потенціал.

Література:

1. Антологія феміністичної філософії / За ред. Е.М.Джаґер та А.М.Янґ; Пер.з англ. Б.Єгідис; Нуак.ред.пер. О.Іващенко. – К.: "Основи", 2006. – 800 с.

2. Закон України Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 рік. Відомості Верховної Ради України, 2010, N 33, с. 470

3. Здоров’я та поведінкові орієнтації української молоді: соціологічний вимір. Результати національного соціологічного опитування підлітків та молоді 10-22 років. – К.: УІСД, 2005. – 256 с.

4. Лазоренко О., Барков В. Гуманізація ідеології безпеки - стратегічна вимога сучасності // Стратегічна панорама.- 1999.- №4.- С.79-86.

5. Мілет К. Сексуальна політика / Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – 619 с.

6. Про становище сімей в Україні: Державна доповідь за підсумками 2000 року (схвалена міжвідомчою комісією з питань сімейної політики). – К.: ВД “Шкільний світ”, 2001. – 192 с.

7. Репродуктивное здоровье населения Украины – 1999. Итоговый отчет. – К.: КМИС, 2001. – 206 с.

Тетяна Талько

Світоглядно-філософське та методологічне підґрунтя формування навчальних програм курсів з основ ґендерної рівності

У статті доводиться, що у пропедевтичному вступі до будь-якого курсу з основ гендерної рівності слід визначитися з світоглядно-фісофськими та методологічними засновками всього курсу, завдяки чому навчальні програми будуть оперті на метафізичне підґрунтя і виявлять онтологічний зріз поставлених проблем. Це дасть можливість актуалізувати зацікавленість студентства ґендерною проблематикою.

The article proves that in the propedevtic introductory entry to any course on gender equality ideologically-philosophical and methodological foundations of the course should be defined. It helps to base the training programs on metaphysical grounds and identify ontological image of the problems. This will enable to get the students interested in gender issues.

Навчальний курс з основ ґендерної рівності, як і будь-який інший лекційний курс, починається з пропедевтики. Традиційно пропедевтика до курсів з основ ґендерної рівності розглядається як акцентуація уваги слухачів на визначенні основних понять ґендерної теорії та історії виникнення і розвитку ґендеру в якості відображення соціокультурних вимірів статевого. Зазвичай викладачі, акцентуючи увагу на визначені сутності поняття «ґендер» та історичних і соціокультурних причинах його виникнення, особливостях розгортання ґендерних досліджень, а також передумовах та чинниках формування ґендерної теорії, зауважують, що сучасна соціальна наука розрізняє поняття стать і ґендер (gender). При цьому підкреслюється, що терміном стать традиційно позначаються анатомо-фізіологічні особливості людини, на основі яких людські істоти визначаються як чоловіки та жінки, а ґендер відображує особливості соціалізації статі [7, с.8]. Також наводяться приклади конкретних наукових теорій, зокрема концепція Т.Парсонса, чи З.Фройда тощо, які певним чином підготували ґрунт для виникнення ґендерної теорії. Доволі поверховим аналізом певних теорій і вичерпується ознайомлення слухачів з методологічними засновками курсу.

На моє переконання, програми навчальних курсів, які формуються на основі ґендерної теорії, мають бути забезпечені обґрунтованим світоглядно-філософським фундаментом та визначеним на основі цього методологічним апаратом. І хоча ґендерна теорія ще настільки юна, що навряд чи на часі говорити про існування метафізики ґендеру, але певні паростки філософії ґендеру в Україні вже є. Важливими в цьому плані є розробки І.Грабовської, І.Жеребкіної, О.Забужко та інш. Відповідно, пропедевтику до ґендерних курсів вітчизняна філософська думка цілком спроможна забезпечити адекватними часові світоглядними та методологічними установками. Відтак сьогодні будь-який навчальний курс з проблем ґендеру, а тим більше курс з основ ґендерної рівності повинен спиратися на серйозне філософське підґрунтя. Таке підґрунтя, за моїм переконанням, стане спонукою до актуалізації світоглядної позиції молодого слухача і сприятиме формуванню творчого та егалітарного мислення, широти світогляду молоді, залученої до вивчення запропонованого учбового матеріалу. Воно сприятиме усвідомленню того факту, що повсякденна практика гендерного облаштувуання суспільства потребує теоретичного переосмислення та практичної зміни патріархальних гендерних установок та стереотипів. Слід зауважити, що оскільки гендерні дослідження є міждисциплінарними, то саме філософія має запропонувати провідну методологію для розкриття сутності гендеру як соціокультурного феномену, а також принципи організації та викладання учбового матеріалу.

Оскільки пропедевтичний насамперед спрямований на опрацювання і уточнення предмету курсу, то в процесі виявлення останнього слід не просто зупинитися на визначенні сутності гендерної рівності як соціокультурного феномену, заснованого на збалансованому співіснуванні всіх гендерів, що функціонують у суспільстві, але й докладно пояснити світоглядне значення цієї проблеми, а також акцентувати увагу на основних історико-філософських способах вирішення проблеми влади, насильства, прав людини у суспільствах патріархального, модерного та постмодерного типів. Історико-філософський зріз проблеми надасть слухачам можливість осягнути її метафізичну глибину.

Визначення предмету курсу зазвичай засновують на дефінуванні гендерної рівності, яке стало майже загальником. Відповідно до нього гендерну рівність розуміють як рівність

прав і можливостей для жінок і чоловіків у суспільстві, рівність умов для реалізації прав людини, участі в національному, політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, отримання рівних винагород за результатами участі у суспільному виробництві. Подібна дефініція в основному орієнтована на соціальні аспекти функціонування феномену. Світоглядне підґрунтя тут не виявляється достатньо. Тому важливим видається акцентування уваги на родовій бівалентності людського буття і формулюванні предмету курсу з врахуванням амбівалентності чоловічого та жіночого в культурі.

Іншим важливим моментом є фіксація уваги студентів на можливостях існуючих методологій у плані вирішення проблеми гендерної рівності. Слід зауважити, що нині проблема світоглядно-методологічного забезпечення наукового пошуку у сфері гендеристики є однією з найгостріших. Недолугість більшості теоретичних концептів у цій сфері не в останню чергу викликана відсутністю адекватних, продуктивних методологій, за допомогою яких тільки й можливе створення прогностичних і практично значимих наукових теорій. Класичні методології, засновані на принципах раціоналізму, детермінізму та універсалізму нині піддаються гострій критиці як застарілі та недієві, натомість виникають нові методологічні моделі, що мають на меті вловити і точно описати функціонування конкретних культурно-історичних явищ, зокрема у сфері соціокультурного функціонування статевого. У зв'язку з цим слід зауважити, що вітчизняна культура, на противагу західній, у сфері гуманітаристики лише починає здійснювати перехід до некласичних і зокрема постмодерних методологій, але, на жаль, цей перехід відбувається у ситуації, яку українські дослідники визначають як брак волі до вільного, відповідального життя, і це спричиняє багато проблем. Недолугість спроб бездумного мавпування заходу, часто-густо невиправдане використання постмодерної термінології, безпідставне прилаштовування наймодерніших західних ідей до наших реалій і доточування їх до аналізу національного буття - це одна з проблем сучасної вітчизняної гуманітаристики. За точним спостереженням С.Грабовського, ця негативна тенденція оприявнює себе «…у надзвичайно популярній нині течії, котра намагається численними запозиченнями з наймодерніших західних течій, широким використанням розробленої ТАМ термінології, «вмонтованої» в українську чи російську мову, заявити про свою опозицію до недосконалого посттоталітарного буття. Отож не треба власних зусиль, не треба наполегливої повсякденної праці точного мислення, досить спорадично брати «щось», ліпити з нього якісь системи й системки, а потому робити дуже поважні висновки» [2, с.212].

Звичайно, ці зауваження мають сенс, але, на жаль, не вирішують самого «методологічного» питання. Зокрема, безліч дискусійних «методологічних» обговорень не дали відповіді на питання, за допомогою якого інструменту можливо здобути найбільш адекватне знання про генезу гендеру. Абсолютно беззаперечним сьогодні є лише той факт, що дослідження не можуть спиратися виключно на методологічні набутки класичної філософії. Використання лише усталених в класичній філософії методів (сходження від абстрактного до конкретного, співпадіння історичного та логічного, методу історизму, когнітивного, компаративістського, системно–цивілізаційного, логіко-семантичного та ін.) унеможливлює відтворення ґенези проблеми гендерної рівності в усій її складності та багатоманітності. Більш того, навіть додавання до класичних післякласичних (скажімо, феноменологічної та екзистенційної) та постмодерних методологій не вирішує питання. Підкреслю, що традиційне розуміння методології та її завдань видається цілком слушним, якщо мова йде про уніфіковані феномени, які досліджують відповідні уніфікуючі науки, тобто ті, що виокремлюють свій предмет за допомогою певного методу. А якщо феномен настільки складний, що його не можна виокремити за допомогою певної методології, тоді маємо справу з системними науками, які виділяються не за методом, а за об'єктом. До речі, системний підхід сформувався в середині XX ст., а отже й системні методології почали формуватись і досліджуватись відносно недавно.

Проблема гендерної рівності потребує системного бачення, а отже вимагає залучення методів різних наук. У цьому сенсі гендерну теорію можна співставити з такими науками, як філософія історії, філософія права, палеонтологія, синергетика, українознавство тощо. Їх прийнято називати об'єктними, тобто сформованими за принципом вивчення об'єкту, або ж їх також визначають як системно-специфічні. Щодо таких наук доведено, що у них «…не можна знайти якогось власного методу, продиктованого специфікою вичленованого предмета дослідження, що організовує тільки

її коло знань» [5, с. 6], оскільки тут задіяно комплекс методів, що використовують різні науки, завдяки чому і відбувається осягнення предмету. Все вище означене безпосередньо стосується нашої проблематики, однак практика показує, що продуктивні концепти у сфері гендеристики створюються насамперед тоді, коли дослідник виходить не лише з особливостей об'єкту свого дослідження, що, як зазначалося є вимогою системних наук, а і з своєї світоглядної позиції, яка є не лише узагальненням практичного життєвого досвіду, а й заснована на певному колі аксіоматичних світоглядних уявлень. Питання про оцю аксіоматичну недоказову основу, на якій базується будь-яка світоглядна модель, є найцікавішим у визначенні сутності категорій нашого мислення, в тому числі і метафізики чоловічого та жіночого. Виявлення межової сутності цих категорій та введення гендерних установок в контекст сучасної теоретичної картини світу і є завданням методологічної роботи філософії у плані впорядкування гендерної складової нашої ментальності. В цьому плані досить продуктивним може бути культурологічний підхід, який надасть можливість розглянути формування гендерної складової суспільного буття в якості полілогічного процесу. До того ж культурологічний підхід дозволяє використати широке культурне та історико-філософське тло в якості об'єкта дослідження формування феномену гендерної рівності як невід'ємної складової сучасної західної та української культур.

Культура постмодерну, у форматі якої нині розвивається західна гендеристика, породила особливий тип філософського дискурсу, який складається з комплексу вчень, що так чи інакше проголошують кінець соціальності, історії, кінець пріоритетності раціоналізму і кризу метафізики загалом. Відповідно маємо протистояння картезіансько-кантівської та ірраціоналістично-синархічної методологічних моделей.

Принцип синархії, який прийшов на зміну традиційному ієрархічному впорядкуванню світу, і є визначальним у методологічній моделі постмодерну,. актуалізував питання про умови створення гуманного дискурсу у сфері людинознавства, до якої належить і гендерна проблематика.

У дослідницькій літературі зазначається, що в основі постмодерністської пізнавальної моделі лежить методологія, що визначає себе в якості дискурс-аналізу. Намагаючись з'ясувати статус цієї методології і її якісну своєрідність серед інших феноменів духовної культури, українські дослідники постмодерних методологій підкреслюють, що дискурс-аналіз базується на метафорі: «соціокультурна дійсність – це текст». Зокрема В.Лук'янець, О.Кравченко, Л.Озадовська зазначають, що «…в рамках дискурс-аналізу соціокультурна дійсність постає перед дослідником приблизно так, як літературний текст перед читачем, літературним критиком, герменевтом» [6, с. 28].

З точки зору філософа-постмодерніста епістемологічна методологія, що спирається на світоглядний оптимізм модерністського раціоналізму вже не являється продуктивною. Протистояння епістемної раціоналістичної моделі і дискурс-аналізу - характерна особливість сучасного філософського дискурсу. Принцип синархії дає можливість осягнути сутність людської свободи та радикалізацію позиції унезалежнення людини від будь-якого дискурсу влади та насилля завдяки деконструктивістським методологіям і цим спростовує самодостатність епістемологічної методології, що спирається на світоглядний оптимізм модерністського раціоналізму. І все ж, співпраця традиційного модерного дискурсу і постмодерного дискурс-аналізу є вочевидь продуктивною. На думку багатьох "методологів" вона здатна створити у супільстві демократичний дискурс щодо людини, вільної від дискурсу влади і насилля, яка розумітиме, що життєздатне суспільство повинно не тільки постійно змінюватись у відповідності до нових умов існування, але й надавати можливості для співіснування різних дискурсів - традиційних і нетрадиційних, в тому числі і у сфері гендеру. Отже, класична картезіансько-кантівська методологічна модель, що базується на традиційних принципах раціоналізму: сходження від абстрактного до конкретного, принципові розвитку, співпадіння історичного і логічного, принципі історизму, а також законах гегелівської діалектики, не може бути просто відкинутою, вона повинна доповнювати сучасні методологічні моделі. Важливо віднайти адекватну світоглядну основу, на якій здійснюватиметься синтеза методологій.

Узагальнюючи попередні роздуми, підкреслю, що превалюючий нині дискурсивний принцип, який замінив традиційний принцип ієрархізму у сфері побудови методологічних моделей на принцип синархії, не відміняє необхідності системного бачення предметної сфери дослідження. Системний підхід вимагає визначеності світоглядної позиції науковця, яка повинна засновуватись на переконанні, що ідеальний дискурсивний принцип, що об'єднує різні підходи в одному світоглядному устремлінні, спонукає до вибору між буттям і

небуттям на користь життю, збереженню людства в добу глобальних криз, позбавляє від абсолютного релятивізму, створюючи підстави для існування універсалістських узагальнень. Світоглядний релятивізм тут без жодних заперечень замінюється на світоглядну толерантність, в основі якої лежить універсальний етичний постулат, що досить точно визначений у межах комунікативної практичної філософії і може бути переданий словами Ю. Габермаса: "Кожна значуща норма має відповідати умовам, що наслідки та побічні наслідки, які здогадно виникатимуть із її всезагального застосування при задоволенні інтересів кожного індивіда, можуть бути без примусу прийняті усіма учасниками" [1, с.8]. Очевидно, що на відміну від напрямів, які апелюють до субстанційної моральності локальних соціокультурних життєвих форм (етосів), утілених у матеріальних традиційних цінностях, звичаях та інституціях, що становлять "контингентну основу для згоди", такий "світоглядний монізм" просто змушує створювати універсалістську концепцію дослідження, в основу якого покладено прогресистський принцип універсалізації та раціоналізації життєвого світу на основі розвитку людського духу [1, с. 8].

Цілком зрозуміло, що після пережитої епохи тоталітаризму, для багатьох з нас відразливою і утопічною виглядає навіть сама претензія на здійсненність і реальність універсальної дослідницької методології, та й взагалі навряд чи сьогодні може йти мова про створення всезагальної методології пізнання і перетворення світу, і все ж таки знайомство з сучасною філософською літературою з питань методології спонукає до висновку, що різні філософи і філософські напрямки мають дуже розбіжні уявлення щодо вирішення цієї проблеми: від рішучого заперечення навіть необхідності робити спроби створити основу для методологічної синтези, до наполегливих заяв про те, що створення універсальної філософської методології у відповідності з принципом монізму цілком можливе, хоча й фантастичне. Зокрема, наш колега Г.А.Заіченко підкреслював: "Монізм універсального філософського світогляду лише у випадку догматичних притязань на позаісторичну непогрішиму істину – утопія. Але він не тільки можливий, але і реальний, оскільки знаходить своє вираження у знятті свого alter ego, у співставленні і синтезі змісту плюралізму світоглядних, у тому числі і філософських пошуків. Такою ж є справа з антиномічністю співвідношень реальності і ілюзорності родового людського знання, істинності і уявності всезагальних форм буття природи і людини, здійсненності і фантастичності універсальної філософської методології" [4, с. 7-8].

Можна зрозуміти тих, кому набрид світоглядний монізм універсалістських методологічних підходів, що претендували на всеохопність і всезагальність абсолютистських побудов, відкидаючи можливість плюральних позицій. Тим більше, що в реальності це оберталося сірістю наукових концепцій. Нині більшість вітчизняних дослідників захищають принцип плюралізму у сфері наукового знання, таким чином відтворюючи анти-універсалістські тенденції постмодерного світобачення. Але… Тут одразу постає привид релятивізму, який в певних випадках може привести до нівеляції предметної визначеності наукового дослідження. Необхідність уникання релятивізму, що підспудно загрожує дослідникові, налаштованому абсолютизувати свою світоглядну позицію, добре розуміють ті, хто критикуючи позитивізм як спосіб мислення, підкреслюють, що важливо уникнути й іншої крайності, яка підносить принцип релятивності людських знань до абсолюту. В епоху, коли претензії на створення універсальної метафізики гендеру є утопічними, пізнавальна інтуїція залишається рівносильною совісті, яка є неподільною у своїй індивідуальності.

Щодо способів визначення доцільності використання того чи іншого філософського методу у процесі дослідження проблеми гендерної рівності слід врахувати точку зору професора Г.А. Заіченка, який наполягав: «Три корелятивні «крапки» виправдання, спростування чи обмеження філософського методу необхідно враховувати. Перша «крапка» – оцінювання методу з точки зору його «локального» використання, тобто ефективності його застосування при вирішенні окремої або окремих проблем. Друга «крапка» – оцінка методу з точки зору його ефективності на певних («початкових», «середніх», «кінечних») етапах дослідження. Третя «крапка» – оцінювання методу у цілому з урахуванням виявлення методологічних лакун, «пустот», законно чи протизаконно, або почасти законно, а почасти незаконно заповнених іншим методом чи іншими методами» [3, с. 61]. Методологічна модель, побудована з урахуванням вищенаведених зауваг, не буде відкидати цілком модерністську методологію, а органічно доповнить її у місцях «лакун» постмодерністськими знахідками.

Стосовно метафізики чоловічого і жіночого, представленої у вітчизняному філософсько-антропологічному дискурсі, слід

зазначити, що вона продовжує багато в чому відтворювати бачення класичної філософії, де людина розглядалася «… як істота, позбавлена статі, що було результатом абстрактно-есенційного підходу до неї …» [8, с. 195].

Відрадним є те, що все більше вітчизняних науковців розуміє, що проблеми статі не можуть залишатися на маргінесі філософських досліджень. Гендерні виміри статевого стали невід'ємною частиною сучасної філософської антропології, яка наполягає, що «…для кожного, хто замислювався над колізіями людського буття, очевидним є те, що однією з їх фундаментальних причин є бівалентність людського роду – його роздільність на чоловічий та жіночий шляхи буття» [8, с. 195]. Український дослідник Н.Хамітов підкреслює: «Якщо ми припустимо, що філософська антропологія досліджує різноманітні виміри людського буття, то проблеми статі не можуть не бути органічно-філософськими проблемами» [8, с. 195].

Особливості постмодерністського антропологічного розмислу у сфері гендерної проблематики можуть бути узагальнені у наступних положеннях:

1. Адекватне розуміння соціо-статевого потребує деконструкції есенціалістсько-субстанціалістських підходів до визначення сутності чоловічого та жіночого та способів їх соціальної взаємодії. Конструктивістське бачення привело до розуміння статі як результату процесу соціального моделювання. Доповнення сучасних філософських методологій гендерною та конструктивістською, утверджує полісутнісний характер філософії.

2. Філософія постмодерну підкреслює свою установку на антинормативізм, заснований на релятивістському розумінні того факту, що норми та принципи є історично-конкретними, а отже плинними, відносними, відтак підлягання їм та їх збереження повинно розглядатися з точки зору їх часової доцільності. Це не лише провокує відмову від ідеалів та традицій, але й спонукає до творчості та активності всі гендери у соціальному бутті.

3. Постмодерна антропологічна рефлексія виокремлює абсолютно новий спосіб дослідження соціостатевого, переміщуючи його в контекст проблематики Іншого, Чужого.

4. Дослідження проблеми ідентичності стає важливим аспектом розвитку постмодерної гендерної філософії. Можливостям трансформацій гендерної ідентичності у сучасному світі відповідають зміни у мовленні та виникнення цілого спектру квір-теорій, які відображають невизначеність стану позанормативних гендерів. Складність цієї проблеми не може вкладатися в єдиний мейнстрімінг, як теорію, запропоновану західними дослідниками, а повинна спиратися на національні моделі соціалізації статевого.

5. В постмодерному філософсько-антропологічному дискурсі гендерне інтерпретується в контексті глобалізаційного бачення морально-ціннісних установок людського буття і формування ноосферної етики.

6. Постструктуралізм завдяки деконструкції та дискурсивному аналізу дозволяє критично переосмислити патріархатні принципи традиційної культури стосовно фемінного.

7. Використовуючи постмодерну методологію, зокрема метод деконструкції, розроблений Ж.-Ф. Ліотаром, Ф. Гваттарі, Ж. Дерріда, Р. Бартом, Ж. Бодрійяром, Ж. Дельозом, С. Жижеком, Л. Ірігарей, Ю. Крістєвою, М. Фуко та іншими, лектор може по новому проаналізувати специфіку попередніх епох.

8. Акумулюючи в структуру феміністичної критики, представленої іменами Ю.Крістєвої, Л.Ірігарей та інш., а на теренах нашої культури С.Павличко, теоретичні положення постмодерної філософії Ж.Дерріди та Ж. Ліотара, теоретики гендеру вводять у науковий обіг термін «онто-лого-тео-телео-фоно-фалло-центризм», що визначає ієрархічний «чоловічий», спосіб організації суспільства, виховання, сім'ї, культури, мови. Таке розуміння ангажується нині у структуру вітчизняної гендеристики.

Вищенаведене спонукає до висновку, що розробка дієвих освітніх програм з основ гендерної рівності неможлива без визначення їх світоглядно-методологічного забезпечення.

Література:

1. Габермас Ю. Інший спосіб подолання філософії суб'єкта: комунікативний versus суб'єктивний розум // Габермас Ю. Філософський дискурс сучасності. – К.: Укр. філос. фонд. 1998.

2. Грабовський С.І. XX століття та українська людина. Виклики і відповіді. Монографія. – К.: Стилос. 2000. – 228 с.

3. Заиченко Г.А. Возможна ли монистическая философско-теоретическая концепція методологи?// Заиченко Г.А. Сборник научных трудов (доклады, статьи, философские заметки). – Днепропетровск: Наука и образование. 2001.

4. Заиченко Г.А. Философские итоги XX века. Программа исследования соотношения философии и истории философии как реализация

проекта создания теоретической философии, метафизики, конца XX в. // Зиченко Г.А. Сборник научных трудов (доклады, статьи, философские заметки). – Днапропетровск: Наука и образование. 2001.

5. Крисаченко В.С., Мостяєв О.І. Україна: природа і люди. – К.: Інститут філософії НАН України. 2000. – 492 с.

6. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури: Монографія. – К.: Центр практичної філософії. 2000. -304 с.

7. Фурман А.В., Надвинична Т.Л. Основи гендерної рівності (конспекти лекцій) // Гендерний розвиток у суспільстві: (конспекти лекцій). – К.: ПЦ «Фоліант», 2004. – 351 с.

8. Хамітов Н. Родова бівалентність людського буття: феномени чоловічого та жіночого // Філософія. Світ людини. Курс лекцій. – К., Стилос, 1999. – 310 с.

Віра Троян, Наталія Таран

Гендерна освіта у підготовці наукової молоді (з досвіду роботи ГО "Жінки в науці")

У статті наведено приклади наявності гендерних стереотипів у науці та обґрунтовано важливість гендерної освіти для їх подолання. Висвітлено специфіку шляхів поширення гендерних знань серед науковців, студентської та аспірантської молоді, а також школярів і учнів Малої Академії наук. Проаналізовано причини гендерної нерівності в науці та описано інформаційні матеріали, використання яких рекомендовано для підвищення обізнаності з ґендерних питань на прикладі розвитку української науки.

The paper contains examples of gender stereotypes in science and proves the importance of gender education to overcome them. It deals with gender-specific ways of expanding knowledge among scientists, students, postgraduates and pupils of the Small Academy of Sciences. The reasons of gender inequality in science are analysed. It is also described the information materials, which is recommended for raising awareness on gender issues on the example of the ukrainian science development.

Узагальнюючи результати досліджень різних аналітичних центрів, виконаних наприкінці 20 ст., Директорат Європейської Комісії дійшов висновку, що досягнення гендерної рівності в науці повинно стати одним із головних напрямків наукової політики Європейського Союзу у 21 ст. [7]. Практично одночасно було розроблено концепцію створення Європейського наукового простору, у якій поряд з необхідністю «стимулювання зацікавленості молоді науковими дослідженнями і кар'єрою вченого» наголошується на «підвищенні ролі та статусу у науці жінок-вчених» [8] (детальний аналіз цих документів опубліковано нами у Матеріалах 2-ої і 3-ї конференцій «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє», Київ, 2002 та 2005 рр. [2]). Підставою для таких висновків послужили в основному два факти:

- значне збільшення впродовж 20 ст. кількості високоосвічених жінок, які на даний час у всіх розвинених країнах становлять 49-53% випускників вищих навчальних закладів;
- існування поширених гендерних стереотипів щодо вторинної ролі жінки в науковій сфері діяльності та гендерних обмежень на наукові професії, що часто не забезпечує повноцінної реалізації інтелектуального потенціалу жінок для розвитку як науки, так і суспільства у цілому.

На підтвердження «живучості» гендерних стереотипів у науці достатньо навести лише два відомі приклади. У 1903 р. Нобелівський Комітет вирішив присудити премію за відкриття явища радіоактивності тільки П'єру Кюрі і відмовив його дружині - Марії Склодовській-Кюрі, науковий внесок якої насправді був визначальний. І лише після відмови П'єра Кюрі отримати премію за таких умов, справедливість була відновлена і лауреаткою стала перша жінка-вчена. Минуло сто років, кардинально змінилася ситуація з можливістю жінок отримувати вищу освіту, поступово долається трьохсотлітній бар'єр у доступі жінок до академічної науки, але у 2005 р. Президент Гарвардського університету Лоренц Саммерс висловив сумнів у математичних здібностях дівчат. Отже, очевидно, що досягнення гендерної рівності в науці потребує ще багатьох зусиль, насамперед, у сфері систематичної гендерної просвіти, освіти та виховання молоді з метою набуття нею гендерно неупереджених знань.

В останні роки в Україні значно активізувалася робота по висвітленню і обговоренню гендерних проблем. Загалом визнано, що низька поінформованість українського суспільства щодо ідей гендерної рівності значною мірою є причиною існування таких негативних явищ, як гендерні обмеження на професійну кар'єру,

дискримінація і торгівля жінками. За участю переважно жінок-вчених відбувається розробка програм, видання перших підручників з гендерної освіти і впровадження курсів гендерної рівності у вищих навчальних закладах [1, 4, 6]. Досить активно інтегруються гендерні знання в гуманітарні дисципліни, на що вказує кількісна перевага програм з гендерної педагогіки та психології. У той же час практично немає програм, спрямованих на включення гендерної проблематики у дисципліни природничого профілю. Тому у цьому напрямку важливу роль може відігравати позалекційна робота на рівні громадських та студентських організацій з поширення знань про гендерну рівність як одну з умов побудови успішного сучасного суспільства.

Громадська організація «Жінки в науці» у своїй роботі надає постійної уваги гендерній освіті і проводить її у різних напрямках, з яких виділяємо три головні:

- поширення гендерних знань серед жінок-вчених;
- гендерна освіта студентської та аспірантської молоді, у тому числі активістів громадських студентських організацій;
- гендерна освіта школярів та учнів Малої Академії наук, нашого наукового резерву.

Кожен із цих напрямів має свою специфіку. Робота з жінками-вченими провадиться шляхом організації семінарів з проблем жіночого наукового лідерства, гендерної рівності та гендерної асиметрії в науці, підготовки наукових проектів і наукових анкет-самопрезентацій. Для цього підготовлено і видано спеціальні інформаційні матеріали – бюлетені «Основні правила написання наукових проектів. Поради лідерам», «Роль жінки-вченої у світовій та українській науці», «Гендерні проблеми української науки», книгу «Жінки-вчені Києва» [3], календарі «Жіночі постаті в українській науці», а також взято участь у підготовці матеріалів до подарункового видання «Українки в історії» [5]. Окрім того, упродовж всіх років нашої Незалежності разом з Вищою Атестаційною Комісією ми відслідковуємо гендерні відносини в українській науці по кожній із приблизно 30 її галузей, що дозволяє аналізувати і обговорювати з вченими гендерні асиметрії та гендерні тенденції за окремими науковими напрямками. Важливою є участь у конкурсах для жінок-вчених, оголошуваних фірмою L'Oreal разом з ЮНЕСКО. У 2010 році лауреаткою цього конкурсу стала наша молода дослідниця з Київського національного університету імені Тараса Шевченка Світлана Яблонська, яка виборола грант для наукових досліджень у США.

У плані гендерної освіти студентської й аспірантської молоді у трьох вищих навчальних закладах - Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» і Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» - проведено серію семінарів за участю німецької дослідниці Хелени Гьотшель на тему «Гендерні студії як засіб нового розуміння природничих наук». Вчена є авторкою унікального проекту «дегендеризації» науки, у якому обгрунтовує, що однією з основних причин дискомфортного відчуття жінок в природничих та технічних науках (так, як вони викладаються зараз) є те, що соціальні, історичні та філософські аспекти не розглядаються як переконлива і важлива частина самих цих дисциплін. Отже, для збільшення зацікавленості дівчат природничими та технічними науками необхідно змінювати зміст цих наук. Недавно ці проблеми ми активно обговорювали і з студентами громадської організації «Європейська молодь України».

Разом з Гендерним центром при Політехнічному інституті та низкою громадських організацій кожні три роки організовуємо міжнародні конференції на тему «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє», де постійно працюють секції «гендерні проблеми освіти і науки», «наукові школи жінок-вчених», «історичні портрети жінок-вчених та освітянок». Від 1999р. проведено чотири таких конференції. Оскільки всі їхні матеріали опубліковано [2], то маємо вже своєрідний довідник з розвитку проблеми гендерної освіти впродовж останніх 10 років та ролі жінок в науці. У цих матеріалах опрацьовано і висвітлено науковий внесок близько 40 окремих постатей та багатьох наукових галузевих груп жінок-вчених. Потужні знання з історичних аспектів гендерної освіти надають науковці - членкині нашої організації. Так, Катерина Кобченко опублікувала монографію з історії організації Київських Вищих жіночих курсів, Марина Палієнко розробила спецкурс «Освіта жінок в Україні», Алла Литвинко та Лілія Пономаренко досліджують участь українських жінок у розвитку технічних та природничих наук. Всі ці матеріали і використовуються в лекційній роботі, зокрема зі студентами природничого та технічного профілю, при обговоренні проблем низького представництва жінок у високій науці, проблеми поєднання наукової кар'єри і

родини, обмежень і самообмежень жінок. Необхідно відмітити важливість нашої участі у закордонних гендерних освітніх конференціях, де вже самі члени нашої організації отримують нові знання та інформують колег про гендерний стан нашого суспільства.

У роботі з учнями окремих шкіл та ліцеїв ефективним виявилося проведення учнівських наукових конференцій на тему «Славетні вчені України», ініційованих координатором Суспільної служби м. Києва Наталією Вадзюк. Окрім національно-патріотичного виховання і підвищення зацікавлення шкільної молоді науковими дослідженнями, такі конференції при відповідному спрямуванні одночасно можуть виконувати і функцію гендерної освіти. За нашою участю формується програма таких конференцій, яка включає теми як про здобутки окремих вчених, так і про наукові родини, де успіхів досягли обоє її членів, чи батьки і діти, як, наприклад, у родині Грушевських, Алчевських, Вернадських, Василенків, Антоновичів, Кордюмів, Антоніни Прихотько та ін. Учні виступають зі своїми доповідями чи готують інтерв'ю з сучасними вченими, після чого члени журі від нашої організації акцентують увагу на важливості культивування наукових традицій на прикладах відомих наукових родин. У процесі підготовки і проведення таких конференцій знання щодо гендерної рівності в науці одержують і вчителі, і учні. Успішно відбулися такі конференції в Українському колежі ім. В.Сухомлинського (директорка В. Хайруліна), ліцеї №208 (директорка Н. Головань), спеціалізованій школі № 43 (директорка Н. Лазебник) м. Києва. В таких аудиторіях жваво проходить обговорення феноменів «зникаючої обдарованості» і «скляної стелі», оскільки переважну більшість доповідей готують дівчатка і перспективи використання своїх здібностей у майбутньому викликають у них великий інтерес. Плануємо розширити цей напрямок роботи у співпраці з педагогами з інших міст.

Робота з учнями Малої Академії наук охоплює лекції та семінари, які відбуваються в літніх таборах і під час предметних олімпіад, де ми проводимо опитування щодо знань з гендерної тематики. З аналізу анкетування виходить, що більш-менш знайомі з поняттям гендеру всього близько 20% обдарованої шкільної молоді. Тому відгук у такій аудиторії знаходить обговорення поширених гендерних стереотипів щодо наукових досягнень жінок, зокрема щодо незначної кількості їх серед лауреатів Нобелівської премії. Тут логічним поясненням є три моменти. По-перше, важливо співставити участь обох статей в наукових дослідженнях в історичному аспекті. Нові наукові відкриття можливі лише на підставі осягнення певного масиву знань, які надає вища освіта. Доступу до вищої освіти, після довгих років боротьби, масово жінки добилися лише наприкінці 19 ст., тому прихід їх, наприклад, в академічну європейську науку, зафіксовано, за деякими винятками, лише у середині 20 ст., практично на три століття пізніше від чоловіків. Якщо врахувати цей факт, то закономірним виглядає поступове зростання кількості жінок серед лауреатів Нобелівської премії саме у наш час, яке у минулому році уже досягло 33%. Окрім того, необхідно мати на увазі і засвідчені факти впливу жінок на розвиток освіти та науки у більш ранній історичний період, як, наприклад, роль княгині А. Гольшанської-Заславської у перекладі на українську мову Євангелія, роль Галшки Гулевичівни у заснуванні Києво-Могилянської Академії та ін., хоча загалом це питання ще досліджене недостатньо.

По-друге, в сформованих переважно чоловіками наукових колективах жінка виконує підлеглу роль і рідко бере участь у прийняті рішень в області науки та технологій. Частково це пов'язано з необхідністю перерви у кар'єрі по догляду за дітьми. Та і специфіка психології жінок більше спрямована на виконання практичної роботи, що зумовлено великим побутовим навантаженням і щоденним вирішенням важливих конкретних завдань, у той час як наукові відкриття часто потребують відповідних узагальнень. Тому науковий внесок жінок часто «невидимий» і неоцінений, хоча і не менше важливий, ніж внесок чоловіків. Відомим прикладом є здійснення найбільшого наукового відкриття 20 ст. у біології – встановлення структури молекули ДНК, яке зроблено на підставі аналізу рентгенограм цієї молекули, отриманих Розалінд Франклін. Проте нобелівською лауреаткою вона не стала, на відміну від 3 колег-чоловіків. Іншим прикладом є наведений вище випадок з оцінкою доробку Марії Склодовської-Кюрі; описано велику роль матері чотирьох дітей Т. Афанасьєвої-Еренфест у наукових здобутках свого чоловіка фізика Пауля Еренфеста та ін. Такі приклади висвітлено нами у названих вище інформаційних матеріалах.

По-третє, очевидно, що розвиток здібностей дітей, зокрема дівчаток, вибір ними чи батьками майбутніх професій також перебувають під тиском гендерних стереотипів, які побутують у суспільстві та сім'ї. Відомо, наприклад, що розвиток

видатних математичних здібностей у Софії Ковалевської міг бути зумовлений тим, що батько обклеїв дитячу кімнату конспектами з математики. Такі випадки впливу виховання на наукові здібності дітей далеко не поодинокі. Тому важливим є як підвищення гендерної культури суспільства загалом, так і формування у молоді неупередженого ставлення до можливості вибору власної кар'єри незалежно від статевої приналежності та суспільних стереотипів.

Для подальшої інтеграції гендерних поглядів в середовище обдарованої молоді плануємо такі заходи:

- створити інформаційний банк даних щодо ознайомленості обдарованої молоді різного віку, статі і наукової орієнтації з гендерними знаннями та поширеності серед неї гендерних стереотипів;
- розробити рекомендації для позакласної роботи з учнівською молоддю з питань формування гендерної культури та з впровадження ідеї ґендерної рівності у систему виховання наукової молоді;
- сприяти підвищенню наукової ерудиції обдарованої молоді в процесі проведення власних досліджень ґендерної проблеми, історичних та сучасних моделей успішної реалізації наукової кар'єри;
- організовувати дослідницькі та видавничі проекти і конкурси, спрямовані на популяризацію наукових досліджень та наукових шкіл жінок.

Сподіваємося, що заходи, спрямовані на створення позитивного образу жінки-вченої, необхідні для підвищення престижності наукової праці, залучення молоді до наукової сфери діяльності та поширення ідеї ґендерної рівності серед інтелектуально обдарованої молоді і педагогів різних регіонів країни.

Література:

1. Гендерний розвиток у суспільстві (конспекти лекцій). Київ: Фоліант, 2005, 351 с.
2. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. Київ: Матеріали міжнародних конференцій: Першої – 1999р, 281 с.; Другої – 2002р, 352 с., Третьої – 2005р, 398 с., Четвертої – 2008р, 314 с.
3. Жінки-вчені Києва. Київ:ЦНТЕІ, 2003, 312 с.
4. Основи теорії гендеру (навчальний посібник). Київ:К.І.С., 2004, 535 с.
5. Українки в історії. Київ:Либідь, 326 с.
6. Хрестоматія навчальних програм з проблеми гендерного розвитку. Київ: Фоліант, 2004, 386 с.
7. Science policies in the European Union: promoting excellence through mainstreaming gender equality. European Commission Research Directorate-General: Luxembourg.- 2000.- 156 p.
8. Towards a European Research Area // Communication from the Commission to the Council, the European Parlament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. – Brussels, 2000.- 41 p.

Відомості про авторів

Авер'янова Ніна – кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ.

Афанасьєва Людмила – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь.

Букрєєва Ірина – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь.

Відра Доріс – доктор соціології Зальцбурзького університету, Salzburg Centre of European Union Studies, член Європарламенту, м. Зальцбург, Австрія.

Вихор Світлана – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль.

Власова Ольга – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філології та перекладу Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В.Лазаряна, м. Дніпропетровськ.

Власова Тетяна – доктор філософських наук, завідувач кафедри філології та перекладу Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. академіка В.Лазаряна, м. Дніпропетровськ.

Волков Олександр – кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Мелітопольського інституту державного та муніципального управління «Класичного приватного університету», м. Мелітополь.

Воропаєва Тетяна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, керівник наукової групи, Київ.

Говорун Тамара – доктор психологічних наук професор, головний науковий співробітник лабораторії соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ.

Головкова Марина – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і педагогічної майстерності Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь.

Грабовська Ірина – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, керівник наукової групи, Київ.

Дороніна Тетяна – докторантка Інституту вищої освіти Національної АПН України, кандидат педагогічних наук, доцент Криворізького державного педагогічного університету, м. Кривий Ріг.

Елькін Марк – кандидат педагогічних наук, професор, Заслужений працівник освіти, завідувач кафедри педагогіки і педагогічної майстерності Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь.

Жирська Галина – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики навчання природничих дисциплін хіміко-біологічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль.

Іванова Ірина – кандидат педагогічних наук, керівник громадської організації «Центр молодіжних жіночих ініціатив», педагог-методист Центру дитячої творчості Благодійного фонду «Шлях до дому», м. Одеса.

Ісаєва Тетяна – директор Музею ґендерної рівності, жіночої історії, історії жіночого та ґендерного руху, м. Харків.

Кізь Ольга – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, старший науковий співробітник, керівник

Школи ґендерної рівності при Науково-дослідному центрі з проблем ґендерної освіти та виховання учнівської і студентської молоді АПН України та ТНПУ, м. Тернопіль.

Кікінежді Оксана – директорка Науково-дослідного центру з ґендерних проблем молоді НАПН України і Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент, м. Тернопіль.

Кобченко Катерина – кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, керівник наукової групи, Київ.

Коробченко Ангеліна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і педагогічної майстерності Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь.

Костюк Наталія – завідувач юридичним відділом Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В.Лазаряна, спеціаліст Центру ґендерних досліджень, м. Дніпропетровськ.

Кравець Володимир – член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук, професор, ректор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль.

Купцова Тетяна – старший викладач кафедри іноземних мов Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В.Лазаряна, м. Дніпропетровськ.

Лобнер Надя Марія – доктор соціології Зальцбурзького університету, Salzburg Centre of European Union Studies, м. Зальцбург, Австрія.

Лушпай Людмила – аспірантка кафедри психолого-педагогічних дисциплін Національного університету «Острозька академія», м. Острог.

Михайлюк Олександр – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України, м. Дніпропетровськ.

Мітяй Зоя – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь.

Молодиченко Валентин – кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент, проректор з наукової роботи Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь.

Мостяєв Олександр – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ.

Окса Микола – кандидат педагогічних наук, доцент Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь.

Орлов Андрій – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь.

Петришина Людмила – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського державного економічного університету, м. Одеса.

Плахотнік Ольга – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного аерокосмічного університету імені М.Є.Жуковського «ХАІ», м. Харків.

Сіткар Віктор – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, співробітник центру Ґендерних студій ТНПУ, м. Тернопіль.

Стребкова Юлія – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського національного університету «КПІ», Київ.

Талько Тетяна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Дніпропетровського національного

університету імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ.

Таран Наталія – доктор біологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ.

Троян Віра – доктор біологічних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська Академія», Київ.

The information about the autiors

Averiyanova Nina – candidate of philosophical sciences, junior researcher of Ukrainian Studies Center of philosophic faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv.

Afanasieva Lydmila – candidate of philosophical sciences, docent of the chair of sociology of Melit. sciences, docent of the chair of sociology of Melitopol State Bogdan Khmelnitsky Pedagogical University, Melitopol.

Vydra Doris – doctor of sociology of Salzburg University, Salzburg Centre of European Union Studies, member of European Parliament, Salzburg, Austria.

Vykhor Svitlana – candidate of pedagogical sciences, docent of the chair of pedagogy of Ternopil National V.Gnatyk Pedagogical University, Ternopil.

Vlasova Olga – candidate of philosophical sciences, senior teacher of the chair of philology and translation of Dnipropetrovsk National academic V. Lazaryan University of Railway Transport, Dnipropetrovsk.

Vlasova Tetyana – doctor of philosophical sciences, the head of the chair of philology and translation of Dnipropetrovsk National academic V. Lazaryan University of Railway Transport, Dnipropetrovsk.

Volkov Olexandr – candidate of philosophical sciences, docent of the chair of the Humanities of Melitopol institute of state and municipal management "Classic Private University", Melitopol.

Voropaeva Tetyana – candidate of philosophical sciences, senior researcher of Ukrainian Studies Center of philosophic faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University, the head of the research group, Kyiv.

Govorun Tamara – doctor of philosophical sciences, professor, chief researcher of the laboratory of social psychology of G.S. Kostyk Institute of Psychology, Kyiv.

Golovkova Marina – candidate of pedagogical sciences, docent of the chair of pedagogy and pedagogical skills of Melitopol State Bogdan Khmelnitsky Pedagogical University, Melitopol.

Grabovska Iryna – candidate of philosophical sciences, senior researcher of Ukrainian Studies Center of philosophic faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University, the head of the research group, Kyiv.

Doronina Tetyana – doctorant of Istitute of Higher Education of National APS of Ukraine, candidate of pedagogical sciences, docent of Krivuy Rig State Pedagogical University, Krivuy Rig.

Elkin Mark– candidate of pedagogical sciences, professor, the head of the chair of pedagogy and pedagogical skills of Melitopol State Bogdan Khmelnitsky Pedagogical University, The Honored Educator of Ukraine, Melitopol.

Tsurska Galina – candidate of pedagogical sciences, docent of the chair of theory and methodology of natural sciences of Chemistry-Biological faculty of Ternopil National Volodymyr Gnatyk Pedagogical University, Ternopil.

Ivanova Iryna – candidate of pedagogical sciences, the head of public organization "Center of youth mail's initiatives", teacher-methodist of Center of children's creativity of Charitable Foundation "The Way Home", Odessa.

Isaeva Tetyana – director of Museum of gender equality, mail's history, history of mail and gender movement, Kharkiv.

Kiz Olga – candidate of psychological sciences, docent of the chair of psycology of Ternopil National Volodymyr Gnatyk Pedagogical University, senior researcher, the head of School of gender equality of Research center on problems of gender education and upbringing of pupils' and students' youth of APS of Ukraine and Ternopil National Volodymyr Gnatyk Pedagogical University, Ternopil.

Kikinedgy Oksana – doctorant of Research center on youth's gender problems of NAPS of Ukraine and Ternopil National Volodymyr Gnatuk Pedagogical University, candidate of psychological sciences, docent, senior researcher, Ternopil.

Kobchenko Katerina – candidate of historical sciences, researcher of Ukrainian Studies Center of philosophic faculty of Kyiv

National Taras Shevchenko University, the head of the research group, Kyiv.

Korobchenko Angelina – candidate of pedagogical sciences, docent of the chair of pedagogy and pedagogical skills of Melitopol State Bogdan Khmelnitsky Pedagogical University, Melitopol.

Kostyk Natalia – the head of legal department of Dnipropetrovsk National academic V. Lazaryan University of Railway Transport, specialist of Center of Gender Studies, Dnipropetrovsk.

Kravets Volodymyr – corresponding member of APS of Ukraine, doctor of pedagogical sciences, rector of Ternopil National Volodymyr Gnatyk Pedagogical University, Ternopil.

Kytsova Tetyana – senior teacher of the chair of foreign languages of Dnipropetrovsk National academic V. Lazaryan University of Railway Transport, Dnipropetrovsk.

Lobner Nadya Mariya – doctor of sociology of Salzburg University, Salzburg Centre of European Union Studies, Salzburg, Austria.

Lushpay Lydmila – postgraduate of the chair of psychological-pedagogical sciences of National University "Ostrog Academy", Ostrog.

Mukhayluk Olexandr – doctor of historical sciences, the head of the chair of documentation and information activity of National Metallurgical Academy, Dnipropetrovsk.

Mityaj Zoya. – candidate of Philological Science, docent of the chair of ukrainian language of Melitopol State Bogdan Khmelnitsky Pedagogical University, Melitopol.

Molodychenko Valentin – candidate of geological-minerological sciences, docent, pro-rector of scientifik wokr of Melitopol State Bogdan Khmelnitsky Pedagogical University, Melitopol.

Mostyaev Oleksandr – candidate of historical sciences, senior researcher of Ukrainian Studies Center of philosophic faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv.

Oksa Mukola – candidate of pedagogical sciences, docent of the chair of pedagogy and pedagogical skills of Melitopol State Bogdan Khmelnitsky Pedagogical University, Melitopol.

Orlov Andrey – candidate of philosophical sciences, senior teacher of the chair of sociology of Melitopol State Bogdan Khmelnitsky Pedagogical University, Melitopol.

Petrishina Lydmila – candidate of historical sciences, docent of the chair of the history of Ukraine of Odessa State Economic University, Odessa.

Plakhotnilk Olga – candidate of philosophical sciences, docent of the chair of philosophy of National M.E.Tsukovskiy Aerospace University "KHI", Kharkiv.

Sitkar Viktor – candidate of psychological sciences, docent of the chair of applied psychology of Ternopil National Volodymyr Gnatyk Pedagogical University, the specialist of center of Gender Studios TNPU, Ternopil.

Strebkova Juliya – candidate of philosophical sciences, docent of the chair of philosophy of Kyiv National University "KPI", Kyiv.

Talko Tetyana – candidate of philosophical sciences, docent of philosophy of Dnipropetrovsk National O. Gonchar University, Dnipropetrovsk.

Taran Nataliya – doctor of biological sciences, professor of Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv.

Troyan Vira– doctor of biological sciences, professor of National University "Kyiv-Mogilyan Academy", Kyiv.